

L 132

v.l. 128.

v/228

~~v/697~~

6r

1917.

1. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1917

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Berzeviczy Albert</i> : † I. Ferencz József	1
<i>Nagy József</i> : Taine műve a jelenkori Franciaország kialakulásáról	5
<i>Oszwald Arisztid</i> : Hunyadi János ifjúsága (III. és bef. közl.)	36
Kisebb közlemények.	
<i>Keller Imre</i> : Középkori krónikások	78
<i>Dąbrowski János</i> : Lengyel történettudományi szemle	83
<i>Fest Sándor</i> : Sutton angol követ levele Zrinyi Ilona temetéséről	87
Irodalom.	
Dąbrowski : Zesarów Łokietka. (Lokietek korából). Ism. <i>Divéky Adorján</i>	88
Vidal : Bullaire de l'inquisition française au XIV. siècle. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	90
E. Guglia : Die Geburts-, Sterbe- und Grabstätten der römisch-deutschen Kaiser und Könige. Ism. <i>Holub József</i>	93
H. Grotefend : Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Ism. <i>Szentpétery Imre</i>	94
H. Hesselbarth : Drei psychologische Fragen zur Spanischen Throncandidatur Leopolds von Hohenzollern. Ism. <i>Sebes Gyula</i>	95
Stein Aurél : Dnka Tivadar emlékezete. Ism. <i>Schmidt József</i>	99
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet.</i> Irta : <i>Fogarasi Béla</i>	102
<i>Ókor.</i> Irta : <i>Heintlein István</i>	103
<i>Középkor.</i> Irták : <i>Patek Ferencz és Szentpétery Imre</i>	105
<i>Ujkor.</i> Irták : <i>Balanyi György, Zsinka Ferencz és sz.</i>	108
<i>Könyvek Jegyzéke.</i> Irta : <i>Gulyás Pál</i>	103, 105, 108, 114
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.</i> Irták : <i>Auner Mihály, Lupaz János és Szentpétery Imre</i>	115
Különfelék.	
Sufflay Milán : Thallóczy Lajos †	119
Molden Ernő : Dove Alfréd †	122
Szegedy Rezső : Novaković Stojan †	124
Láng Margit : A berlini régiségtár legújabb műremeke.	126

VII/248

Leaktm 128/11.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

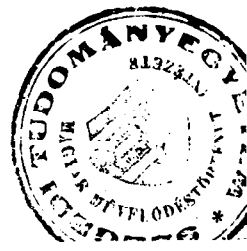
VI. ÉVFOLYAM.

1917.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1917

MAGYAR TUDOMÁNYEGYETEM
Történelmi és Filozófiai Intézetek Könyvtára

el. napló: _____ Lsz. VI

2

11

A VI. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	Lapsz.
BERZEVICZY ALBERT: † I. Ferencz József	1
FRAKNÓI VILMOS: Beckensloer magyar primás III. Frigyes német császár szolgálatában 1459—1489.	159, 259
HÓMAN BÁLINT: A magyar nép neve a középkori latinságban	129, 240
KÁROLYI ÁRPÁD: Id. Szőgyény Marich László emlékiratai	332
NAGY JÓZSEF: Taine műve a jelenkori Franciaország kialakulásáról	5
OSWALD ARISZTID: Hunyadi János ifjúsága	36
RÉZ MIHÁLY: A politikai tudomány és Széchenyi	225
WALLIS A. S. C.: Johan de Witt	283

Kisebb közlemények.

AUNER MIHÁLY: Altai Irán és a népvándorlás	341
DĄBROWSKI JÁNOS: Lengyel történettudományi szemle	83
FEST SÁNDOR: Sutton angol követ levele Zrinyi Ilona temetéséről	87
KELLER IMRE: Középkori krónikások	78
WEBER ARTHUR: Katona István levele gróf Eszterházy Károly püspökhöz	187

Irodalom.

Bonaparte Napoleon emlékirata. Kiadja Huttkey Lipót. Budapest, 1915. Ism. <i>Morvay Győző</i>	353
DĄBROWSKI: Zeczarów Łokietka. (Łokietek korából). Ism. <i>Divéky Adorján</i>	88
DURKHEIM: A sociologia módszere. Ford. Balla Antal, Budapest, 1917. Ism. <i>Fogarasi Béla</i>	352
GROTEFEND: Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittel- alters und der Neuzeit. Ism. <i>Szentpétery Imre</i>	94
GUGLIA: Die Geburts-, Sterbe- und Grabstätten der römisch-deutschen Kaiser und Könige. Ism. <i>Holub József</i>	93
HARTLEY: The man who saved Austria. Ism. <i>Szabó László</i>	359
HESSELBARTH: Drei psychologische Fragen zur Spanischen Thron- candidatur Leopolds von Hohenzollern. Ism. <i>Sebes Gyula</i>	95
JENŠOVSKÝ: Politika kurfišta saského v Cechách v posledních letech vlády Rudolfa II. Prága, 1913. Ism. <i>Ernyey József</i>	195
KAPOSI JÓZSEF: Assisi Szent Ferencz Virágoskertje. Fioretti. Ism. <i>Balanyi György</i>	187
KOVÁTS GYULA: Hajnik Imre emlékezete. Budapest, 1916. Ism. <i>IB</i>	198

ST. SMOLKA: Dziennik Francziska Smolki 1848—1849. Ism. <i>Divéký Adorján</i>	357
STEIN AUREL: Duka Tivadar emlékezete. Ism. <i>Schmidt József</i>	99
VIDAL: Bullaire de l'inquisition française au XIV. siècle. Ism. <i>Patek Ferencz</i>	90

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta: <i>Fogarasi Béla</i>	102, 201, 361
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	103, 203, 362
<i>Középkor</i> . Irták: <i>Patek Ferencz és Szentpétery Imre</i>	105, 204, 367
<i>Újkor</i> . Irták: <i>Balanyi György, Zsinka Ferencz és sz.</i>	108, 205, 371
<i>Könyvek jegyzéke</i> . Irták: <i>Gulyás Pál és Karl Lajos</i> 103, 105, 108 114, 203, 204, 205, 215, 362, 367, 370	376
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irták: <i>Auner Mihály, Balanyi György, Lupas János és Szentpétery Imre</i>	115, 117

Különfélek.

Divéký Adorján: Krzyżanowski Szaniszló †	223
Éber László: Gyárfás István Tihamér †	222
Germanus Gyula: Turanismus és történelem	378
Láng Margit: A berlini régiségtár legújabb műremeke	126
Molden Ernő: Dove Alfréd †	122
Sufflay Milán: Thallóczy Lajos †	119
Szegedy Rezső: Novaković Stojan †	124

VII/228

Lehelt. 128/8

† I. FERENCZ JÓZSEF.

Tekintetes Akadémia!¹

Összegyűltünk, hogy elszorult szívünk bánatos szavával csatlakozzunk a gyászhoz, melylyel a magyar nemzet királyának ravatalát környezi.

A ki azon a ravatalon fekszik, az országunknak hatalmas uralkodója, Akadémiánk különös oltalmazója volt, kinek hosszú élete, a sors csodálatos végzése szerint, egyszerre indult meg az Akadémiánkéval; seregeknek és népeknek ura, a kinek keze intésére milliók mozdultak meg, a kinek gondolata milliók sorsát irányította s a kinek kimúltánál mégis, a földi hatalom mulandósága fölötti megdöbbenésnél erősebb az emberi tulajdonai és emberi sorsa fölötti megindulás s az osztályrészeül jutott történelmi szerep betöltésének módja iránt tartozó lisztelet és csodálat.

Csak néhány hónap előtt történt, hogy midőn hosszú idő után ismét színe elé járulhatván, ajkamra tolult a korral daczoló egészséges, szinte viruló kinézése fölötti örömnek s annak a — fáj-

¹ Berzeviczy Albert akadémiai elnök gyászbeszéde a M. T. Akadémiának nov. 24-én tartott rendkívüli elegendő ülésén.

dalom! — nem teljesült reménynek a kifejezése, hogy őt a gondviselés még soká fogja e viharos, nehéz időkben hazánk trónján megtartani, ő jó-ságos kézlegyintéssel így szólt: «Kérem, én nagyon öreg ember vagyok, már nem soká élhetek, de legyen nyugodt: utódom derék, jeles iljú, benne örömem telik, benne bízhatnak!»

Észavakra visszaemlékezve e perczben, hennök nem a mindnyájunk reményével megegyező biztató rámutatás egy várható, szép jövőre ragad meg; engem megragad az a magasztos uralkodói kötelességérzet, mely a sír szélén csak arra gondol, hogy utódjának, kihez nem szülői kötelék csatolja, útját egyengesse alattvalóinak szívéhez, hogy a hódolatból és bizalomból, melyet ő maga kiérdemelt, rakjon lépcsőt nehéz rendeltetése örökösének emelkedése számára.

És ilyen volt ő élete minden tettében, lényce minden ízében. A «történet komoly szavú muzsája», ha márványlapjához nyul, hogy «örök betűivel fölvéssze» arra tetteit, tétovázni lesz kénytelen, föladatának nagyságát látva. Mert ebben a most lezárult életben minden fölülmulni látszik a történelmi megismerés megszokott méreteit. A patriarchák korát meghaladó volt a király életideje, szinte példátlanul áll uralkodásának időtartama; nagy volt a birodalom melyet őseitől örökölt, nagy az, melyet utódjára hagy; világrendítők az események és változások, melyek életét betöltötték, szédítően nagyok a feladatok s a felelősség,

melyeket vállain hordozott, közönséges emberi erőre nézve megsemmisítők voltak a sorscsapások, melyek érték, de mindeneket fölülhaladó volt az a lelki nagyság, melyet ez a lényében oly igénytelen uralkodó a sorstól neki jutott osztályrész viselésében tanusított.

Nagy lelkének erejét nem tántoríthatta megtartósan a már alig fölserdült korában kezeibe letett korlátlan hatalom, nem törhették meg a bekövetkezett csalódások, az elszenvedett fájdalmas veszteségek; az daczolt a kötelességek és megpróbáltatások minden terhével, elviselte a legnehezebben elviselhetőt is: az önmegtágadások ama lánczolatát, melyet egy, fiatakorában a körülményektől rákényszerített, saját bölcseségétől elhibázottnak fölismert rendszerrel való teljes szakítás követelt tőle; azt még késő aggságában is újra edzette az ádáz harcz, melyet épen neki, a béke hű őrének, az ármány és rablásvágy minden poklai ellen fölvennie kellett; az a lelki erő, úgyszólván utolsó órájáig népei szolgálatának munkájában állva, csak a halálos ágyon vallotta magát fáradtnak!

E nagy emberi és uralkodói tulajdonok méltatása mellé a történelem föl fogja jegyezni azt is, a miért hű magyarjainak szivei oly rajongó szeretettel dobogtak elhunyt királyukért, a miért a mi gyászunk mindenekfölött fájdalmas és a miért emlékezetét leghálásabban fogjuk áldani, hogy ő, fenkölt szellemű, feledhetetlen hitvesének sugal-

mazásával találkozó bölcseségével és igazságosságával megalapítója lett nemzetünk egy új szebb korszakának, mely a polgári és politikai szabadság, a nemzeti önállóság szilárd alapjain egyesíti az anyagi fejlődés és szellemi haladás minden föltételeit s népünknek multjához méltó tisztos helyet szerzett az emberiség legmagasabb javaiért versenyző művelt nemzetek társaságában.

Kérem tisztelt Tagtársaimat, hogy e szózatomhoz hozzájárulva, jelen ülésünk tényével adják át utódaink emlékezetének Akadémiánk évkönyveiben Ferencz József királyunk iránti hálánkat, halála fölötti fájdalmunkat és áldott emléke iránti kegyeletünket.

TAINÉ MŰVE A JELENKORI FRANCZIAORSZÁG KIALAKULÁSÁRÓL.¹

I.

Az Origines de la France contemporaine keletkezése.

Az értelemről írt művének (*De l'Intelligence*) befejezése után Taine Németországról tervezett egy könyvet. Régi adósságának érezte ezt, hiszen elméje kincseinek nagy részét a németeknek köszönhette, s ha alkalom adódott rá, sohasem mulasztotta el hódoló csodálata kifejezését a bámulatos és termékeny német szellem iránt. «A tudományokban és az irodalomban, a filozófiában és a tudományos képzettségben a modern szellem kezdeményezői és talán urai a németek» — mondja a *Débats* egy tárczájában 1867 márczius 4-én. E felfogásával honfitársai közt nem állott egyedül. Valamennyi francia történetíró és philologus csak volt ez időtájt, mindnek a szeme Németországon függött. Renan ifjúkori könyve a tudomány jövőjéről (*L'avenir de la science*) hű bizonyossága annak a rajongó csodálatnak, melyet ez a nemzedék a német szellem iránt érzett.

Taine tervezett művéhez előtanulmányok végett 1870. nyarán egy németországi útra indult. Mintha kedves Goethéje nyomait kereste volna: látta már Frankfurtot, Weimárt, Lipsét és Drezdát, mikor nemcsak egy családi gyászeset, hanem a háború kitörése is haza szólította. Két heti út után július 12-én újra otthon volt.

Az események nem várt fordulata mély szomorúsággal töltötte el lelkét. Hova lett Renan szép ábrándja, mely szerint Németország és Franciaország kéz a kézben, egymás mellett fognak haladni az európai civilisatio élén és a kulturának meg fogják nyerni még a barbár Oroszországot is?

¹ Mutatvány szerzőnek Taine H.-ről szóló munkájából.

A tudományukban elmerült elmék nem hitték, hogy hazájuk ily könnyen háborúba keveredhet Herder, Goethe és Kant népével. A rázkódtatás annál nagyobb volt. A háború «két nép között, melyek közül az egyik oly sokat tett, s a másik oly sokat tesz az emberi művelődés érdekében», hitük szerint legalább egy századdal veti vissza a civilisatiót.

Taine úgy érezte magát, mint a tenger utasa, a ki biztosnak vélt hajója fedélzetéről gyönyörködve szemléli a körötte kibontakozó szépségeket, míg a vihar kitörésekor a hajó bordáinak recsegése figyelmét erre nem fordítja. Kíváncsi szemmel kutatta eddig az angol, a német, az antik és egyéb culturák világát, s most a bajok a saját hazájára, Franciaországra irányították tekintetét. A veszedelem másokat is elterelt vele együtt régi tanulmányaiktól, így Boutmyt és Fustel de Coulanges-ot szintén a francia történet vizsgálatára ösztönözte. Taine is belátta, hogy Németországról tervezett könyvét most már soha meg nem írhatja. A lemondás fájt neki, de hazája sebeit a magáénak érezte, és ezért német barátaival is örökre megszakította az érintkezést, bár köztük egyiktől-másiktól igen nehéz volt a válás. De a nemzeti chauvinismus egyéb elvakultságaitól távol tartotta magát. Még Drezdából való elutazásakor — július 12. körül — kifejezést adott annak a meggyőződésének, hogy a háborút balgaságnak tartja, mert a francia kormány meggondolatlansága miatt szinte látta, a mint a németek 1813 szenvedélyes haragjával rontanak hazájára.¹

Az általános elvakultság közepette csakhamar feltűnik előtte az új cél: a francia nemzetnek őszintén meg kell mutatni hibáit, s ez a feladat az írókra vár.²

Keserű tapasztalatok gyors egymásutánja láttatta meg ezt vele. A pessimismus már az augusztus 4-iki és 6-iki weissenburgi és reichshoffeni német győzelmek után erőt vett rajta. Sedan, s aztán Páris körüljárása után a reménynek igen csekély szikrája égett még benne.

¹ Sa vie et sa corresp. III. p. 16.

² U. o. III. p. 35. (Levele Sorelhez. 1870 deczember 16-án.)

Hazatérte után ipa falusi lakában, Chatenayben vonja meg magát; majd Párisba megy, hogy rossz szeme daczára belépjen a nemzetőrségbe, de a katonaoorvos visszautasította. A gyors léptekkel közeledő német hadak áradata tova űzte. A vihar elől először Toursba menekül egyik rokonához, majd, mikor a hódítók ezt a várost is fenyegetni kezdték, Délfranciaországba, Pau városába költözött. Kétség és remény közt figyelte a hadmozdulatokat, bár a tanulatlan, ujjonnan összeverődött francia seregtől maga sem mert sokat várni.

A szomorúság napjaiban hova menekülne a betűk embere vigasztalásért és felejtésért, ha nem a könyvek közé? Toursban, valamint Pauban Taine a könyvtárakat bújta. Kedves Angolországával foglalkozott, rendezgetni kezdte és kiegészítgette olvasmányyaiból azokat a jegyzeteket, miket két régebbi — 1861 és 1862-ben tett — utjáról hozott haza a csatornán túli boldog és nyugodt világból.

Mikor a béke már közel volt, s Párist a német hadak magára hagyták, Tainet a kötelesség — mit e nehéz időkbén kétszeresen érzett — hamarosan a fővárosba szólítja, hogy az École des Beaux-Artson megtartsa műbölcséleti előadásait. Családját a vidéken hagyva egymaga tért vissza az ostromtól fellélekző városba. Alig ért oda, hazája sorsán aggódo lelkét új csapás érte: márczius 18, a Commune lázadása. A diadalmas ellenség még ott állt a kapuk előtt, mikor már kitört az átkos belviszály. A lázadás láttára úgy érezte magát, mintha «bolondok között» élne. Szive elszorult, mert a teljes felbomlást érezte közeledni. «Olyan ez a forradalom, mintha a föld rengene: semmi szilárdat sem érez többé az ember. . . . Nagyon szomorú és nagyon kedvetlen vagyok. A jövőt igen feketének látom, s a mi még rosszabb, nem lehet kitalálni, mit rejt ez a feketeség.» «Soha társadalmi felbomlás nem volt ily kézzelfogható.»¹

Lelkében föltámadnak a francia forradalom emlékei. Egy új Jóléti Bizottságtól (Comité du Salut public), egy új

¹ Sa vie et sa corr. III. 67. sk., 71.

Rémuralomtól fél.¹ Nincs többé jogérzet: a vezetőket határtalan hiúság szállta meg. Páris most épen oly bolond, mint a milyen hős volt előbb. «Fáj rosszat gondolni a hazáról; — írja feleségének — úgy érzem, mintha egy közeli rokonomról, csaknem atyámról, anyámról volna szó, s mivel képtelennek ítélem ügyei intézésére, kénytelen vagyok groteszknak, gyűlöletesnek, csufnak, teljesen javíthatatlannak találni, mely a gonosztevők hörtönére vagy a bolondok czellájára van szánva.» Ma a csatornák söpredéke, a nép alja szavaz; azt választják meg, és az ül diadalt. «A barbársághoz és a primitív anarchiák véletleneihez való visszatérés ez.»² Ily körülmények közt Páris szinte szabadítóként fogadhatná a poroszok visszatérését.³ A borzalmak közepette megdöbbenéssel látja az «izgató megærákká» vált asszonyok szereplését.⁴ «Tegnap, — írja április 5-én — kétszáz bellevillei megæra, puskával a kézben, Versaillesba akart menni, abban a hitben, hogy a katonák nem mernek rájuk löni. Ezek a 93-iki örültségek.»⁵

Innen kezdve már másokban is kezdi felismerni a nagy forradalom típusait és szokása szerint gyorsan fog általánosítani: a Commune hősei kicsiben a forradalom hősei. Egy április 8-án kelt levelében már ezt olvassuk:⁶ «Ma beszélgettem egy természettudós tanárral és egy öreg festővel. Mindketten hajlanak vagy majdnem hajlanak a felkelők felé. Ez engem mindig megzavar; érthetetlen, hogy értelmes embernek hogyan lehet ily csekély fogalma a jogról és az igazságról. Miután gondosan irányítottam a tárgyalást, a következő eredményekre jutottam: 1. E véleménynek egyik nagy mozgatója az önszeretet. Azt mondja nekem a festő: «Én nem akarok senkinek se engedelmeskedni, senkinek sincs joga engem igazgatni, se királynak, se ható-

¹ U. o. III. 74.

² U. o. III. 75.

³ U. o. III. 84.

⁴ U. o. III. 87.

⁵ U. o. III. 91. sk.

⁶ U. o. III. 99.

ságnak, se gyűlésnek; a mi képviselőink a mi szolgálaink.» 1848-ban a véres száju ujságok azt mondogatják a népnek, hogy a képviselők csak az ő ügynökeik. 2. Egy kissé nehéz dolgokban, a milyenek a kormányzat, a társadalom, a politikai alkotmány kérdései, a franczia közepes értelmisége elégtelen. A franczia korlátolt, szavakkal kifizethető, hozzáértőnek hiszi magát és nem látja mily finom, mily nehéz a kérdés. S bár nincs rá elegendő értelmi képessége, az angolnak vagy általában az északi embernek ily dolgokban való ösztöne is hiányzik belőle.¹»

Mi ez, ha nem a forradalmi vezérek lélektana és a franczia politikai tehetség rajza — kicsiben? Nem ezek a gondolatok vannak nagy méretekben kifejtve az *Origines* lapjain? Ime a nagy mű csirája! Innen kezdve nyomon kísérhetjük fejlődését.

A Commune napjai szilárdították meg Taineben a hitet, hogy Franciaország beteg, nagyon beteg. Mi baja van? — ez lett a kérdés, a mire ő nem felelhetett egyszerűen, hosszas és lelkiismeretes kutatások nélkül. Neki a politika nem pártkérdés, de igen nehéz tudomány.² Hazája betegsége mellett e tudomány világosan láthatása érdekében akart valamit tenni, s így tűnik föl 1871. április 4-én az első nyoma az *Origines*nek. Ezen a napon írja feleségéhez: «Az életem nagyon üres és a szívem szomorú. Hasztalan próbálkozom a munkával. Gondolatban vázolgatom jövődő könyvemmet a jelenkori Franciaországról.»³

Ettől az időtől fogva élete története szinte kizárólagosan nagy műve alakításának a története. Feladata óriási arányairól egyelőre még fogalma sincs, de a terv megszilárdul benne, s másfél hónap mulva a megírásra történt elhatározását «csaknem véglegesnek» mondja.⁴

Terve érését segíti egy újabb angliai útja. Ugyanis Max

¹ Sa vie et sa corr. III. 99.

² V. ö. az *Ancien Régime* előszavával.

³ Sa vie et sa corr. III. 90.

⁴ U. o. III. 115.

Müller ajánlatára az oxfordi *Taylor-Institute* meghívta egy pár előadás tartására. Taine a meghívást örömmel fogadta, s mivel a Commune miatt április 3-án az École des Beaux-Artson meg kellett szakítania előadásait, e hó elején Toursba ment családjá látogatására és ott oxfordi felolvasásaira készült. Tárgyát a francia irodalom nagy századából — a XVII-ből — merítette. Innen aztán május derekán Párist útba ejtve Angliába kel át. 20-án Londonba ér, 24-én Oxfordba, és 26-án olvas föl először. A sikerrel meg van elégedve; hiszen felolvasásai befejeztével június 8-án az oxfordi egyetem tiszteletbeli doctorává avatja *in jure civili honoris causa*.

De ez az oxfordi út bensőleg is nagy hatással volt rá. Ujra látta a nagy, szabad, gazdag és boldog Angolországot. Az ellentét közte és leveretett, benső láztól vonagló hazája között most kétszeresen szembeszökő volt. Az angolok szeretettel fogadták, beczték irodalmuk ragyogó tolkú történetíróját. Megismerkedett Groteval, Bannel, Jowettel, Arnoldval és az angol tudományos és egyházi élet több más előkelőségével. Hallotta ezek politikai nézeteit, irigyléssel nézte a zökkenés nélkül fejlődő angol intézményeket. Különösen megragadta figyelmét egy alkalommal Russel és mások nyilatkozata. A forradalmakról volt szó. A társaság ezen tagjai azt állították, hogy ezektől Angliának is oka van félni. «Szerencsére, — tették hozzá — a mi *roughjaink* nem általános eszmék barátai, nem philosophusok, mint az önökéi, a kik egy elméletet írnak a zászlójukra és ugyanakkor puskát vesznek a kezükbe.»¹ Ezt Taine szószerint följegyzí, mert utal jelöltek vele elméjének. Az angol viszonyok látása és az ott hallott elvek az ellentét erejénél fogva Franciaország állapotát értetik meg vele.

Így gyűlnek az új könyv vezető szempontjai. Sokkal gazdagabban tér vissza június derekán Oxfordból, mint mikor egy hónappal előbb oda elindult.

*

¹ Sa vie et sa corr. III. 143.

Most már nagy vonásokban kezdett előtte derengeni jövőendő feladata: hazája orvosává kell válnia; meg kell állapítania e lelkéhez nőtt beteg baját. Az értelemről írt műve kiegészítéséül tervezett könyve az akaratról ily körülmények közt a külső kényszerítő okok miatt messze eltolódott a láthatárról. Hazája romjain állva nem látta az időt a tisztán elméleti munkára alkalmasnak, hiszen minden francziának az újjáalkotás művében kellett segítenie. «Mind-egyikünknek el kell hozni a maga részét a közös épülethez» — szokta volt mondani —: «ennek egy szép faragott követ, annak egy homokszemet. A lényeges az, hogy kiki teljesítse a maga feladatát és erejéhez képest munkálkodjék a közös művön.»

Ezért Angliából visszatérve a könyvtárakba és levéltárakba temetkezett. Egész napon át bennük lakozott, s képzeletével teljesen a mult idők emberei között élt.

Csakhamar világossá lett előtte, hogy Franciaország bajainak oka az, hogy a francia nép eltért a faj régi hagyományaitól. A valósághoz ragaszkodó és rája építő *esprit gaulois*, melynek *Lafontaine*-jében oly remek analysisét adta, eltűnt, s helyét a svájci Rousseau ábrándos idealismusa foglalta el. Az *embert* nem a maga concret valóságában látták többé, hanem elvont eszmék ködképében. Pedig ez az idealisálás a XVIII. század nagy francziáinak, Voltaire-, Montesquieu- és Buffonnak a felfogásával is ellenkezik. De velük szemben győzött a *Társadalmi Szerződés* bódító itala, s miatta «89 óta általában a francziák egy része úgy cselekedett és gondolkozott, mint a bolond, más része meg, mint a gyerek». ¹ Innen származik izzó gyűlölete Rousseau ellen.

Taine egész életében az ember lelkét kutatta úgy, a mint az a történet különböző korszakaiban látható volt. Érthető hát, ha most is a nagy forradalom hőseinek az emberről alkotott különös felfogása ötlött szemébe. S mivel neki a történet állomásai az ember különböző felfogásait

¹ Sa vie et sa corr. III. 175.

jelezték, most is a róla alkotott új eszmében látta az idők mozgató rugóját. Persze az ember nem él önmagában, hanem társadalmat, államot alkot, s ezeknek a felfogása szintén a legszorosabb összefüggésben van az emberével. E három eszme — az ember, a társadalom és az állam eszméje — a korok lelkét fejezik ki. Így érthető csak, hogy Taine megmaradt tervvázlatai¹ tanúsága szerint ezeknek a megragadásával és kritikájával küzdött legtöbbit. Kész műve pedig e három eszme sociológiájává nőtt, a hol ez általános eszméket a francia történet egy korszakán a francia lelkén át concretisálva mutatja be.

Még munkájának eléggé a kezdetén jár, mikor F. Guizotnak ezeket írja:² «Véleményem szerint a legmeglepőbb az az eszme, melyet akkor az emberről és a társadalomról alkottak maguknak. Ez eszme bámulatosan rossz, s mi több, teljesen eltér attól, a mit a kor első elméi, Voltaire, Montesquieu, Buffon tanítottak. Elhitték, hogy az ember önmagában, az elvont, a primitív és természetes ember lényegében jó és különösen okos; erre aztán egy idyllt építettek. Általában e befejezés a XVIII. század philosophiája szigorú következményének vehető. Mindaz, a mit mondhatok annyi, hogy az ész, még pedig a laikus és pedig tisztán laikus ész ezt nem fogadja el. Legalább is a tudomány, mióta pontos és megbízható, nem forradalmi, sőt forradalomellenessé válik. A zoologia megmutatja nekünk, hogy az embernek vannak ragadozó fogai: óvakodjunk hát benne fölébreszteni a ragadozó vad ösztönét. A psychologia azt mutatja nekünk, hogy az ész támasztékai az emberben a szavak és a képek: vigyázzunk, elő ne hívjuk benne a hallucinálót és a bolondot. A társadalmi gazdaságtan azt mutatja, hogy mindig aránytalanság van a népesség és a megélhetés eszközei között: sohse felejsük el, hogy még a jólét és a béke idején is megvan a *struggle for life*, s vigyázzunk, ne fokozzuk ezt a versengők kölcsönös bizal-

¹ Közölve levelezése III. kötetében, 295—357. l.

² 1873 július 12. (Sa vie et sa corr. III. 246. skk.)

matlanságának növelésével. A történet azt mutatja, hogy az államok, kormányok, vallások, egyházak, mind eme nagy intézmények az egyedüli eszközök, melyek segítségével az állati és vad ember megszerzi a maga kis részét az észből és az igazságosságból: el ne hervasszuk a virágot a gyökér átvágásával. Egy szóval: én úgy látom, hogy a laikus tudomány a meggondoláshoz és a conservatív szellemhez vezet, nem a forradalomhoz és a felforduláshoz. E célra elég neki, ha megmutatja nekünk a társadalmi test bonyolultságát és finomságát, s rögtön bizalmatlanok leszünk a charlatánok, a panacéák, az egyetemes, radicalis és egyszerű gyógyszerek iránt. Egy olyan tudós, mint Claude Bernard nevet rajta, ha Raspail azt tanácsolja neki, hogy mindent kámforral és alkohollal gyógyítson.»

A forradalom emberei nem voltak ily vigyázatosak, — hogyan nyerhették volna hát meg Taine tetszését? Ő a tudománytól várta Franciaország sorsának jobbra fordulását. Platonnal együtt hajlandó lett volna az ő korabeli értelembe vett bölcsészeket: a positiv tudományok művelőit emelni kormánya. Örömmel támogatta hát Boutmy barátját az *École libre des Sciences politiques* alapításában, sőt a megnyitó ünnepen 1872. január 10-én beszélt is. Ettől az iskolától nagyon sokat várt a politikai öntudat nevelésére és okos politikusok képzésére. Általában a felső oktatás sorsa most sokkal jobban szívében feküdt, mint valaha. 1872 telén az erre irányuló reformmunkálatokból derekasan kivette részét, sőt, a mit a háború előtt sosem tett meg, egy pár politikai cikket is írt.

De szeme most már mindig tervezett műve felé fordul. Szokása szerint vezető szempontjaival hamarabb készen van, mint a feldolgozandó anyag összegyűjtésével. Az anyaggyűjtésbe már kész véleményt visz. Ítéletei a munka folyamán már csak erősödnek, szilárdabbak lesznek, mert a támasztékokat keresi hozzájuk. A forradalmat igen hamar úgy nézi, mint «az öszvérek és lovak lázadását az emberek ellen papagálygégjű majmok vezetése alatt». De megvallja, hogy «az ancien régime se szebb», mert az

emberekkel, különösen a parasztokkal ott is állatok módjára bántak.¹

Azért minden forrást látni akart: a levelezések, okmányok, emlékiratok felkutatásában fáradhatatlan volt. De munkája terjedelméről homályos fogalmai voltak. Eleinte azt hitte, hogy egy-két év elegendő lesz neki Franciaország történetének áttekintésére 1789-től egész 1870-ig ismert összefoglaló történeti és pszichológiai módszere szerint.² A mű tervét így el is készítette.³ E szerint a cím «A mai Franciaország» (La France contemporaine) lett volna. Mindössze nyolcz fejezetben akart ebben szólni az európai eszmearamlat irányáról; a tudományról Galilei óta; a gépekről és a demokratia megteremtéséről. (Au XVIIIe siècle on disait la raison, au XIXe on dit la science: tout le progrès des cent ans est là.) (I.) Részletesen tárgyalta volna a francia jellemet (II.), állapotát a XVIII. században (III.), a forradalmat, mint e kettő eredményét (IV.), majd a császárságot és a Napoleon teremtette szellemi és anyagi helyzetet (V.), s következményeit a restauratio, az Orleansok, a második köztársaság és a második császárság alatt (VI.), majd az 1866. évi statistika adatai alapján leírta volna Franciaország helyzetét (VII.) s kereste volna a szükséges reformokat (VIII.).

A mint ebből látható, a mű főváza már a tervezgetések idején csaknem megszilárdult. Csakhogy később Taineit agyonnyomással fenyegette a rengeteg anyag. Ezért kutatásai körét szűkebbre vonta, s 1800-hoz tette történeti művében a határkövet. A XIX. századról Napoleon művének jellemzésével kapcsolatban csak általános áttekintést tervezett, a főbb mozgási irányok és eredmények megjelölésével. Így aztán a három részre tagozódás logikailag kínálkozott: 1. *Az ancien régime.* — 2. A forradalom. — 3. A *modern régime.*

¹ Sa vie et sa corr. III. 266.

² U. o. III. 165.

³ U. o. III. 297—501.

Forrástanulmányai közben meglepetéssel látta, mily kevés adat van a forradalom idejéből nyilvánosságra hozva. Ezért lefordította és kiadta egy angol hölgy naplóját (*Un séjour en France de 1792 à 1795*). A forradalom imádói ezért igen megtámadták, sőt azzal is gyanúsították, hogy e pamphletet maga Taine írta a forradalom gyalázására. A vihar elült, de sejtette vele, hogy nem mindenkinek lesz kedves készülő műve. Ám az igazságot mindennél többre becsülte; gondolta, hogy érte az ütések is megbirja.¹ Nem törődött a «vörös» sajtó zajgásával, hanem munkához fogott: elkezdte írni az *Ancien régime*-et.

A roppant anyagban nehezen indult. Az ifjúkor frissége mögötte volt, a tárgy pedig szokatlan terjedelmű. Nem egy íróról, vagy egy irodalmi korszakról volt most szó, hanem egy egész hatalmas ország, egy nagy nemzet állapotának leírásáról, melyben ezer és ezer szálon el lehetett indulni. Melyik a főút, a hová minden más betorkollik? A források is kifogyhatatlanok... Ezért panaszkodik feleségének, hogy nincs már meg benne a gyors áttekintés, a váz könnyű intuíciója. Ő csak akkor szokott írni, ha forrásai csordultig megtellek, most pedig ettől nagyon távol érzi magát. A helyett, hogy egyszerre meg tudná ragadni a központi eszmét, fájdalmasan kénytelen húszszor is új meg új próbát tenni.² Gyorsan ki is fárad és sok pihenőre szorul. Bántja a párisi élet zaja, láza; előle 1873 nyarán a kies Annecy-tó partján (Haute Savoie) keres menedéket, majd a következő év tavaszán ott Menthon-Saint-Bernardban egy kis birtokot is szerez és állandó lakásra oda költözik. Ettől fogva az év kétharmadát rendszeren itt tölti az áldott falusi csöndben. Egyszerű, de tágas házában látja vendégül barátait. Párisba csak télen és művészettörténeti előadásai kedvéért megy. 1884-ben pedig ezektől is visszavonul. Pihenőül fákat nyeseget, oltogat és szőlőt művel, és a falu embereit segíti jó tanácsokkal. Egy ízben Menthon-Saint-Bernard maire-i tisztségét is magára vállalta.

¹ V. ö. Sa vie et sa corr. III. 197.

² U. o. III. 223.

Az új környezet fokozólag hatott munkakedvére, s így jelenhetett meg az *Origines* első kötete, az *Ancien régime* Hachettenél 1875. december 9-én.

Utána nyomban a *Forradalom* megírásához fog. Óriási anyaga volt róla együtt és felfogása bizonyítására mindent közölni akart. Ezért még az irodalmi formáról is kész volt lemondani. A forradalmat ő annyira másnak látta, mint a hogy a köztudatban élt a képe! Vigyáznia kellett hát, hogy rágalmazónak ne mondják — újra és állandóan.

Az első kötet megjelenésekor mégsem kerülhette el a támadást, s így ment ez a továbbiaknál is. A republikánusok politikai ellenfelet láttak benne, s még azt az egy örömet is el akarták rontani, mikor a *Franzia Akadémia* két sikertelen próbálkozás után harmadszorra mégis tagjai közé választotta 1878. november 14-én. Taine a támadásoknak nem örült, de kedvét se szegték. Dolgozott tovább a megkezdett irányban, sőt művét a *Forradalom* második kötetétől kezdve fejezetenkint már előre közölte a *Revue des Deux Mondes*ban.¹ Hű maradt ahhoz az álláspontjához, melynek egy E. Havethez írt levelében (1878. márczius 24.) így adott kifejezést:²

«... Mielőtt az íráshoz fogtam, én is hajlandó voltam úgy gondolkozni, mint a francziák többsége. Csakhogy véleményem többé-kevésbé homályos benyomás volt, nem hit. Az adatok (documents) tanulmányozása tett ikonoklastává. Eltérésünk lényeges része az, hogy az 1789 elveiről nagyon eltérő eszméink vannak. Az én szememben ezek a *Társadalmi Szerződés*ből valók, tehát helytelenek és veszélyesek, mint az *Ancien Régime*ben megmutattam Mi

¹ A *Révolution* második kötete megjelent 1887 májusában, a III. kötet 1884. decemberében.

A *Régime moderne* I. kötete megjelent 1891 novemberében, a II. kötet egyes részeit a *Revue des Deux Mondes* 1891 és 1892-ben közölte.

Kötetben csak Taine halála után jelent meg unokaöccse, André Chevrillon bevezetésével 1893 novemberében.

² Sa vie et sa corr. IV. 44. sk.

sem szebb a Szabadság, Egyenlőség formuláknál, vagy a hogy Michelet egy szóval mondotta: az Igazságosságnál. Az ember szive melléjük áll, ha csak nem érzéketlen vagy nem ostoba. De önmagukban véve annyira bizonytalanok, hogy nem fogadhatjuk el, míg nem ismerjük azt a jelentést, a mit hozzájuk fűznek. Már pedig a társadalmi szervezetre alkalmazva e formulák 1789-ben az államnak egy hézagos, felületes és veszedelmes felfogását jelentették. Ez az a pont, melyet annál inkább megragadtam, mert e felfogás még ma is él, és Franciaország alkata nem változott azóta, hogy 1800-tól 1810-ig a consularatus és a császárság azt megalkotta. Valószínűleg még egy századig, vagy talán tovább is szenvedünk miatta. Ez a szerkezet tette Franciaországot másodrangú hatalommá: neki köszönhetjük forradalmainkat és dictaturáinkat. A bajt a siphylis támadásához hasonlítom; ha rosszul gyógyítják és a felszínen nyomják el, a belső hántalom mindig megmarad. Ez ajándékozott meg bennünket 1848-czal, az általános választójoggal, mely mindig terjedő rákfene, s az 1870—71-iki harmadfokú kiütésekkel. A betegnek két ujjá, Elzász és Lotharingia, lehullott, s ha nem követjük a szükséges uralomformát, félős, hogy még más tagjai is lehullanak.

«Hogy ez az uralomforma okosan és pontosan elérhető legyen, a betegnek tudnia kell, mi a baja. Ez elveszi kedvét a nagy rázkódtatásoktól és az erőszakos mozdulatoktól. Az én könyvem, ha befejezéséhez lesz elég erőm és egészségem, orvosi consilium lesz. Ahhoz, hogy a beteg elfogadja az orvosi tanácsot, hosszú időre van szükség; addig még követ el meggondolatlanságokat és lesznek visszaesései, s előzetesen arra is szükség van, hogy az orvosok, a kik ma még nincsenek egy véleményen, megegyezzenek. De én hiszem, hogy ez meglesz, s reménységemet a következőkre építem: A francia forradalom úgy tekinthető, mint az erkölcsi tudományok első alkalmazása az emberi dolgokra. Ezek a tudományok 1789-ben még alig vázukban voltak meg. Módszerük rossz volt, mert *a priori* haladtak. Megoldásaik korlátoltak, elhamarkodottak, rosszak voltak.

A közállapotok kényes helyzetével combinálódva, ezek hozták létre az 1789-iki katasztrófát és az 1800-iki igen tökéletlen reorganisatiót. De hosszú megszakítás és igazi elvetelés után, ime, e tudományok ismét virágozni kezdenek. Teljesen megváltoztatták módszerüket, megoldásaik egészen mások, sokkal gyakorlatiabbak lesznek. Az államról adott fogalmuk egészen új lesz. Lassanként az Erkölcsei Tudományok Akadémiájából (Académie des Sciences morales) csatlakozva a Szépművészetek Akadémiájához (Académie des Inscriptions) ez a tevékenység le fog szállni a közoktatásba, a gondolkodó közönségbe, mint a hogy az elektromosság és a hő fogalmai leszálnak a Tudományos Akadémiából (Académie des Sciences).

«A közvélemény észrevétlenül meg fog változni. Megváltozik a francia forradalomról, a császárságról, a közvetlen általános választójogról, az aristokráciának és a testületeknek az emberi társadalmakban elfoglalt szerepéről. Valószínű, hogy egy század elteltével egy hasonló nézetnek lesz némi hatása az országgyűlésre, a kormányra. Ime, ez az én reménységem. Egy kavicsot hozok a kerékvágásba; de tizezer koci kavics, ha jó helyre teszük és jól rendezik el, már úttá válik.»

A haladásban bizó intellectuális ember rendíthetetlen bizalmával hordta hát Taine tovább is az épülő úthoz a maga kavicsait, hogy majd egykor a positiv tudományoktól vezetett kormányzat járhasson rajta. De 'bú, kór, bajok' a fáradtságot, a munka végének közeledtét éreztetik vele. Ipa és anyja alig örülhettek fiuk akadémiakussá lételének, csakhamar egymást követték a minden élőknek útján. Elmentek oda, honnan még nem tért vissza halandó ember. Haláluk Tainet nagyon is ridegen emlékeztette az elmúlásra. 1885 óta már tudja, hogy szívéhez nőtt kedves *Intelligencea* kiegészítő részét, a *Volontét* nem írhatja meg. A fáradt agy pihenést kívánt s az orvoslás csak ideig-óráig tartó javulást hozott. Ezért az *Origines* tervét is szűkebbre szorítja. Napoleonról már megelégszik egy arczképpel, hogy általa megértethesse a nagy korzikai szervező művét. Ezt se vették

tőle jó néven a bonaparteisták. A fiatal császári herceg a «Napoleon et ses détracteurs» című könyvben adott hangot elégedetlenségének, holott az *Ancien Régime*ért annak idején levélben köszöntötte a szerzőt. Bonaparte Mathilde hercegnő pedig, kinek salonjában sok kedves órát töltött Taine, megszakította vele a barátságot. Annál jobban ragaszkodtak hozzá régi barátai: Berthelot, Renan, Boutmy, G. Paris, gróf D'Haussonville, De Vogüé vicomte, Maspero, Boissier, Bourget, Lavisse, Vandal, Sorel, gróf De Mun, A. Ribot és még többen a francia szellem hivatott képviselői közül.

Utolsó fejezeteinek conclusiójától maga is félt. Talán a valónál sötétebbnek látja hazája helyzetét... Sokszor töprengett el e gondolon. Gyakran mondogatta: «Je me demande, si j'aurai le courage de les formuler et de les écrire.»

Aggodalmaitól megszabadította a Gondviselés. 1892 szeptemberében kihullott kezéből a toll. Ettől kezdve élete már csak lassú és kínos haldoklás volt 1893 márczius 5-éig, mikor Párisban örökre megpihent a tevékeny agy és lecsukódtak a fáradt szempillák.

II.

Az *Origines* bírálata.

1. §. *Összbenyomások; a mű célja; Taine felfogása a történetről.*

Az *Origines* kilencz kötete több mint húsz évi megfeszített munkásság eredménye, s Taine írói pályájának nagyobbik felét foglalja el. S a ki figyelmesen végigolvassa a szorgalom és tudás eme roppant alkotását, bár talán várakozása némi részében csalódva teszi le kezéből az utolsó kötetet, kénytelen lesz elismerni, hogy a tárgy kétségtelenül megérdemelte e roppant erőfeszítést. Csalódik az, a ki a francia forradalom és a napoleoni idők szokott értelemben vett történetét várja Tainétól. Noha a cím sem ezt igéri, a mű főtárgya látszólag mégis ez; azonban e kor-

szak eseményeit épp oly kevésbé lehet az Originesből megismerni, mint az angol irodalom történetéből az angol irodalom eseményeit. Mindkét mű csak a beavatottaknak való, a kik már máshonnan ismerik a történet tényeit. Itt nem hullik le szemünk láttára XVI. Lajos feje, nem nézzük végig Rivoli, Marengo, Wagram és Jena csatáit, nem vonul visszafelé előttünk hóban és fagyban a pusztulásnak indult grande armée, de világosság vetődik amaz emberek lelkére, kiknek kezében működésbe jött a guillotine, s bepillantathunk Napoleon cselekedeteinek legtitkosabb, önmagának is ritkán feltárult rugói közé.

Taine nem akart tények egyszerű elmondója, események krónikása lenni.

A korabeli Franciaországot óhajtotta megérteni. S megérteni nála annyit jelentett, mint valamit okaira visszavezetni. A jelen oka pedig a múlt; így vált szemében a jelen történelmi problémává. Célja lett tehát megmutatni, hogy miképen jött létre a jelenkori Franciaország szelleme, politikai és sociális intézményei.

Meg akarta mutatni, hogy az ancien régime mint döntötte az országot a forradalomba; hogyan vált a forradalom az új alakulás csirájává s miként érett meg a forradalom vetése Napoleon alatt. Részletesen kívánta leírni Napoleon kormányrendszerét, az új Franciaországot. Azonban erre már nem volt ideje. Gyöngülő egészsége már ideje korán figyelmeztette, hogy tervének korlátokat szabjon s így az volt a szándéka, hogy miután leírta a napoleoni intézmények külső hatását a társadalomra és a helyhatóságokra, az erkölcsi hatást csak három főformán: az egyházon, az iskolán és a családon fogja megvizsgálni. Önként lemondott róla, hogy a tudományos és politikai szellemet, a társadalom egyes rétegeit részletesen leírja, bár művének éppen ez a része különös vonzó erővel lehetett rá, a ki egész életét az európai művelt népek szellemének történelmi kutatásával töltötte el. Az említett három alakulat bonczolását választotta, mert ezeket vélte legjellemzőbbeknek. Az egyház a vallás által az ember ősi ösztöneinek fékentartója, az

iskola a tudás terjesztése által értelmi vágyaink kielégítője s a család az emberi társas együttélés sejtje, legalapvetőbb formája. Gondolta, hogy ha a napoleoni intézmények hatását e három alakulaton bemutatja, olvasói előtt fog állni a modern Franciaország embere. Sajnos, a műből nemcsak a modern milieunek tervezett, kétségtelenül nagyszabású rajza maradt így el, az író halála a családról szóló rész elkészülését is megakadályozta. Ebből csupán a hátrahagyott iratok közt van néhány töredékes tervvázlat.¹

Mikor Taine a történet által akart közelebb férni a jelenkori Franciaország megértéséhez, ezt a feladatot egészen egyéni módon fogja föl. Nem a forumon lejátszódó események összefüggése érdekli, nem csatákat, parlamenti szóharczokat, nagy és hangos tényeket ír le, hanem a szereplők belkét kutatja. Míg Macaulay a valóság képeit sorakoztatja olvasói szeme előtt, hogy aztán whig pártállása szempontjából többé-kevésbé ékesszóló ítéletet tartson a szereplők tettei fölött, Ranke pedig a történetet egy magasabb egységbe foglalva a mindenütt ható szellem művének, megnyilvánulásának nézi s ezért az eszmék harczát írja le, addig Tainet az ember foglalkoztatja, a ki a történet hőse; azokat a lelki rugókat keresi meg, melyek az eseményeket létrehozzák, a tetteket mozgatják. A lélek mellett szinte mellékessé válnak a tettek, vagy csak annyiban lesznek jelentősek, a mennyiben jellemzők a lélekre, a cselekvő emberre. Ez a történetíró psychologus mindenek felett, s a történet psychologiai probléma az ő szemében. E felfogása még kora ifjúságából származik s végig kíséri őt egész pályáján. Keletkezésében Guizot hatására vezethető vissza, a kinek a civilisatio története a benső ember átalakulásait jelentette. Taine meg volt róla győződve, hogy a történetben is teljes törvényszerűség uralkodik,² bár ezek mennyiségileg nem fejezhetők ki.

¹ Közölve a *Sa vie et sa correspondance*, IV. köt. függelékében.

² *Sa vie et sa corr.* II. pp. 299—301. L. Péterfy Jenő gyönyörű fejtegetéseit Taineről és történetírói módszeréről. *Összegyűjtött Munkák.* (II-ik kötet. Budapest, 1902.)

A cselekedetek az emberi lélek külső megnyilvánulásai; ezért a történetíró nem lehet el a psychologia ismerete nélkül. Éppen az Origines írása közben írja egyszer A. Dumasnak: «E pillanatban valami ahhoz hasonlót próbátok csinálni a történelemben, mint a mit ön csinált a színműben: az alkalmazott psychológiát értem.»

A ki így ír történetet, annak természetesen azok a tények a fontosak, melyek a lelket leginkább jellemzik. A lélek maga is tények csoportját jelenti s ha hozzá közel akarunk férni, nem a nagy, messzeható eseményeket kell néznünk: ezek már oly összetettek, hogy nem lehetnek jelentősek akkor, mikor az elemekről van szó. Apró, kicsiny, de jellemző tények -- *petits faits significatifs* — ime ezek világítanak rá a lélekre. Ezeket kell a történetírónak összegyűjteni s belőlük szinte maguktól épülnek föl azok a nagy események, mik a történet folyamán szembe ötlenek a felületes szemlélőnek.

Ez a gondolatmenet vezeti Taine történeti kutatásait. A jellemző apró tényekért megy a levéltárakba, értük olvassa az emlékiratokat s forgatja a Cabinet des Estampes metszeteit. Ezért hallgat a nagy eseményekről, mert azokat közismerteknek tekinti és csupán ezek elemeire, alapjaira akar rámutatni. A történet neki egy nagy psychologiai laboratorium, hol az emberi akarat működését lehet tanulmányozni. Mikor kíváncsi szemmel vizsgálódik benne, az akaratról tervezett nagy művét, a *De l'Intelligence* folytatását forgatta elméjében.

Az *Origines* írója megmaradt philosophusnak, ki élete főművének egy psychologia megalkotását vallja. Történet és philosophia valami különös vegyülekben olvad össze nála és művének bizonyos kettős jelleget kölcsönöz. Tollát az általános eszmék vezetik és anyagát egy az emberről szóló hatalmas enquêtenek nézi. Az egyes fejezetek élére sociologiai és psychologiai tételeket tűz, miket aztán a fejezet folyamán pontról-pontra igazol.

2. §. Vezető eszméi.

Az *Intelligence* előszavában azt írja Taine: «Minden élesszemű történetíró és philosophus egy kornak, egy népnek, egy fajnak a psychológiáját tárja elénk.» Most sem akar mást. Az *Origines*ben a francia nép psychológiáját kell keresnünk. Erre a célra keresve sem találhatott volna különb tárgyat, hisz a francia genius legnagyobb műve éppen az újkori demokratia eszmevilágának a megalkotása. De nem Taine volt az első, ki ez eszmék fontosságát és kialakulásuknak az ancien régimemmel való összefüggését észrevette. Alexis Tocqueville nevéhez fűződik a forradalomnak olyatén felfogása, hogy az a megelőző idők logikus következménye. Ugyancsak ő hangsúlyozta, hogy «a francia forradalomnak olyan hatása volt a mi világunkra, mint a vallási forradalmaknak a régire; ez gondolta el a polgárt elvont módon, minden különös társadalmi kötelektől menten, mint a hogyan a vallások általában, időtől és országtól függetlenül gondolják el az embert. Nem azt kereste csupán, milyen különös joga van a francia polgárnak, hanem hogy politikai téren melyek az emberek általános jogai és kötelességei.»¹

Taine olvasta Tocquevillet, de ő a forradalomban nem az egyén jogaiért való küzdelmet látta meg, hanem azt, hogy a harcz általános, elvont jellegű fogalmakért folyt, a miket a kor emberei valóságoknak vettek. Szemében ezekre az elvont fogalmakra épült az egész jelenkori Franciaország, a helyett, hogy a realis élet szükségletei vezették volna az átalakulás menetét.

Magyarázatának központja tehát az az idea, melylyel ez általános eszmékért való harczot és ezek szeretetét okolja meg. A modern Franciaország *primum movense* így lesz a classikus szellem, melyet a francia gondolkodás lelkének vall. Taine kétségtelenül téved, mikor már a XVII. század irodalmi remekeiben ennek a műveit látja. Nála a clas-

¹ L'ancien régime et la révolution, 1856. pp. 42. sq.

sikus szellem azonos az abstractio szellemével, mely nem volt a francia elmének ősi tulajdonsága. Sőt épp az ellenkezőt állíthatnók. A középkori francia irodalom eleven realismusa nagyon is erős szálakkal fűződik a valósághoz s később is a nagy alakok: Corneille, Racine, Molière, Lafontaine és Pascal az életnek és az embereknek oly közvetlen, egyéni felfogásáról tanuskodnak, hogy igen könnyű volna műveikből Taine állítását czáfolgatni. S a XVIII. század költői művei is közelebbi viszonyban vannak az étellel, mint Taine elmélete tanítja. Voltaire és Diderot költői művei éppen nem az abstractio alkotásai.

Mégis valóság az, hogy a XVIII. század irodalmi szeleme vérszegényebb, fogalmakkal telítettebb, mint a megelőző időké. Az elvont eszmék kedvelése csakugyan jellemző lett ekkor a francia irodalom, de nem a francia nép szellemére. Tainenek tehát fel kellett volna vetnie a kérdést: hogyan lett a nagy század classikusainak szelleméből a Condillacé és a Condorceté? De ő ezt nem kutatta. Szokása szerint gyorsan általánosított: a készen talált s egy kort jellemző gondolkodásmódot megtette az egész francia faj sajátosságának. Pedig a classikus szellem maga is a történet alkotása s annak egy korszakára jellemző. Eredetét a XVII. század tudományos felfedezéseinél, illetve ezek hatásánál kell keresnünk. A tudományok fogalmai természetük-nél fogva elvontak; s mikor a tudományok mind nagyobb és nagyobb helyet kértek a modern ember életében, velük együtt az abstractio szelleme vett erőt az elméken és az irodalmakon. A gondolat ereje senkit sem képes annyira megszédíteni, mint a francziát. Így történt, hogy a francziák érezték meg legjobban irodalmukon a XVIII. században a tudományok hatását. A kevésbé fegyelmezett elmékben összefolytak az irodalom és a tudomány határai, de hogy a forradalom oka az irodalmi szellemnek a tudományosan való elhatalmasodása volt, ez az eredeti és sok tekintetben nagyszerű gondolat csak egy irodalomkutató eszében villanhatott föl.

A forradalmat nagyon is reális okok hozták létre, de

vezetői csakhamar irodalmárok — Marat, Robespierre — lettek, innen van az elvont eszmékért való küzdelem. Az értelmi középszerűségek teremtette fejtelenséget csak a valóságot meglátó és ezen képzeletével építeni tudó Napoleon szüntethette meg.

Taine — bár folytonosan objectivitásra törekszik — a maga lelkét vetíti bele a forradalom történetébe. A classikus szellem az ő neveltetésének szelleme. Maga jegyzi föl, hogy mikor ő tanult, a Collège Bourbonban még élt Condillac philosophiája. Egy egész életre tele szította magát ezzel a szellemmel s emberi tulajdonság, hogy a történet világában és a művészet alkotásában rendszeren azt látjuk meg, a mi iránt lelkünk fogékony. Az általános eszmék keresése neki is szenvedélye s épp úgy hajlandó a tudományt tenni a politika irányítójává, mint a XVIII. század írói. Az ő hajlama az, a mit a francia szellemben keres; csakhogy neki a tudományról már positivebb fogalma van, mint az előző század ideologusainak. Ezek még nem szokták meg a tények pontos és fárasztó megfigyeléseit, inkább eszközre bízták magukat, mint szerzett tapasztalataikra. Egy század mulva ők is aláírták volna Taine szavait: «A világ és a jövő jogos királya nem az, a mit 1789-ben Észnek neveztek, hanem az, a mit 1878-ban Tudománynak mondanak.»¹

Taine a maga elméje formájának hódol, mikor a forradalom szereplőinek «értelmi középszerűségét», positiv tudásuk hiányát emeli ki. Bűnükül nem azt rójjá fel, hogy megdöntötték az ancien régimet; ez korhadtt volt, nem tudta szerepét betölteni, tehát pusztulnia kellett. Az új rend embereinek az a hibája, hogy csekély tudásukkal mertek nagy feladatokra vállalkozni. Az Origines írója a hirtelen és erőszakos átalakulás helyett a régi rend lassú átváltoztatását szerette volna látni, melyet az arra hivatott politikailag iskolázott vezető társadalmi osztályok vittek volna véghez. Tollát az a meggyőződés vezette, hogy az általa csodált Anglia társadalmi és politikai intézményei az egész-

¹ Sa vie et sa corr. IV. p. 47.

ségesek, míg Franciaország állami rendje beteg. Lelke mélyén mindig összehasonlítja a két ország intézményeit. Egész életében a germán és latin kulturák összehasonlító tanulmányát végezte s mindig a germánnak nyujtotta a pálmát.

Szemlélődő természete irtózott attól a szabad versenytől, melyet Franciaországban Napoleon nyitott meg. Nyugalmat és biztonságot keresett. Ezért csodálta Anglia hagyományos társadalmi osztályait, a hol mindenkinek már születésénél fogva megvan a maga kiszabott munkaköre. Ott a társadalomban az egyén elhelyezkedése nem probléma, mint a francziáknál. Az állam ügyeinek intézésébe csak azok avatkoznak, kiket történelmi hagyományok erre a feladatra hívnak el. Az aristokratia az alsóbb néposztályok vezetője; egy-egy család egész vidék központja, mert nemzedékeken át ott él és így kifejlődhetik vezetők és vezetettek között az a kölcsönös bizalom, mely állandó intézmények létrehozására és önkormányzatra képesíti a népet. Taine feltűnő melegséggel és érdeklődéssel mutogatja művében azokat a feltételeket, melyek bizonyos átalakítás útján a francia aristokrátiát is képessé tették volna erre a szerepre.

Angliában alulról, az önkormányzati intézményekből irányítják az ország közvéleményét s a kormány mintegy a helyhatóságok összhangjából alakul ki, addig Franciaországban a XVII. század óta kezd az egyéni kezdeményezés kiveszni. Az állam elnyeli az egyént, mely föláldozza és rábizza magát az államra: tőle vár mindent. A monarchia absolutismusát követi a forradalomé, azután a császárságé: a név és az elnyomók változtak, de elnyomók és elnyomottak mindig voltak. Taine szívesen látná az egyéni szabadság angol felfogásának uralomra jutását a maga hazájában is s a mindenható francia államot örömmel tenné meg egyszerű «házórző eb»-nek, mely csak arra ügyelne, hogy a polgárok egymást tetteikben ne korlátozzák. A francia állampolgári nevelésnél többre tartja az angol és a német nevelést, hol az egyetemeken a tudást a

tudásért keresik, nem csupán a diplomáért s a kaszárnya-jellegű lycée helyébe a családi nevelést óhajtja.

Mikor hazája történetének mozgató erőit vizsgálja, szeme mindig a csatornán túlra téved és nem felejtí el azt, a mit még 1871 novemberében írt a *Notes sur l'Angleterre* előszava végén: «Francia ember mindig azt a hasznos meggyőződést fogja hazahozni Angliából, hogy a politika nem dolgozószobai elmélet dolga, mely azonnal, teljesen és egészében alkalmazható, hanem a tapintaté s csak halasztások, tárgyalgatások és egyezségek útján lehet benne előrehaladni.»

Nem érdektelen kérdés: hogyan ítéli meg a forradalom művét Taine, mikor gondolkodását ilyen nézetek irányítják?

3. §. A forradalom és Napoleon megítélése.

Taine Balzacról írt tanulmányában mondja: «Mindenkiben van bizonyos megszokás, mely irányozza, hogy előbb ide, aztán amoda nézzen, hosszasabban vagy rövidebb ideig, lassan vagy gyorsabban, itt képzelődésre, eszmélkedésre, amott meg tréfára serkentve, úgy, hogy akármivel foglalkozik, mindig abba esik bele; mert ez a szükségszerűség szokásává, hajlamává és modorává vált . . .»

Mikor a forradalom történetét kezdte kutatni, neki is megvoltak már megállapodott szokásai, hajlama és modora. Determinismusa egyéniségében rejlő szigorú erkölcsi érzékkel párosult: az erkölcsi értékelést mindig hozzácsatolta a pszichologiai magyarázathoz. Sőt bármennyire igyekezett tőle ment maradni, a tények kivátogatásában s jellemzők gyanánt való felfogásában mindig subjectiv természetű erkölcsi értékelés vezette. Azt magyarázta, a mit ő a maga szempontjából érdekesnek, mert jelentősnek látott. Kedves Macaulayjától és részben Carlyletől úgy tanulta, hogy a történetíró szerepe jó részt az ítélőbíróé. Hegelt sem feledte egészen, kinek szemében a Weltgeschichte — Weltgericht.¹ Ítéleteiben pedig a maga ethosát, erkölcsiségét vette zsinórmértékül.

¹ Hegel: *Encyclopaedie*, §. 548.

Az események rengeteg tömege önmagában véve nem jelent semmit: összefüggésükben rejlik az értelem. Ezért a történetírónak vigyáznia kell, hogy vázolt összefüggései csakugyan az eseményekéi legyenek, ne csupán az önmaga elméjéé. De, minthogy a dolgok oly sok szállal fűződnek egymáshoz, hogy kibogozásuk sokszor szinte meghaladja az emberi értelem határait, a rendező eszme legtöbbször a történetíró tulajdona. Nincs olyan emberi mű, mely alkotója egyéniségét ne tükrözné. Taine műve sem lehetett ez alól kivétel. Bármennyire át volt hatva a tények tiszteletétől, mégis csak azokat láthatta közülük jelentősnek és jellemzőnek, melyek az ő lelkében visszhangot keltettek. Kákán csomót keresés hát az a vád, hogy Taine a forrásokat lelki ismeretlenül használta és csak a neki tetsző adatokat olvasta el.¹ Sokkal több becsületesség és igazságszeretet lakozott benne, semhogy mindent, a mihez csak hozzáférhetett, el ne olvasott volna. Hogy nem látott meg mindent, csupán azt, a mi az ő lelki alkatához vágott, ez oly érthető lélektani tapasztalat, hogy további magyarázatra és mentegetésre éppen nem szorul.

Ő, a ki egész életében arra igyekezett, hogy eszével zsarnokoskodják érzelmein, a ki a tulajdon jogának áhítatos tisztelője volt, nem láthatta jó szemmel az ösztönök és indulatok uralmát és a tulajdon megsértését. «A forradalom — úgymond — burkolózzék bár még oly nagyhangú nevek alá, hordozza bár ajkán a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget: alapjában véve a birtokviszonyok felforgatása.» Mivel elítéli a korabeli Franciaországot: a nagy forradalom eredményét, el kell ítélnie a forradalmat is, mert azt hiszi, hogy a rossz csak rosszból származhat. Annyira imádja a tényeket, hogy csak egyenkint, nagyon közelről meri őket nézni. Csak a pyramist alkotó kövek kötött helyzetét látja,

¹ V. ö. Aulard nevetségesen hyperkritikus művét: *Taine, historien de la Révolution*. Paris, A. Colin. — Szerző a francia forradalom történetének tanára a Sorbonne-on. De tárgyát teljesen pártpolitikai szempontból nézi, s így elfogultsága közelről sem oly tiszteletre méltó, mint Taine-é.

de nem nézi távolról és így nem veszi észre a nagyszerű monumentum szép formáit, a kövek nagy eredményét. Taine igazán köztük él a forradalom emberei közt, kortársukká válik s éppen ez — a mit ő érdemül tudott be magának — a hibája. A történetíró nem lehet kortárs; neki távlat kell, hogy a részek helyett egészet láthasson, különben úgy jár, mint az a katona, a ki ott harczolt a sereg első soraiban Szabácstól Breszt-Litovszkig, de azért még nem tudja az egész nagy hadjárat sorsát és helyzetét a maga egészében megítélni. Tainenél a nagy dolgok elvesznek a mozaikok koczkái között, az író nem is mer róluk írni. Csak a nagy mű vége felé, az eredmények összefoglalásánál változik meg szempontja. Szemüvege miatt a történet folyamán a nemes és hősi jeleneteket meg se látja. Így aztán a forradalomnak csak a fonákját mutogatja, azt a mi csunya benne. Odaáll a gobelin mögé, a munkás mellé s aztán meg tudja mondani, hogy miből és hogyan készül a gobelin, de nem tudja, hogy az milyen — a színen.

Beleesett hát abba a hibába, a mit 1864-ben még Carlylenál maga is elítélt. Róla írta Taine¹: «Nem látott mást a francia forradalomban csak a rosszat. Éppen oly igazságtalanul ítéli meg, mint Voltairét s ugyanazon okokból. Nem érti jobban a francziák cselekvési módját, mint gondolkodási módjukat. A puritán érzelmet keresi benne s mivel nem találja, elkárhoztatja. A kötelesség eszméje, a vallásos szellem, az önuralom, a szigorú lelkiismeret tekintélye egyedül képes véleménye szerint reformálni a megromlott társadalmat és ebből semmit sem talált a francia társadalomban. A bölcsészet, mely létrehozta és vezette a forradalmat, egyszerűen romboló volt, azt hirdetvén minden evangélium gyanánt, hogy «a társadalmi hazugságoknak el kell bukniok és hogy nincs semmi hihető az érzékfeletti szellemi dolgokban». Az emberi jogoknak Rousseautól kölcsönzött elmélete nem volt más, mint «logikai játék, pedan-

¹ L. *Idéalisme anglais*, pp. 164. skk. (Később a *Histoire de la Littér. angl.* V. kötetében.)

teria, körülbelül éppen oly alkalmas, mint a rendetlen igék valamely elmélete.» A divatos erkölcs Faublas epikureismusa volt. A divatos erkölcstan az egyetemes boldogság ígérete volt. Hitetlenség, üres fecsegés, érzékiség: ezek voltak e reform rugói. Elszabadították az ösztönöket és ledöntötték a korlátokat. A romlott tekintély helyébe a zabolátlan fejtelenséget állították. Miben végződhetett az okoskodó istentagadóktól uszított, elbutult parasztok lázadása? «A rombolás befejeztével kielégítetlenül maradt az öt érzék és a hatodik telhetetlen érzék, a hiúság; megjelent az ember egész ördögi természete s vele a kannibálistmus.»

Mintha Taine a maga művét ismertetné és nem Carlyleét; olyan benyomást kelt bennünk ez a részlet. Csodálkozásunk csak növekszik, mikor tovább megyünk és azt látjuk, hogy ekkor még tudja látni a forradalom nagyszerű, az egész emberiségre üdvös eredményeit is. «Tegyétek a jót is a rossz mellé, — úgymond még ekkor — jegyezzétek föl az erényeket is a bűnök mellett! E skeptikusok hittek a bebizonyított igazságban és csak azt akarták urokul elismerni. E logikusok csupán a jogosságra alapították a társadalmat és inkább életüket kockáztatták, hogysen lemondjanak az egyszer megállapított elméletről. Ez epikureusok rokonszenvükkel átölelték az egész emberiséget. Ez őrvjögők, e munkások, e kenyértelen, ruhátlan jakobinusok az emberiség érdekeiért és elvont elvekért harczoltak a háttáron. A nagylelkűség és lelkesültség éppen oly bőven áradott itt is, mint nálatok Angliában; ismerjétek el ezeket oly alakban is, mely nem a tietek. Átadták magukat az elvont igazságnak, mint a ti puritánjaitok az isteni igazságnak; követték a bölcsészetet, mint a ti puritánjaitok a vallást; czéljuk az egyetemes üdvösség volt; mint a ti puritánjaitoké az egyéni üdvözülés. Harczoltak a rossz ellen a társadalomban, mint a ti puritánjaitok a lélekben. Nagylelkűek voltak, mint a ti puritánjaitok erényesek. Bennük is volt hősiesség, mint amazokban; de rokonszenves, tanulékony, elterjedésre kész, mely újjá szülte Európát, míg a tietek csak nektek volt hasznotokra.»

1870-71 után már nem állította szembe a puritán önzéssel a francia önzetlenséget. Pedig a forradalomnak is voltak fényes oldalai. Franciaország történetében mindig párhuzamosan halad a nagy eszmék szeretete és az emberi gyöngeség becézgetése. A mint irodalmában egy időben termelt meg az ideális *chanson de geste* és a durva, sikamlós *fabliau*, Racine tragédiái és Lafontaine *conte*jai, épp úgy a nemzet is egyszerre tudott harcolni a legmagasabb eszményekért és meghódolni rút ösztöneinek. A forradalom emberének lelkében együtt van meg a pascali *grandeur* és a *misère*. Ez az igazi közép a két végét, az eszményiség és az állatóság két végtelenje között. De Taine csak az egyik oldal felé nézett. Ő nem tudott elképzelni a Commune óta olyan forradalmat, mely «fölszabadítójává és megváltójává» lesz valamely népnek. Látva a szép, finom s halálában is oly rokonszenves, sőt a vérpadon heroikussá nőtt francia nemességet, szive feléje vonzódott. Nem tudta elképzelni, hogy e passiv lelkű emberek elnyomói lehessenek a népnek, melynek nincs tőlük más menekvése, mint a forradalom.

A régi uralmat maga is tarthatatlannak látta, de valami más, csöndesebb megoldást szeretett volna, nem ezt a rettenetes forradalmat.

Különben álláspontja a mű írása közben is módosult — a forradalom rovására. Az *Ancien régime* tableauja megírásakor még nem kedves neki. E rendszer teljes korhadtságát világosan hangoztatja és pusztulásra szánja. Sőt bajait, hibáit fokozza az által, hogy a XIII. Lajostól XVI. Lajosig esett fogyatkozásokat egyetlen általános képen csoportosítja. Ezért aztán rajza anatómiai atlasz képeihez lesz hasonló, a hol egy testen minden betegség szemlélhető. Az ő ancien régimeje nem a XIV. Lajosé, de az utódaié sem. A következő kötetekben mégis fáj neki e rend intézményeinek «lerombolása», az új idők követelményeihez való «alkalmazás» helyett.

A Gironde szerepének megítélése is kétféle; más *A forradalmi kormányzatban* és más *a Jakobinus uralom terjedésé-*

ben. Minél jobban undorodik a jakobinusoktól, annál inkább vonzódik a girondeisták felé.

De ezek a kisebb ellentmondások szinte kikerülhetetlenek egy ily hatalmas műben.

Ezeknél sokkal kirivóbb, hogy ítéleteiben szinte kizárólag angol vezetőkre bizza magát. A forradalmat Burke, Mallet du Pan, Young és az amerikai Morris és Jefferson szemüvegén át nézi. Burke «a politikai szabadság legmélyebb theoretikusa», a ki «már 1790-ben» egy olyan könyvet írt a forradalomról, mely «nemcsak remekmű, hanem egyuttal jövendölés is».¹ Még munkájának egészen az elején van, mikor azt írja egyik amerikai ismerősének: «Nagyon sokra becsülöm azokat a politikai ítéleteket, melyeket illetékes angol és amerikaiak *de visu* mondtak Franciaországról; ők azok a politikában, a mik a mi dilettánsaink és kritikussaink a művészet dolgában.»² Tizenhárom év mulva ezt a hajlamát önmaga is észreveszi, de akkor már nem tud rajta változtatni. «A Swifttel, Sidney Smithval és Thackerayvel való érintkezés által — úgymond — valószínűleg nagyon angolossá váltam, a mi persze hiba, ha az ember francziákhoz fordul.»³

Miattuk hasonlítja a demokráciát biborágyon fetregő krokodilhoz⁴ s akarja széttépni azt a legendát, mely «1825 és 1830 között keletkezett a forradalomról.»

Igazán csodálatos, hogy Taine nem látta meg, mennyire szükségszerűen halad Európa fejlődése a demokracia felé. Angliai útjairól azzal a benyomással tért vissza, hogy ott az intézmények szilárdabbak, az élet nagyobb intenzitású, mint náluk, de Franciaország — boldogabb. Itt nincs az a nagy nyomoruság, a mi Angliában, *a javak arányosabban vannak elosztva*. Ez a forradalom eredménye s Anglia lassan bár, de szintén ebben az irányban halad. Ez előtt

¹ Burke hibáztatta először a forradalmat, a miért tabula rasat csinált az előző korszakból.

² *Sa vie et sa corr.* III. 173.

³ U. o. IV. 187.

⁴ *A Forradalmi kormányzat* előszavában.

Taine szemet hunyt és hajlandó volt feledni, hogy vissza nem foly az időnek árja.

E nélkül talán Napoleont sem ítélte volna meg oly keményen. Intézményeinek kritikájánál nem veszi számba Franciaország akkori állapotát, szóval azt a milieut, melyből ezek kisarjadtak. Hiszen csaknem valamennyi a consularatus korából származik, akkor pedig csak bennük volt a boldogulás. Később Szent Ilona szigetén a császár maga is említette, hogy már nem volt ideje intézményei mérséklésére és javítására. De nagyságának elegendő bizonyága az, hogy ki tudta békíteni egymással a régít és az újat. A forradalom eredményeit az ancien régime francziaságával egyesítette: befejezte a forradalmat, fegyelmezte és rendszerezte e nagy mozgalmat és egy új állandó rend alapjait rakta le. Ha intézményei nem találnak gyökeret a franczia nép lelkében, Franciaország 1815 után rögtön megszabadult volna tőlük, mint a hódított tartományok. Igaz, hogy a centralisatio csak egy hasonló genie kezében mutatja meg teljes értékét. S Taine ezt nem veszi figyelembe, mikor azt látja, hogy e rendszer a hatalomért versengő politikai pártok eszköze lett. Ez az intézmény állandó államfők, még pedig Napoleonok számára készült. A hiba az, hogy ma a préfet egy párt szolgálja, nem Franciaországé, illetve az azt jelképező császáré. S az időket jellemzi, hogy Napoleon és Franciaország érdekei azonosabbak voltak, mint a politikai párté és Franciaországé. Napoleon kezében a centralisatio sohasem vált volna a corruptio melegágyává.

Mikor Taine Napoleonról írt, elfeledte azt az alapelvét, melyet egyik legelső tervvázlatában így jelölt meg: «Az események, egyének feltünése, mint Napoleon, az uralkodók jelleme, Lajos Fülöp vagy X. Károly, másodrendű okok. Az általános irányok és helyzetek megmaradnak és megteszik a maguk hatását. S az események és az egyéni jellemek csak akkor hatalmasok, ha megegyeznek az általános irányokkal és helyzetekkel. Egy szóval: a zavarok kicsinyek s legtöbbször csupán gyorsulások, késések, lépcsőfokok, mik többé vagy kevésbé az általános erőkhöz vannak fűzve.»

4. §. Módszer; a mű jelentősége.

Franciaország legujabbkori történetének ezeket az általános erőit akarta leírni, tehát az egyének ezek mellett háttérbe szorulnak művében. Az *Angol Irodalom Történetében* a nagy egyének mutatta meg a faj jellemző vonásait, az *Origines* hőse az egész Franciaország, még pedig nem csupán Páris, hanem a vidék is. Éppen a vidék szerepének figyelembe vétele a forradalom történetében Taine művének egyik érdeme, mert ez újítás volt.

Különbén az analysist és az oki deductiót most is éppen úgy használja, mint régebbi munkáiban. A nagy tényeket apró elemekre szedi szét s ezeket az «egyszerű» elemeket egyuttal általános okoknak teszi meg.

Régebbi munkáival szemben meglepő, hogy most még jobban szereti a *tényeket*. Még ebben is hasonló akar lenni a ténygyűjtő és megfigyelő angolokhoz, mert ez által véli leginkább elkerülhetőnek a tévedést. Értük sokszor még a szerkesztés és az előadás szép formáit is föláldozza. Míg az *Ancien Régime* szerkezetével és eszméivel befejezett, kerek egész, már a *Forradalom* az adatokkal túl van terhelve. Taine mindent föl akar sorakoztatni a maga véleményének igazolására s mivel csaknem valamennyi adata ugyanazt mondja, az előadás nehézkessé válik. Itt igazán forrásai tömegével akarta agyonnyomni az ellenkező véleményt.

De az *Origines* azért írója szerkesztőképességének és ragyogó stílusának számos remek példáját nyújtja. A forradalmi szellem, a jakobinus lélek és Napoleon jellemzése a pszichologiai elemzés bámulatos alkotásai s az elmúlt időket megelevenítő képzelet feledhetetlenné teszi a nemzetgyűlés látogatóinak, a jakobinus ujonczoknak s a Tuileriesbe vonuló sansculotteoknak a leírását. Ezek és néhány más ily részlet azt mutatja, hogy Taine a psychognosisnak is nagy mestere volt. Az utolsó kötet (Église, École) pedig e tárgy legkitünőbb tableauja, mit szinte lehetetlen fölülmulni.

Az *Origines* fogyatkozásai Taine szelleméből folynak.

Eszejárása igazi francia: lineáris vonalon halad. Egyszerre csak egy gondolatot lát, s innen halad át a másikra. A történet neki nem fogalmak rendszere, mint felületesen hihetné az ember, hanem haladó képek sora. Gondolkodása sokkal jobban illik a geometriára, mint a történetre. Sok ezer szál összefonódó szövetét, egy nagy organikus egészet — minő a történet — nem tud világosan látni a Taine szellemi alkatával bíró, egyenes vonalon haladó elme. Ezért lesz neki az egész forradalom az *esprit classique* műve. Ilyen nagy dolognál pedig egy ok nem ok. Az európai helyzetet, a külső támadást, mely egyik oka a Terror dühöngésének, Taine már nem látja, mert az kívül esik az ő bizonyítási vonalán. Éppen ezért műve kiegészítésre szorul. Sorel könyve (*Európa és a francia forradalom*) már e czéllal készült. S utána többen is fognak jönni. Taine érdeme, hogy a francia forradalom történetének objectiv kutatása megkezdődhetett. Az *Origines* az első kísérlet ezen a téren. Nem politika vezette benne az író tollát, hanem a tudomány, a legtisztább tudásvágy, bár vele egy észszerű politika felépítéséhez is hasznos és kívánatos adalékot kívánt adni. Nem őrizte meg benne tárgyilagosságát annyira, mint egyéb műveiben. Az aggódó hazafi lelke átrezeg a sorokon s közelebb hozza olvasójához az embert, a kit Taine addig gondosan igyekezett rejtegetni. Művén vannak hézagok, de nincsenek foltok, mert szándékai tiszták és őszinték voltak.

Halas.

NAGY JÓZSEF.

HUNYADI JÁNOS IFJÚSÁGA.

IV.

Hunyadi gyermekora és ifjú szolgálatai.

Gyermekkoráról úgyszólván semmi feljegyzés sem maradt ránk. E gyermekkor abban az időben gazdagnál, szegénynél egyaránt annyira különbözött a mienkétől. A főcél az volt, hogy jó vitéz váljék majdan a fiúból, ereje, egészsége legyen és — a mi azonban a szülők szerint már változott — legyen vallásos. Hogy írni-olvasni tudjon, a mostan divó illemszabályokat ismerje s más effélékről szó sem esett, vagy csak nagyon ritkán. Az ilyen kivétel volt. Hunyadiban mind a vitézséget, mind a vallásosságot felleljük, még pedig oly mértékben, hogy idő haladtával korának egyik legnagyobb hadvezére, vallásának apostola lett.¹ Alapját ennek már ifjú korában vetette meg. «Ha meggondolom — írja 1445-ben a pápának — a háborúnak, *melyben kora ifjúságom óta forgolódom*, borzalmait . . .² miről bizonyosságot tesz Thuróczi is : bellorum exegerat labores *suae iuventutis primaevò a tempore*³ s hogy mit szerzett ezen idő alatt, arról a kancellária értesít : «Adulescentia vero egregie tracta, corpus ad tollerandos labores, et militarium exercitiorum actus assuefaciens et habile reddens, futurorum inclitorum operum suorum fundamenta certis praesagiis, iecit, et ingenuis moribus, quasi quibusdam gradibus ad dignitates, honores et gloriosam nominis famam, liberos sibi ascensus comparavit.»⁴ Aki mint udvari vitéz éjjel tit-

¹ Csánki : Hunyadmegye és a Hunyadiak 27. l.

² Fraknoi : M-g és a római szentszék. II. 65. l.

³ Thuróczy-Schwandtner 449. l.

⁴ Teleki X. 347. l.

kon elhagyja szobáját, hogy a kápolnában az Urat imádja;¹ aki első folyamodásában a pápától katonái számára az általános feloldozást kéri; engedélyt kér hordozható oltáron való misevégeztetésre, neje számára a feloldozás kedvezményeért s a hunyadvári kápolna részére búcsüengedélyezésért folyamodik,² annál nem szükséges semmiféle más adat arra vonatkozólag, hogy gyermekeibeiben mily vallásos nevelésben volt része. S hisszük, hogy nemcsak édesanyja, hanem édesapja részéről is nyert ily nevelést, ki valószínűleg — ha előbb már meg nem tette — új hazájába való lépése után a katolikus egyház tagjává lett. Nem volt ez akkor feltűnő dolog, sőt az esetben, ha meg nem történik, kellene csodálkoznunk, valamint azon is, ha az oláh Vojk fia e hazában születve és nevelkedve nem lett volna tiszta magyar.

Katholikussá lett akkor Magyarországon a görög-keleti vallású és magyarrá az oláh.³ Ez jellemzi különösképen Nagy Lajos és Zsigmond korát. Előbbit (a vallási áttérést) rendeletek szabályozták,⁴ utóbbit rendeletek nélkül

¹ Andreas Pannonius: Libellus de virtutibus . . . Irod. Tört. Emlékek 1886. 36. l.

² Fraknoi: M-g és a római szentszék II. 49.

³ V. ö. Csánki: Hunyadmegye és a Hunyadiak 26. l. Krassó-Szörénymegyére vonatkozólag írja Turchányi említett műve 321. lapján: «Már sokszor megállapítottuk, hogy az ujonnan letelepült lakosságnak a zöme oláh volt. Amde ellentétben a mai állapotokkal, az akkori lakosság a XV. sz. folyamán határozottan elmagyarosodott. Első sorban áll ez a nemes és nem nemes kenézekre. Hogy ezek magyarokká váltak, épen úgy, mint örökdiósőségű rokonuk, Hunyadi János, bizonyítja többek között az a körülmény, hogy szerteséjjel a kerületekben a magyar nyelv divatozott. Világos ez abból, hogy a határjárásoknál még nem magyar nyelvű falvak területén is csupa magyar nevekkal találkozunk.

⁴ Karácsonyi: Turul XIX. évf. 49. s köv. lapjain Hunyadi János vallásával kapcsolatban megemlékezik Nagy Lajos vallásrendeletéről. Részletesebb képet kapunk a Zsigmond korabeli vallási állapotokról Turchányi Tihamér: Krassó-Szörénymegye története cz. munkájában N. Lajosról a 222. lapon ezeket mondja: «Ez jellemzi Lajos király politikáját; a ki bejött az országba és a katolikus hitre tért át, királyi kegyelmében részesült. Így van aztán, hogy minden ebben

talán ez a föld okozta, az itteni viszonyok, mert kitüntető dolog volt akkor magyarnak, különösen pedig magyar nemesnek lenni. A XVII. században már megkezdődik ennek az ellentéte s azt lehet mondani tart egész napjainkig. Jorga¹ tán a mostani állapotokat tekintette csupán, midőn Hunyadi Jánoshól románt csinált és román környezettel vétette körül őt, a XV. század legnagyobb magyarját.²

Arról sem lehet világos képünk, mily viszonyban volt testvéreivel. Későbbi életében tapasztalni lehet, mennyire szerette Johant,³ valószínűleg nőtestvéreit is, mert mind Székely János, mind Dengeleghy Pongrác magas állásba jutottak Hunyadi oldalán, csatáiban vele küzdöttek s elesetükön nagyon bántódott,⁴ miből bátran következtethetünk a gyermekévekre is. A szerb népköltészet oly szép documentumait őrizte meg számunkra annak a benső szeretetnek, mely Hunyadi és nővére fia közt volt,⁵ hogy más bizonyítékot nem is kell keresni. Klára gyermekeit viszont Mátyás pártfogolja úgy, mintha édes testvérei volnának. A testvéri együttérzés tehát megvolt e családban.

Ifjúsága megértéséhez és a kevés erről szóló adat felhasználásához ismernünk kell egyrészt azon osztály nevelési módját, melyhez Hunyadi édesapja is tartozott, másrészt azt a viszonyt, mely a főurak és neveltjeik vagy a király és udvari emberei között fennállott. Bármily zavarosan szól is Bonfinius Hunyadi ifjú szolgálatairól, mielőtt Zsigmond udvarába került

a korban letelepült oláhoktól származó nemes család római kath. valláson volt, legalább a reformáció koráig.» Hogy Zsigmond szintén mily nagy gondot fordított a vallási kérdésre és hogy mily szigorú volt e tekintetben. a munka 361—366. lapjain részletesen olvashatjuk.

¹ Jorga i. m. 312. l. s. köv.

² Csánki i. m. 31. l.

³ V. ö. Varjú: M-g műemlékei I. 78. s. köv. l.

⁴ Dengeleghy Pongrác a várnai csatában esett el, Székely János pedig a rigómezeiben 1448-ban.

⁵ L. a Románecz Mihály közölte dalokat (Pancsovai Értesítő 1890), kül. a «Szibinyáni Janko és Bánovics Szekula» címűt, melyben Székely János halálát éneklék meg; továbbá: Székács József: Szerb népdalok és Hősregék. Bpest, 1887. 168. l. «Janko és Szekula».

volna, azt kell észrevennünk kifejezéseiben (in familiaritatem; servivit cum duodecim equis: prima stipendia meruit; servire coepit; fausta tyrocinii auspicia sortitus est), hogy a szolgálatot helyesen említi, de a személyeket és helyeket összezavarja, összekeveri; ezeket csak hallomás útján írta, míg a nevelési módot személyesen megtapasztalhatta. Sőt a személyek állásánál is (erdélyi vajda, püspök, halae (aulae) praefectus, milanoi fejedelem stb.) csak olyant ír, mit egyébként bátran elfogadhatnánk, ha kronologiai és névhibák nem volnának munkájában.

Az 1453-iki oklevél Hunyadi ifjúkoráról általánosan megemlékezvén — *adulescentia vero egregie traducta* — mondja: *tunc primum Regiis militibus connumeratus est.*¹ De hogy ez előtt is kellett valahol szolgálatot teljesítenie, az azon-korbeli követelmény. Mert mit tudunk az akkori lovagi nevelésről? «A XIII. században (és azután egészen a XVII-ig) az udvari főtisztok, erdélyi vajdák, bánok, ispánok rokonaiknak és alantas tisztjeiknek fiait maguk mellé vették apródokul . . . Országos főtisztoknak, királyi várnagyoknak a háza telve volt apródokkal, akik e kemény katonáktól tanulták a hadi mesterséget. A XIV. században, a banderiumos sereg kifejlődése idejében, mindenik zászlósúr maga nevelte apródjait, fegyvernőkeit.»² Ez idegen uraknál való nevelés-módra érdekes példát találunk Zsigmond egy 1427-ik évi levelében: «A Boszniában elesett Forgách Miklós hat árva fia anyjuk gyámsága alá került, aki birtoukat desolálta és midőn ők ad annos discretionis jutottak, ut ipsi vel alter seu quivis eorum *ad instar aliorum natorum regni nostri nobilium curie nostre aut magnatum et baronum regni nostri servituri, et mores discituri valerent*, hiányzik erre költségük.»³ — Az udvari katona fiáról ezt még inkább feltételezhetjük, ha már oly általános szokás volt. S nyomait ennek megtaláljuk Carbonál: «*Humilem sane Jani nostri ortum negare non possumus ex oppido*

¹ Teleki: X. 347. l.

² Czímer: Az Árpádházi királyok apródjai. 7. old.

³ Szekfü: Serviensek és familiarisok. 76. l. jegyzet.

Hunniade. Qui cum versavetur in curia baronis cuiusdam, ut nos dicimus, atque inter pueros educaretur. ... Cumque pueri magnanimitatem et praeclarissimam indolem baro ille animadverteret, Sigismundo imperatori excellentissimo eum pro armigero commendavit.»¹ Sajnos, nevet és helyet nem említ, s így csak fentartással merjük összeegyeztetni ezt az adatot Bonfinius adatával, hogy a Csákiak² (erdélyi vajdák 1410—1437-ig) vagy Csanádi Ferencz udvarában nevelkedett.³ Előbbi Hunyad fekvése miatt lehetséges; utóbbi, mert Bonfinius azt mondja, hogy ezeket később is szülei gyanánt tisztelte, tehát nagyon fiatalon lehetett náluk. Hunyadinál azonkívül más körülmények is szükségessé tették az ily nevelést. Klára, Hunyadinak soror uteriná-ja; tehát Hunyadi anyja másodszor is férjhez ment, mi világos jele Vojk korai halálának. És ekkor a gyermekek vagy az új férj vagy másnak kezei alá kerültek. Nem lehetetlen, hogy a szomszédos Hosszadi János vagy Antal, ki az életben maradottak számára az 1419-es megerősítő oklevelet is készítette,⁴ vette pártfogása alá a már ifjú Hunyadit, kinek nagybátyjai sem éltek már. — Más adatok híján általánosságban csak annyi a biztos, hogy Hunyadi más főúr vagy nemes udvarában nevelkedett: itt a gyermekek közt kitűnt, tevékenyebb, ügyesebb volt a többinél, úgy hogy az illető úr figyelmét magára vonta. Nem szabad itt már Hunyadi János vojvodai méltóságára gondolnunk. Ha Vojk és testvérei voltak is vajvodák, ők már elhaltak s Hunyadi János

¹ Lodovici Carbonis dialogus. Toldy: *Analecta Monumenta* I. 172—173. l.

² A Magyar Történelmi Tár XII. 181. lapján Pesty Frigyes: «Temesvármegye főispánjai» cím alatt Telekire hivatkozva tagadja, hogy Hunyadi Csáky Miklósnál, ki 1426-ban halt meg, szolgálhatott volna — mert úgymond akkor legalább 100 évesnek kellett volna lennie halálakor. — Érdekes, hogy ezt az a Teleki és Pesty mondja, kik Hunyadi születését 1393-ról legalább is 1387-re redukálták. 1387—1426 közt miért nem szolgálhatott volna nála Hunyadi, ők sem mondhatnák meg.

³ Bonfinius Dec. III. liber IX.

⁴ Dl. 37,593.

öccsével magyar anyjuk mellett mint magyar nemes ifjú nevelkedett és nem mint oláh menekülő fejedelmi sarj.

Tényleg Zsigmond udvarába került tehát Hunyadi, mint apród az ismeretlen főúr udvarából? Ez nagyon valószínűtlen, mert a cancellaria szerint is «adulescentia egregie tracta» vétetett csak fel a királyi katonák közé és mindazon helyek, melyek Hunyadi udvari szolgálatáról megemlékeznek, az 1426. utáni időre vonatkoznak.¹ Igy kell értelmeznünk Thuróczinak is azon szavait: semper sui superioris lateri adhærendo.² Ez évtől (1426) kezdve állandóan Zsigmond mellett volt, leszámítva talán néhány hadbaszállást, a hol azonban szintén a király seregében küzdött embereivel s a rövid időt, mit családja körében tölthetett.

Bonfiniusnál, Kapisztránnál, a Cyllei-krónikában ezt az analog kifejezést találjuk Hunyadi szolgálatáról: servivit autem a principio cum quinque (sex, duodecim) equis itt és itt.³ Mit kell ezen értenünk? Azt, hogy Hunyadi is királyi szolgálata előtt, mint korának legtöbb köznemese, sőt a főnemesi ifjak közül is sokan, más hatalmasabb úrhoz beállt szolgálatra, ki őt familiarisává fogadta. Nem kell ezen oly szolgálatot gondolnunk, hogy az ily familiaris állandóan le volt kötve az illető főurnak akár kuriáján, akár seregében, mert hiszen sereg állandóan nem kellett, a kuriának meg a sok familiaris csak terhére lett volna. Még a királyi udvarban szolgálók sem voltak állandóan lekötve; másutt is vállallhattak közben szolgálatot, saját birtokaikra térhettek vissza s újra a királyi udvarba jöhettek, mint tette ezt pl. a híres Toldy Miklós N. Lajos alatt.⁴ Maga Vojk is hunyadvári birtokára vonult 1409 után.

¹ Czimer Károly csak egyszer nézhette meg az oklevelet, melynek alapján írta, hogy Hunyadi 1388-ban Mária királyné apródja volt. (Udvari katonák, 35. l.)

² Thuróczy-Chronica Hungarorum. 397. l.

³ Bonfinius i. h. — Kapisztrán levelét III. Callistus pápához (Wadding: Annales tom. XII.) szerint Fejér is közli: Genus etc. 227. l. — Cyllei krónika, II. 704. (Hahn.)

⁴ N. Lajos olaszországi hadjáratában mint aulæ regiæ miles

Jellemző és — mert egykorú — világos példát találunk erre a familiarisi szolgálatra Homonnai Drugeth István 1416-iki levelében, hol többek közt ezeket írja Császlóczi Mihály özvegyéhez: «Intimaveritis nobis, uti nos filium vestrum Nicolaum in familiarem nostrum et nostro sub nomine assumpseremus. Unde scitote, quod nos ipsum Nicolaum filium vestrum in familiarem nostrum et nostro sub nomine assumpsimus. Ita videlicet, quod ipse Nicolaus semper et continue cum octo equis sit promptus et paratus decenter, quia scituri, quod dominus noster rex in brevi intervallo iter suum versus Cassoviam arripiet . . . et tandem dum et quando nos iter nostrum in obviam seu in conspectum domini regis arripere voluimus, tum ipse Nicolaus una nobiscum cum 8 equis ire et properare debeat.»¹ Néha természetesen a szolgálat nem volt ily könnyű, de a háborút leszámítva, hol a nemesnek amúgyis részt kellett vennie, a familiarisok tartásának főczélja: a tekintély emelése, a fényes megjelenhetés. Ha például azokat az urakat tekintjük, kik Zsigmondot olaszországi útjában kísérték, kíséretükben mindenütt számos familiarist emlegetnek az oklevelek.² Már most az ily familiarisnak magának is kellett embereket tartania, még abban a korban lovasokat; innen a kifejezés cum octo, cum duodecim equis, melyek száma részint a familiaris előkelőségétől függött, részint az úr, dominus állásától.³

vesz részt; 1354-ben pozsonyi várnagy; 1355-ben ismét udvari katonára; 1365 táján az «Alba Societas Hungarorum» élén az olaszországi fejedelmekhez szegődik s később újra felkeresi a királyi udvart.

¹ Nemzeti Múzeum: Kállay levéltár. Közli: Szekfü, i. m. 76. lap.

² Dl. 38695. 1431 decz. 17. Zsigmond a kíséretében levő Várday Miklós egyik familiarisának armálist ad. — Dl. 33,414. 1437 szept. 15. Marczali Imre «decenti imo copiosa familiarium suorum comitiva fulcitus». — Dl. 12,871. 1436 febr. 22. Országh Mihály «cum suorum familiarium splendido et decenti apparatu». — Dl. 12,882. 1436. márcz. 21. Báthory István «decenti ac honorifica familiarium suorum comitiva bene fulcitus».

³ V. ö. Arany—Hosvay: És a király neki tizenkét lóra hópénzt adata.

Hunyadinál négy ily szolgálatot említenek a források: Demeter zágrábi püspöknél, Cilleyeknél, Ujlakiaknál és a szerb despotánál, sőt ötödiknek a milánói szolgálatot bizonyos tekintetben szintén ilyennek kell minősítenünk.

A zágrábi szolgálattal kell először tisztába jönnünk, mert Bonfinius szerint itt szolgált először.¹ Bár voltak olyanok, kik ezt a szolgálatot Bonfinius nyomán minden megszorítás nélkül elfogadták,² mások viszont ezt az adatot apjára vonatkoztatták, mert — úgymond — arról a vidékről házasodott,³ mégis a tény az, hogy sem maga Hunyadi János, sem Vojk olyan formában, mint azt Bonfinius előadja, Demeter zágrábi püspöknél nem szolgált. Az egész azon a mesén alapul, hogy Hunyadi Scaliger és Erzsébet királyné fia lévén, ezek neveltették volna a zágrábi püspöknél.⁴

Nehéz a Cilley-krónika adatát is ellenőrizni.⁵ De tekintetbe véve azt, hogy mily nagy ellentét volt a Hunyadi- és Cilley-család közt, hogy a Cilleyek ezt a «kutya faj»-t (Hunadt-Hundt), mennyire igyekeztek megalázni, úgy azt az «als mann gesagt hatt» kifejezését a krónikáirónak nagyon meg kell néznünk, mielőtt elfogadnók, hogy Hunyadi a családnál három lóval szolgált. Zsigmond király, mikor olasz országi útjára készült, 1431 jun. 17-én «ernennt den Graf Ulrich v. Cilly zum Befehlshaber seiner ungar. Truppen

¹ Bonfinius: Dec. III. lib. IV. «Servivit a principio cum duodecim equis Demetrio episcopo Zagrabiensi».

² Pray: Annales {Regum Hung. «Adolescentiam apud Demetrium Zéchium, qui Zagrabiæ Antistes esset, exegerat.» — Fessler: i. m. IV. 364. hernach des Agramer, dann Graner Erzbischofs und Cardinals Demetrius edler Dienstmann. — Kölesy Vincze Károly i. m. 35. l. («Diènes» Demeter helyett). — Császár: Tud. Gyűjt. 1827. I. 13. — Mathias Kováts i. m. 124. l. Jorga i. m. 312. s köv.

³ Teleki i. m. 61. l. — Zilahi Kiss i. m. — Mangold i. m. 129. l.

⁴ Transilvania 1873. p. 49.

⁵ Cilley krónika: Hahnii Collectio mon. (724. II. 704.): «Er was auch etwan der vonn Cili Diener, undt lag ihn nur mit dreyen Pferdten zu Hoff, als mann gesagt hatt».

welche sich in Friaul sammeln sollen, um die Venetianer zu bekriegen . . . »¹ Itt szolgálhatott Hunyadi Cilley alatt, ha még nem volt Zsigmond kíséretében, vagy ha kíséretétől elmaradt,² de máshonnan még gyanítani sem lehet semmit. Ép azért ezek mellőzésével csak a megbízhatóbb forrásokat szabad tekintetbe venni: Kapisztránt és Chalkokondylast.

Midőn Hunyadi meghalt, fegyvertársa és benső barátja, Kapisztrán, a pápához írt levélben részvételtjesen szólt a nagy hős haláláról, kinek élete folyását eléggé ismerte, ki-ről azt is tudta, hogy hol kezdte meg katonáskodását.³ E katonáskodás Hunyadi későbbi életére, összeköttetéseire is befolyással volt, mert nem más, mint a hatalmas Ujlaki család volt az, melynél Hunyadi öt vagy hat lóval szolgálatot teljesített. Kapisztrán szavai szerint Ujlaki Miklós alatt szolgált volna és szavait ebben az értelemben el is fogadták korábbi historikusaink,⁴ de már Fejér s azóta mások⁵ arra az eredményre jutottak, hogy nem magánál Ujlaki Miklósnál, hanem ennek édesapjánál, Ujlaki Lászlónál katonáskodott, mint macsói hánnál.

Azt hiszem, hogy mindkét következtetés sántikál valamiben; abban t. i., hogy mind a régiek, mind az újabbak

¹ Altmann: Die Urkunden Kaiser Sigmunds. Innsbruck, 1896—1897. 8626. szám.

² Bonfinius i. helyén: nam Sigismundum in Italiam secutus remansit.

³ Kapisztrán levele 1456-ban III. Callixtushoz (Wadding: Annales tom. XII.): Hunyadi meghalt «substitutit tamen nobis non imparem sibi virum, Nicolaum de Ujlak, sub cuius dominatu valido et potenti ipse idem Joannes cum quinque vel sex equis suam militiam inchoavit».

⁴ Teleki i. m. 59. Ujlaki Miklós alatt szolgált, ki Zsigmondnak udvarmestere volt. — Pray: Annales lib. III. prima armorum rudimenta sub Nicolao de Ujlak posuit (de a korkülönbség miatt ebben kételkedik). — Decsy: Osmanographia 164. I. — Kölesy Vincze K. i. m. 35. I. — Császár F. i. m. 13. I.

⁵ Fejér: Genus etc. 228. és 259. II. jegyzet. — Karácsonyi i. m. (Turul) 51. és köv. I. (Emlékkönyv) 9—17. I. — Fraknoi: Szilágyi Mihály: 168. I. — Borovszky: Temesmegye 295. s köv.

tisztségekhez kötik a szolgálatot s nem annyira a személyhez, még kevésbé a családhoz. Pedig ez utóbbi az egyedüli helyes. Semmiféle megszorítás nem kényszerít bennünket annak fellevésére, hogy Hunyadi Ujlakinál épen mint macsói bánnál szolgált, mert akár volt ily országos tisztsége a főuraknak, akár nem, familiarisokat, katona-ifjakat állandóan tartottak. Ha mint *tisztán katonai* szolgálatot kellene Kapisztrán ama szavait érteni, akkor inkább az erdélyi vajdai méltóságban és nem a macsói bánságban kellene azt a tisztet keresnünk, kinek fősége alatt Hunyadi harczolt, mint a harminczas években öccse: János. Így azonban 1440-ig jutnánk, a mely évben Ujlaki Miklós csakugyan erdélyi vajda, de viszont Hunyadi nem növendék-katona, hanem már kiváló vezér. Nem feltétlenül harczot, háborút jelent a «militia», hanem a kornak megfelelően katonai iskolát valamely főúr udvarában, hol a fegyverforgatást, a bajvivást tanulták az ifjak s ha koruk megengedte, igazi harczokban is részt vettek. Nincs itt szó katonai babérokrol, miket Hunyadi már ekkor szerzett vitézségével, hisz «suam militiam (tantum) inchoavit», hanem igenis akár Ujlaki Lászlótól, akár valamelyik más Ujlakitól ekkor nyerte a jó katonai nevelést, melyet benne, mint udvari katona fiában megkivánunk és később csodálunk, de melyet apjától teljesen nem szerezhett meg. Vojk a királyi udvarban volt elfoglalva, midőn pedig ettől megvált, csakhamar rá meghalt. Hunyadi nem egyedül járta ez iskolát: többen voltak, valószínűleg az ifjú Ujlaki Miklós is velük, kire mint urukra (sub cuius dominatu) tekinthettek ők, a familiarisi viszonyban levők.

Az értesítés azon szavait «sub cuius dominatu valido et potenti» is könnyű megmagyarázni. Bármely oklevélben olvasunk familiarisokról, annak, a kinél szolgálatot vállalnak, mindig a «*dominus suus*» cím jár. Dominus valens et potens tehát hatalmas és gazdag főúr. A hol aztán az osztatlan családban több testvér van vagy apa és fiú, ott a szolgálati viszony is — mert ez a természetes — mind-egyikre vonatkozhatott: apára is, fiúra is.

El kell még dönteni az időpontot, melyre e szolgálat esett. Karácsonyi¹ 1410—14 közé teszi azon oknál fogva, mert Ujlaki László ez időben volt macsói bán és ekkor volt Hunyadi János «23—24 éves, tehát épen alkalmas arra, hogy 5—6 lóval valahol katonai szolgálatba álljon és szerencsét próbáljon». Igaz, hogy abban az időben a köznemesek csak úgy tudtak boldogulni, ha valamely főúrhoz szegődtek és annak oldala mellett katonai érdemeket szereztek. De vajon Hunyadi János érett volt-e már ily katonai szolgálatra? Az 1387-iki születés mellett igen, azonban ez esetben azt kellene kérdenünk, hogy Vojk miért nem az udvarnál eszközölt ki számára helyet, melytől ő épen Hunyad megnyerésekor megvált? A 23—24 éves kor tehát máshová irányítaná Hunyadit. Inkább az 1395—1400. születésnek volna megfelelő ez a szolgálat, mert az ifjakkal 5—10 lóval való szolgálata kb. 15 éves korban kezdődött s mint látni fogjuk, 1414- vagy 1415-ben Hunyadi még nem léphetett a szerb despota szolgálatába.² A XV. sz. II-ik évtizedének közepére kell tehát helyezni e tyrociniumot, akár volt bán valamelyik Ujlaki ez időben, akár nem.

A lovagi nevelés pontos időtartamát hiába próbálnók meghatározni: egyéni következtetésnél messzebbre nem juthatunk, mert sem ennek befejező pontjáról, sem a következő szolgálat megkezdéséről tudomásunk nincsen. Chalkokondylas ugyanis minden más szolgálat említése nélkül így kezdi elbeszélését: *Patria fuit Choniatae Ardelii oppidum, unde profectus venit ad Tribalorum ducem; mercede autem conductus, longo admodum tempore apud hunc ducem versatus est*.³ De hogy Chalkokondylas bevezető szavai daczára időrendben ezt kell utólján említenünk, világos abból, hogy Hunyadi itt már mercede conductus és hogy a despotától ugyancsak az ő bizonyossága szerint a kir. udvarba

¹ Karácsonyi: i. m.-ban.

² Karácsonyi: Emlékkönyv. 9—17. l.

³ Chalkokondylas i. h. 256. l.

ment. E szolgálatot illetőleg is sok a vélemény;¹ mi annak kezdetét leszámítva, nagyrészt Karácsonyit követjük.

A nikápolyi csata után a török hatalmas tömegeivel egyformán nehezedett rá Moldva és Oláhországra, valamint Szerbia és Boszniára is. Mindkét részről, jöllehet előbbiek részéről ingatagabbul, Zsigmondhoz fordultak segítségért. Nyomat találjuk e segítségkérésnek már közvetlenül a Horváthyak 1403. leveretése után,² de még inkább 1408-ban, mikor Zsigmond király és István despota formális szövetségre léptek, melyben Lazarevics elismerte Magyarország főségét, Zsigmond viszont segítséget ígért a török s más ellenségek ellen.³ És különös, hogy abban az időben, midőn oly keveset törődtek ily szerződések betartásával, a szerb despota mindhalálig hű maradt Magyarországhoz. Azonban Zsigmond sem élt vissza e hűséggel, hanem szolgálatai fejében már 1411-ben és később is sok magyarországi birtokot adományoz Istvánnak hazánk különböző részein. A gyakrabban említettek: Munkács,⁴ Tokaj,⁵ Becse,⁶ Becskerek,⁷ Szatmár,⁸ Asszonypataka-Felsőbánya,⁹ Debre-

¹ Teleki: i. m. I. 61. Tagadja, hogy maga Hunyadi János szolgált volna Lazarevicsnél, hanem inkább az apja. — Borovszky: i. m. 295. s többi. Szerinte rövid ideig volt csak a despotánál, 1410-ben már itthon van. — Karácsonyi: i. m. (Turul, Emlékkönyv) 1415—1427 közötti időre teszi e szolgálatot; ugyanígy Fraknoi: Szilágyi Mihály, 168. s köv. II.

² Pesty: Brankovics György rác despotája birtokviszonyai M.-ban. Bpest 1877. 49. old.

³ Aschbach: i. m. I. 233. l.

⁴ Karácsonyi: Turul i. h. 51—52. l.

⁵ Karácsonyi: Turul i. h. 51—52. l. — Pesty: Brankovics György . . . 13. old.

⁶ Karácsonyi: Ugyanott. — Pesty: Ugyanott. — Turcsányi: Krassó-Szörénymegye 284. l.

⁷ Pesty: Ugyanott.

⁸ Pesty: Ugyanott. — Borovszky: Szatmárvármegye 200. l. — Thallóczy: Bosnyák és szerb élt- s nemzedékrajzi tanulmányok. Bpest 1909. 333. s köv. I. — Jászói országos levéltár: Statutoria G. Fasc. 3. num. 40. A leleszi konvent oklevele 1411-ből: Zsigmond okl.-ból átirat «Cum nos civitates nostras Zathmar et Nemethy

czen stb. Mindezekben a helyeken a szerb despotának magyar tisztviselői voltak. Így tudomásunk van torontálmegyei magyarokról, kik szolgálatába szegődtek; ¹ Szatmár-Németiben is magyar tisztviselői voltak, ² még pedig katonatisztviselők, — a milyen volt Hunyadi és más városokban is. Magyar familiarisai is voltak a szerb despotának, előkelők, mint a szeri Pózsafiak. ³ Később Brankovics György még több birtokot szerzett s midőn 1451-ben Hunyadival házassági ügyben szerződésre lép, lehet hogy csak leánya miatt, de mégis e kijelentést teszi: «. . . . *nobiles scilicet et possessionati Hungari homines, quos videlicet Hungaros et non alios nos et dicti domina consors et filii et proles nostri in eiusdem (Elisabethæ) castris, civitatibus, oppidis ac possessionibus et tenutis, interim in castellanos et officiales sub præfacto vinculo constituere promissimus*». ⁴

Következik ezekből, hogy Chalkokondylas állítása nem egyedülálló, de nem is valószínűtlen, mert mint délvidéki író könnyen értesülhetett Hunyadi viselt dolgairól vagy a

vocatas, necnon Rivulum Dominarum et de Mediomonte . . . illustri Principi Domino Despoto Rasciæ requirentibus ipsius fidelitatibus . . . novæ nostræ donacionis titulo in perpetuum contulerimus».

⁹ Borovszky ugyanott; levéltár ugyanott.

¹ Turchányi i. m. 284. l.: «A krassói nemesek közül ebben az időben már sokan szolgálatba álltak más nagyobb uraknál. Maga Himfy István is a Torontálban birtokot nyert szerb despota szolgálatában állott». 1417-ben már Szatmár-Németiben tisztviselő. V. ö. Pesty: i. m. 51. lap.

² Lásd l. jegyzet és *Dl. 11,861*, 1426 okt. 23. Szatmárban a diffinitor causarum «Ladislaus Zilagh *miles serenissimi ducis domini Stephani dei gratia regni Raciæ (sic!) comitis perpetui*».

³ 1422 jan. 13-áról a nádor máj. 1-re halasztja el a szeri Pózsafiak pörét, cum «Georgius filius Stephani ac Gabriel filius Nicolai Pose de Zeer, *familiares despotis ducis Rasciæ (sic!) cum aliis gentibus eiusdem despotis in serviciis regalibus in regno Bohemiæ more exercituali essent constituti*». Zichy oklevéltár 6. köt. 632. l. V. ö. Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XV. sz. első felében. Hadtört. Közl. 1911. 417. l.

⁴ Fejér: Genus etc. 154. lap.

szerbek révén, vagy pedig magyar foglyok révén.¹ Tudta azt is, hogy Lazarevicznek Magyarországon birtokai vannak, mert így ír: . . . erat enim huic (Triballorum regi) etiam in Pannonia regio haud contemnenda, præterea *urbes multæ et opulentæ*.² Tudott valamit Hunyadi udvari szolgálatairól is s ha ezekben igazat mond, miért tagadnók meg tőle a hitelt a szerb szolgálatot illetőleg?

Lázárevics 1411-ben kapta az első magyarországi birtokokat³ s állandó tisztviselői ettől kezdve lehettek.⁴ E tisztviselők milesek voltak, mint az oklevél mondja Szilágyi Lászlóról, de a kik épen nem tisztán katonai szolgálatot teljesítettek, hanem gazdasági, igazságügyi és pénzügyi téren is működtek, a szerint, hogy ki mire volt megfelelő. Hunyadinál a hely miatt (Becse), de meg természete miatt is a katonai szolgálat lehetett a fő.

Mercede autem conductus, longo admodum tempore apud hunc ducem versatus est — mondja Chalkokondylas Hunyadiról, ki 1427. v. 1428-ban udvari vitézzé lett Zsigmondnál. Azt, hogy e «longum tempus» mindjárt az Ujlakiaknál teljesített szolgálat után kezdődött-e (vagy hogy közben Hunyadi másutt is megfordult-e, sem Kapisztrán leveléből, sem Chalkokondylasból megtudni nem lehet. 1414, illetőleg 1415-ben egy adat szerint Lázárevics is a konstanci zsinaton van,⁵ de már 1416-ban a boszniai hadjáratban a magyar vezérek tárgyalnak vele, tehát itthon tartózkodik. Ez év lehet a kiindulási pont, de egyáltalában

¹ Miskolczy Gyula: Hunyadi török hadjáratai című közleményében a «Hadtört. Közl.» 1913. évf. 549. lapján ír Chalkokondylasról, de éppen Hunyadi szolgálatát a despotánál nem tárgyalja részletesen, csak a farkasmondát és Hunyadi szolgálatát Ali pasánál.

² Chalkokondylas i. m. 246. l.

³ Pesty és Thallóczy idézett helyei.

⁴ Borovszky tehát a körülményekkel egyáltalában nem számolt, midőn 1410 előttre tette Hunyadi szerb szolgálatát (Temesvármegye 295 s köv.).

⁵ Dimitrijevič Milan: Gyurgye Brankovič. Neusatz 1876. 17. old. «Bei diesem Concilium (Konstanz) war auch der serbische Despot Stefan mit seinen höchsten Würdenträgern zugegen.»

nem biztos dátum. Hogy Hunyadi már «mercede conductus», tehát fizetésért állt szolgálatba, az a mellett bizonyít, hogy beszegődésekor a gyermekkorból már teljesen kinőtt. — A helyet illetőleg, mint Himfynél, ki a szomszédos városban vállalt szolgálatot,¹ Hunyadinál is valószínű a Karácsonyi megállapította Törökbecse.² Állandó, egy helyen végzett szolgálatról természetesen szó sem lehet, mert hogy ezeknek a tisztviselőknek is háborúba kellett menniök, az magától értetődik s hogy át is helyezték őket, az imént említett Himfy példája is mutatja.

Van a szerb irodalomnak e korra vonatkozólag egy érdekes gyűjteménye: a szerb népdalok és népballadák.³ Nagy részük a mi hősről is szól, Szibinyáni Jankról. Én igyekeztem ezekből is valami történelmi adatot kihámozni, azonban oly sok különböző elem vegyül bennük össze, hogy a történelmi mag csak annyi: Hunyadinak Lázarevics despotával is valami viszonyban kellett lennie.⁴ Lazarevics fiának tartja hősrünket a népies termék s leányának Hunyadi nővérét, kitől Székely János, Hunyadi unokaöccse született. A despotáról és Jankóról sok ének szól, de Hunyadi mégis mint magyar, mint *Ugin* Janko szerepel. Neve: Szibinyáni

¹ Turchányi i. helyen.

² Karácsonyi: Mátyás király ősei 9—17. l.

³ Karadsity szerb költő gyűjtötte össze ezeket.

⁴ Sokat találunk már magyar fordításban e népballadák és románeczek közül, de a teljes gyűjtemény még hiányzik. Ford. *Románeczek* Mihály: A Szibinyáni románeczkör (Pancsovai gimnázium értesítője 1890). — *Székács* József: Szerb népdalok és Hős regék. Bpest 1836 és 1887. — *Margalits*: Délszláv népballadák. Budapest 1896. — *Radics* György: Hunyadi a szerb népköltészetben. «Bácska» hetilap 1878. évf. 22. szám. V. ö. még *Radics* György: «Rigómezei dalok». Zombor 1882. Legbchatóbban és részletesen írt a népdalokról *Szegedy* Rezső az 1912. évi «Ethnographia» 1., 65., 144. lapjain három cikkben. Kiterjeszkedik Hunyadi rokonságára is, mint Székely János, Szilágyi Mihály, de Hunyadinak a despotához való viszonyát is említi. Némileg ide tartozik még a következő értekezése: «A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai» Irod. tört. Közlemények. 1915. I. füzet. (Előbbinek címe: «Hunyadi János rigómezei csatája a régi horvát népköltészetben.»)

is rejtély, ha csak nem volt Szehenvár szintén Lazarevics birtokában vagy később Hunyadi kezében. Mindamellett ez a népköltészet is Chalkokondylas igaza mellett szól s ha a magyar költő apródot lát Hunyadiban a despota udvarában, ez onnan lehetséges, mert miles volt az ily tisztviselő s egyiknek ez, másiknak az a szolgálat jutott.

Lazarevics István 1426-ban Tatán újra szerződést kötött Zsigmonddal s röviddel azután 1427. közepén elhunyt. Más lett az úr eddigi magyarországi birtokain s minden ilyen változás a szolgálattevők egész csoportjában is változást idézett elő. Az új főtisztviselőnek vagy birtokosnak csak a legfőbbbet kellett megtartania vagy elbocsátania, a többiek fokozatosan mind egymástól függttek.

Hunyadi is ez időben hagyta el eddigi helyét és most — mint Chalkokondylas írja — magához vevén néhányat, azaz familiarisait, *procedebat in regiam, dicens se advenire, ut sibi suisque mercedem accipiat; nec repulsam passus est.*¹

Eddig az időig azonban Zsigmond uralkodásában fontos események játszódtak le s ezen események nagy részében Hunyadinak is szerepe volt — gondoltuk majdnem a legújabb időkhig. Zsigmond háborút viselt Velenczével, a törökkel, csehekkel. A birodalmi gyűlés 1410-ben Ruprecht halála után őt választotta német királylyá; 1414-ben meg is koronáztatta magát, majd közvetlenül utána 1414—1418-ban résztvett a konstanci zsinaton. Beutazta egész nyugati Európát, később pedig hosszasan küzdött és tárgyalt a cseh huszitákkal. Mindenütt nagyszámú kísérettel jelent meg, mely kiváltképen udvari személyzetéből került ki s így nem csoda, ha Hunyadit is ott láttuk oldala mellett. Hozzájárultak ehhez Thuróczi és az udvari kancellária félremagyarázható szavai. Thuróczi szerint Hunyadi *semper sui superioris lateri adhaerendo végezte feladatát,*² míg a kancellária

¹ Chalkokondylas: 257. — Thallóczy—Áldásy: M. g. mellék-tartományainak oklevéltára. II. Bpest 1907. és Thallóczy i. m.-ben Hunyadi neve 1440-ig egyáltalán nem fordul elő.

² Thuróczi i. m. 397.

ezeket írja működéséről: *regiis militibus connumeratus et successive consiliis admissus, integra fide devotisque obsequiis præfato avo nostro, sive pro susceptione Imperialium Infularum, seu pro reparandis ruinis regni sui Bohemiæ procedenti, sed et in aliis cunctis negotiis gerendis et rebus bellicis, ad tempora vitæ suæ fideli semper sollicitudinis diligentia, inseparabiliter adhæsivit...*¹ Lássuk az egyes eseteket.

A konstanci zi sinat előtti olasz hadjáratnak Ozorai Pipó volt a fővezére. Itt említi Wenczel Gusztáv, hogy Hunyadi a haditudományban Pipó növendéke volt. Pozzi szavaihoz (Giovanni Vaivoda, dallo Spano insino da giovanetto allevato e per molte guerre totto il governo suo fatte già nominato) írt jegyzet szerint azonban ez korántsem oly adat, mely minden kritikát kiáll.² És Hunyadi korával sem lehet összeegyeztetni zsoldos szolgálatát a velencei háborúban. 1412. decz.-ben maga Zsigmond is Friaulba vonult egy se reggel,³ mire 1413. ápr. 17-én ötévi fegyverszünetet kötöttek az ellenfelek.⁴ Zsigmond kíséretében voltak ekkor magyarok,⁵ de Hunyadi János nem.

Fontosabb ennél az a kérdés, tényleg Zsigmond kíséretében volt-e Hunyadi Aachenben, Konstanczban s a többi európai országokban.⁶ Együtt tárgyaljuk ezeket, mert Zsigmond közben nem tért vissza Magyarországra, hisz csak 1414. november 4-én ér Aachenbe;⁷ november 8-án van a koronázás,⁸ és már ugyanazon év karácsonyán Konstanczba érkezik.⁹

¹ Teleki 10. köt. 347. l. 1453. év.

² Wenczel: Ozorai Pipó 189. l. Ezt az adatot elfogadja Czímer, ki szerint Hunyadi Pipó vezérlete alatt két évig harczolt a velencei háborúban. (Udvari katonák: 44. lap.)

³ Schönherr. Magyar Nemzet Tört. 1896. III. 512.

⁴ Magyar Nemzet Tört. III. 514. Altmann i. m. 464. sz.

⁵ Altmann: i. m. 519. sz. okl.

⁶ Bár már tárgyaltuk Hunyadi életének ezen időszakra eső részét, mivel pontos dátumunk nincs, fontos e kíséret megállapításával is foglalkozni.

⁷ Altmann: i. m. 1276. b.

⁸ Altmann: i. m. 1278. a.

⁹ Altmann: i. m. 1375. b.

Sem krónikák, sem életrajzok, sem oklevelek, melyek e korról, illetőleg Zsigmond királynak ez útjairól beszámolnak, nem említik Hunyadinak még a nevét sem.¹ Az Országos Levéltár oklevél-anyagában számos példát találunk arra, hogy mily nagy jelentőséget tulajdonított Zsigmond az ily hű kíséretnek; még késő oklevelekben is, erről mindig megemlékezett. Kíséretében voltak konstanci útjában például Pálóczi Imre és testvére² Maróthy János,³ Báthori István,⁴ Mikola László,⁵ Rozgonyi István⁶ és mások, kik mindnyájan ezért kitüntetést, jutalmat nyertek s tettüket még 20 év után is hirdették. Valamelyik későbbi oklevél — ha esetleg volt ilyen egykorú, de elveszett — bizonyára Hunyadinak is felsorolta volna ezen érdemeit a sok birtokadományozásnál és tisztségnél, a mint az 1453-iki oklevél kiemelte az olaszországi és csehországi utat. De épen itt a fordulópont, mert tisztán ennek az 1453-iki oklevélnek a római útra vonatkozó részét magyarázták tévesen az aacheni koronázásra és semmi egyébből nem indult, nem is indulhatott ki Hu-

¹ *Windecke krónikája*: Vindecke's Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Herausgegeben von Dr. W. Altmann, Berlin 1893. — *Bartoss krónikája* Dobner: Mon. hist. Boemica I. *Cilley krónika* i. h. — *Thuróczi*: Chronica Hung. — *Bonfinius*: Rer. Hung. Decades. Utóbbi három szól ugyan Hunyadiról, de nem aacheni v. konstanci útjáról. — Aschbach i. m. — Ráth i. m. — Fessler i. m. — Karácsonyi: M. g. és a nyugati nagy egyházszakadás. Az oklevéltárak közül átnéztem a Budai Országos Levéltár, hova a muzeumi Hunyadi-okleveleket is átszállították, a Jászói Országos Levéltár és a Kassai Városi Levéltárnak ide vonatkozó okleveleit, a Leleszi Levéltár elenchusait, továbbá Altmann és Palacky okleveleit és a munkámban itt-ott idézett kiadott magyar oklevéltárakat.

² Dl. 10477. 1416 jún. 21. Dl. 10597. 1417. júl. 22. Dl. 10855. 1419. nov. 1.

³ Dl. 24715 és Dl. 11537. Mindkettő 1424. júl. 22.

⁴ Dl. 10572. 1417. május 23. Dl. 12882. 1436. márc. 21. «decēti ac honorifica familiarium suorum comitiva bene fulcitus.» Dl. 10733. 1418. szept. 29.

⁵ Dl. 10637. 1417. nov. 30.

⁶ Dl. 12,895. 1436. ápr. 10.

nyadinak ezen korai és fényes szereplése. Világosan bizonyítja ezt Fejér,¹ Teleki,² Pór,³ Varjú⁴ okoskodása, kik mind az 1453-iki oklevélre hivatkoznak, de Fraknói⁵ és Karácsonyi⁶ czáfolata is világos, midőn kimondják, hogy az oklevélben említett koronázás csak a római lehet. Azonkívül oklevélileg is ki tudjuk mutatni, hogy az 1453-iki oklevél kifejezése: *pro susceptione imperialium infularum* tényleg csak a császári, még pedig Rómában történő koronázásra vonatkozott és nem az aacheni német birodalmi királyiá váló koronázásra. Aachenben járt Zsigmond. «*pro adeptione sacræ Romanæ Regiæ Imperialis coronæ*»,⁷ Rómában pedig «*pro susceptione sacrarum coronarum nostrarum imperialium*»⁸ és csak «*illa(que) imperiali infula sic laudabiliter suscepta*»⁹ tért Bázélbe.¹⁰ Sőt a konstanci zsinat határozatával oly világos képet nyújt e két koronázás közti különbségről, hogy vitának többé helye nem lehet. Azt olvassuk u. i.: *Die Lune sequenti 24. januarii pape (sic!) tenuit consistorium generale in loco sessionis concilii in ecclesia Constanciensi presente rege et sedente ad dexteris pape in cathedra parata sine aliis regalibus insigniis. Et proposuit episcopus Cuvensis pro rege pulchram orationem concludens approbationem persone regis et confirmationem*

¹ Fejér: *Genus etc.* 261. — A 262. lap. a milanói koronázást is említi.

² Teleki i. m. I. 61.

³ Pór i. m. 28. old.

⁴ Varjú: *M. g. műemlékei* I. 93—94. I. jegyzetben, hogy a kifejezést: *pro susceptione imperialium infularum* 1414-re kell érteni.

⁵ Fraknói: *Vitéz János élete.* 12. old. jegyzet.

⁶ Karácsonyi: *Mátyás király ősei.* 9—17. I.

⁷ *DI.* 11,537.

⁸ *DI.* 13,073.

⁹ *DI.* 12,871.

¹⁰ Katona mint tudós egyházi férfiú jól ismerte a kifejezés jelentését s ő 1432 végéhez e szavakat írta: . . . *illa in toto orbe terrarum nominatissima Romani regni diademata, imperialisque dignitatis infulas suscipere satagens ment Zsigmond Róma felé.* — *Epitome chron. rerum Hung.* 256. I.

electionis ac nominationem et denunciacionem in regem Romanorum in imperatorem postea coronandum.¹ Ime! mily különbséget tesz a rex és imperator koronázása közt maga a consistorium generale.

Aachennel együtt Konstancz is elesik. Nemcsak azért, mert e két utat Zsigmond szinte egyszerre tette meg, hanem mert erre még kétes adatunk sincs. Thallóczy szerint «leddig még mindig Karácsonyi János értekezése a legjobb kalauz a konstanczi magyarság jelenléti lajstromát illetőleg.»² Már pedig sem ez értekezésben nem jó elő Hunyadi, mint Zsigmond kíséretének tagja, sem Karácsonyi, ki az erre vonatkozó adatokat összegyűjtötte, nem szándékozik Hunyadit is a kísérők közé számítani.

*

A konstanczi zsinat után időrendben a huszita mozgalom a fontosabb esemény Zsigmond életében.³ Huss János megégetése után a kisebb-nagyobb elégületlenséget leszámítva, 1420-tól szokás számítani a tulajdonképeni huszita háborút. Az 1453-iki oklevél szerint Hunyadi János Csehországban is Zsigmond kíséretében volt. Mégis élete körülményeit nem nagyon vették figyelembe azok, kik ezt mindjárt a háború első éveire magyarázták.⁴ Egészen napjainkig oly általános tudósításaink voltak e háborút s abban Hunyadinak részvételét illetőleg, hogy azokat akár a háború egész időtartamára, akár egy hónapjára is lehetett értel-

¹ Altmann: 2846. a.

² Thallóczy i. m. ((Bosnyák és szerb . . .) 376. old.

³ V. ö. Aschbach i. m. — Palacky: Geschichte Böhmens III. köt. és Palacky: Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussiten-Krieges. Praga 1873. — Ráth i. m. — Altmann: Die Urkunden Kaiser Sigmunds. — Altmann: Windeckes Denkwürdigkeiten. — Bartoss krónikája.

⁴ Fejér: Genus etc.: Annis 1410—1430 . . . tum belli contra Bohemos sedetiosos . . . iugiter secutus 261. old. — Teleki: i. m. 61. l. — Pór: i. m. 28. — Fraknói: Mátyás király: 8. lap, majd oldala mellett harczott a csehországi hadjáratban (1420).

mezni.¹ És mindez azért, mert egyetlen forrást sem lehet kimutatni, már t. i. egykorút, mely az alapot megadta volna ahhoz, hogy az 1453-iki oklevél szavait: sive pro reparandis ruinis regni sui Bohemiae procedenti, mely korra kell érteni. Mindenesetre azon korra, midőn Hunyadi már aulicus és már Zsigmonddal valamely koronázáson résztvett. Már pedig aulæ miles Hunyadi 1427—28 körül lett, de 1430-ban Hunyadon vagy legalább is Magyarországon tartózkodik.² Az oklevélben említett koronázás 1433 május 31-én volt,³ utána Bázélbe kísérte Zsigmondot⁴ s csak ezután mehetett vele Csehországba. Egy Prágában kelt megbízó oklevél Hunyadi és öccse részére ezt valószínűvé is teszi.⁵

Látni mindezekből, hogy Fraknói azon megjegyzése: Még egyetlen tettet sem vitt véghez, a mit a király jutalmazásra, a történetírás följegyzésre érdemesnek tarthatott, — mennyire helyénvaló az 1428. évnél. De helyessége mellett is roppantul feltűnő oly egyénnél, mint Hunyadi János, hogy ő 41 éves koráig abban az időben nem tett semmi mást,

¹ Kölesey Vincze Károly i. m. 35. l. . . . és hogy János magát a' Cseh háborúban a' Hussziták ellen is kimutatta, a' Király Hunyad várát . . . néki ajándékozá. — Császár F. i. m. 13. lap. majdnem ugyanezt mondja. — Mathias Kovács i. m. 3. old. : Quidquid sit, certum est Joannem Hunyady regnante in Hungaria Sigismundo, jam famosum militem fuisse, bellicisque tum alibi, tum vel maxime in Bohemia adversus Hussitas hæreticos facinoribus . . . fundamenta posuisse. — Wertner i. m. 122. l. — Karácsonyi: Békésmegyei tört. társulat. XII. évkönyve 1887. — Horváth i. m. II. 514. és 513. l. Érdemes a felsorolt eseteken kívül azt a körülményt is felemlíteni, hogy az összefoglaló munkák vagy a cseh háborúk monographiái, Palaczky munkái; Tóth Szabó: Giskra, melyek nem foglalkoznak különösképen Hunyadival, sohasem emlékeznek meg Hunyadinak 1440 előtti cseh háborús működéséről. Ez semmikép sem történhetnék meg, ha Hunyadi csak mint közlegény is résztvett volna e háborúban 1435 előtt, tekintve későbbi nagy vitézi és hadvezéri tetteit és magas állását.

² *DL.* 12,231.

³ Fraknói: Szilágyi Mihály: 168. s köv. l.

⁴ *DL.* 12,574.

⁵ *DL.* 13,088.

mint a legegyszerűbb, az események iránt a legközömbösebb köznemes. Mennyi pszichológiai momentumot kell megfejtetlenül hagyni a rosszul magyarázott «iam supra sexaginta . . .» miatt!

Mielőtt még áttérnénk Hunyadi udvari szolgálatának tárgyalására, előbb néhány különleges esetet kell még tisztáznunk.

Bonfinius után Teleki¹ és őt követve Pór² azt állítják, hogy Hunyadi ifjú korában Oláhországban is tartózkodott s hogy mint apródot hozta őt onnan magával Zsigmond. Ha azonban már bebizonyított dolog, hogy Hunyadi apja jött Zsigmond udvarába, még pedig nagy valószínűség szerint polgártársaitól üldöztetve a magyar politika felé való vonzódása miatt, vagy a Forgách említette ok miatt, úgy ez az oláhországi apródi szolgálat teljesen érthetatlenné válik. Mint sok másban, e tekintetben sem szabad Bonfiniust alapforrásnak tekinteni. Ő tudott arról, hogy a Hunyadiak közül valaki Oláhországból jött Zsigmond udvarába, hát Hunyadi Jánosról is azt írta, hogy ott volt apród.

Engelnél az 1412—13-ik évnél ezeket olvassuk: «Den Jacob (sic!) v. Hunyad, der bisher in Cilleyschen und Mayländischen Diensten das Kriegshandwerk geübt hatte, nahm er (Sigmund) auf seine italienische Reise zum Begleiter».³ A dolgoknak oly összekeverése s az adatoknak annyira kritika nélkül való elfogadása ez,⁴ hogy fölösleges e szavaknál tovább időzni. Összefügg evvel két másik adat, melyeknek értéke azonban hasonló az előbbihez, hogy t. i. 1414-ben

¹ Teleki i. m. 61. \ Bár nem ragaszkodnak az állítás igaz voltá-

² Pór i. m. 28. \ hoz, nem is czáfolják.

³ Engel: Geschichte des ungarischen Reichs. Wien 1813. II. 273. old.

⁴ V. ö. a Cilley-krónika adatát Bonfinius eme szavaival: duos annos sub duce Mediolanensi prima stipendia meruit, nam Sigismundum in Italiam secutus remansit. Tehát előbb Zsigmond kíséretében volt, csak azután szolgált Milanóban. Ez pedig nem 1413-ban, hanem 1431 után volt.

Hunyadi már látta az olasz azurkék eget¹ és valószínűleg ezen alapszik az a Hunyadira nézve kedvező kijelentés, hogy Olaszországban nevelkedett,² de a mely egyúttal kedvezőtlen is volna hatásaiban, mert hisz ismeretes, hogy latinul még kormányzó korában sem tudott.³

Itt van helyén egy másik, félreértésre alkalmat adó kijelentésnek felemlítése, mely szerint Hunyadi «első katonai érdemeit 1415-ben és a következő években szerezte.»⁴ Nem lehet ezt semmivel sem okadatolni, sem másképp értelmezni, mint hogy e szavak egyszerű fordításai a latin «prima stipendia meruit»-nak, melynek értelme azonban nem érdemeket szerezni, hanem egyszerűen katonáskodni. De egyébként is hol és kinél szerezte ez érdemeket? Ha ezt nem tudjuk, másrészt pedig valószínű, hogy ez évben végezte katonai iskoláját, akkor igazán e kijelentés keveset mond.

Függő kérdés az is, vajon Hunyadi az 1419. okt. 4. török elleni csatában Nis és Nicopolis között résztvett-e?⁵ Abban a formájában bizonyosan téves a hír, hogy Hunyadi ekkor már saját bandériumát vezette. Még 1437-ben is csak 250 embert vitt a csatába s ezekért is a királytól zsoldot kapott.⁶ Arról van tudomásunk, hogy Zsigmond az 1419. év

¹ Neuer Plutarch : 312—316. Zsigmond és Filippo Mária visconti közt 1413 nov. 15-én szakadás állott be, úgy hogy Zsigmond háborúval is tenyegetőzött (M. nemzet tört. III. 517.), máshoz pedig nem igen ment akkor a magyar katona Itáliába. Egyébként is ne áltassuk magunkat avval, hogy a Hunyadiak már ekkor ily nevelésre gondoltak. Hunyadi János később László fiát majdnem elküldötte Nápolyba nevelés végett.

² Palma: Notitia Hungariæ II. 219. Már Virág Benedek: Magyar Századok. Buda 1816. 502. l. megjegyzi, hogy ez még nem bizonyos.

³ Teleki X. 248.

⁴ Borovszky: Temesmegye. 295. s köv. l.

⁵ Fessler: i. m. IV. 364. l. 1419. okt. 4. «Wahrscheinlich geschah es in dieser Schlacht (jegyzetben: Wenn sie überhaupt geschehen ist), dass Johannes von Hollos . . . jetzt Anführer seiner eigenen Banderie, seinen Beruf . . . bewährte.» — Követi őt *J. Melzer* a Pannonia cz. folyóirat 1822. 654. lapján. Magáévá teszi ezt Aschbach i. m. II. 411. és az ő nyomán Altmann: 3926. a.

⁶ *DI.* 13,088. 1437. szept. 21.

szeptemberében készült a török hadjáratra.¹ Magyarország délvidékén is megfordult 1419 okt. 26. és 28-a közt, miről az itt kiadott oklevelei tesznek tanuságot.² Ha azonban ezek daczára is bizonyossá válik, hogy ez a csata nem is történt meg,³ könnyű belátni, hogy Hunyad adományozása előtt Hunyadi részére kellett valami érdem azon historikusok számára, kik az 1409-iki adománylevelet még nem ismerhették.

Bonfinius szerint Hunyadi két évet a milanói fej.-nél is szolgált. Ezt már az 1426-ik évre is magyarázzák, a mi Hunyadi többi szolgálatait tekintve nem volna lehetetlen. Azonban más körülmények ennek is ellenmondanak. Nincs Zsigmond uralkodásában 1412—1435 közt talán egy év sem, melyben a milanói fejedelemmel ne foglalkoznék.⁴ Hol szövetkeznek, hol meg háborúra készülődnek egymás ellen. Zsigmond maga is többször készül Olaszországba,⁵ de 1413-at leszámítva,⁶ személyesen sohasem találkoztak, még akkor sem, midőn Zsigmond valóban megjelent Milanóban. De követeket, sőt csapatokat Zsigmond többször küldött a herczeg segítségére vagy legalább is ígért ilyeneket. Ilyen ígéret az 1426. évi is, melynek foganatosítására nézve kétféle megoldást ismerünk. Óváry így ír: «Daczára azonban az ígé-

¹ Altmann: 3916; «fordert die Stände des Landes Krakau auf, ihn bei seinem bevorstehenden Türkenzuge zu unterstützen.»

² Altmann: 3928—3935.

³ Állítja ezt: Huber A.: Geschichte Österreichs. Gotha 1885. II. 529. l. 3. jegyzet. Sem Miskolczi Gyula: Hunyadi János török hadjárataiban, sem Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XV. sz. első felében című cikksorozatban nem említik ezt a harcztot.

⁴ V. ö. Altmann regestái. — *Kagelmacher*: Filippo Maria Visconti und König Sigismund. Berlin 1885. — *Óváry* Lipót: Zsigmond király és az olasz diplomácia. Századok 1889. — *Áldásy* Antal: Zsigmond király és a velencei köztársaság. Századok 1901. — *Áldásy* A.: Zsigmond király viszonya Milanóhoz és Velencéhez római útja idejében. Tört. Érték. XXII. *Hunyadiról persze egyikben sincs semmi!*

⁵ Altmann 3336., 8551., 8560.

⁶ M. N. Tört. III. 517.

reteknek, Zsigmond nem jött el akkor személyesen Itáliába. Cilley Hermann és az aquilejai patriárka vezérlete alatt betörték ugyan magyar hadak Friaulba, mint Fülöpnek a nevezett hadvezérekhez intézett s 1426 aug. 14-én kelt leveléből kitűnik: de úgy látszik, hogy e betörés nem nagy kárt okozhatott az ellenségben, mert nemsokára Visconti Fülöp rendkívüli követeket meneszt Zsigmondhoz.»¹ Másutt viszont azt olvassuk, hogy Zsigmond seregei elmaradtak s a vezér Maróti János lett volna.² Tényleg sem Zsigmond maga nem jelent meg, sem sereget nem küldött, a mint ez kitészik Kagelmachernek következő helyéből: «Sigismund kam nicht nach Italien und sein Heer erschien auch nicht.»³ Világos e szerint, hogy ha sem Zsigmond, sem sereg nem ment Olaszországba, Hunyadi sem szolgálhatott a milanói fejedelemlennél mint e sereg tagja.

V.

Hunyadi a király mellett.

E törmelékek eltakarítása után kísérjük hősünket most már azon az útján, melyen sokan már 1410 óta látták járni. Bármennyire is kutattunk azonban, nyomdokaira nem lelünk, de nem is lelhattunk, mert az útjelzők, melyeknek célhoz kellett volna bennünket vezetni, nem bizonyultak helyeseknek. Azok nagy részét csak a mi phantasiánk szülte, másokat meg a régiség vont be zománczával s e zománczot sokáig alapszínnek tekintettük.

1427-ben meghalt Lazarevics István, kinek halála nemcsak Szerbiára jelentett változást, hanem Hunyadi életére is. Elérkezett az az időpont, mikor atyja nyomdokaiba lépett, a királyi udvarban vállalt szolgálatot s ebben állandóan

¹ Óváry i. m. 288. l. (a Századokban).

² Magyar nemzet története. III. 548.

³ Kagelmacher i. m. 63. l. Hozzá jegyzet: Bis Mitte des Oktober hatte Sigmund noch kein Heer geschickt; vgl. den Brief des Herzogs an seine Gesandten vom 15. Oktober 1426. Osio II. 276.

megmaradt, míg főméltóságot nem nyert, míg szörényi bánná nem lett.

Első határozott tudósítás arról, hogy Hunyadi János udvari katona, 1434 jan.-ból való,¹ de ép az oklevél kiállításának helye (Bázel) a mellett bizonyít, hogy még ez út megkezdése előtt kellett ezt az állást elnyernie. Ez az út pedig az olaszországi koronázás és a bázeli zsinat útja. Kiindulási pontul legalább is 1431 közepét kell venni, miután Zsigmond már ez év májusában előkészítette az utat követei révén.² De még itt sem állapodhatunk meg végleg, mert Chalkokondylas szavai «*procedebat in regiam*»,³ Hunyadi házassága és Zsigmondnak 1427—1429 közt a Délvidéken való tartózkodása majdnem bizonyossá teszik, hogy már 1428-ban, tehát közvetlenül szerb szolgálata után lépett a király udvari katonái közé.⁴ Hogy mi jogon vagy mi czímen, arra elég azt az egy körülményt felemlíteni, hogy apja ugyanannál a királynál hasonló szerepet töltött be. Ismerhette azonkívül Zsigmond Hunyadit fiatal apród korából: *Cumque pueri magnanimitatem et præclarissimam indolem baro ille — a kinél t. i. nevelkedett — animadvertisset, Sigismundo imperatori excellentissimo eum pro armigero commendavit.*⁵ Ha akkor valószínűtlen volt — mint mondottuk — felvétele,⁶ most teljeseedett s azonnal aulæ miles lett, nem csupán armiger. Ismerhette őt Zsigmond az Újlakiak vagy a szerb despota révén, kivel a magyar király csak egy évvel annak halála előtt tárgyalt és lépett szövetségre Tatán.⁷ Itt Laza-

¹ Dl. 12,574. 1434. jan. 17. Bázel.

² Altmann 8551., 8560. és Áldásy i. m.

³ Chalkokondylas: 257. l.

⁴ Karácsonyi: Mátyás király ősei. 9—17. — Fraknoi: Szilágyi Mihály 168. l.

⁵ Carbo: Toldy Analecta. I. 173. l.

⁶ 1419-ben Hunyadi két testvérével együtt csak «*nobiles de Hunyad*» s nem «*iuvenis curiæ*».

⁷ Fessler i. m. IV. 382. l. — Aschbach i. m. III. 195. l. III. 269. l. — Áldor i. m. 35. l. — Pesty: Brankovics György birtokviszonyai . . . 14. l.

revics István fényes kísérettel jelent meg. Ha továbbá átolvassuk az Altmann közölte okleveleket, azt látjuk, hogy Zsigmond mindenütt, a hova megérkezett s a hol több ideig tartózkodott, familiarisokká, vitézekké, tanácsosaivá tett olyanokat is, kik közül sokan azelőtt semmi közelebbi viszonyban nem voltak vele. Miért ne történhetett volna ez Magyarországon, annak déli részén egy oly emberrel, kinek már apja is udvari katona volt? Zsigmond pedig 1427—1429-ig tartózkodott a Hunyadhoz közel eső vidéken. Igaz, hogy az 1430. évi oklevélben sincs még megjelölve Hunyadi állása,¹ de ily perhalasztó oklevelekben az állást általában sohasem jelzik, e miatt tehát már lehetett 1428-ban «aulæ miles».

Ez időre (1427—1429) esik Hunyadi házassága is. Ez a házasság gyakran úgy szerepelt, mintha erős bizonyítékot szolgáltatna a mellett, hogy Hunyadinak előkelő családból kellett származnia, mert máskép a hatalmas főúr, Szilágyi László nem adta volna leányát Hunyadinak feleségül.² Való, hogy hatalmassá lett e család, de csak később, 1404 után. Szilágyi László még Maróthy János familiarisa volt,³ midőn Vojk már a király környezetében teljesített szolgálatot. A Szilágyi-család 1408-ban Zrebernik hősi védelméért, tehát szintén vitéz tettekért, mint a Hunyadiak, megkapta Horogszeget,⁴ és 1409-ben a festett czimert,⁵ mely egyike a legrégibbieknek, de a birtoknyerésben csak egy évvel előzte meg Vojkot. A különbség, hogy Vojknak ez volt első birtokszerzése, a Szilágyiak pedig már régibb nemesek. A Hunyadi czimerről bajos dátumot mondani, mert a czímerbővítésnél az V. László-féle oklevél szerint már a «progenitores» címere

¹ Dl. 12,231. «uterque Joannes, filii Wayk de Hunyad.»

² Kriebel János: Három értekezés. 49. l. — Czuczor Gergely: Hunyadi János viselt dolgai. Pest 1833. 15. l. — Áldor: i. m. 36. l. — Pór: i. m. 28. l.

³ Karácsonyi: Mátyás király ősei.

⁴ Karácsonyi: Ugyanott. — Katona: Epitome . . . 208. l.

⁵ Teleki család oklevéltára 345—346. l. — Katona: Epitome . . . 210. — Kempelen: A nemesség. Bpest 1907. 46. l.

volt ez,¹ míg Thuróczy csak annyit mond: quæ ipse dominus Comes usque tum gestaverat.² Talán a czímeradományozással nemesítette Zsigmond Vojkot már 1409 előtt? Nem tudjuk. De ez nem is fontos a két család viszonyában, hanem inkább az, a mit egyesek kiemelnek: Szilágyi már comes volt. Ha azonban kutatjuk, hogy e korban kiket neveztek ki főispánoknak, feltűnő, hogy legnagyobb számban a királyi familiarisok nyerték el e méltóságokat, sőt más familiarisok is, ha a főúr jutalmazásukat kérte a királytól. Egyes vitézi tettek is elegendők voltak ehhez.³ És bár nagyjelentőségű volt e tisztség, birtokosa mégsem emelkedett a többiek fölé, hacsak nem lett comes perpetuus, a mi már egészen más valami. Mi e házasságban semmi rendkívülit nem találunk, különösen nem akkor, ha Hunyadi mint udvari katona s így Zsigmond tudtával kérte meg Szilágyi Erzsébet kezét.

Kedves vitézeik szív-ügyeibe gyakran szóltak bele a magyar királyok. Így már István ifjú király adott jegyajándékot egyik vitéze menyasszonya számára, kit ő is kért meg a félénk apród helyett.⁴ Vitézeik kedvéért Nagy Lajos és Zsigmond is lemondtak a koronára szálló birtokról s az egyik a Szikszai leányt fiúsította, mint Bulcsi Simon menyasszonyát,⁵ a másik a gazdag Ozorai leányt, az olasz Pipó udvari katona aráját.⁶ Ugyancsak Zsigmond 1435-ben, a mikor pedig annyifelé volt adós, a lakodalmi költségeket viselte egyik vitéze esküvőjén.⁷ Hunyadinak Zsigmond által

¹ Teleki X. 177. sz. okl. 365. l.

² Thuróczy: i. m. 438. l.

³ Szente-Mágócsi Lőrincz kir. apród hőstetteiért a mosonyi ispánságot nyerte. Czímer: Királyi apródok. II. l. Még feltűnőbb példáját látjuk ennek a két Losonczi, udvari katonának, emelkedésében: Szörényi Bánság, Macsói Bánság, Szlavónia, alig két év alatt éppen Zsigmond idejében. Czímer: Udvari katonák. 29. l.

⁴ Hazai Okmánytár II. 5—7. old. IV. Béla átiratában van meg az oklevél.

⁵ Fejér: Codex dipl. IX/III. 211. sz. okl. 384—386. l.

⁶ Wenczel Gusztáv: Ozorai Pipó. Akad. Ért. 1859. III.

⁷ Czímer: Udvari katonák 15. l.

történt kinevezése; Zsigmond otléte; a két hely: Hunyad és Horogszeg közelsége (45—50 km) és a házasságnak ugyanazon időben való létrejötte a királyi közbenjárást Hunyadi-nál is valószínűvé teszik. Ha pedig Hunyadi már előbből is ismerte Szilágyi Lászlót, vagy talán magát Szilágyi Erzsébetet is, nem lehetetlen, hogy Hunyadi e nő kezének elnyerhetéseért kérte Zsigmondtól kineveztetését és vele egyúttal pártfogását. És ha tekintetbe vesszük, hogy nemcsak kivételképen Hunyadi János, hanem más udvari katonák is mily magasra emelkedtek a tisztségek létráján, akkor Szilágyi Lászlónak sem kellett nagyon megalázódnia, midőn Hunyadinak odaadta leányát, bár Hunyadi ősei nem is voltak régi magyar nemesek. (Hunyadi oláh rangját itt nem vesszük figyelembe.)

Nehéz és úgy hisszük hiábavaló dolog arról írni, hogy Szilágyi Erzsébet már ekkor felismerte-e Hunyadiban a nagy férfit, a hőst s a jellemet, melyet mi ötszáz év után csodálunk.¹ Boissier azt mondja erre vonatkozólag: «Midőn távolról, minden elfogultságtól ment észszel nézzük az okokat, midőn másfelől a következményeket az elvekkel összemérhetjük s az okokat és az eredményt megítélhetjük, semmi sincs könnyebb, mint véleményt nyilvánítani; de nem így van a dolog, ha valaki az események között él, nagyon közel hozzájuk, hogy összefüggésekben foghatná fel azokat.»²

A házasságot az 1428—1432 évek közti időben kötötték meg. Hunyadi kora (hisz 41 évesnek mondják!) itt nem jó számításba; Erzsébet 17—18 éves hajadon lehetett, ha 1428-ban volt az egybekelés. Biztosabbat tudhatnánk meg László születéséből, hogy t. i. mely határnál később nem jöhetett létre e házasság. Ez a határ az 1431. év volna, ha

¹ Mindamellelt Erzsébet nem habozott kezét nyújtani neki. Őt illeti meg az a dicsőség, hogy a nagy férfiú valódi értékét legelső ismerte fel. (Fraknói: Szilágyi Mihály).

² Boissier: Cicero és barátjai. 203. l.

tényleg 1432-ben született László, mi azonban még nem végleges és pontos dátum.¹

Zsigmond 1430 nyarán már elhagyta Magyarországot a nélkül, hogy oda 1434 végéig visszatért volna, sőt 1431 közepén már római útjára is teljesen felkészült,² a mikor már a kíséretnek is gyülekeznie kellett. Ebben a kíséretben Hunyadi János is résztvett,³ tehát legalább 1431 első felében otthonát el kellett hagynia, hogy a Németországban időző Zsigmondhoz csatlakozzék. 1430 áprilisában még itthon van Hunyadi, mert az erdélyi káptalan a két Hunyadi Jánosnak a Szentgyörgyi család elleni birtokpörét 1430 április 6 án Szt.-György (ápr. 24.) oktávjára halasztja.⁴ Megvolt-e a tárgyalás vagy sem, arról értesítésünk nincsen. 1437 ápr. 23-án azonban a Szentgyörgyi-család már háborítatlan birtokában van a perben szereplő Felpestesnek,⁵ tehát vagy megegyeztek, vagy a Hunyadiak vesztették el a pört. De épp abból, hogy 1430-ban itthon van még s rá nemsokára elhagyja az országot, azt kell következtetnünk, hogy a házasságnak is előbb kellett megtörténnie és nem 1431-ben, mert azonnal nem szakította volna el őket egymástól Zsigmond.

Az által, hogy magunkévá tesszük azt, hogy Hunyadi 1431 közepétől kísérte Zsigmondot római és bázeli útjában,

¹ Pór i. m. 28. l. 1432-re teszi a házasságot; — Fraknói: Mátyás király. 10. l. 1428-ra, — Karácsonyi idézett két munkájában szintén 1428-ra, — Borovszky: Temesmegyében 1430-ra. — A születésre nézve csak két adatot lehet felsorolni: 1433 és 1432. Fraknói: Mátyás király 13. azt mondja, hogy Hunyadi László 1433-ban született, így Kerékgyártó is: M-g emléknappjai Bpest 1882. 136. l. és Nagy F.: Hunyadi László története. 2. l. jegyzetben szintén, de Fraknói: Szilágyi Mihályában (1911.) már 1432-re teszi László születését.

² V. ö. Altmann regestáival.

³ Teleki X. 347. l. Az 1453. január 30-án Pozsonyban kelt oklevél. Országos levéltár Dl. 12,574. 1434 január 17-én. Fraknói: Szilágyi Mihály i. h.

⁴ Dl. 12,231. 1430 ápr. 6.

⁵ Dl. 27,470. 1437 ápr. 23.

több kérdés merül fel. Az oklevelek arról győznek meg bennünket, hogy Hunyadinak útjában sok pénze volt és Bonfinius szerint a legpazarabb öltözetben járt Olaszország városaiban, úgy hogy több fejedelemnél nagyobbra tartják s az előkelő hölgyek mindenütt vele óhajtottak tánczolni.¹ Volt-e nagy kísérete s testvére Jovan vele volt-e? Az első kérdésre feltétlen igennel kell felelnünk, mert csakis olyanokat vitt magával Zsigmond ily előkelő útra, kik nagyobb tekintélyt kölcsönöztek neki, már pedig Hunyadi főúri szolgálataiban is 6—12 lóval szerepelt. Azonkívül vele volt Szilágyi Mihály, szintén nagyobb kísérettel. Honnan volt sok pénze s oly pazar ruházata? Gazdag uradalmat örökölt apjától, melyen már csak öcscsével kellett osztozkodnia;² gazdag feleséget kapott, ki bizonyára nem sajnálta férjétől a pénzt annál kevésbbé, mert öcsce (Szilágyi Mihály) is férjével tartott.³ Hunyadi mint katona fizetést, mondjuk zsoldot is kapott s ez a kíséret nagysága szerint tekintélyes összegre emelkedhetett. Nem ismerünk az udvari katonák fizetéséről pontos adatokat Magyarországon, de Altmann egy német lovagról ezt pontosan megadja: «... verspricht dem Ritter Friedrich v. Floersheim für seine Dienste mit 8 Personen und 8 Pferden monatlich in Deutschland 50 rhein., in Ungarn 50 ungar. Gulden, sowie in Welschland 50 Dukaten zu zahlen.»⁴ Ebből könnyű következtetni a kíséret nagysága szerint az évi összegre. Hogy ezt Zsigmond aztán tényleg meg is adta-e, az más kérdés. S ha esetleg elfogyott útközben a pénz, Várday Miklós példája eléggé mutatja, hogy otthonról is lehetett szerezni különféle ürügy alatt. Ime egy

¹ Császár Mihály: A magyar művelődés a XV. sz.-ban Antonio Bonfini Rerum Hung. Decades-ének alapján. Bpest, 1902. 130. 137—138. l.

² 1429-ben már Radul-László sem él: Dl. 29,462. 1429. november 13.

³ Fraknoi: Szilágyi Mihály élete. Itt Fraknoi azt mondja, hogy Szilágyi Mihályt néhány szolgálta kísérte. Annál inkább kell tehát ezt Hunyadiról állítanunk.

⁴ Altmann: 8305.

példa: «Ceterum sciatis domine mi honorande — írja apjának — quod de expensis multum careo, quia sicut vestra dominatio per Ambrosium familiarem nostrum michi expensas transmiserat, de istis nullum habeo, quia de istis plurisdebitoribus meis reddidi, et cum aliis familiares meos vestivi me solum, etiam scire do vestre dominationi, quod serenissimus dominus noster imperator iam in tribus mensibus nullum denarium dedit nec assignavit».¹

Hunyadi öcscséről azonban az oklevelek alapján nehéz megállapítani: udvari katona volt-e; mint testvér kísért-e csupán bátyját, vagy egyáltalában vele volt-e. Mint udvari katonáról vagy talán csak mint vitézről emlékezik meg róla maga Hunyadi, mikor «miles militum»-nak nevezi.² A zálogbirtokoknál ifj. Hunyadi János állásáról semmiféle említés nem történik.³ Igaz, hogy 1437-ben együtt kapnak megbízást 50 lándzsa kiállítására⁴ és hogy együtt is lettek szörényi bánokká, mégis úgy látszik, hogy szolgálatuk nem történt egy helyen. A pénzt nem együtt kölcsönözték Zsigmondnak s talán már 1434-ben,⁵ de egészen biztosan 1436 vagy 1437-ben különböző helyen harczoltak, küzdöttek.⁶ A legvalószínűbb, hogy Hunyadi öcsce otthon maradt a birtok kezelésére, nehogy a fiatal asszony egymaga viselje a nagy terhet.

Hunyadi most következő életéről a források többet mondanak, de nem eléggé világosak, mert belőlük nehéz megtudni, vajon 1431-től kezdve egészen Zsigmond haláláig

¹ Zichy okmánytár 8. köt. 407. sz. okl. 1436 okt. 20. Prága. De Olaszországból is küldött haza ily tartalmú leveleket.

² V. ö. Varjú i. m. val.

³ Dl. 12,574. és Dl. 12,707.

⁴ Dl. 13,088. 1437 szept. 21.

⁵ Karácsonyi: Mátyás király ősei: 1435 előtt Csáky László erdélyi vajda társaságában Havaselyben megverte a törököket.

⁶ Teleki X. 89—90. (1440 aug. 9-én): az ifjabb János vérént ontotta in quodam bellico conflictu ac congressu una cum condam Magnifico Ladislao de Chaak Wayvoda Transsilvano in partibus Transalpinis». Hunyadi ugyanekkor a király mellett van Csehországban.

állandóan a király mellett volt-e. Római útja alkalmával vele volt, az bizonyos.¹ Hogy azután Rómában is megfordult-e, vagy a koronázás idején ő a milanói fejedelem csapataival a velenceiek ellen küzdött-e, nehéz eldönteni. Bonfinius szerint ugyanis két évig volt a milanói fejedelemnél «nam Sigismundum in Italiam secutus remansit».¹ És Fraknoi csodálkozik azon, hogy azok közt, kik Rómában valami kéréssel járultak a pápához, Hunyadi neve nem fordul elő.³ — Bár Zsigmond volt oly gavallér, hogy egy vacsorára sok ezer frtot is el tudott költeni, embereit fizetni sohsem tudta; úgyszólván mindenkinek tartozott, kiket azután zálogbirtokokkal elégitett ki. Ily körülmények közt érthető, hogy csak olyanok voltak körülötte, kik a maguk költségén éltek s kíséretüket is maguk tartották el, mint pl. Várday,⁴ Országh Mihály miles, de egyúttal archicamerarius.⁵ Zsigmond egész kis sereggel vonult Itáliába, a min nem is csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, hogy Zsigmond szövetségese, Maria Visconti két oldalról is ellenségekkel volt körülvéve és Zsigmond mintegy segítséget is akart neki vinni. Meg volt azonban állapítva, hogy ezek közül hányan mehetnek a királylyal Milanóba, vagy Rómába: «(und) endlich sollte der König nach Mailand mit höchstens 2000 Mann als Gefolge kommen; die diese zahl übersteigenden Truppen sollten gegen die Venetianer aufgestellt werden».⁶ Az út Rómába azonkívül veszélyes is volt, és még sem lehetett nagy kísérettel menni, minthogy ezt casus belli-nek tekintették volna azok, kik amúgyis leselkedtek Zsigmondra ez útjában. Róma felé, «ad quam sub sola spe dei et eius tutissimo et salvo conductu per Lombardiae,

¹ 1453. okl. — 1434. Bázelen kelt okl. — Bonfinius. Sigismundum in Italiam secutus remansit.

² Bonfinius dec. III. liber IV.

³ Magyarország és a római szentszék. II. 19. l.

⁴ Zichy oklevéltár VIII. 466—467. l.

⁵ Dl. 24,523, 1433. szept. 18. és Dl. 12871. 1436. febr. 22.

⁶ Kagelmacher i. m. 113. l. Az 1431. febr. 4-i feltételek egyike az Itáliába való vonulásról.

Tusciae et alias Italiae partes multis sub discriminibus propter diversas insidias a florentinis nostris sc. et sacri Romani Imperii rebellibus et a quibusdam aliis nobis positas, pergentes»¹ — kísérői biztosították a veszedelmek ellen. Így lehetséges, hogy Hunyadi is elmaradt, mert sem ő, sem a kíséretében levő Szilágyi nem fordulnak elő azok közt, kiket a római koronázásból ismerünk.² Mivel továbbá a milánói koronázás már 1431 nov. 25-én megvolt,³ a római pedig csak 1433 május 31-én ment végbe,⁴ és nemcsak a harcosok, hanem általában az egész kíséret költségeit a milánói fejedelem volt kénytelen viselni,⁵ a dolog könnyen úgy tűnhetett fel, mintha Hunyadi két évig a milánói fejedelmet szolgálta volna. Mások egész határozottsággal írják arról, hogy Hunyadi az Örök-városban is megfordult ez alkalommal.⁶

A kérdést az eddigi ismert adatok alapján nem lehet eldönteni. A kancellária szavai szerint a koronázásra kísérte; hogy vajon Rómába is, szóval a koronázási aktusra is, ezt csak következtetni lehet. Viszont a Bonfinius említette milánói szolgálat sem föltétlenül hiteles tény, mert más egykorú íróknál ennek nyomát nem leljük, bár a körülmények a lehetőségét nem zárják ki a szoros viszonynál fogva, melyben Zsigmond és Visconti állottak egymással.

De e látogatás alkalmával a jó viszony Zsigmond és Visconti közt mindinkább elhidegült s alig hogy a koronázás megtörtént, Zsigmond fegyverszünetet kötött Velencével,⁷ s Viscontinak lassankint teljesen fölmondta a barátságot. Ekkor a sereg nagyobb része visszatért hazájába, a másik

¹ Dl. 12871. 1436. febr. 22.

² Fraknói: M—g és a római szentszék. II. 19. l. A köznemes családok közül: Alapi, Ártánházi, Bátmonostori, Csáki, Csanádi, Csupor, Dengelegi, Kemény, Omori, Rédei, Sági, Székely stb.

³ Altmann: 8954. a.

⁴ Fraknói: Szilágyi Mihály élete.

⁵ Lásd Áldásy és Kagelmacher i. munkáit.

⁶ V. ö. Riedl: Magyarok Rómában 17—18. l. és Vári: A latin philologia enciklopædiája.

⁷ 1433 jun. 4. Altmann: 9478.

rész pedig követte Zsigmondot bázeli útjára. Már 1433 aug. 12-én ír Zsigmond a bázeli polgármesternek: «Da die Grafen, Herren, Ritter und Knechte nicht alle bei ihm würden bleiben können, wünscht er, dass sie in der Nähe einquartiert werden, und dass die Baseler sie mit Stallung versorgten».¹ Hogy ily útra is mily nagy kísérettel ment Zsigmond, kiviláglik a szept. 25-iki levélből ugyanezen polgármesterhez, melyben «bestellt für sich und sein Gesinde passende Herbergen und darynne bey dreyszig bethen. Ouch lasset um 20 vierecket tisch machen und benck dorczu und zu yglichem tisch czwei tischtucher; Das wollen wir euch gern bezalen». Ferner wünscht er für das Hofgesinde in der Nähe Herberge «auff tawsent pferd», nőtigenfalls können sie die Pferde wol «aus der stat hin und her legen».²

Ezen nagyszámú kíséret közt volt Hunyadi is, miről közvetlen bizonyóságot nyújt egy Bazelben kiállított oklevél 1434 jan. 17. dátummal arról «quod (quia) fidelis noster Egre-gius Johannes, dictus Olah filius condam Woyk de Hwnyad, aule nostre miles, ad specialem nostre maiestatis requisitio-nem et complacentiam singularem mille et ducentos florenos auri hungaricales veri et justii ponderis, quibus *nunc* pro certorum et arduorum nostrorum negociorum necessaria expedicione indigemus, maiestati nostræ nomine veri mutui concessit, accomodavit et realiter assignavit».³ Az idegenben kiállított okl. annak a jele, hogy az illető ott vagy maga kérte vagy más által kérte az oklevelet. Itt pénzről lévén szó, melyet Zsigmond csak az imént kapott Hunyaditól «quibus nunc indigemus», bizonyára Hunyadi személyesen kérte a kölcsönzött pénz fejében a zálogbirtokot. Nem volt ez ritka dolog Zsigmondnál. Még nem is ért jóformán Itáliába, már is kölcsönöket volt kénytelen kérni kíséretétől, minek bizonyosságául szolgál az 1431 szept. 11-én Augusztában kelt oklevél, melyben Csekléz várát Rozgonyi István-

¹ Altmann : 9627.

² Altmann : 9681. 1433 szept. 25.

³ Dl. 12574.

nak elzálogosítja, mert az úton tőle kölcsönzött pénz megadni nem tudta.¹ Itáliában Visconti viselte a költségeket; amint pedig ezek elmaradtak, Zsigmond fűhöz-fához fordult kölcsönért: a pápához,² a velencei dogehez,³ Bazel városához,⁴ vitézeihez s így Hunyadihoz is. A kölcsönt megadni senkinek sem tudta, hanem hol valami adót köt le, hol értéktárgyakat, hol csak ígér, hol meg (leginkább M—t illetőleg) zálogbirtokokat ad. Így adja Hunyadinak a kölcsön adott 1200 frtéért Papi városát Aradmegyében «quandam possessionem nostram, seu opidum nostrum Papi vocatum in Comitatu Orodienſi existens cum universis suis obventionibus, utilitatibus et pertinentiis ac medietate vadi in fluvio Maros habiti ad idem opidum nostrum Papi pertinens.»⁵

Kérdezhetnők: honnan tudta Zsigmond vagy Hunyadi, hogy ez a birtok elzálogosítható, egyáltalán hogy létezik. Egy, ép ebből az útból származó egyszerű kis levél útbaigazít bennünket. «Ceterum notifico vestre dominationi — írja Milanóból Várday Miklós atyjának — quod dominus noster rex promisit dare aliquas possessiones, ut deberem rogare, si a sua Serenitate quas scirem super suam Serenitatem mansisse. Igitur si vestra dominatio scit aliquas, tunc vestris litteris velitis me informare, quia valde leviter possumus pro nunc de sua serenitate invenire».⁶ Így szerezhett Hunyadi is tudomást Papi-ról, ha egyébként nem ismerte.

Volt-e Hunyadira valami közvetlen hatással ez olaszországi és bázeli tartózkodás? Mindenesetre látóköre tágult, műveltsége fokozódott, tapasztalatai gazdagodtak, de sokkal nagyobb közvetlen hatása volt ez útnak. Királyával közelebbi kapcsolatba jutott, birtokokat szerzett s a birtokoknál nagyobb értéket, jó társakat. A világiakat nem említve,

¹ Dl. 12412. 1431 szept. 11.

² Altmann 9803.

³ Altmann 9804.

⁴ Altmann 10343. 1434 máj. 2.

⁵ Dl. 12574.

⁶ Zichy oklevéltár VIII. 466—467.

ezen útjában ismerkedett meg vagy legalább is láthatta Cesarinit s kötött barátságot Vitéz Jánossal,¹ ki döntő befolyással lett azután a Hunyadi családra. A magas eszméket, a vallásos felemelkedést, a szellemi műveltséget (classikusok olvasása),² Vitéznek is köszönhette Hunyadi s csak sajnálnunk lehet, hogy írásos documentumunk a kettejük közti viszonyról ez időből nincsen. Hogy a világiak közül, a kikkel később jó viszonyban volt, kik azok, kikkel már itt jött érintkezésbe, azt itt korai volna fejtegetni.

A zálogjogon nyert Papi városáról szokták mondani,³ mintha erre vonatkoznék V. László azon kifejezése, hogy Hunyadi «per eum (Sigismundum) prima hereditate in hoc regno nostro donatus fuerit».⁴ Azonban a kifejezés Hunyadvárára vonatkozott (János neve is bele volt foglalva az oklevélbe), Papi hereditas egyáltalában nem volt. Mint zálogbirtokot is csak másfél évig élvezte Hunyadi, illetőleg családja. 1435 jun. 2-án kelt oklevél ugyanis azt mondja «... fidelis noster Egregius Johannes dictus Olah filius condam Woyk de Hunyad, aulæ nostræ miles, quandam possessionem seu opidum nostrum Papi vocatum... ad nostram singularem requisitionem maiestati nostræ remisit et relaxavit».⁵

Zsigmond 1433 okt. 11-étől⁶ 1434 máj. 13-ig⁷ volt Bázalben. Hazai földre 1434 októberben ért. Úgy látszik még itt sem volt pénze, mert ugyanakkor, midőn Hunyadi visszaadja Papi városát, a zálogösszeget nem hogy visszakapná, hanem még 300 aranyat ad kölcsön Zsigmondnak, a ki az egész összegért most «Opidum (nostrum) Komyathy

¹ Fraknói: Vitéz János élete. 12. l. A nagy hadvezér és a fiatal pap között bizalmas viszony jött létre, mely benső, a síríg tartó barátsággá szilárdulva, Vitéz jövőjére fontos következtetésé vála.

² Fraknói: Vitéz János élete 37 l.

³ Századok 1882., 517 l.

⁴ Teleki X. 347 l. 1453 jan.

⁵ Dl. 12707.

⁶ Magyar Nemzet története III. 588.

⁷ Altmann: 10433—10439.

vocatum cum toto districtu similiter Komyathy necnon villis kenesijs, obvencionibus utilitatibusque et pertinentiis ad idem opidum et districtum prænотatum spectantibus et pertinentibus»¹ adja neki és öccsének zálogul. Ez az újabb adományozás is amellett bizonyít, hogy Hunyadi Zsigmond oldala mellett volt.

Még útban volt Zsigmond Bázeltől hazajövet, mikor már foglalkoztatták a huszita ügyek.² Az 1435. év a nagy hadi reformok éve, a két hátralevő pedig a csehek ügye. Ekkor Zsigmond «pro reparandis ruinis regni sui Bohemiae procedens», Hunyadi Jánost is magával vitte az aulae milesek közül. Nem ismerünk részleteket Hunyadi ezen életéből, politikai vagy hadi érettségéről, de valószínűleg jó katonai és politikai iskola volt ez számára, mert ezután már «successive consiliis admissus» megkezdődik az a pálya, melyen folyton szemünk előtt van mint valami kimagasló egyéniség hibák s gyarlóságok nélkül, pedig tudjuk, hogy ezek nélkül ember nem létezik. Ezen két évi és az Albert alatti csehországi tartózkodása alatt tanulta meg Hunyadi a husziták harczmodorát,³ egy oly fontos momentumot életében, hogy később ő volt az első, a ki a legyőzhetetlenek hitt törököt legyőzte. Nem akarjuk evvel azt mondani, hogy mindig e harczmódot használta volna, hanem ezt is szolgálatába vette, mikor a törökkel szemben kellett fellépnie.

De még ez időben is egy oly győzelem és esemény fűződik nevéhez, mely mintegy jele annak, hogy az emberek nem tudják bevárni az események sorrendjét. Általános a vélemény, hogy 1437-ben Szendrőnél Hunyadi az erdélyi dandár élén elhatározó győzelmet aratott Amurát szultán felett. Szájáról-szájra, könyvről-könyvre járt e hír,⁴ s ha

¹ Dl. 12707. 1435. jun. 2. Nagyszombat.

² Altmann : 10467, 10468.

³ Gyalogság ; székértábor ; áttörés.

⁴ Pray : Historia Regnum Hungariæ II. 276. — Fessler IV. 385. — Horváth : M—g történelme II. 514. — Szalay : M—g története II. 419. — Virág : Magyar Századok. 496. I. — Mangold 1907. 111 I. — Dimitrijevicz i. m. 44. I. — Kupelwieser : Die Kämpfe Ungarns. 48. I.

kutatjuk eredetét, nem lelünk semmit. De nem is lelhetünk, mert Hunyadi még messze volt az «erdélyi dandár»¹ vagy «erdélyi csapatai»,² vezetésétől. Egy hónapra rá, hogy ez a nagy győzelem meglőrtént volna, Hunyadi testvérével együtt megbízást kap Zsigmondtól táborbaszállásra: «ad tres menses proxime venturos, videlicet octobrem, novembrem et decembrem, in quibus iudem cum quinquaginta lanceis more exercituantium (nobis) servire tenebuntur».³ Ez a szám, a melyért azonfelül fizetést is kap, a legfényesebb czáfolata a szendrői Hunyadi vezérelte seregnek. Kapnak 1250 frtot, illetőleg ennek fejében újra elzálogosítja nekik a király Komjáthot ugyanazon feltételekkel, mint 1435-ben. Nem tudjuk, melyik harcztérre szólt e megbízás: a török vagy a husziták ellen-e, de mindenesetre *ez a kiinduló pontja Hunyadi önálló szereplésének a hadszíntéren*. Másfél évre rá újra három hónapi megbízást kap, de mint látni fogjuk, már sokkal fontosabbat.

Azt már tisztázottnak tekinthetjük, hogy Zsigmond halála előtt — ha csak nem ezen említett megbízásakor — Hunyadi a török ellen önállóan nem lépett fel. Egy oklevél, mely a Hunyadiak ezen harczeitől megemlékezik, csak öccsét említi, mikor birtokokat kapnak érdemeikért «presertim vero pro ipsius Johannis minoris sanguinis effusione, quam ipse in quodam bellico conflictu ac congressu una cum condam Magnifico Ladislao de Chaak Wajvoda Transsilvano in partibus Transalpinis contra et adversus perfidissimos Turcos . . . passus extitisse perhibetur».⁴ Ezt egyesek 1435 előtti időre magyarázzák,⁵ de akkor az erdélyi vajda Havasalföldön nem küzdött, hanem igenis 1436-ban és 1437 nyarán,⁶ ugyanakkor, midőn Erdélyben a nemesség és a

¹ Horváth és Szalay i. helyein.

² Fessler és Kupelwieser i. helyein.

³ Dl. 13088, 1437 szept. 21.

⁴ Teleki X. 89—90. 1440 aug. 9. okl.

⁵ Karácsonyi: Mátyás király ősei.

⁶ Wertner: Magyar hadjáratok a XV. század első felében. Hadtört. Közl. 1911 543 l. 546 l. — Jorga: Geschichte des Rum. Volkes. I. 308—309 l. — Magyar Nemzet Tört. III. 606. Az ellenség

paraszság küzdelme tartott. Bár részletes leírásaink vannak e küzdelmet illetőleg s az oklevelek a szereplők neveit nagyon is bőven őrizték meg számunkra,¹ Hunyadival seholsem találkozunk, bár ekkor már Hunyadon kívül Komjáth is az övé, azonkívül Békésmegyében: Szentandrás, Csabacsúd és Szent-Tornya.² Nem hiába *nem* emlékezett meg az 1453-i dicsőítő oklevél Hunyadi Zsigmond-korabeli török-küzdelmeiről. Nem vett részt bennük s így az erdélyi politikai forrongásokban sem.

Zsigmond 1437 decemberben bekövetkezett halála után Hunyadi életéről ezt mondatja a kancelláriával V. László: Sucedente vero tandem Excellentissimo principe domino Alberto, similiter Romanorum et Hungariæ Rege etc. genitore nostro felicis recordii, præfatus Johannes, coeptæ dudum fidelitatis opera continuo cremento augens, et in ipsius genitoris nostri obsequiis ac expeditionibus bellicis, quas Idem sive adversus nonnullos rebelles Regni sui Bohemiæ, seu contra Teucros, laudabili semper exitu confecit, nunc prudentis consilarii, nunc vero strenuissimi militis agens officium, adeo fuit continuus et utilis, ut ab eodem genitore nostro primum de milite ad numerum Baronum regni, Banus videlicet Zewriniensis . . . creatus sit.³ Ezt most csak részleteznünk kell és meg kapjuk Hunyadi teljes működési körét Albert alatt. — 1438 márczius 2-án a kancellária a Morzsina-családnak adott oklevélben mint homo regius-t első helyen Hunyadi Jánost nevezi meg,⁴ tehát a kancellária felteszi róla, hogy ekkor azon a vidéken — birtokain — tartózkodik. De nem valószínű, hogy otthon élné napjait, mert az a sok birtokadományozás, mit Albert

egyik csapatának, mely Erdélyt fenyegette, Csáky László vajda már előbb győzelmesen ellenállott *a lázadó jobbágyok ellen táborozó nemesi hadakkal*, tehát 1437 előtt nem.

¹ Lásd a *Transilvaniá*-ban közölt okleveleket az 1873. évfolyamban.

² Karácsonyi: Békésmegyei Tört. társ. XII. évkönyv. 1887. 35 l.

³ Teleki X. 347 l.

⁴ Dl. 29465. 1438. márc. 2.

rövid uralkodása alatt Hunyadi szerzett, még pedig mind az ellenséggel, főkép a törökökkel szemben kivívott érdemek jutalmazásául, biztossá teszik nagyfokú tevékenységét. De mert a kápolnai és a tordai egyezségnél Hunyadi nincs jelen; mert a birtokadományozások 1439-ről szólnak és előbbi vitéz tettekről a törökkel szemben említést nem tesznek, az ország másik határa felé kell fordulnunk, Csehország felé. Az 1453. oklevél is ezt említi előbb. Albert megválasztása M—gon simán folyt le, de a cseheknél egy évi erős küzdelmet vont maga után, mely idő alatt Albert, sok magyarral is oldala mellett, Csehországban tartózkodott.

1439 tavaszáig tartottak a cseh zavarok s ekkor Hunyadi innen felszabadulván, egyenesen az aldunai várvédelemre vállalkozik. Öccsével együtt, ki eddig is a török ellen küzdött az erdélyi vajda seregében, 1439 májusban külön megbízást kap Alberttól az aldunai várak¹ megőrzésére, a melyek már is az ő kezükön vannak «pro honore». Költségük fedezésére az 1437-es megbizatással szemben most már 2757 frtot kapnak 3 hóra, majdnem a kétszeresét amannak s ennek megfelelően a lekötött zálogbirtokok is nagyobbak.² Szolgálataikért a király elzálogosítja nekik «opida seu possessiones nostras, Madaras, Towankuth, Zabathka et halas appellatas ac medietatem ville Chewzapa vocate omnino in Comitatu de Bodrog existentes»³. Ezzel ki is meritették a még hátralevő rövid időt, mert még jóformán le sem telt a három hónap, a szultán is roppant haddal közeledett e várak ostromára s a magyar király is táborba szállt a nemesekkel; augusztus végén Szalánkeménnél táborozott. Mindezen események eredményüket illetőleg bármily

¹ «Castrorum nostrorum Zewriniensis, Gevryn Orswa et Myhald vocatorum». Pesty: A szörényi bánság. III. 35 l.

² Ugyanott.

³ Alberttól kapta Hunyadi és László fia a következő birtokokat is: Solymos, Berekzo, Uyffalu, Kechkedagh, utraque Teplycza, Füzeg, Nevolyas, Burián, item port. poss. in Nádasd, Felsew Kalantheke et Oklos». Dl. 30,221. Közli a Transilvania, 1873, 280 l. Mátyás 1479-iki átíratában.

semmitmondóak voltak az országra, a legnagyobb fontosságuk voltak Hunyadi pályájára. Ha valamelyik királynak személyéhez lehet kötni Hunyadi emeltetését, úgy az Zsigmondnál is, Ulászlónál is¹ nagyobb fokban áll Albertre, ha nem is oly formában, hogy Albert ezt speciálisan akarta volna: de ő helyezte Hunyadit arra a pontra, hova szíve vonzotta, vallásossága tüzelte, tehetsége irányította. Mind ezekről Albert Csehországban és a táborbaszálláskor személyesen is meggyőződhetett, mert Hunyadi embereivel hozzá csatlakozott s most az elsoroltakon kívül hűségét is szemlélhette.

Szendró elesett, mielőtt a magyarok felmentésére gondolhattak volna. Titelnél a magyar sereg oszladozni kezdett s csak mintegy 6000-en maradtak a király mellett.² Ezek határozták el, hogy a hadjáratot a jövő évben megújítják, új rendkívüli adót vetettek ki s zsoldos hádsereg fogadása mellett döntöttek. Hogy a tanácskozásokban Hunyadi vitte a vezérszerepet, onnan is kitetszik, hogy a király ez időben nevezte ki öccsével együtt szörényi bánnak.³ Fontosabb méltóság a szükség teremtette helyzetben nem is mutatkozott s megfelelőbb embert rá, mint Hunyadi nem is találhattak volna. S ezen méltóság elnyerése után már nincs jogunk Hunyadiról azon cím alatt értekezni: Hunyadi ifjúsága. Más korszak következik ezután, az ő korszaka, hol lassankint minden szem reá figyel, minden aggódó tőle remél. Vajon ifjúsága miatt? Nem! Képzettsége miatt? Hisz latinul sem tudott! Előkelősége miatt? Ismerjük eddigi életét. Hát mi miatt akkor? Azon kor gondolköre szerint, mert őt küldte az isteni Gondviselés a keresztény nyugatot fenyegető veszély elhárítására és ő a beléje helyezett bizalomnak ritka erélylyel és erényekkel meg tudott felelni. Ez Hunyadi nagysága homályos ifjúsága után.

OSZVALD ARISZTID:

¹ Dlugoss: Historia Poloniae.

² Magyar Nemzet Tört. III. 622. l. — Teleki I. 110 l.

³ Karácsonyi: Századok 1901. 76—77 l. 1439 szept. 27-én történt a kinevezés.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Középkori krónikások.

Tagadhatatlan tény, hogy Magyarországon a világtörténelem nemcsak a nagyközönség, hanem a hivatásos történészek szemében is hosszú időn keresztül mostohagyermek volt. Ennek oka nagyrészt abban a körülményben leli magyarázatát, hogy míg az utóbbi időben igen sok magyar levéltár nyílt meg a kutató előtt, a ki e levéltárakban bőséges, igen gazdag, eredeti anyaghoz juthatott, mely tág teret nyitott neki a magyar történelem önálló műveléséhez, addig a külföld, a világtörténelem levéltári anyaga előttünk zárva volt, sőt még a legfontosabb kútfőkhöz is csak nagy fáradsággal, hosszú utánjárással lehetett hozzáférni. De ha már meg is szerezte a kutató a külföldi kútfőket, ezek annyiféle nyelvismeretet (francia, német, latin, orosz, görög, olasz stb.) követeltek, hogy még a lelkesebb bűvár is megrettent az elébe tornyosuló akadályoktól, s inkább lemondott a világtörténelem önálló, a legapróbb részletekre is kiterjedő bűvárlásától, sem hogy kétesértékű eredményeket kockáztasson meg.

Ez a magyarázata egyszersmind annak a ténynek is, miért nyugodtunk bele és fogadtuk el azokat a megállapításokat, a melyekre a német világtörténészek kutatásaik nyomán jutottak és miért néztük a világtörténelmi eseményeket olyan szemüvegeken át, a melyeneket a német tudósok szemünkre illesztettek. A németek ugyanis már régebben felismerték azokat az akadályokat, a melyek a külföldi forrásművek hozzáférhetetlenségétől és soknyelvűségéből származnak, már 1847-ben nem kisebb nevű tudósok, mint Pertz, G. Grimm, Lachmann, Ranke és Ritter több nagynevű történész közreműködésével megindította «Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit in deutscher Bearbeitung» című vállalatot, a mely lehetővé tette, hogy a nagyközönség, a tudományos világ és a világtörténelmet tanító tanárok első kézből kapják a nekik szükséges adatokat. Így a német tanárok sokkal hamarabb tehettek eleget azon igen fontos pæda-

gógiai követelménynek, hogy «a mult idők nagy alakjainak jellemzésére vagy fontosabb események elevenebb megismertetésére a kortársak feljegyzéseiből megfelelő szemelvények felolvasását szőjje előadásába».

Ezen az igen érezhető hiányokon kívánt *dr. Gombos Albin* tanár segíteni, midőn 1901-ben megindította a «Középkori krónikások» című nagyszabású vállalatot, mely azt a dicsérendő czélt tűzte ki maga elé, hogy kiválóbb középkori külföldi (sőt most már magyar) krónikákat magyar nyelvre ültet át és ad ki megfelelő kísérő magyarázatokkal, jegyzetekkel és az író és korát ismerető bevezetéssel.

S itt mindjárt szomorúan mutathatunk reá arra a különbségre, a mely a magyar és a német vállalat között feltűnő. A míg ugyanis a német vállalatot IV. Frigyes Vilmos porosz király vette pártfogásába, addig a magyar vállalat kizárólag Gombos Albin anyagi és erkölcsi erejéből táplálkozik, csak a legutóbbi időben támogatta anyagilag a M. T. Akadémia néhány kötet kiadásakor. Ez a körülmény csak nagyobbá, szebbé, nemesebbé, tiszteletreméltóbbá teszi Gombos fáradhatatlan tevékenységét, önfeláldozó munkásságát és le nem hülő lelkesedését, melylyel soha kellőleg meg nem fizethető, méltányolható anyagi és szellemi áldozatot hoz, pusztán azért, hogy a magyar tudományt egy jelentős lépéssel előbbre vigye. Ezt a merészséget és törhetetlen bizalmat csak az tudja kellően méltányolni, a ki ismeri, milyen Magyarországon egy tudományos munka sorsa. Egy-két folyóirat (néha kellő összeköttetés útján napilap is) kisebb-nagyobb jóhiszeműséggel (legtöbbje eléggé nem kárthatató felületességgel) megemlékezik róla, néhány tanári könyvtár beszerzi (nagyobbik része «fedezet hiányában» még ezt sem teheti), azután az író a maga tiszta haszna gyanánt sok évi fáradtságos munka jutalmául elkönyvelheti: a keserőséget, a mely lelkében urrá lesz, az elkedvetlenedést, a mely derékban kettétöri munkakedvét, no meg az anyagi ráfizetést, a mely a tudománypártolásnak feltétlen eredménye. Ilyen szomorú legtöbb tudományos magyar munkának és vállalatnak a sorsa.

Annál mélyebben kell tehát Gombos lelkesedése előtt meghajtanunk az elismerés lobogóját, mert bátran szembe tudott szállani ezekkel a tollat kézből kiverő akadályokkal és ez évben jelentette meg vállalatának XV—XVI. kötetét.

Ebben a 16 kötetben 12 önálló krónikát kapunk nemcsak

hú, hanem — helylyel-közzel némi kivétellel — igazán jóízű magyar fordításban. Mindegyik krónikát olyan bevezetés előz meg, a mely tudós kutatót és a laikus olvasót egyaránt kielégíthet. A történelembüvár megtalálja benne az összes nevezetesebb forrásmunkák és tanulmányok eredményeinek feldolgozását, némelyiknél sok eredetiséggel, önállósággal és éles kritikával, de mert mindezt nem a szigorú szakszerűség rideg élvezhetelenségével adják, ezért a művelt közönség is érdeklődéssel és élvezettel olvashatja az írók és korát festő, bemutató sorokat. Hasonló elismeréssel kell szólnunk a bő jegyzetekről, melyek igazán támogatói, nem pedig megakasztói a megértésnek és kizökkentői az események zavartalan egybefonódásának.

A *Középkori krónikások* első kötete 1901-ben Brassóban jelent meg és *Paulus Diaconus*-nak *Historia Longobardorum* című művétközli Gombos Albin fordításában, a melynek hat könyve a longobardok történetét beszéli el a Skandináviából való kiköltözésközdéstől kezdve Desiderius király bukásáig. Munkáját — ezen kor szokása szerint — sok helyen más írók művei nyomán írta, de ott, a hol a nemzeti hagyományokat jegyezte fel, igazi történetírói magaslatra emelkedett. E hagyományok szépségüknél és érdekességüknél fogva nem egy költő phantasiáját termékenyítették meg, így Paulus nemcsak a historikusoknak szolgál forrással, hanem az irodalomtörténettel foglalkozóknak is hasznos útbaigazítást, felvilágosítást ad.

Eppen ilyen kettős czélt szolgál a vállalat második kötete *Dino Compagni krónikája saját korának eseményeiről*, melyet Rácz Miklós ültetett át magyar nyelvre, mert 1. elsőrendű kútforrás Firenze történetének 1280—1312-ig terjedő részére, a mikor a guelfek és ghibellinek halálos tusájukat vívták, a midőn általános lett a forrongás az irodalomban, a művészetben, a társadalomban, hogy e forrongásból egy páratlan korszak emelkedjék ki: a renaissance; 2. mert Dante Divina Commediaja Dino krónikája nélkül igazán meg sem érthető. Dino krónikája történelmi ábrázolása Dante költői allegóriájának. De nemcsak Dante megértését segíti elő, hanem Boccaccio novelláihoz is felvilágosító adatokat szolgáltat. A Decameroneban szereplő személyek történelmi vonatkozásaira itt akadunk.

A harmadik kötet *Jordanesnek a gótok eredetéről és hódteiről* (fordította: dr. Bokor János) című művét adja. Ez a munka szintén csak compilatio, de értékét növeli az a körül-

mény, hogy olyan szerzőket őrzött meg benne számunkra, a kiknek még neveit is csak Jordanes munkájából ismerjük. Ránk nézve még azért is különösebb értéke van ennek a könyvnek, mert több helyütt Magyarország földrajzával is foglalkozik, s bár Hunfalvy Pál avval a váddal illeti, hogy Jordanes «kezdi meg országunkra nézve a meséket és kritikátlan ethnographiát», de maga azonnal megjegyzi, hogy «saját korára és az általa ismert világra nézve Jordanes történelmi és földrajzi forrás.»

Igen fontos kútfőt kapunk a negyedik kötetben, *Menander Protector történelmi művének fennmaradt töredékeiben* (fordította dr. Lukinich Imre), a mely az avaroknak 558–581 közötti történetéről az egyedüli egykorú kútfő, melynek azonfelül a pannóniai és dárciai szlávokra vonatkozó adatai is, melyeket az avarokkal viselt háborúk eseményeinek előadásánál mellőznie nem lehetett, nagyon becsesek. De Menander az egyedüli forrás a balkánfélszigeti szlávok legrégebb történetére nézve is, főképp arra, miként helyezkedtek el a beköltöző szlávok Trárcziában, Illyriában és Pannóniában,

Az Anjou-korszak hű és megbízható kútforrása az V. kötetben megjelent *Küküllői János* krónikája *Nagy Lajos király viselt dolgairól* (dr. Dékány Kálmán fordítása), míg a VI. és VII. kötetek *Liudprand* történelmi munkáit (*Antapodosis. Liber De Rebus Gestis Ottonis Magni Imperatoris. Relatio De Legatione Constantinopolitana*) nyújtják, melyeket *Jurkovich Emil*, dr. *Gombos F. Albin* és *Gádor Lajos* fordítottak magyar nyelvre, míg a bevezetést *Gombos* írta.

Dino Compagni krónikáját kiegészíti Rácz Miklós fordításában, a vállalat VIII. és IX. köteteként megjelent *Három Villani (Giovanni Matteo és Filippo) krónikája*, mely a középkor szellemének kiváló irodalmi alkotása. Sajnos, a szerkesztőnek anyagi helyzete nem engedte meg, hogy a «Villani-krónika» teljes kiadását adja az olvasóközönség kezébe, de lehetőleg arra törekedett, hogy a jellegzetesebb, szebb, érdekesebb és az általános történelem fontosabb eseményeit magában foglaló részeket nyújtsa, a melyek híven tükröztetik vissza a krónikák szellemét: «a középkor vallásos és erkölcsi világnézetének a kezdő renaissance-kor világias irányával való sajátságos és benső egyesülését.»

Ebből az izzó, forró és forrongó hangulatból az észak borongós homályába visz bennünket a tizedik kötet, a mely az «Észak

apostolának», *Anskariusnak életrajzával* és ez életrajznak tulajdonképpeni folytatásával *Rimbertus életével* ismertet meg bennünket. Az elsőt maga Rimbertus, «a skandináv népek Tacitusa» írta, míg a másik életrajznak szerzője ismeretlen. A fordítás munkáját *Oláh Mihály* végezte el, míg bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel *dr. Domanovszky Sándor* látta el. Ugyanebben a kötetben van még egy krónika *Monaci Lőrinczé Kiss Károly megöletéséről*, melynek szépen pergő, kellemesen csengő hexametereit *dr. Márki Sándor* adta vissza magyar nyelven.

A XI. kötet Nagy Lajos király másik történetírójának művét hozza, egy névtelen, ismeretlen emberét, akit *János minorita* elnevezés alatt emleget a történelem és bár műve csak töredékben maradt fenn, még így is egyike legbecsesebb krónikáinknak.

A hátralevő kötetek (XII—XVI.) *Freisingi Ottó* két művét hozzák. Az egyik *Krónikája* (Ottonis episcopi Freisingensis chronicon), a másik I. Frigyes *császár tettei* (Ottonis episcopi Freisingensis gesta Friderici I. imperatoris). Mind két mű «egyetlen volt a maga nemében és idejében s a philosophiai alapon írott történeti munkáknak első példánya, a melyben a történetírás művészetét a középkor folyamán a legmagasabb fokra emelte.» Bevezetést a két műhöz *Gombos Albin* írt, a ki *Irsik Józseffel* és *dr. Vajda Györggyel* együtt lefordította a krónikát, míg a Gesta fordítását egyedül végezte.

Az eddig megjelent tizenkét krónika tehát a középkornak előkelő kútfői, értéküket a mi szemünkben növeli még az a körülmény, hogy Dino Compagni, Anskarius és Rimbertus életrajzán kívül az összes krónikák Magyarország történelmére vonatkozó adatokat is foglalnak magukban. Így Paulus Diaconus a longobardok, Jordanes a gótok, Menander Protector az avarok történetét mondja el; mind a három nép rövidebb-hosszabb ideig a mai Magyarország különféle helyein lakott, ezért hazánk népvándorlásbeli idejének megírói lépten-nyomon arra vannak utalva, hogy a munkákat forgassák, ismerjék és idézzék. A magyarok kalandozásait megörökítő kútfők között *Liudprand* munkái a legbecsesebbek, legfigyelemreméltóbbak közé tartoznak. *A Kükkülei János, János Minorita, Monaci Lőrincz, három Villani* krónikái az Anjouk uralkodásának nélkülözhetetlen kútfői. *Freisingi Ottó* könyveinek alapján mindjárt *Gombos Albin* a magyar történelemnek néhány homályos kérdésére világít rá

azáltal, hogy a kútfők helytelen értelmezését felfedi. Csak rámutatunk a bevezetésben közölt tanulmányának «Péter trónraléptének s bukásának körülményei» című fejezetére, a melyben a hazai kútforrásokkal, Szabó Károly, Horváth Mihály, Szalay László, Pauler Gyula, Marczali Henrik magyar és Büdinger, Giesebrecht, Riezler stb. német történettudósokkal szemben kimutatja, hogy Péter nem volt olyan ledér, kicsapongó, felháborítóan kéjencz, a milyennek általában rajzolják, hanem erőskezű hódító, a ki szl. István példáján indulva, nagy tettekre vágyott, a kit alulról megindult forradalom buktatott meg, mert a nemzet zöme Péterben trónbitorlót látott, a ki az árpádházi hercegek jogos igényeinek rovására jutott a hatalomhoz. Az a tény, hogy Gombos F. Albin mindezen megállapításaira Freisingeni Ottó műveivel kapcsolatosan jutott, élénken és élesen igazolja azon állításunkat, hogy a «Középkori krónikások» nemcsak a világtörténelem bűvárlóinak munkáját könnyítik meg, hanem a magyar történelem iránt érdeklődők is sok haszonnal forgathatják az eddig megjelent köteteket. Hogy a szerkesztő és a fordítók mily becsben tartották a magyar történelemben felhasználható minden, még a legkisebb morzsácskát is, legjobban igazolja a Villaniak krónikája, a melybe az egyetemes történelmi vonatkozású adatok közül csak a nagyobb jelentőségűeket és a hozzánk közelebb állókat vették fel, míg a magyarokról szóló tudósítások, még a legcsekélyebb értékűek is, helyet találtak a krónika magyar kiadásában. Ez a gondosság egy okkal több, hogy a szerkesztőt és társait lelkes munkásságukért úgy a szakemberek, mint a nagyközönség részéről dicséret és elismerés illesse.

Mezőtúr.

KELLER IMRE.

Lengyel történettudományi szemle.

«Anonymi descriptio Europae orientalis. Imperium constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria Polonia, Bohemia. Anno MCCCVIII exarata» edidit dr. Olgierd Górka. Cracoviae. Sumptibus acad. litt. 1916.

Keleti Európának ezt a leírását kiadója Párisban fedezte fel. Eddig a hibás katalógus miatt ismeretlen volt. Szerzője valószínűen francia származású Domonkos-rendi szerzetes, a ki munkáját 1308-ban írta meg. A munka a magyar történelemre nézve is becses anyagot tartalmaz, különösen a 43—55. lapon. Magyar-

ország rövidre fogott történelme után a szerző az ország leírását adja. Két részre osztja az országot: in partem transilvanam et in partem Danubialem. Leírja mind a két részt és városait is. Csak ezeket a városokat ismeri: Buda, Veszprém, Zágráb, Győr, Esztergom, Pécs, Gyulafehérvár, Nagy-Szombat, Pozsony, Baja. Ezen fölül még öt «ducatus»-t vagy «banatus»-t említ. Végül felsorolja a legfőbb méltóságokat és a magyar származású szenteket.

* * *

Radzikowski St. E.: «A Regnum Poloniae kérdése pecsét-és czimertani megvilágításban.» («Regnum Poloniae w oświeczeni u sfragistyczno-heraldycznem».) Kwart. Hist. 1914.

Közismert a lengyel történettudósok ama vitája, vajon a regnum Poloniae fogalma alá a XIII. században egész Lengyelország, vagy csak Nagylengyelország vétetett. A szerző Przemyslaw király pecsétjeinek tanulmányozása alapján bebizonyítja, hogy a koronázástól fogva a sas elveszti a tartományi czimer jellegét és mint az egész ország czimere szerepel. Ebben a szerző bizonyítékot lát arra, hogy a regnum Poloniae az egész Lengyelország.

* * *

Lodyński Marian: A regnum Poloniae kérdése a XIV. sz. közvéleményében. (Regnum Poloniae w opinii publicznej XIV. w.) Kwart. Hist. 1914.

A szerző főképpen Lengyelország és a német lovagrend 1339-iki kánoni pörének tanuvallomásait használja fel. Bizonyítja, hogy a «Poloniae» fogalomnak akkor még két értelme volt; egy szűkebb, mely Nagylengyelország tartományra és egy tágabb, mely az egész országra vonatkozott. Przemyslaw királyban a lakosság nem az egész ország uralkodóját látta, hanem csak egy ország-rész fejedelmét, a ki hatalmasabb volt a többi fejedelemnél. Csak az egyházi és világi méltóságok kicsi csoportja értette meg Przemyslaw megkoronázásának univerzális jellegét és valódi jelentőségét az országra nézve.

* * *

Lodyński Marian: Hamis oklevelek a plocki püspökség XIII. sz.-beli oklevelei között. (Falsyfikaty wśród dokumentów biskupstwa plockiego w XIII. w.) Krakó. 1916. Akadémia.

A szerző a papság abban a törekvésében látja a hamisítások okát, hogy birtokainak lakossága fölött megszerezze a bíraskodási jogot. Bizonyítja, hogy ez okból hamisították mazoviai Konrád herczeg három (1231 és 1239-ből való), kujaviai Kázmér herczeg egy (1252), mazoviai Boleslaw két (1239 és 1241) és mazoviai Ziemowit egy oklevelét 1257-ből. Ezeket az okleveleket még a XIII. sz.-ban hamisították, valószínűen 1279 körül, s ezek alapján a plocki püspökség már 1285-ben teljes bíraskodási joggal rendelkezett birtokain.

* * *

Fijalek János: «Bartolo de Sassoferrato.» Krakó, 1915. Akadémia.

Ezt a művet Fijalek János krakói egyetemi tanár Bartolo hírneves jogtudós születésének hatszázados évfordulójára írta latin nyelven. Főképpen Bartolónak Lengyelországra gyakorolt befolyását tárgyalja. Előadja, milyen volt Lengyelországban a római jog tanulmánya Bartolo idejében és ismerteti munkáit, első sorban azokat, a melyek a krakói egyetemi, káptalani és a mogulai (Cisztercita kolostor) könyvtárban vannak. Bővebben tárgyalja a római jog tanulmányozásának fejlődését Lengyelországban a XV. és XVI. sz. során, különös tekintettel a krakói egyetemre, a hol 1533-ban tanszéket állítottak a római jognak.

* * *

Zachorowski Stanislaw: «Oleśnicki Zbigniew 1436., 1446-iki krakói zsinati határozatairól». (O statutach synodalnych krakowskich Zbigniewa Olesnickiego 1436, 1446 r.) Akadémia 1916.

A szerző megállapítja, hogy az 1436-iki egyházmegyei zsinat határozatait január 10-én adták ki és három részre osztja ezeket; az első rész a papi tizedre vonatkozik, a második az egyházi fegyelemre, a harmadik pedig az egyházmegye ünnepeit rendezi. Azután ismerteti az 1446-iki — május 10-én kiadott — határozatokat, a melyeket ő maga fedezett fel. Függelékül mind a két szabályzat teljes szövegét adja.

* * *

Zachorowski Stanislaw: «Jakab plocki püspök 1396–1425». (Jakób biskup plocki.) Krakó, 1915. Akadémia.

Főképpen Jakab zsinati határozataival foglalkozik (1398,

1423), és azt bizonyítja, hogy ezeknek egyik forrása a prágai 1349-iki codificatio volt, egy másik forrása pedig a Corpus iuris canonici. Jakab a clerici simplices számára adta ki határozatait, ezért szövegezte röviden és egyszerűen. Azután Jakabnak a plocki káptalanra vonatkozó rendeleteit tárgyalja és az u. n. Jakab formuláriumával foglalkozik. A formuláriumban legnagyobb részt tényleg kiadott actákat találunk. Végül a papság és nemesség közt a tized ügyében létrejött 1424-iki plocki megegyezést ismerteti.

* * *

Halecki Oszkár: Litvánia, Ruténország és Samogitia, mint a litván nagyfejedelemség alkotórészei. (Litwa, Ruś i Żmudz, jako składowe części w ks. litewskiego.) Krakó, 1916. Akadémia.

A szerző azt a kérdést akarja eldönteni, vajon Samogitia külön tartomány volt-e, avagy csak Litvánia egy része, továbbá hogy milyen jelentősége volt a litván közjogban «Ruténország» fogalmának. Bizonyítja, hogy Litvánia fogalma a Prypectől északra húzódó fehér-rutén tartományokra kiterjedt és hogy Ruténországnak a Prypectől délre eső, csak később meghódított tartományokat nevezték. Samogitia 1440-ig nem volt külön tartomány. De már 1442-ben a vilnai országgyűlés a külön fejedelemség minőségében erősítette meg. Samogitia később sem volt vajdaság és továbbra is mint samogitiai fejedelemség szerepel.

* * *

Finkel, Lajos: A Jagellók lőcsei congressusa. 1494-ben. (Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494.) Kwart. Hist. 1914.

A szerző azt bizonyítja, hogy a congressus indító okát Magyarország belügyeiben kell keresnünk. Az egész Jagelló-dynastia legfőbb gondja volt, hogy II. Ulászló király trónját biztosítsa, melyet nemcsak Miksa császár és a törökök, hanem saját alattvalói is fenyegettek. Ez világosan látszik Albert János lengyel királynak Sándor öcséséhez írt 1493 november 13-iki leveléből. A lőcsei congressus az 1490 I-iki háború utolsó nyomait elsimította, és Szapolyai megnyerésével megerősítette II. Ulászlót. Miksa császárral szemben a congressus nem határozott semmi újat. Később pedig mind a két Jagelló, Ulászló és Albert, a török veszedelem miatt a császárhoz közeledni igyekeztek.

Krakó.

DABROWSKI JÁNOS.

Sutton angol követ levele Zrínyi Ilona temetéséről.

Az első levél, a melyet Simonyi Ernő Sutton Róbert angol diplomatától közöl (Angol diplomatai iratok II. Rákóczi Ferencz korára. Közli Simonyi Ernő. Pest, 1871. I. 15—16. l.), 1703. márczius 31-én kelt Perában. Nehány nappal ezelőtt írt Zrínyi Ilona haláláról és temetéséről. Levelének idevonatkozó néhány sorát magyarra fordítjuk. Sutton rövid leírása — úgy tudjuk — ismeretlen irodalmunkban. 1703. márczius 9- -20-ikán írta a következőket: «Rákóczyné fejedelemasszony, Thököly gróf felesége nemrég (az utolsó hó 18-ikán) meghalt Ismitben, férje tartózkodása helyén. Holttestét nagy ceremóniával, a melynél a franczia követ jelen volt, idehozták a jezsuiták kápolnájába, a hol szép castrum doloris-t készíttettek számára. Miután a holttest egy ideig itt fekvött, körülbelül egy héttel ezelőtt eltemették; és a helybeli püspök, ki római születésű, mondta a halotti beszédet, a melyben szabadon szidta a császárt az ellúnyt és családjá iránt tanúsított embertelensége és igazságtalansága miatt. Ezt én igaznak állíthatom.»

Sutton sorait R. Warner könyvéből (Epistolary Curiosities. Ed. by . . . Bath, 1818) idéztük.

FEST SÁNDOR.

IRODALOM.

Dr. Jan Dabrowski. Z czasów Lokietka. Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w. Cześć I. (Dąbrowski János dr. Lokietek korából. Tanulmányok a lengyel-magyar érintkezések köréből a XIV. sz.-ban. I. rész.) Kraków, 1916. 51 l.)

A krakói akadémia kiadásában jelent meg a fenti munka, melynek a nálunk már jól ismert lengyel történetíró Dąbrowski János a szerzője. Dąbrowski főképp a XIV. század lengyel-magyar érintkezéseit teszi tanulmánya tárgyává s ezeknek első részét nyújtja e munkájában.

Igen részletes és lelkiismeretes forrástanulmányok alapján ismerteti az utolsó Árpádoknak és I. Károlynak a lengyel uralkodókkal folytatott érintkezéseit és politikáját. Mint a tanulmány címe mutatja elsősorban Lokietek Ulászló magyar politikájával foglalkozik, de igen helyesen visszatekintést nyújt a XIII. sz. utolsó évtizedeinek szövevényes lengyel-magyar kapcsolataira. A XIII. századi kislengyelországi Piasztok politikáját a Magyarországgal való baráti kapcsolatra való törekvés jellemzi. Ezt a politikát folytatja Fekete Leszek (Leszek Czarny 1279—1288) is, kinek uralkodása alatt 1285-ben lázadás tör ki, melynek célja Leszek megbuktatása és czerski Konrádnak a trónra ültetése. Ez a lázadás szoros vonatkozásban van a tatároknak 1285-ben Magyarországba való betörésével. Leszek ugyanis magára hagyatva magyar segítség után nézett, mely Baksa György vezetése alatt csakugyan meg is érkezett. Ennek segítségével szétverte ellenségeit s megszilárdította trónját. Ellenfelei, hogy a magyar segítséget megakadályozzák, szövölkeztek a kisoroszokkal és tatárokkal, kiknek magyarországi betörése meg akarta akadályozni azt, hogy a magyarok Leszek segítségére menjenek.

E kapcsolatok még élénkebbek lesznek III. Endre trónra léptével, hisz felesége Fennena Lokietek unokanővére volt. Nagy szerepet játszik e téren György a Baksa-nemzetségből, ki mint-

egy összekötő kapcsot alkot a két uralkodó közt. Ő volt az, a ki üldözöbe vette Lengyelországban azt az ál Andrást, a ki a lengyel krónikák szerint András hercegnek adta ki magát, s kit azután a Nidába fullasztottak. Ennek viszonzásaképp Lokietek segítséget kap 1291-ben III. Endrétől, hogy Kis-Lengyelországot megszerezhesse. Később azonban már nem kap tőle segítséget, mert III. Endrének magának is küzdenie kell trónjáért, csak 1297-ben vesznek részt a magyarok a glogauai Henrik elleni hadjáratban Lokietek oldalán. 1300-ban is látunk magyar csapatokat Lokietek táborában, midőn Vencel ellen hadakozik, de e csapatokat valószínűleg már nem a király, hanem a felsőmagyarországi urak küldik.

III. Endre halála után Amadé nádor segíti Lokieteket a sandomierzi és krakói föld megszerzésében a mi 1304-ben csakugyan sikerült is.

I. Károly és Lokietek közt 1315-ig semmiféle közelebbi érintkezés nem volt, mert Amadé és társai, midőn 1312-ben I. Károly megveri őket Rozgonynál, Lengyelországba menekülnek Lokietekhez, ki oltalmat nyújt nekik, hisz az ő támogatásukkal szerezte meg trónját. Ha Lokietek és I. Károly közt barátságos vagy szövetséges viszony lett volna, akkor valószínűleg nem nyújtott volna védelmet I. Károly ellenségeinek s ők se menekültek volna Lokietekhez, ha tudják, hogy I. Károlylyal jó viszonyban van. Különben is nehéz volt Károlynak Lokietekkel érintkeznie addig, míg Felső-Magyarország a vele ellenséges Csák Máté és Amadék birtokában volt.

A két uralkodó közül Lokietek kezdi meg a közeledést 1315-ben, mert János cseh király igényt emelt a lengyel trónra s Lokieteknek segítségre volt szüksége. Ez a közeledés azonban csak 1320-ban valósult meg, mikor a magyar-cseh viszony elhidegült s I. Károly és a Habsburgok kiegyeztek. Ezt a kedvező helyzetet kiaknázza Lokietek s megszerezte magának I. Károly szövetségét azzal, hogy 1320-ban hozzá adta leányát. Ez a szövetség csehellenes irányt adott a magyar politikának, a mint-hogy a lengyel-magyar közeledést ezidőben mindig a csehekkel való viszony szabályozza. A lengyel-cseh érdekek ellentétessége magával hozza, hogy ha Magyarország és Csehország közt jó viszony van, akkor elhidegülés áll be hazánk és Lengyelország közt s megfordítva, ha szemben állottunk a csehekkel, akkor szövetség létesül a magyarok és lengyelek közt. I. Károly igyekszik e két

ellentétes érdeket összeegyeztetni, mert közben közeledik a csehkekhez, de a mellett támogatja Łokieteket. Midőn pedig János cseh király ki akarván használni a magyar szövetséget, 1327-ben Szilázia és Krakó megtámadását tervezi, I. Károly az, a ki őt erélyes tiltakozásával visszatartja ettől.

1328-ban fordulópont áll be a magyar-cseh viszonyban, mert a Luxemburgok politikája arra kényszeríti I. Károlyt, hogy támogassa Lengyelországot. Midőn János cseh király szövetséget köt a német lovagrenddel, a magyar király segítséget küld ellenük Łokieteknek.

1339-ben hal meg Łokietek sokkal erősebb Lengyelországot hagyva hátra, mint a melyet 1306-ban trónraléptekor talált.

Helyesen jegyzi meg Dąbrowski, hogy csak a Magyarországgal folytatott bölcs és okos politikájának köszönhette Łokietek hogy oly nehéz és bonyolult helyzetben megállotta helyét s országát hatalmasabbá, tekintélyesebbé tette.

Örömmel üdvözöljük Dąbrowskinak nagy tudással és történelmi érzékkel írt munkáját s érdeklődéssel várjuk annak folytatását, mely hivatva van fényt vetni arra a nagy kapcsolatra, mely a XIV. sz.-ban e két ország közt fennállott.

Délnyugati harcztér, 2700 m. magasan.

DIVÉKY ADORJÁN.

Bullaire de l'inquisition française au XIVe siècle et jusqu'à la fin du grand schisme. Par. I. M. Vidal. (Paris, Letauzey, 1913. LXXXV+558.)

A francia inquisitio történetének irodalma az utolsó évtizedben valóban bámulatos virágzásnak indult. Molinier, Mgr. Douais, Fredericq, Hansen, Dulaurier, Havet, Tanon, Teeco, Ehrle, azután de Cauzon, Lea nagyhatású és genialis munkái, végül magának Vidalnak eddigi dolgozatai, hogy sok más, nagyon érdemes munkás megemlékezésével a névsort túlhosszúvá ne tegyük, az egyházi és politikai történetnek ezt a területét, mely régebben sok tekintetben a mesék országa volt, annyira kiművelték, oly tiszteletreméltó munkát végeztek, hogy az méltán kelti fel bánatos irigységünket. Mert hiszen ezen a téren nekünk, magyaroknak is volnának tennivalóink. A nyugati eretnekségek bölcsője itt ringott tőzsomszédságunkban, a Balkán északnyugati részén, annak leküzdése elsősorban a hithű magyar királyok

feladata lett volna s annak idején Magyarország ennek a feladatnak pápai megbízásokból és jól átértett politikai szükségből iparkodott is megfelelni. A XIII. és XIV. században a balkáni eretnkségekkel szemben jórészt Magyarország képviseli a pápaság álláspontját, védi érdekeit s azt a politikai befolyást, melyet ebben az időben a Balkánon élvez, nem utolsó sorban ennek az állásfoglalásának köszönheti. Ennek daczára sincs mainapig olyan munkánk, a mely méltóan dolgozná fel Magyarország szerepét abban a küzdelemben, melyet az egyház folytatott ezekkel az eretnkségekkel.

A francia inquisitio virágkora a XIII. század, körülbelül. III. Incétől VIII. Bonifácig terjedő kor. Ezalatt az eretnkségeket jórészt kipusztítja, azután pedig jelentősége fokozatosan csökken, a reá vonatkozó adatok mindinkább gyérülnek. Van még néhány nagy esete, mint a Bernard Délicieuxé, a templariusoké, meg a Jeanne d'Arcé, de ezek már sok tekintetben inkább politikai jellegűek, semmint vallásiak. Egyebekben az inquisitio intézménye lassan elsovrad, elveszti korábbi jelentőségét. Ez a körülmény készítette Vidalt, hogy gyűjteményének anyagát a czimben is megjelölt időközre korlátozza: XI. Benedekkel kezdődik ez az időköz és XXIII. Jánossal végződik. Az ezen időközt megelőző korra az okleveles anyag igen nagy és jórészt fel van már dolgozva; ott újat találni nehéz lett volna. 1415 után csak a Jeanne d'Arc pöre fontos jóformán, a melynek szintén óriási az irodalma. Quicherat és követőinek munkája után nem is igen remélhetjük, hogy az erre vonatkozó anyag a jövőben számbavehetőleg növekedni fog. Egyébként pedig az inquisitio már csak tengődik; nem valószínű, hogy azzal a munkával, melyet Vidalnak végeznie kellett volna, ha csupán a XV. századbeli pápai registerkönyvek óriási tömegét nézi is át, arányban állott volna az eredmény. Így is pl. XXIII. János registakönyvei már csak három darabbal gazdagítják ezt a bullariumot.

Magát a bullariumot egy terjedelmes bevezetés nyitja meg, Vidalnak értékes munkája. Ebben világos képét adja a francia inquisitio XIV. századbeli működésének, mindjárt fel is dolgozva nagyjából a gyűjtött anyagot, a tárgyára vonatkozó egyéb, más kiadott források és szakmunkák segélyével. úgy, hogy ez a bevezetés általános tájékoztatónak, összefoglaló előadásnak is igen jó a jelen tárgyra vonatkozólag. Bemutatja először a francia inquisitio-szervezet területi felosztását, külön-külön tárgyalva a

Provence, Toulouse, Carcassonne, Majorca (Cerdagne és Roussillonnal együtt) Corsica, Bourgogne (Lyonnais, Franche-Comté és Lotharingiával együtt), Tours-Poitiers és Páris inquisitor provinciákat. Ezek területi elhatároltsága meglehetősen bizonytalan és ingadozó; a határokat inkább csak a déli provinciáknál lehet pontosabban meghatározni, a honnan több emlékünk maradt. Az északi provinciák terjedelme óriási, de pontosan egyáltalán nem határozható meg. Vezetésük természetesen leginkább a dominicanusok kezében van; kivétel a Provence, a hol ferenczrendűek és Corsica, a hol carmeliták és ferenczrendiek felváltva működnek, mint inquisitorok.

Ismerteti azután az inquisitor-bíróságok személyzetét. A bírákat illetőleg terjedelmes és gondosan összeállított listát találunk, a melyben az egyes provinciák inquisitor-bíráinak időrendbe foglalt névsorát közli. Ez a névsor az okleveles anyag csekély voltánál fogva nem tekinthető teljesnek és nem tud mindenütt pontos datumokat adni, de így is tiszteletreméltó eredmény. A mennyire lehet, képet ad az inquisitios bírák zavaros kinevezési módjáról is. A bíróságok alantas személyzetével, a személyzet jövedelmeivel, a bíróságok házaival és börtöneivel gyorsan végez; mindezekre vonatkozólag nagyon hiányosak az ismereteink.

A következő fejezet az inquisitio-bíróságok igazságszolgáltatása alá tartozó bűnösökről szól. Beszél az albigenesekről, zsidókról, schismatikusokról, polgári gonosztevőkről, istenkáromlókról, kiközösítettekről, boszorkányokról, varázslókról, spiritalisokról, beguinokról, valdensekről, jelezve jelentőségüket az inquisitio történet szempontjából és mindjárt értékesítve ehhez az új anyagot.

Röviden beszél még az inquisitios eljárás részleteiről, azután áttér a pápai hatalom befolyására, az inquisitios eljárásra. Ezután a fejezet után, a mely a bullarium anyagával a legszorosabb kapcsolatban van, következnek a bullák, 344 szám alatt. Ezeknek az értéke nagyon különböző, nem is egyforma terjedelemben közli őket Vidal, sokból csak a címzést. Nem egyforma a közlés értéke azért sem, mert sok ezek közül a darabok közül már több ízben megjelent nyomtatásban. Különösen Ripoll: Bullarium ordinis fratrum prædicatorum, Wadding: Annales minorum és Eubel: Bullarium franciscanum cz. gyűjteményei azok, melyekből a kiadó sokat merített. De egyébként is sokat vesz át korábbi kiadványokból, a sajátjaiból is. Ezeknek a közléseknek

annyiban van értékük, a mennyiben Vidal a régebbi közléseket összehasonlítja a pápai registakötetekkel. Szükségtelen talán mondanunk, hogy a régebben már megjelent közlésekből nagyon válogatva ad egyes darabokat, csakis olyanokat, melyek a francia inquisitio XIV. századbeli állapotára bizonyos fényt vetnek, vagy kevésbbé ismereteseek; pl. a monographiákban megjelentek. Innen van, hogy a XIV. sz. híres inquisitio pereihöz ebben a kötetben alig találunk anyagot. A közölt darabok közül pl. a templomos perre egy sem vonatkozik, Bernard Délicieux pörére egy darab.

A mi végül az első ízben közölt darabokat illeti, azoknak forrásai a legnagyobb részt a vaticáni- és avignoni-, továbbá a supplicatio-registerek. Úgy ezek, mint a többi bullák bő jegyzetekkel vannak kísérve, melyekben Vidal pontosan utal a bullában szereplő eset és személyek irodalmára, összefoglalja annak eredményeit, úgy, hogy a bullarium használatát nagyon megkönnyíti azok számára is, a kik az illető themával addig behatóbban nem foglalkoztak. Ezekre a jegyzetekre, ép úgy, mint a bevezetésre, csak azt az egy megjegyzést lehet tenni, hogy nagyon is bőveek, hogy szakemberek számára — már pedig, úgy hiszszük, a bullarium főként ezek számára készült — nagyobb részt feleslegesek. Viszont a szakembereket is sok utánkereséstől, felesleges idővesztegetéstől fogják megkímélni.

A kötetet mintaszerű személy-, hely- és tárgymutató zárja be, a melyek ennek a különben is értékes kötetnek becsét és használhatóságát nagyon növelik.

PÁTEK FERENCZ.

Eugen Guglia: Die Geburts-, Sterbe- und Grabstätten der römisch-deutschen Kaiser und Könige. Mit 92 Abbildungen. Wien, 1914.

Szerző e munkáját a nagyközönségnek szánta, s a nemzeti kegyelet szükségleteinek akart vele szolgálni elsősorban. Hogy ily irányú munkák iránt van érdeklődés, azt az a körülmény mutatja, hogy Gregoroviusnak hasonló természetű könyvét hamarosan lefordították francziára és olaszra is, mielőtt még nagy műve igazán híressé tették volna nevét.

Nem lehet azonban kicsinyelni ilyen munka történelmi tanulságait sem; a születési, halálozási és temetkezési helyek ugyanis

nem csupán a véletlentől függnék, s teljes sorozatuk világot vet arra, hogy mekkora volt a különböző német területek szerepe az egyes uralkodócsaládok történetében. E sorozat világosan elének állítja a régi német császárságot jellemző változó characteret a későbbi állandósulással szemben, s a császárságnak internationalis, mondhatni kosmopolita szerepét mutatja az a körülmény, hogy a XVI. századig a sírhelyek szétszóródása igen nagy, míg nem attól kezdve erősen koncentrálódnak.

Mivel a szerző szélesebb érdeklődésre számít, nem szorítkozik tisztán a születési és temetkezőhelyek ismertetésére, hanem rövid képet fest az egyes uralkodók személyéről, jelleméről és uralkodásának fő jellemvonásairól is. Számos képet csatolt előadásához, a melyek a szereplőhelyeknek mai vagy az illető időponthoz lehető legközelebb eső időkből való képeit mutatják be. Forrásairól külön számol be a mű végén sorakoztatott jegyzeteiben.

Zsigmond és Albert révén minket közelebről is érdekel Guglia érdekes munkája, mert Zsigmondot Nagy-Váradon temették el, a hol felesége, Mária is nyugodott (ezt a szerző nem említi), a Neszmélyen elhunyt Albertet pedig Székesfehérvárt helyezték örök nyugalomra. Érdekes — a mit szintén nem emlí meg a szerző, — hogy ez a magyar urak különös óhajára történt, mert ő a bécsi Szent István-templomba akart temetkezni.¹

HOLUB JÓZSEF.

Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Entworfen von dr. H. Grotfend. Vierte Auflage. Hannover und Leipzig. Hahnsche Buchhandlung, 1915. 8°. 216. l.

A német császári, francia és angol királyi oklevelek, valamint egyéb német közép- és újkori források időadatainak megoldására Grotfend műve előbbi kiadásaiiban is jó szolgálatot tett. Hasznos volta teszi érdekessé arra, hogy új kiadása alkalmából is megemlékezzünk róla.

Az új kiadás alig különbözik az előzőtől, mint azt a vál-

¹ Az érdeklődők kedvéért megemlítjük, hogy Guglia e könyvről a Hist. Jahrbuch 1914. évfolyamában *Luzian Pfleger* írt hosszabb ismertetést (611—619. l.), a ki maga is esztendőkön át foglalkozott e themával és sok pótlással és javítással szolgál.

tozatlan lapszám is mutatja. Az anyag és a berendezés ugyanaz maradt, csak itt-ott pótolta a szerző egy-egy adatot az egyes ünnepeknek főképp francia területeken előfordulására nézve. Az elméleti részben jóformán csak stiláris változtatások történtek. Az előző kiadásban kifejtett felfogását Grotefend itt is mindenben megtartotta. Így a *primo die* kifejezést (pl. I. Kal. Apr.) itt is a *pridie*-vel veszi egyértelműnek. Pedig ha a *priore die* egy a *primo die*-vel, akkor ebből az a különös dolog származik, hogy I. Kal. = II. Kal. Helyesebbnek látszik a Knauz felfogása, ki az I. Kal. kifejezést *kalendi*-nek veszi.

Nem tudunk megbarátkozni ebben a kiadásban sem azzal a felemás írásmóddal, mely a középkori egyszerű *e*-nek *ae* helyett megtartása mellett a *ci*-t hangzó előtt *ti*-nek írja. (Marie, Mauriti). A könyv már címében is az újkori adatokra is alkalmazás igényével lép föl, nincs tehát értelme a középkori írásmód egyes sajátosságaihoz való ragaszkodásnak.

A naptárszámokat mutató táblázatokat sem ártott volna megváltoztatni, illetőleg áttekinthetőbbé tenni, mert ezek összeállítása úgy, a mint megmaradt, könnyen tévedésre adhat alkalmat. Pedig az egész könyvnek éppen ez a legfontosabb része.

Az előbbi kiadásban néhány sajtóhiba volt; pl. a 28. naptárnál az évszámoknak az új naptár szerinti felsorolása teljesen össze volt zavarva. Ez most ki van javítva, de azért akad sajtóhiba mely egyszerűen átjött az előbbi kiadásból az újba is. Ilyen VII. Kelemen pápa halálának éve a 121. lapon.

A német historia művelőinek nagy számát mutatja, hogy a munka aránylag oly rövid idő alatt ért új kiadást.

SZENTPÉTERY IMRE.

Dr. Hermann Hesselbarth : Drei psychologische Fragen zur spanischen Throncandidatur Leopolds von Hohenzollern. Leipzig, 1913. (136 S.) M. 3-60.

A pszichologiailag nehezen tisztázható történelmi eseményeknek egyik legclassikusabb példája az 1870-71-iki német-francia háború keletkezése. Jóllehet kezdetből fogva rendelkezésünkre áll egy igen becses, autentikus anyaggyűjtemény, Benedetlinek a «Ma mission en Prusse» (1871) című munkája, majd összehordtak minden hivatalos adatot és ma már közkézen forog

a magánlevelezéseknek egész tömege, mégis a három főtényező, Bismarck, Prim és a Hohenzollernnek szerepét illetőleg a legnagyobb bizonytalanság uralkodik.

Németországban jó ideig az volt az uralkodó nézet, melyet a porosz diplomatiának a háború kitörésekor kiadott, nyilatkozata teremtett meg, hogy a jelölés spanyol ügy volt, melylyel a berlini kormánynak juliusig nem volt tennivalója. Még Sybelnek 1894-ben megjelent nagy munkája, a «Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I.» is közel áll ehhez a felfogáshoz. Sybel nagyon korlátoltnak látta Bismarck korábbi tevékenységét az ügyben, azt hitte, hogy az ő tanácsadása még márciusbau is minden más politikai szándék nélkül csakis a Spanyolországgal való jó viszony ápolására szorítkozott. A mikor aztán az «Aus dem Leben König Karls von Rumänien» (Stuttgart 1894—1900) című hivatalos munka az ügyet főbb vonásaiban megismertette és Bismarck a «Gedanken und Erinnerungen» című művében 1894-ben határozottan ellentmondott, majd Busch az ő tagadásaira felelt, a problema egész bonyolultságában feltárult, — de tüstént megindult a tisztázás munkája is. A Sybel-féle felfogás összeomlása, újabb és újabb meglepetések, majd a legteljesebb zavar lett a kutatások eredménye. De jellemző: az a felfogás a legnépszerűbb, mely jóban és gonoszban, barátságban és gyűlöletben valami emberfeletti tulajdonít Bismarcknak.

Míg a németek kutatását eddigelé a befejezetlenség, az ellenkező vélemények egész tömegének felszínrevetődése jellemzi, addig francia részen kialakult az egységes felfogás: az egész Bismarcknak tervszerű aknamunkája volt. Sorel, Lehaucourt, Matter, De la Gorze, Denis sorban egymás után mind közelebb jutnak kutatásaikban ez eredményhez, míg végre az «Empire libéral» hírhedt szerzője a legkiméletlenebbül világgá kiáltotta a szigorú ítéletet. Ollivier úgy mutatja be Bismarckot, mint «Európa gonosz szellemét», mint annak a hosszú békének szétrombolóját, melylyel ő — Ollivier — a világot meg akarta ajándékozni. Franciaország áldozatul esett e «barbár lángész» sötétben font intrikáinak. Bismarck már Benedetti nyilatkozatából megértette, hogy a herceg jelöltsége mily pompás ürügy lesz az általa rég óhajtott háborúhoz. Prim czinkostársa volt Bismarcknak, mert Salazar államtanácsossal együtt eladta magát. A Hohenzollern-család jellemének festésére is a legsötétebb színeket

használja az «*Empire libéral*» szerzője. Szinte a császár hűtlen vasallusaiként emlegeti őket.

Magyar tudós is foglalkozott már e kérdéssel, a ki nem szerzett ugyan új bizonyítékokat, de a meglevőket meggyőzőbben sorakoztatta ama felfogás mellett, hogy Bismarck tervszerűen előkészítette a háborút. Gróf Tisza Istvánnak a M. T. Akad. 1912. évi május 5-én tartott ünnepélyes közgyűlésén felolvasott «*Sadowától Sedanig*» című tanulmányára czélzunk. Szerinte kétségtelen, hogy az egész dolog Bismarck műve. Csak annyit enged meg, hogy a jelölés esetleg nem az ő eszméje — az már elismert tény, hogy csakugyan nem az övé — de ezenkívül mindent az ő hatalmas szelleme rendezett el.

A czímben jelzett munka szerzője, dr. Hermann Hesselbarth egyike azon német történetíróknak, a kik szilárdan kitartanak abban a meggyőződésben, hogy nincsenek kétségtelen bizonyítékok Bismarck tervszerű háborús szándékáról és hangyaszigalommal gyűjtik a bizonyítékokat ezen felfogásuk igazolására. Hesselbarth már egy korábbi munkájában (*Entstehung des deutsch-französischen Krieges*) vitatta, hogy Bismarck 1870 júniusa előtt még nem akarta a jelölés által a háborút előidézni, sőt akkor még nem is sejtette azt. Majd, hogy francia részről vitát provócáljon, a *Revue d'hist. moderne et contemp.*-ben (26. köt. II. sz.) is «*Deux documents sur la candidature Hohenzollern*» czímen bemutatta kutatásai eredményét. Ez a két bizonyíték a következő: Az első Bismarcknak varzini tuscolumából Madridba utazott titkára után küldött bizalmas utasításának következő mondata: «*Lehetséges, hogy valami pillanatnyi nyugtalanságot tapasztalunk Franciaországban és kétségtelenül szükséges, hogy mindent kerüljünk, a mi hozzájárulhatna, hogy az előálljon vagy fokozódjék*»; a másik pedig június 12-iki sürgönye, hogy minden hírt Madridból Lipót hercegnek küldjenek.

Az első tényleg becses adat — főkép mivel a legbizalmasabb természetű utasítást tartalmazza — a másik általánosan ismert eseménynek azonban nem tulajdonítanak ily irányban bizonyító erőt; sőt ellenkezőleg, a kancellár egyik leggenialisabb fogásának épen azt tartják, hogy amikor már a robbanásig hevítette a kazánt, maga bámulatraméltó önuralommal visszavonult.

Jelen munkájában innen indul ki Hesselbarth és erre mint alapra épít. Mindenekelőtt a következő tételt kapcsolja hozzá: Prim ép oly kevésbé sejtette 1870 júniusában a háborút, mint Bismarck

és az előbbi nem volt az utóbbinak vak eszköze. Ezt az állítását 28 eddig ismeretlen titkos sürgönyvel támogatja, melyeket a főszereplők a kritikus napokban egymással váltottak. E sürgönyök alapján módjában van az írónak a tárgyalás lefolyását híven megconstruálni, továbbá Bismarcknak és Primnek magatartását jellemezni. Tény, hogy Bismarck 1870 februáriusától kezdve minden erővel azon volt, hogy a kérdés kedvező elintézését nyerjen, de valahányszor az ügy fejlődése stagnál, a kérő, a sürgető mindig a marsall. Legfőképp április végén. A 14. sürgönyben jelenti Thile, hogy a terv dugába dült, majd a 15.-ben Bismarck nevében nyomatékosan, indokolással és bocsánatkéréssel ezt megismétli és Bismarck madridi megbízottját, Buchert visszahívja. Erre Prim újból a kancellárhoz fordul, szinte könyörög közbelépéséért és aggódik, hogy Bismarckot betegsége akadályozza. Juniusi sürgönyeiben Prim egyik engedményt a másik után kínálja a hercegnek, majd azt, hogy az «arrangements préliminaires»-re, azaz a spanyol kormány által előzetesen megalkotandó törvények számára Lipót herceg három hónapi halasztást nyer. Végre Prim a 25. sürgönyben — mivel Bismarck ezt szükségesnek tartja — a maga javaslatairól egészen lemond. Ezzel Primnek — mondja az író — minden gyanú alul fel kell szabadulnia.

A Hohenzollern-családról szóló fejezet a legmélyebb és legbecesebb része a tanulmánynak. Messzire, egészen a fiatal koráig visszamenve kutatja Károly Antal herceg szellemi képességeit és jellemét — mivel e kérdésben a család részéről ő áll előtérben — s kiváló talentumnak találja minden tetteiben, a ki ennek következtében nem lehetett Bismarck vak eszköze és idealistának, a kiről lehetetlen feltételeznünk, hogy fiát a porosz agent provocateur szerepére akarta volna kárhoztatni. A fiúk pedig utolsó csepp vérükig az apjuk fiai. Károly Antal az első percztől fogva őszinte híve volt fia spanyol királyságának. Salazarnak a szept. 19-iki audientián nem «nem igen burkolt elutasítást» tartalmazó választ adott — mint általában tartják — hanem ellenkezőleg, határozottan a jelöltség elfogadása mellett nyilatkozott s igen gondosan körvonalazta a kérdésről való felfogását, mely alapja a történet egész folyamán tanúsított magatartásának. Azt kívánta ugyanis, hogy a spanyol kormány biztosítsa Lipót herceg számára Napoleon császár és Vilmos király beleegyezését. Lipót herceg tehát ne trónkövetelőként szerepel-

jen, hanem meghívást kapjon. Károly herceg ama szolgálat nagy értékének teljes tudatában, melyet ifjabbik fia Románia bölcs kormányzása által az európai békének tett, szinte megbízást várt a Hohenzollern-család részére a herceg személyében Spanyolország regenerálására is. Ezt a tényt a történétírók eddig figyelmen kívül hagyták, pedig ez kulcsa az ügy további fejlődésének. Károly Antal felfogását később revisio alá vette ugyan, de lényegesen nem változtatta meg. Gondolatmenete a következő volt: Ollivier ministeriumának magatartása semleges lesz, más politikusoké burkolt ellenségeskedés, maga Napoleon császár azonban a legteljesebb jóakarattal fog viselkedni fia jelöltsége iránt. Napoleon mindig előzékeny volt a Hohenzollernnek iránt — a román trónfoglalást ő vitte dűlőre —; hogy épen most határozta el magát magatartása megváltoztatására azon okból, mert észrevette, hogy a francia nemzet már bosszankodik e kedvezések miatt, azt Károly Antal nem sejtette. E gondolatmenet igazolására Hesselbarth szinte özönével sorakoztatja fel a becsesebb bizonyítékokat.

Nem várja az író — mondja munkája bevezetésében — hogy könyve azt a felfogást, mely szerint Bismarck akarta a háborút, megváltoztassa. Számol azzal, hogy a most élő nemzedék sokkal elfogultabb a német egység megteremtője iránt, semhogy képes volna róla való felfogását a tudományos kutatások eredményéhez alkalmazni. Azt azonban igazoltnak kell látnunk jelen tanulmánya által, hogy a Bismarck előre eltökélt háborús szándékára vonatkozó bizonyítékok nem kétségtelenek.

Gyöngyös.

SEBES GYULA.

Stein Aurél, Duka Tivadar emlékezete. (A Magyar Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XVI. kötetének 9. száma.) Bpest, 1913. 33 l. 60 f.

Duka Tivadar, a ki mint katona, orvos és tudós egyaránt becsületet szerzett a magyar névnek s két országnak szentelhetette sikeresen élete munkáját, 1825 június 22-én született a sárosmegyei Dukafaluban. Atyja dukafalvi és kucsini *Duka Ferencz* földesúr, anyja *Szeghy Johanna*. Középiskolai tanulmányait a sárospataki, majd az eperjesi protestáns iskolákban; jogi tanulmányait az eperjesi collegiumban és Pesten elvégezve 21 éves korában megszerzi az ügyvédi oklevelet. 1847-ben atyai barátja,

a gazdag *Trangous* kapitány magánitkára lesz s 1848-ban a nemzetőrség második budai zászlóaljába lépett be. Kitünteti magát a schwechati és az első komáromi csatában, majd Buda ostroma alkalmával s érdemei elismeréséül hamarosan hadnagygyá s *Görgey* hadsegédévé, majd honvédkapitánnyá lépett elő s megszerezte a harmadosztályú érdemrendet. A világosi fegyverletétel után emigrál: egy ideig Gräfenbergben él, majd Drezda mellett, aztán Párisban. 1850-ben Londonba kerül, ahol orvosi oklevelet szerez. 1853-ban *Sir George Pollock* tábornagy közvetítésével a Keletindiai Társaság igazgató testülete által a Bengal Presidency telep orvosának kinevezetve Calcuttába megy, ahol 1855-ben megnősült. Neje *Charles Taylornak*, a heréfordi egyházkerület fejének, leánya volt, akitől két fia született, Mint állami orvos több helyen megfordult Indiában: Monghióban, Simlában, Kaszauliban, Dardsilingben. 1874-ben alezredes-orvosi rangban teljes fizetéssel nyugalomba ment s Angliában telepedett le, ahol haláláig élt, eleinte Londonban, valamivel elhunytá előtt Bournemouthban s fontos bizalmi és tiszteleti állásokat töltött be. Hazánk sem fukarkodott az elismeréssel: 1863-ban a MTA. levelező tagjává lett, 1883-ban a vaskoronarend lovagjává. 1899-ben a budapesti egyetem bölcséleti karának tiszteletbeli doctorává, 1900-ban a MTA. tiszteleti tagjává.

Irodalmi tevékenységet *Duka* főleg két irányban fejtett ki. Egyrészt a művelt magyar közönség érdeklődését az ind világ multjára és jelenére akarván terelni az 50-es és 60-as években egyre-másra tett közzé cikkeket magyar lapokban és folyóiratokban az ind életről, szokásokról stb. s azon felül ind iparművészeti és természetrajzi tárgyakat küldözgetett haza. De élete igazi feladatának azt tekintette, hogy összegyűjtse a *Kőrösi Csoma Sándor* életére és munkásságára vonatkozó emlékeket és adatokat. E roppant nehéz munkához már Calcuttába érkezése után hozzáfogott s még nyugdíjaztatása után 1883-ban is visszatért Indiába, hogy adatait kiegészítse s a *Csoma* emléke által megszentelt helyeket felkeresse. 30 esztendej fáradságos gyűjtögetés után jelent meg 1885-ben a MTA. kiadásában életének főműve: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai: Csoma* kisebb értekezéseinek és cikkeinek gyűjteménye magyar fordításban. A munka még u. a. évben angol nyelven is megjelent a *Trübner*-féle Oriental Series egy köteteként a következő megfelelőbb címen: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös:*

A biography compiled chiefly from hitherto unpublished data. Ez a mű eloszlatta — már a mennyire ez emberileg lehetséges volt — azt a ködöt, a mely Csoma rejtélyes alakját borította s nevezetesen kimutatta, hogy azok az eltérő képek, a melyeket róla a honi lelkesedés és az elfogulatlan nyugati felfogás rajzolt, egyformán jogosultak voltak: Csoma egyrészt csakugyan egy a mártírok lelkesültségével és hitével teli rajongó volt, a ki végső lehelletéig nem tett le a reményről, hogy Középázsia szívében rábukkan a magyarok és a velük kapcsolatba hozott húnok nyomaira, s a magyar és sanskrit nyelv rokonságának ábrándképét hajszolta, másrészt azonban igazi nagy tudós is volt — az első európai, a ki alapos és rendszeres jártasságot szerzett a tibeti nyelvben s hozzáférhetővé tette a tibeti irodalmat s a kinek tibeti nyelvtanát és szótárát a nyugati tudomány standardművekkül ismerte el. — Ez a munka azonban csak a legjelentősebb, de nem egyedüli jele volt *Duka* lelkes *Csoma*-cultusának. *Csoma* dardsilingi sírját 1856-ban *Collins* állami orvos által gondoztatta s a 70-es évek elején maga gondozza. Az ő fáradozása révén szerezte meg a MTA. lassankint a *Csoma*-eremények — könyvek, levelek s egyéb emlékek — legnagyobb részét s az a faliszekrény, a melyben e gyűjtemény a MTA. olvasótermében van, szintén az ő ajándéka. Alapítványt is tett, hogy a MTA. egy tagja minden harmadik év áprilisában — *Csoma* születése és halála havában — egy, «Kőrösi-Csoma-előadást» tartson az orientalista-tudományok köréből. Hogy *Csoma* márványszobra ma a MTA. nagy ülésarnokában áll, végelemzésben szintén az ő kezdeményezésére megy vissza. *Duka* életmunkájának jó része tehát *Csoma* cultusának volt szentelve, de ennek fejében az az odaadó kegyelet, amelylyel e halhatatlan jelesünk emlékezetét ápolta, az ő nevét is meg fogja óvni a feledés homályától. Halával tartozunk hazánkfiának. Stein Aurélnak, a nagy indolognak és ritka szerencsésű archeologusnak, hogy *Duka* Tivadar pályáját e szép emlékbeszédében lelkünk elé idézte.

SCHMIDT JÓZSEF.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

*Bruno Bauch: Vom Begriff der Nation. Ein Kapitel zur Geschichtsphilosophie.*¹ Kantstudien, Bd. XXI. 2—3. 1916.

A nemzet fogalmához kapcsolandó elméleti problémákat a történetíró szempontjából gyönyörűen tárgyalta Meinecke «Weltbürgertum und Nationalstaat» cz. munkájában. Az ott kiélezett alapvető különbség «államnemzet» és «culturnemzet» között Bauch tanulmányának is vezető motivuma. Csakhogy míg Meinecke munkája a problémát a német nemzeti eszme és valóság kialakulásával összefüggésben vizsgálja, Bauch általános értelmét keresi. Meinecke kimutatta, hogy a német nemzet, a mely a XVIII. században csak egységes culturája által összetartott «culturnemzet» volt, a XIX. század folyamán — a felszabadító háborúktól egészen 1870-ig — fokozatosan «államnemzetté» fejlődik, a nélkül, hogy culturnemzet mivoltát feladta volna. Ennek megfelelőleg Bauch a kanti philosophia fegyvertárából kölcsönzött érvekkel bizonyítja, hogy a nemzet fogalma nemcsak meglevő, kész adottságot, hanem *feladatot*, megvalósítandó értéket, kanti kifejezéssel szólva *ideát* jelent. Ezt az *ideát* kell létrehozni, az elérhető tökéletes mértékben megvalósítani a történelem folyamán az empirikus nemzet tagjainak. Egy ilyen *idea* megvalósításának legszebb példája a német nemzeti állam kialakulása. Bauch értékes tanulmányában örömmel kell üdvözölnünk atörténet philosophusnak a történetírás konkrét problémái felé való közeledését, a melyet a történettudomány művelői legtöbbször sajnosan nélkülöznek: de azért, hogy a problémát kizárólag a német nemzeti eszme és nemzeti állam esetére vetíti, a megoldás is szükségszerűen időhöz és helyhez kötött érvényességűvé válik.

Georg Simmel: Das Problem der historischen Zeit. (Bei-

¹ Megjelent önállóan is: Berlin, Reuther und Reichard. 1916. 32 lap.

lage der Kantstudien. Bd. XXI. No. 12.) A mint régebben megjelent történetphilosophiai művében (Das Problem der Geschichtsphilosophie), úgy ebben az érdekes előadásban is megtalálható Simmel gondolkodásának jellemző vonása: a paradoxiók kutatása. Ezúttal Simmelt a történeti események időbeli meghatározottsága és a mi történeti felfogásunk alapját tevő megértés időtlensége nyugtalanítja. «Az actus, a melylyel Paulus vagy Szász Móricz jellemét megértem, elvileg ugyanaz, mint a melylyel Othellót vagy Wilhelm Meistert értem meg.» A megértés nem az időre, hanem kizárólag az eszmei tartalomra vonatkozik. Hogy tehát valamely történeti összefüggést megérthessünk, az összefüggést alkotó elemeket ki kell vennünk az időbeli meghatározottságból s önmagukban tekintve kell megértenünk azokat. Ilyen értelemben az események csak akkor történeti események, ha egyrészt időben meghatározott helyük van, másrészt megértjük őket. Ennek a két feltételnek összekapcsolásából vezethető le a történeti egyéniség fogalma is. A továbbiakban Simmel hangsúlyozza, hogy különbséget kell tennünk a történet (Geschichte) szó két értelme között: az egyik a történelmi események lefolyását, a történést, a másik a történeti megismerést, a tudományt jelenti. Az előbbi, pl. a hétéves háború, mint történés, szakadozott, elszigetelt egyes események végtelen sorozata; csak az utóbbi egységes, folytonos. Simmel elfelejti, hogy ezt a különbséget Hegel történetphilosophiai felolvasásaiban már teljes határozottsággal megállapította, de a nélkül, hogy a Simmel által ebből levezetett paradoxiók és antinomiák jelentőségét fontosnak vélte volna. Hegel jól látta, hogy az efféle abstract paradoxiók úgyis eltűnnek a konkrét történeti megismerés napfényes világosságában.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. N. S. B. *Gras*, The evolution of the English corn market from the twelfth to the eighteenth century. Cambridge (Mass.) 1916. XIII, 498. l. — Ernst *Troeltsch*, Über Maszstäbe zur Beurteilung historischer Dinge. Berlin. 1916. 4. r. 50 l.

G. P.

Ó-kor.

E. v. Stern (*Solon und Peisistratos*. Hermes. 1913. évf. 426—441. l.) azt a véleményt fejezi ki, hogy az Aristion indítvá-

nyára kimondott népgyűlési határozatot, mely Peisistratosnak 50 főnyi testőrséget engedélyezett, kőbe vésték és az még későbbi időben is ismeretes volt. Ez a határozat Komeas archonsága idején, K. e. 561/0-ban ment keresztül. Solon valószínűleg az indítvány ellen beszélt, de hiában. Mikor aztán Peisistratos a testőrséggel a várat elfoglalta, Solon felszólította polgártársait, hogy ellene fegyvert fogjanak, de felszólítása eredménytelen maradt. Mindamellett Peisistratos nem bántotta a köztisztelőben álló öreg urat, úgy hogy nyugodtan élhetett, míg a rá következő évben Hegesistratos archonsága alatt meghalt.

Aly Farkas (Anytos, der Ankläger des Sokrates. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1913. évf. 169—175. l.) Anytos atyjában azt az Anthemiont ismeri fel, a ki, mikor a *ῥήτες* osztályából a *ἰππεῖς* osztályába került, érzolovat állított fel az Akropolison, melynek feliratát Aristoteles közli az Ath. pol. 7-ben. Anytos tehát egy eredetileg szegény, de hirtelenül meggazdagodott polgárcsaládból származott. 455 körül született. A származás magyarázza Anytos vallásos és babonás érzületét, a meggazdagodás pedig szereplését. Vallásos és babonás érzülete vonzotta Herodotoshoz, a kinek megjutalmazását ő indítványozta. Azt az állítását, hogy a 10 talantonyi jutalom tévedésen alapul, (Lsd e folyóirat 1912. évf. 133. l.) Aly visszavonja, bár az összeg nagyságát most is túlzásnak tekinti. Szereplését vagyona mellett Anytos annak is köszönhette, hogy 421 után a babonás irány felülkerekedett. 410/9-re strategosnak választották, de Pylosnál kudarcot szenvedett. Ezért perbe fogták, de ő megmenekült mert a bíróságot megvesztegette, a mi addig nem volt szokásban. Később a 30 zsarnok ellen Thrasybuloshoz csatlakozott. 399-ben lépett fel Meletossal és Lykonnal együtt Sokrates ellen. Meggyőződésből tette. Polgártársai azután is tisztelték. 396-ban vagy 388-ban hivatalt viselt. Nem sokára meghalt. Fia ivásnak adta magát. Nem érintkezett Sokrates-sal. Platon csak azért szerepelteti a «Menon-ban» hogy neveltségessé tegye.

Rosenberg Arthur (Studien zur Entstehung der Plebs). Hermes. 1913. évf. 359—377. l.) szerint a rómaiak sacrosanctumnak nevezték a fœdust, ha esküvel kötelezték magukat annak megtartására, az esküszegőt pedig elkárhozták. sacernek, jelentették ki, a kit bárki a nélkül, hogy bűnt követne el, megölhet. Ilyen fœdust kötött valamikor a római állam is a Rómában lakó plebs-sal, a melyben a plebs magistratusainak nemcsak a tribunusok-

nak, hanem az ædiliseknek is, a maga részéről sértetlenséget biztosított. Így tehát a plebset, noha az állam területén lakott, a jogi államon kívül állónak tekintették, a miből következtethető, hogy tagjai bevándorolt idegenek voltak. Valószínűleg latinok voltak és eredetileg nem Cerest, hanem Dianat tisztelték, mint védőistenséget. Kezdetben csak a pomeriumon belül, a négy városi tribusban telepedhettek le, csak a 456-ban hozott lex Icilia de Aventino engedte meg nekik a letelepedést az Aventinuson is, mert különben a pomeriumon kívül a patriciusoknak alávetett cliensek laktak. Mikor aztán a 16 falusi tribust felállították, az ezekben helyet foglaló cliensek a plebssel olvadtak össze, a melybe való felvétel számukra kívánatosabb volt előbbi állapotuknál. Azóta a plebs származására nézve túlnyomóan római. Ugyanolyan folyamattal állunk itt szemben, mint a minőn Kyrene ment keresztül, a hellenistikus korban. Az uralkodó osztályt a városban lakó görögök alkotják, a melynek a libyai parasztság alá van vetve. A városban később zsidó község alakul, a mely mindig több jogot vív ki magának, miért is az alávetett parasztság kívánatosnak tartja a felvételt a zsidó községbe.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. E. S. *Bouchier*, Syria as a Roman province. London. 1916. 314 l. térképpel.

G. P.

Középkor.

A történettudósoknak berlini congressusán még 1908-ban a középkori okleveles gyakorlat internationalis vonatkozásairól tartott előadását kibővítve közli *Bresslau H.* az Archiv für Urkundenforschung VI. kötetének I. füzetében. Az egész középkori okleveles anyagon uralkodó széles látókörrrel tárgyalja és elemezi azokat a különféle kapcsolatokat, melyek az egyes nemzetek, vidékek és oklevélkiállító forumok diplomatikai gyakorlatát egybefűzik és a kölcsönhatást felismerhetővé teszik. Behatóan tárgyalja a byzanci hatásnak a német császári kancellária gyakorlatában kimutatható nyomait, azután a császári okleveleknek a pápák okleveleinek szerkezetében mutatkozó befolyását, majd fordítva, a XI. század vége óta a pápai kancelláriának a nyugati uralkodók okleveleiben érvényesülő hatásait. A császári ok-

levelek hatásának más európai uralkodók okleveles gyakorlatában megállapítható nyomait tárgyalva a magyar okleveles praxisról is szó esik. Igen érdekes a XI. századi angol oklevélfajnak, a writs-nak tárgyalása, melyekről először nyerünk itt ily részletes és beható felvilágosítást. A dán és a norvég oklevelekkel kapcsolatban megvilágítja Bresslau a kettős pecsét használatba vételének és elterjedésének kérdését is a XII. század második felében. Különösen nagyfontosságú reánk nézve a tanulmányhoz fűzött excursus sz. István magyar király okleveleiről. Az erre nézve közölt megállapításokkal, melyek sokban hozzájárulnak e nagyfontosságú tárgy végleges tisztázásához, más helyen lesz alkalmunk részletesen és behatóan foglalkozni.

SZENTPÉTERY IMRE.

R. Henning: Zur Verkehrs-geschichte Ost- und Nord-europas im VIII. bis XII. Jahrhundert. (Historische Zeitschrift 3. F. 19. Bd. 1. Heft 1915, 1—30. ll.) Főképen a Keleti tenger kereskedelmi összeköttetéseivel foglalkozik. Visszamegy az assyr és phoeniciai összeköttetésekre. A cikk derekát annak tárgyalása foglalja el, milyen utak kötötték össze a keleti tengert a byzanci, illetőleg az arab birodalommal a czímben jelzett időben? Az utak természetesen elsősorban víziútak, Bulgar, Perm, Nowgorod, Kiew főhelyekkel, részint a prémben és borostyánkőben gazdag keleti-tengerpart felé, részint legdélebben Krakó—Prága—Regensburg irányban. Ezen utak létezését részben írásos orosz (Nestor), germán (Eddák, Ottere-Wulfstan utazása, Bremai Ádám), arab (Abulfeda, Ibn Batuta, Masudi, Ibrahim ibn Jaqub) és későbbi emlékek, részben az általa jelzett utak mentén sőt azokon túl, pl. Svédországban talált igen nagytömegű arab pénzleletek alapján igyekezik igazolni. A dolgozat utolsó részében új, előbbi állásfoglalásától eltérő irányú kísérletet tesz, hogy az írásos hagyományokban sokat szereplő Vineta város, kereskedelmi központi helyét meghatározza. Ezt a Peene folyó torkolatánál véli megtalálni. — Megjegyezzük, hogy a dolgozat, a mi a kútfők kritikáját és a belőlük vont következtetéseket illeti, nem mindenütt kifogástalan. Másrészt Magyarországról csak egy helyen, mellékesen esik szó, pedig úgy hisszük, behatóbb tanulmány kimutathatná hazánk átmenőkereskedelmi nagy jelentőségét abban a korban is.

E. v. Ottenthal: *Das Brøndolo Privileg Leo's IX.* (Mitteilungen des Instituts f. ö. Geschichtsforschung. XXXVI. Bd.

1915. 2. Heft 288—311.) A prágai Lanna gyűjtemény elárverezésekor az osztrák kormány megvásárolt egy eredeti oklevelet, melyet IX. Leo pápa 1053 márczius 12-én állított ki a Chioggia mellett fekvő Brondolo kolostor részére. Ez lévén osztrák talajon a legrégibb kétségtelenül hiteles pápai oklevél, a szerző nem csupán leközi és részletesen leírja az oklevelet, hanem igen alapos vizsgálat alá veszi külső, belső és tárgyi szempontokból. Az oklevél hitelessége kétségtelen. Megállapítja az írás helyét (Ravenna) keresi az írás jellegéből következtetve, az író, a kiról közelebbit nem tudunk, de kétségtelenül Humbert kardinális hatása alatt állott írás dolgában, bár stylusa azétól több tekintetben elüt. A formulákat vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a szerkesztés kancelláriai munka. Két facsimile-táblán bemutatja az oklevél elejét s a záró részt is. (Monogramm, benevalete, datumrészt).

Karl Hampe: *Die Pfälzer Lande in der Staufenzeit.* (Historische Zeitschrift 3. F. 19. Bd. 1. Heft. 1915. 31—63.) A cikk tulajdonképen két, Kaiserslauternben tartott népszerű előadásból tevődött össze, s így nincsen semmi olyan benne, ami a szakember előtt új volna, különösen hiába várnánk tőle új tényeket, adatokat. Figyelmet érdemel azonban, mert itt a jelzett tárgykörnek és időköznek talán legérdemesebb kutatója mondja el röviden kutatásainak végeredményeit, a nagy közönséghez szólva, mintegy quintessentiáját adva a tudomány eddigi eredményeinek. A Pfalz Staufenkori története tükörré lesz a tudós szemében, a melyben voltaképen az egész azonkori német császárság történetét látjuk, mint egy mikrokosmosban, megelevenedni. Két szempont dominál az előadásban. I. Milyen mértékben és milyen módon befolyásolta a Pfalz a német császárság virágkorának történetét (birodalmi, családi birtokok), s milyen mértékben tükrözik vissza a Pfalz viszonyai a német császárság virágkorának phasisait. Tulajdonképeni — németül mondva — Landesgeschichtliches-elem alig van az értekezésben, mert a mit a ministerialisokról elmond, jelentékeny része az általános német történetnek. Időben sem oly korlátozott az értekezés, mint czíme után gondolnók, mert tulajdonképen az Ottóknál kezdi a tárgyalást és Habsburgi Rudolfig viszi. A szomszédos — Elsass, Lothringiai, Zähringi — földek befolyását elhanyagolja az általános vonások javára, de épen ez teszi tanulságos olvasmányává magyar olvasó számára.

PATEK FERENCZ.

Könyvek. Julius *Krieg*, Die Landkapitel im Bistum Würzburg bis zum Ende des XIV. Jahrhunderts. Paderborn, 1916. XII. 136 l. — Heinrich *Schrörs*, Untersuchungen zu dem Streite Kaiser Friedrichs I. mit Papst Hadrian IV. Bonn, 1916. 76 l. — R. W. és A. J. *Carlyle*, A history of mediaeval political theory in the West. III. köt. London, 1916. 223 l.

G. P.

Újkor.

A stájer tartományi levéltár anyagából ismerteti Loserth Stájerországban az összbírodalmi eszme érdekében történt állásfoglalását *Hans Ungnad*, a kiváló politikus ez irányban megnyilvánult tevékenységének előadása keretében. A cikk, melynek címe: Steiermark und die Anfänge der österreichischen Gesamtstaatsidee, a Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark X. évfolyam 1—2. füzetében jelent meg. Az összbírodalmi gondolat már Zsigmond fejében is megfordult s alapja a török elleni védekezés biztosítása volt. Későbbi jelentőségét is ez adja meg ez eszmének; a belsőausztriai tartományok: Krajna, Karinthia és Stájerország legtöbbet szenvedtek a töröktől, következésképp ezek óhajtották leginkább, hogy a török támadásnak ellenállni képes erős birodalom keletkezzék az ausztriai ház uralma alatt. Hans Ungnad ennek a törekvésnek ha nem is első, de mindenesetre egyik legjelentősebb harcosául tekinthető. A cikk előadja Ungnad egész gondolatát e tárgyban; miként óhajtotta adózás által a jövedelmeket emelni, a tárgyalásokat, melyek 1541 és 1542-ben Linzben és Prágában folytak. A fejtegetést öt darab egykorú melléklet fejezi be.

A *Theologiai Szaklap* 1916. 2. számában Zoványi Jenő rövid vázlatát adja a protestantizmus továbbterjedésének és egyházi különválásának Erdélyben, Tiszántúl és a hódoltságában az 1542—1556. évek között. A cikk inkább csak a szászság és Tiszántúl reformációjával foglalkozik részletesebben, a hódoltsági reformációt inkább csak érinti. Az egyének reformációja a testületi szakadást jóval megelőzte, mely csak fokozatosan lett önállóvá, miután a tridenti zsinat megszüntette a visszatérés lehetőségét. A Barcaság reformációja a tridentinum előtt ment végbe és a Honterustól kidolgozott Formulát vette zsinórmértékül. Honterus a maga tervezetét az 1542 novemberi káptalani zsinaton mutatta be, mely a protestantizmus multjában jelentős szerepet játszó

gyűlések elsőjéül tekinthető. Itt határozták el a szabályzat ki-nyomtatását, valamint az egyházlátogatás intézményét. A szabály-zatot Luther, Melanchton és Bugenhagen is helyesléssel fogadták. E szervezkedés a gyulafehérvári kanonokok testületét is állásfog-
lalásra készítette, kivált mivel György barát is mellettük volt. Ez utóbbi az országgyűlés előtt kívánt számot kérni a reformatió-ért, s azonkívül egy colloquiumot hívott össze, a melyre menedék-
leveleket is bocsátott ki. Honterust sem az országgyűlésre, sem a colloquiumra nem engedték el a brassaiak, de ott volt helyette és helyt állott az általa ez alkalomra készített «Apologia refo-
mationis» cz. irat, melyben eddigi felfogását még részletesebben fejti ki; a protestánsok úgy az országgyűlésről, mint a colloquium-
ról bántatlanul távoztak; ez megerősítette a habozókat, s a többi szász helyek is Besztercze, Szeben utánozni kezdték Brassó pél-
dáját. 1544-ben már oly erős a reformatió a szászság között, hogy sikerrel szólalnak fel a gyulafehérvári vikárius zaklatása ellen, a ki a prot. papokat maga elé idézgette és számon kérte eljárásukat. Még csak bizonyos anyagi ügyek rendezése volt hátra, mit az 1545 május 17-iki medgyesi zsinat elintézett s azzal a ref. teljessé lett a szászok közt. Az egységes liturgia érdekében ismét Honterus készített két tervezetet, melyek rendszeresen meg-
szabják az egész istentisztelet menetét, a papok kötelességeit, a szentségek kiszolgáltatásának módozatait, az iskolák állítását és tanszemélyzettel való ellátását s egyéb sok mást. Így megerősöd-
vén a ref. utat talált a vegyes ajkú városok polgáraihoz is; ilyen város volt Kolozsvár, a hol Heltai Gáspár terjesztette az új tant, Deés és Torda, a hol szintén vehető észre mozgalom már 1550 előtt. A székelyek közt való elterjedésére nagy hatással volt Majlád István rendelkezése, a ki konstantinápolyi fogságából küldötte engedélyét a reformatióra birtokain. Természetesen ez a mozgalom nem maradt vallásos irodalmi termékek nélkül. Nagyon megkönnyítette a ref. terjedését az a körülmény, hogy az országgyűlések meglehetősen lanyha rendszabályokat hoztak a katolicizmus védelmére. A tiszántúli részeken súlyosabbnak látszott a reform. jövője, Frater György, mint váradi püspök miatt, de politikai számítás nem engedte érvényesülni a vaskezű barát szigorát. A tiszántúli reformatió erősödését az erdődi zsinat bizonyítja (1545), melynek végzései a lutherizmus felfogását juttatják érvényre. A további zsinatok a protestáns tan megerősödésének utjelzői, melyek közül az értekezés utolsónak a toronyit említi, a hol először került szóba a superintendencia kérdése.

Fláciánus lelkészek Magyarországon címmel ír egy negyvenlapnyi értekezést Payr Sándor a *Theologiai Szaklap* 1916. I. számában. A fláciánizmus a reformatió óta oly nagyszámú dogmatikai felfogások közül való és az eredendő bűn tanának sajátos magyarázatában különbözik a többitől. Flacius (családi nevén Vlachich) Mátyás illyr származású szláv theologus volt a tan hirdetője, a ki a reformátorokkal, Lutherrel, Malanchtonnal, Bugenhagenel is ismeretségben volt. Flacius az eredendő bűn tanára vonatkozólag hajlott el a reformátoroktól azt hirdelve, hogy az eredendő bűn az embernek nem esetleges tulajdonsága, hanem lényege; e tant egy a *Clavis Scripturæ* című művéhez adott elmefuttatásban 1567-ben fejtette ki részletesebben. Payr számos lutheránus lelkészt sorol fel — életrajzuk vázlatát adva — a kik mind e felfogás hirdetői voltak, s nagyjából mint tábori papok kerültek a német hadakkal Magyarországra. Magyar lutheránusok közt a flacianizmus nem sok követőre talált, inkább csak a határszéli németajkúak között, főleg a nyugoti részeken, a hova az ausztriai tartományokból szivárgott át, hol nagyobb méretű elterjedést vett; Magyarországon a mint széles elterjedést, úgy tartós fenmaradást sem tudott a tan biztosítani magának.

ZSINKA FERENCZ.

A Mitteilungen des Instituts f. österr. Geschichtsforschung-nak egyik régiebb füzetében (XXXV. k. 3. füz.) A. Chroust Ranke, Gachard és mások felfogásával szemben felhívta a figyelmet azokra a forrásokra, a melyek az 1568-ban kimult *Don Carlos halálának* erőszakos volta mellett tanúskodnak és hangsúlyozta, hogy az acták erre nézve még nincsenek lezárva. V. Bibl ugyanazon folyóirat XXXVI. k. 3. füzetében újra foglalkozik a kérdéssel, mely őt, mint II. Miksa császárnak, Don Carlos in spe apósának életrajzíróját közelről érdekli. Összefoglalva a Don Carlos halálának természetes vagy erőszakos voltára nézve az irodalomban felmerült nézeteket, főképp Büdingerrel polemizálva arra az eredményre jut, hogy téves az a felfogás, a mely Don Carlost gonosznak s meghibbant elméjűnek tünteti fel s halálának természetes voltát ezzel akarja valószínűvé tenni. A történetírásnak Bibl szerint is újra vizsgálat alá kell vennie az egész kérdést.

SZ.

Helge Almquist. *Czárválasztás 1613-ban* A svéd trónjelölés és előzményei címmel részletes ismertetését nyújtja azoknak a törekvéseknek, melyek a czári trónt a svéd király fiával óhajtották betölteni. (Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte III. k. 1913. 161—202. ll.) Helge Almquist ez értekezése azon egykorú jelentésekre van építve, melyeknek anyagát ugyanő adta ki az upsalai «Le Monde Oriental»-ban 1907-ben. Az értekezés jó áttekintését nyújtja a kérdés tudományos feldolgozásának, azután fejtegeti az orosz állapotokat attól kezdve, midőn Požarskij és társai, kiknek felfogása szerint a lengyelektől még mindig fenyegetett Oroszországot csak külföldi, még pedig a svéd királyi házból származó uralkodó mentheti meg a romlástól — először léptek érintkezésbe a svéd politika vezetőivel. A hosszas küzdelem mint tudjuk Romanov Mihály megválasztására vezetett, kit nem az orosz nemzet többsége, hanem egy része, a kozákok juttattak a czári hatalom birtokába 1613. február 23-án történt erőszakos fellépésükkel. Helge Almquist értekezése azért fontos, mert az előtte e tárgyról írt értekezések mindannyian a hivatalos választási manifestum hagyományára és a Romanov dynastia történetírói által összeállított birodalmi krónikára támaszkodtak, melyeknek megbízhatóságához sok gyanú fér. Az ő adatai az előbb említett egykorú jelentések felhasználása által más világításban mutatják be az orosz történelem e legzavarosabb idejét.

ZSINKA FERENCZ.

A felvilágosult absolutizmus egyik jellemző alkotásának, a porosz polgári és katonai kabinetirodának keletkezését és fejlődését ismerteti *M. Grünbaum* cikke. (*Das preussische Civil- und Militärkabinet. Vergangenheit und Gegenwart*, 1915., 219—237 ll.) Az intézmény megalapítója I. Frigyes Vilmos király, a kit az elintézésre váró ügyek folyton gyarapodó tömege és lobbanékony, szóbeli tárgyalásra kevésbé alkalmas természete kényszerítének rá, hogy titkárok útján és írásban érintkezzék minisztereivel. Az első ilyenmő acta 1714. február 27-iki dátummal maradt reánk és Creutz tollából került ki. Creutzon kívül még Marschal Sámuel és Boden Ágost Frigyes kabinetirodai titkárok nevét ismerjük I. Frigyes Vilmos idejéből. Ezek mindhárman kiváló emberek és magas állami hivatalok viselői. A tulajdonképeni titkári teendőket nem is személyesen, hanem irno-

kaik : Eichel, Schumacher és Lautensack útján végzik. II. Frigyes alatt már határozottabb formát ölt a kabinetiroda. Bureaumatikus jellege jobban kidomborodik s lassanként megállapodik munkaköre is. Legfontosabb teendője a miniszteri jelentések és emlékiratok, a királyhoz intézett kérvények, folyamodványok stb. rendezése és előterjesztése, a kisebb fontosságú ügydarabok kivonatos, esetleg szóbeli referálása s a királyi határozatok, az u. n. kabinetrendeletek írásba foglalása. Vezetője hosszú időn át a tehetséges és nagyműveltségű Eichel marad, a ki ügyessége, munkabírása és feltétlen megbízhatósága révén nagy befolyást nyer a királyra is. Hű embere halála után (1768) Frigyes új szervezetet ad a kabinetirodának ; ügyosztályokra osztja s ezek élére öt titkos tanácsost állít, a kik között azonban csak egy kiválóbb egyéniség akad : Mencken Anasztáz, Bismarck nagyatyja. II. Frigyes Vilmos annyiban módosítja az elődje által adott szervezetet, hogy a katonai ügyek intézésére két hadsegédét, Bischoffwerdert és Zastrowot osztja be a kabinet tagjai közé és ezzel egy külön katonai kabinetiroda fejlődését indítja meg. Alatta különben már kezdenek mutatkozni az intézmény kinövészei, első sorban a kegyenczuralom. A kiváló, de szabadelvűsége miatt nem népszerű Mencken helyett az ügyes és léha Lombard ragadja magához a vezető szerepet. Káros befolyását megtartja III. Frigyes Vilmos alatt is, a ki gyöngeségében még szélesebb működési teret enged a kabinetnek, mint atyja. Lombard mellett Beyme neve szerepel legsűrűbben. Lombard, Beyme és Haugwitz miniszter kamarillája szerencsétlen külpolitikájával nagy mértékben hozzájárul Poroszország szerencsétlenségének felidézéséhez. A király Hardenberg és Stein éles támadásai ellenére csak a nagy összeomlás után tudja rászánni magát kedves emberei elbocsátására, majd 1808 júniusában Stein és Lujza királyné újabb sürgetésére a kabinetiroda teljes felosztatására. A kabinetkormány helyébe a miniszterek tényleges kormányzása lép, a kik ezentúl a nálok rangban sokkal alantasabb kabinettanácsosok közvetítésének kizárásával személyesen érintkeznek a királlyal. Az 1810. okt. 27-iki alkotmány ismét ujjaszervezi a kabinetirodát, mely azonban csakhamar az állami és személyi ügyek kabinetjére különül. Több kevesebb módosítás után csak az 1872. decz. 24-iki kabinetrendelet állítja vissza egységét és állapítja meg mai berendezését. A katonai ügyosztályból alakult katonai kabinetiroda

elvben alá van rendelve az 1809. szervezett hadügyminiszteriumnak, de valójában feljebbvalónak érzi magát. A versengésnek Vilmos császár 1883-iki rendelete vet véget, mely a katonai kabinetet független és közvetlen hatóságnak nyilvánítja.

A Palazzo di Venezia népjogellenes lefoglalása (1916. aug. 25.) indította *Ph. Dengel* innsbrucki egyetemi tanárt e nevezetes renaissance-kori műemlék történetének megírására. (*Der Palazzo di San Marco in Rom genannt Palazzo di Venezia*. Österreichische Rundschau, 1916. okt. 1. 16-23 ll.) A palotát Pietro Barbo, a San Marco basilika titularis biborosa s a későbbi II. Pál pápa kezdte építtetni 1455. Dominicus Florentinus vezetése alatt. Mikor a biboros 1464. pápa lett, még jobban kibővítette a várszerű palotát s befejeztette a mellette emelkedő Palazzetto nyílt oszlopcsarnokát, a Giardino di San Marcot. A nagyszabású építkezések Róma egyik legszebb terévé avatták a Piazza della Conca di san Marcot. Legfőbb díszé maga a pazar fényűzéssel berendezett palota volt, melyet a pápa apostoli palotává (palatium apostolicum apud s. Marcum) tett, állandó lakásul és fényes ünnepségei színhelyéül választott. Utódai hívös fekvése miatt főleg nyári lakásul (stantia estiva) használták a Palazzo di San Marcot. Azonkívül itt tartották állandó lakásukat a San Marco basilika titularis biborosai, köztük Grimani, aki nagybecsű műgyűjteménnyel gazdagította a palota kincseit (Breviarium Grimani). A XVI. században III. Pál pápa folytatta a II. Pál halálakor megszünt építkezést. A mostani Viktor Emánuel-emlék helyén felépíttette a Torre Aracoelit s oszlopcsarnokkal kötötte össze a Giardino di San Marcoval. A pápák továbbra is szívesen keresték fel a kellemes helyet, a míg IV. Pius a nagy költségekre való hivatkozással 1564 jun. 10. a velencei köztársaságnak nem ajándékozta a palotát. Az átvételnél Soranzo követ esküvel ígérte az államtanács nevében, hogy az épületet állandóan jókarban fogják tartani s tovább folytatják az építkezést. De az ígéret ígéret maradt. A szép palota a rossz gazdálkodás következtében pusztulásnak indult. Legfőbb kincse, a Sala de Mappamondo, mely egy óriási fára vagy vászonra festett térképet tartalmazott a velencei Girolamo Bellavistától, szintén veszendőbe ment. A pápák egyideig még többször visszatértek ide nyaralni vagy consistoriumot tartani. Pl. XIII. Gergely 1584. júl. itt adta át a biborosi jelvényt Bethőry Endrének. De VIII. Kelemen után nem keresték fel

többé. A köztársaság teljesen elhanyagolta, pusztulni engedte a szép műemléket, mely csak ritkán és pillanatokra nyerte vissza régi fényét. Így 1769. II. József és II. Lipót látogatásakor az aula régiában 934 gyertyát égetnek. 1775. Miksa kölni érsek, 1784. Gusztáv svéd király keresik fel. Az 1797-iki campoformioi béke Velenczével együtt Ausztriának ítélte a Palazzo di San Marcot. Ettől az időtől fogva Napoleon rövid lélekzetű olasz királyságát mellőzve állandóan osztrák kézen is maradt a palota s a vatikáni nagykövet lakásául szolgált. Az új tulajdonos tetemes áldozatokkal restauráltatta és legalább részben régi fényébe állította vissza az elhanyagolt épületet.

BALANYI GYÖRGY.

A Deutsche Rundschau 1916. évi februári füzetében Joachim Kühn azzal a mende-mondával foglalkozik, melyet a francia forradalom történetírója, A. Sorel öntött tudományos formába, hogy a *porosz kormány 1790—91-ben Franciaországot osztrák-ellenes lépésre ragadtatni s ezzel Ausztriának Poroszországhoz való csatlakozását akarta előidézni*. Ezen cél érdekében történt volna B. V. Ephraim titkos tanácsosnak agent provocateur-i minőségben Párisba küldése. A cikkíró kimutatja, hogy Sorel előadása teljesen egyoldalú, mert csakis a — végeredményben közös forrásra visszamenő — francia forrásokat használja, míg sok egyéb mellett a párisi porosz követnek, v. d. Goltz grófnak jelentéseit sem veszi figyelembe. A porosz kormánynak nem voltak akkor ilyen céljai; sőt ellenkezőleg mindaddig, a még keleti érdekei s a forradalom növekvő veszedelme a császárral való együttműködést nem tanácsolta, Poroszország őszintén kereste a Franciaországgal való szövetséget. Ephraim küldetése is egyenesen ezt a célt szolgálta.

SZ.

Könyvek. Moritz v. *Rauch*. Urkundenbuch der Stadt Heilbronn. III. köt. 1501—1524. Stuttgart 1916. 783 l. — B. R. *Hall*, Kulturella interiör från storhetstidens uppryckningsarbete 1629—1696. Stockholm. 1916. XII, 145 l. — M. *Mayr*, Der italienische Irrentismus. Innsbruck 1916. XII. 346 l. — N. *Japikse*, Johan de Witt. (Nederlandsche historische Bibliotheek, IX. köt.) Amster-

dam. 1916. 359 l. — A. *Gnirs*, Österreichs Kampf für sein Süderland am Isonzo 1615 bis 1617. Wien 1916. 171 l. — Paget *Toynbee*, The correspondence of Gray, Walpole, West and Ashton. 1764—1771. New-York. 1916. 2 kötet. 59, 354 ; 422 l. — Georg v. *Below*, Die Ursachen der Reformation. Freiburg i. B. 1916. 4 r. 93 l. — Richard *Hædecke*, Bernadotte und die Schlacht bei Dennewitz, Giessen, 1916. 48 l. — Joachim *Kühn*, B. V. Ephraims Geheimsendung nach Paris 1790—91. Giessen, 1916. 59 l. — Erich *Lenz*, Die Schlacht bei Dreux. Giessen, 1916. 104 l. — J. *Aalbers*, Rijcklof van Goens, commissaris en veldoverste der Oost-Indische Compagnie en zijn arbeidsveld 1653—4 en 1657—8. Groningen 1916. XII, 221 l. — M. *Rasmussen*, Under Genreisningen Nogle Horedpunkter of Danmarks Historie 1870—1900. Kopenhagen. 1916. 96 l.

Az 1914-ben kitört világháberü.

A. *Höhr*, Siebenbürger Sachsen im Weltkrieg, Wien, 1916. IV, 117 l. — H. *Levy*, Die englische Gefahr für die volkswirtschaftliche Zukunft des Deutschen Reiches. Berlin, 1916. 64 l. — G. *Meyer*, Deutsche Arbeit und deutsche Kriegserlebnisse in Aegypten. Berlin, 1916. 132 l. — M. *Simon*, Der Weltkrieg und die Judenfrage. Leipzig, 1916. III., 80 l.

G. P.

Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban.

A *tatárjárás* történetére nézve igen becses adalékot találunk a *Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung* XXXVI. kötet. 4. füzetében. A székesfehérvári, esztergomi, budai, veszprémi és a pécsi káptalan, továbbá a cisztercita, premontrei, augustinus, szt.-benedekrendi, domonkos- és ferenczrendi szerzetesek, johannita és templarius lovagrendek előljárói és összessége, úgy szintén a nevezett helyekre menekült lakosság nevében kiállított ajánló levél ez a pápához Salamon mester, fehérvári kanonok részére, kit a felsoroltak a tatárpusztítás tolmácsolása és segélykérés végett küldtek Rómába. Az irat (1242.) február másodikán kelt, tehát valamivel később, mint IV. Bélának hasonló czélból január 19-én a pápához intézett levele. Ehhez képest,

bár az ajánlólevelek természete szerint a tények előadását az előszóval való előadásra bízta, főleg a megerősített helyek felsorolásával s a tatárok pusztításának részletezésével előnyösen tér el IV. Béla levelétől. Az irat eredetije elveszett. 1702. évi másolata a sienai városi könyvtárban van; innen közli Fedor Schneider.

SZENTPÉTERY IMRE.

Az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (39. kötet, 3 f. 511--628 ll.) Roth V.-nek egy terjedelmes értekezését közli, ily címen: *Az erdélyi szász művészet és a magyar tudományok kutatás.* Az ilyen vizsgálódás módszeresen végezve becses adalék volna a magyarországi történettudomány XIX-ik századi fejlődésének ismeretéhez, egyszersmind tanulságos áttekintést nyújthatna arról, hogy mit tudunk most e művészet jellemvonásairól és általában történeti jelentőségéről. De az a mód, a hogy a szerző Storno, Schulcz, Henszlmann, Pulszky, Gyárfás, Divald, Thallóczy, Koncz. azután újra Henszlmann, Müller, Bunyitay, Halaváts, Hunfalvy, Kövály, Rimer, Gerecze, Steindl és Foerk idevágó kutatásait és közleményeit lapokon át idézi, tekintet nélkül tartalmi kapcsolatukra oly benyomást tesz reánk, mintha a szerző kiszakított és nem is egy időben készült jegyzeteket rakna egymás mellé terv nélkül.

A szakadozottság benyomását még növeli az, hogy a szerző az építészetre, festészetre, szobrászatra és műiparra való felosztásnál nem marad meg következetesen és oly értekezéseket is tárgyal, melyek az erdélyi műtörténettel nincsenek kapcsolatban. Polemiája egyes szerzők ellen nem egészen sikerült; gyakran egyszerű kérdő vagy felkiáltó jelekkel is beéri. Ezért a kutató, a ki az erdélyi műtörténettel foglalkozik, ezentúl is az eredeti értekezésekre szorúl és kénytelen lesz lemondani arról, hogy Roth kalauzolását kövesse.

U. o. Hörler egy derék értekezést közöl az *erdélyi szászok tájszólásában írt műköltészetéről.* Az értekezés a szerző alapos tudományos képzettségéről tesz tanúságot; világos szerkezet, beható elemzés, mérsékelt és megfontolt ítélet teszik becsessé a munkát. Rövid bevezetés után két fejezetben tárgyalja a szerző az erdélyi szászok tájszólásában írt költészetének sajátosságait és

jellemvonását, és jellemzi a költőket s műveiket a lyrára, népies elbeszélésre, prózára és drámára való felosztás alapján.

Ugyane füzetben (709—803 l.) Tentsch a nagyszebeni evangélikus egyházi levéltárból és egy a Bruckenthal múzeumban őrzött másolat után *Szász boszorkánypercek 1696—1753* czímen hét boszorkánypernek közli törvényszéki tárgyalását, s ezekben gazdag anyagot nyújt a 18-ik század culturtörténetéhez és becses adalékot szolgáltat Komáromi nagy művéhez.

AUNER MIHÁLY.

Az Aradon megjelenő *Pagini literare* (Irodalmi lapok) cz. folyóirat 1916. évi első számában *Lupaş* János két történeti érdekű levelet közöl, az erdélyi udvari kancellária levéltárból. Az egyiket *1692. márczius 29-ikén* intézte I. Lipót az erdélyi kormányhoz azon utasítással, hogy segítséget adjon *Serbán Cantacuzino* volt osztrákbarát havasalföldi fejedelem özvegyének.

A másodikat pedig *Serbán* leánya, *Mária* küldte *1697. június 2-ikán* I. Lipótnak, kitől segítséget kér a maga, valamint árváinak számára, mert férje: *Balacean Constantin*, kit I. Lipót *1690 május 3-ikán* generálissá nevezett ki, mint az osztrák érdekek védője esett el a *zernesti* csatában (1691). Azóta Erdélybe menekült özvegye s árvái nehéz sorsra jutottak, szükölködve éltek s így könnyen érthető, hogy segítségre szorultak.

A nagyszebeni *Revista Teologica* 1916-iki 4—6. számaiban *Alexici* György «*Date pentru biografía unor scriitori români calvini*» (Néhány kálvinista román író életrajzára vonatkozó adatok) cz. alatt a kolozsvári kálv. gymnasium 1906-ik évi értesítője, valamint *Borovszky S.*: «*Tiszántúli ev. ref. papok 1597—1679*» cz. összeállítása nyomán több kálvinista román író és lelkészt említ, kik kálvinista iskolákban tanultak vagy a református zsinatokon részt vettek. Befejezésül egy a marosvásárhelyi Teleki levéltárban talált levelet közöl, melyet *1683 május 20-ikán* három román lelkész intézett Apafi Mihály fejedelemhez *Josaf* püspök ügyében.

Az aradi «*Pagini Literare*» 1916. 2—3. számban *Drăgan* Miklós, naszódai tanár «*Calvinismul și literatura românească*» (A kálvinizmus és a román irodalom) cz. alatt egy 1639-ben meg-

jelent, eddig ismeretlen egyházi könyvvel kapcsolatban pontos áttekintését adja azon XVI. és XVII-ik századi erdélyi román nyomtatványoknak, melyek a kálvinizmus hatása alatt jöttek létre. Az 1639-iki nyomtatványról megállapítja, hogy az I. Rákóczi György által 1638-ban fölállított nyomda első román nyelvű termékének tekintendő. A nyomdász egy havasalföldi Dobre nevű lelkész, a ki nem állott még a kálvinizmus teljes hatása alatt. Ez kiviláglik azon körülményből is, hogy e könyvben a görögkeleti egyház tanainak megfelelőleg 7 *misterium*ról van szó, míg a később (1640) megjelent *Cathechismusban*, kálvinista hatás alatt, már csak két *misterium*ról beszél.

LUPAS J.

KÜLÖNFÉLÉK.

† Thallóczy Lajos.

Deczember hó 1-jén a hercegalmi vasuti katasztrófánál életét vesztette Thallóczy Lajos (született 1857.), v. b. t. t., Szerbia polgári kormányzója, a M. T. Akadémia tagja, a M. Történelmi Társulat elnöke. Temetése világosan megmutatta, hogy e nehéz időkben is a magyar nemzet teljes tudatában van annak, hogy Thallóczyban sokat veszített. Csánki Dezsőnek igen szép, classikusan tömör, Bárczi Istvánnak meleg bucsúbeszéde, azután az itt-ott felmerülő újsághírek (pí. Szögyény-Marich politikai naplójáról) azt sejtetik velünk, hogy, a tudományban és a hivatali méltóságokban a közönség előtt feltűnt hatalmas alak mellett még egy láthatatlan, titokzatos Thallóczy dolgozott, a keleti politika művésze, a közjogi kérdésekben tekintély, az államérdekek és hatalmak tényezője, a nagy diplomatia mestere. Már most bizonyosnak látszik, hogy történetírói munkásságában csak felerészét kereshetjük egyéniségének, munkaerejének. Egylőre azonban ez jobban tekinthető át, a halott nagyszabású voltát legobjectivebb módon tükrözteti vissza s e helyen leginkább alkalmas a tárgyalásra.

Thallóczy műveinek egyszerű czimei nem is sejtetik, hogy e munkákban a magyar középkori történetnek majdnem összes problémái tárgyaltnak. Többnyire terjedelmes bevezetésekkel ellátott, az Akadémia kiadványai keretében publicált oklevélgyűjteményekből állanak, melyek egyes hatalmas családokra, a Szent-István koronája egyes területeire vonatkoznak, de egységes terv szerint, melynek óriási méretei a nagy német és francia történettudományi vállalkozásokkal is kibírják az összehasonlítást. Egy a céljuk: felfedezése az erőknek, melyek a középkori magyar államnak a Balkánon való rejtélyes sikereiben működtek közre. Kiváló szakemberekkel (Áldásy Antal, Barabás Samu, Gelcich József, Hodinka Antal, Horvát Sándor) szövetkezve út-

törő módjára áthatol Thallóczy a Szent-István koronája hűbéreseinek többszörös déli gyűrűjén: a középkori Szlavonia társadalmán, a tengeremelléki horvát hatalmasokon, a szerb törzs északi hajtásain, Bosznia földjén, s mindezen egészen az etnikailag és államilag mélyen ható, török erő okozta átalakulásokig.

A bevezetésekben az anyag rendesen fel is van dolgozva. A Blagay-család története tulajdonképpen szlavon és horvát történelem. Nem közjogi dogmákat állít föl, illetőleg czáfol meg, hanem biológiai folyamatokat tár fel a szlavon és horvát nemzetségeknél. A magyarság nem mint ellenséges erő lép fel, a legújabb időkig a déli szlávok a magyarságban semmi esetre sem nézik azt az éket, mely kettéhasította az óriási szláv fát. A régi Szlavonország (a mai Horvátország) gyorsan és érezhetetlenül odasimul a dunamelléki hatalomhoz. A felülkerekedett családok egyedüli célja az, hogy a báni hatalmat magukban állandósítsák. Később a leghatalmasalbak közülük, a királyfogó Garaiak, a zord Horváthyak azon az úton járnak, hogy magyar királyokká legyenek. A kötelekek, melyek a déli (tengeremelléki) horvátságot fűzik a magyarsághoz: az udvari fény, a közös katolikus hit, a közös harcokban kiontott vér, a királyok rájuk egyformán sugárzó kegye adományokban, udvari méltóságokban s a magyar és szlavon nemes családokkal való összeházasodás. A szlavon középkori nemességnek szembetűnő állami érzelmével szemben a déli horvátoknál mindig ott volt az önrendelkezés ösztöne; hatalmas családok nem ritkán nyíltan ellenszegülnek a törvényes királyoknak, az állami eszmét csak akkor tartják magasan, mikor mint a Zrinyiek a szlavon és a magyar földre költöznek át.

Ebben a munkában és a magyar-szerb összeköttetések oklevéltárában a szerbségnek a középkori magyar államhoz való viszonya is nagy vonásokban van rajzolva. Thallóczy kimutatja, hogy nem csak a katolikus, hanem a byzanciakkal egyhitű szlávság sem akarja az imperatort uralni, hanem léte fenntartóját már a XIII. sz. elején a magyar királyban látja. A XIV. sz.-i szerb államfejlődés ugyan déli irányban terjeszkedett s a magyar állam befolyásától menten fejlődött, de az Árpádok politikájának hagyománya oly erős volt, hogy a szerbség a török megpróbáltatása idején ismét visszatért a magyar felsőség alá.

Bosznia története köréből számos értekezést írt, melyeket nem régen (1912) magyar és német kiadásban össze is gyűjtött

s nagyszámú új és igen fontos oklevéllel támogatott. Utolsó magyar munkája (mely az Akadémia nagy díját nyerte), Jajcza története, tulajdonképpen Bosznia középkori története 1526-ig. A hit és hűség nélküli balkánpolitikuskak finoman kivésett jellemzése és ezen amorális teremtvénynek az apologiája a legfontosabb megfigyelések közé tartoznak, melyeket a Balkánfélsziget ethnikaileg és culturailag oly bonyolódott társadalmi szerkezetéről valaha tettek.

De áttörve a déli hűbéreseket gyűrűjét Thallóczy tevékenységem nem áll meg. A balkáni szomszédokat is meg akarja világítani. Elsősorban a középkori Albániát, a magyar-horvát gátnak déli folytatását a byzantinizmussal és a törökkel szemben, a nyelvek, hatalmak és religióknak ezen kifejezett határát, a középkori világtörténelem ezen gyakori színhelyét, a Kelet és Nyugat dinamikai viszonyainak e regulátorát. Latin szerkesztésben albán oklevéltárt indított meg (1913), melynek II. kötete éppen sajtó alatt van. «Illyrisch-albanische Forschungen» czimén tanulmányokat gyűjtött össze, melyek a modern kutatás állapotát (1916-ban) szögezik le. Itt már nem a honi, hanem a világtörténelem terén mozog. Az északról előretörő magyar balkánkutató itt kezdet nyújt a német Krumbachernek, a cseh Jirečeknek, az orosz Uspenskijnek, a kik Görög- és Bolgárországon át, Konstantinápolyból a Balkánfélszigete ethnikai és culturai titkaiba hatoltak.

S bár a középkori magyar birodalom nagysága kutatásainak kiindulópontját, rugóját alkotta, valami «Olég-féle pajzs» felfedezése sohasem lebegett szeme előtt, hanem mindig a tudományos megismerés. Miután azonban «a történelemben nem vész el semmi, akár csak a természetes erők működésében», olykor nemcsak a politikust, hanem a benne lévő tudóst is történelmi távlatban érdekelte az úgynevezett jelen. S e tekintetben fölötte érdekesekek a múlt e látnokának szavai, melyek borzasztónak látszó napjainkra vonatkoznak s melyeket befejezésül ide iktatok: «S azok az elemek, melyek Jajcza körül életharczot vívtak: magyar, horvát, német egyfelől, a törökök másfelől — ma egymásért s a maguk létéért harcolnak. *A jelen szebb a múltnál.*»

Zágráb, december 8-án.

SUFFLAY MILÁN.

Dove Alfréd. †

Dove Alfréd, egyetemi tanár, 1916 január 19-én halt meg a breisgauai Freiburgban. A német történetírás egyik eredetiségét veszti el benne, egy kiválóan eleven, nagyon vonzó író, kiből a kritikai értelemmel művészi szemlélet egyesült. Dove nem egészen történetíró, nem is egészen journalista s helyzetének e ketlősségében és határozatlanságában rejlik életének és tehetségének különössége és sajátossága. Ez külsőleg is kifejezésre jut ingadozásában egyrészt a tudományos kutató és egyetemi tanár, másrészt a journalista hivatása közt. Dove 1844-ben született Berlinben és szüleinek házában — apja a fizikának volt egyetemi tanára, anyai nagyapja Etzel tábornok volt, a katonai akadémia igazgatója, ki egy Hitzig nevű leányt vett nőül művelt zsidó családból — előkelő műveltségű körben szeretettel fejleszték képességeit. Az egyetemen a fiatal történettudós leginkább Jaffé tanítványa volt. Az a nekrológ, melyet a huszonhatéves ifjú tanáráról írt, Freytag Gustavot arra bírta, hogy Dovét a journalista pályára hívja. Dove és Freytag közösen szerkesztették 1871 kezdete óta az «Im neuen Reich» című folyóiratot; Dovenak itt közölt politikai cikkei nagy figyelmet keltettek. Még sem bírt megnyugodni e foglalkozásban és mikor lehetővé vált habilitációja Lipszéban és Boroszlóban egy tanári szék elfoglalása (1874), megragadta ez alkalmakat. Ép ekkor mutatta ki Dove egy rövid életrajzi munkájában *Humboldt Sándorról* különös tehetségét az életrajzírás és a culturtörténeti monographia terén. Ranke azt mondta e munkáról, hogy már régen nem olvasott ilyen találó és általában ilyen tanulságos dolgozatot. Ranke nagyon szívesen vette, hogy a fiatal tudós ismertette munkáit és mikor meghalt, Dove lett Rankének legfiuomabb érzékű és legkiválóbb életrajzírója, egyszersmind hátrahagyott műveinek leggondosabb kiadója. «Ranke nem is kívánhatott előkelőbb és odaadóbb végrendeleti végrehajtót, mint a minő Dove volt» írja Meinecke Frigyes elhunyt collégájáról szóló nekrológiájában a *Historische Zeitschriftban*. Boroszlóból Heidelbergába költözött Dove mint rendes tanár és bizonyos feltűnést keltett itt, midőn a kilenczvenes évek elején egyszerre otthagya tanszékét és visszatért a journalistikához, hogy elvállalja a Münchener Allgemeine

Zeitung mellékletének szerkesztését. E nagyon is hirtelen elhatározásra az a remény bírta, hogy Münchenben elevenebb környezetben gondtalanabb életet élhet s valóban itt nemsokára nagyra becsült tagja lett egy irodalmi s művészi körnek. A nagyobb szabadság és a hivatali gondoktól való mentesség lehetővé tette, hogy Dove egy Carucora című történeti regényben költőileg értékesíthesse korábbi tanulmányait. A bajor akadémiába való felvétele által oly útra tért, mely újra visszavezette az egyetemhez. Tanár lett Freiburgban és itt maradt visszavonulásáig 1905-ben. Már Boroszlóban vállalkozott Dove arra, hogy a Heeren-Ukert-gyűjtemény számára megírja a német történetet 1740—1790-ig. Az első kötetben öt évet tárgyalt és ennél tovább nem is jutott. E kötet történettudományi értéke nem is igen nagy. De az a mód, a hogy az akkor uralkodó egyoldalú porosz történeti felfogástól s különösen Droysenétől elszakadt, s az eseményeknek inkább egyetemes szemlélődéséhez tért vissza, határozott érdeme Dovénak. A Nagy Frigyesről és Mária Teréziáról rajzolt képekben az ábrázoló művész képességei teljesen érvényesülnek. Mert Dove először is művész volt, akár irodalmi, akár tudományos feladatot vállalt és a mikor mint történetíró minduntalan visszatért az életrajzi essay és történeti életrajz művészetéhez, a fejlődési történet e schematisáló korában a helyes mértéknek harczosa lett. Buzgón közremunkált abban, hogy élelken fentartsa az érzéket az egyetemes történetben az egyéni élet iránt.

Bécs.

MOLDEN ERNŐ.

Novaković Stojan †

1842—1915.

Túl a Száván, a hol az újabb évtizedekben egy Nagy-Szerbia ábrándja kötötte le a szellemi erő javarészét, fel-felcsillámlott néha egy-egy rokonszenves jelenség is; leginkább tudta még az objectív szemlélet megnyerni az, hogy a cultura terén mutatkozott Belgrádban komoly törekvés is: az analphabeták százaléka leszállott 80-ra és egyre apadóban volt, tanítóikat már maguk nevelhették a 18 algymnasium közül néhányat főgymnasiummá akartak ki-egészíteni, hogy a teljes középiskolák száma (8) emelkedjék, csonka egyetemükön törekvés jelentkezett a nyelv- és történet-tudományok ápolására, két tudós társaság már számottevő munkásságba fogott, a vagyonosok végrendeleteikben megemlékeznek a cultura intézményeiről is, nemzeti szépirodalmuk lendületet nyer és a még mindég zsenge szerb cultura súlypontja, mely a XIX. század folyamán Bécsből Budára, innen Zomborba, majd Ujvidékre húzódik, már folytatta útját dél felé és már nemcsak a magyarországi szerbek, hanem a szávántúliak művelődéséről is eshetett komoly szó. A világháború kitörésével ez a munka teljesen elakadt; a szorongó szívvel délfelől várt hírek közül közvetett úton ért hozzánk az az értesítés is, hogy 1915 február 8-án meghalt Nišben Novaković Stojan, a kinek nevéhez fűződik a szávántúli szerb művelődés fellendülése.

A szerbiai közéletnek legrokonszenvesebb alakja volt. Ha azt keressük, hogy történetünk mely alakjára emlékeztet leginkább báró Eötvös Józsefre kell gondolnunk: nyugateurópai műveltségű szelíd, poetikus lelkületű, írói hajlamú, a tudomány iránt fogékony, éles szemű, szellemes, jó tollú, fáradhatatlan szorgalmú férfiú, a kit visszavonultságából minduntalan kiragad a kötelesség, valahányszor nemzetének érdekeit valahol igazi culturembernek kell képviselnie.

Hajlanai szerint foglalkozik már ifjúkorában irodalommal és történettudományokkal; tanárnak készül; közszolgálatát kezdi a belgrádi gymnasiumban, folytatja a Szerb Nemzeti Könyvtárban és Múzeumban, majd pedig Obrenović Milannak nevelőjévé lesz; ez 1873-ban a politikai pályára hívja, a melyre kisebb-nagyobb megszakításokkal vissza-vissza kell térnie: 1873—1883-ig három

izben is a közoktatásügy ministere és megveti a szerb középiskola fejlődésének alapját; 1884-ben egyideig a belügyet vezeti, 1886—1891-ig konstantinápolyi, 1898-ban párisi, 1899—1902-ig szentpétervári követ, 1909-ben (az annexio évében) miniszerelnök; 1912-ben Londonban képviseli hazáját a béketanácskozáson. Közben a belgrádi egyetemen a szerb nyelv és irodalom tanára volt s 1903-tól a szerb fővárosból való meneküléséig a Szerb Tud. Akadémia elnöke.

Írói munkássága rendkívül gazdag és sokoldalú; nem tömörítette erejét néhány főmunkára, hanem szinte elaprózta: egy felszázadnál hosszabb idő alatt (1858—1914) közrebocsátott műveinek értekezéseinek és cikkeinek száma túl van a negyedfélszázadon: ifjúkorában költő, novella- és regényíró, ethnographiai gyűjtő és szépirodalmi folyóirat szerkesztője; világirodalmi jelentőségű műveket fordít, jó iskolakönyvet nyújt, később önállóan is a tudományt szolgálja, leginkább pedig a történetet; a szépirodalomban is inkább a történeti elem és kapcsolat érdekli, különösen pedig az értékeiben páratlanul álló szerb népköltészet történeti motívumai; öregkorában is ír regényt, de történetit («Kalugjer i hajduk»), és ebben oly korrajzot nyújt (XV. század), hogy ezzel Eötvös Józsefünk «Magyarország 1514-ben» című regényére emlékeztet; legtöbb odaadással azonban a pragmaticai történetírást szolgálja.

Csak legértékesebb történeti műveinek megemlítésére szorítkozunk. Lefordította Ranke «Serbische Revolution 1864» című művét, Voltaire «XII. Károly»-ját, Scherrnek «Allgemeine Literaturgeschichte»-jét; gondosan összeállította az újabb szerb irodalom (1741-től) teljes bibliographiáját, egyes vitát folytatott Pavić Ármin zágrábi egyetemi tanárral a Koszovo-epos keletkezésének történetéről (Archiv für slav. Philologie III.), több értekezésben kimutatta, hogyan lettek legendai, mondai és történeti hősök (Oedipus, Szent György, Szent Száva) a délszláv vitézi énekek hőscivé; tervezetet készített a szerb történeti és ethnographiai múzeum szervezéséhez («Srpski istorijsko-etnografski muzej» 1872.), kiadta Dušan cár törvénykönyvét («Zakon Stefana Dušana 1349., 1354.» 1870. és 1898.), ismertette a Nemanják országát (Godišnjica I. 1877.) a X. és XI. századi szerb közigazgatást. (U. o. XLXVIII. 1886.), a balkáni kereskedelem régi útjait (Rad jugosl. akad. 37., Godišnjica XIV., XVIII, Archiv für slav. Phil. XXV.), Serbia heraldikáját (Čupićeva Godišnjica VI. 1884.) és a régi szerb falu

életét összehasonlítva a nép jogszokásait a római joggal (Godišnjica IX. 1887, Glas XXIV. 1891.)

Néhány tanulmányában a magyar történettel is foglalkozik, így pl. a «Ledjam grad» (Letopis Matice Srpske 1879.) cz. értekezésében kimutatja, hogy a magyar-lengyel érintkezések hogyan hagytak nyomokat a szerb vitézi énekekben és hogy ezeknek sokszor említett «Ledjan»-ja a magyar «lengyel» szónak szerbesítése; legbehatóbban foglalkozik azonban magyar történettel a «Posljedni Brankovići u istoriji i narodnom pjevanju» (Letopis Matice Srpske 146—148. f. 1886.) tanulmányában, a melyben Mátyás királynak és közvetlen utódjainak viszonyát ismerteti Branković György despota leszármazottjaihoz és az ezekkel betelepülő szerbekhez.

SZEGEDY REZSŐ.

A berlini régiségtár legújabb műremeke.

Az az archaikus női ülő szobor, mely alig néhány hónapja a világháború kellős közepette, éppen egy ellenséges állam műkereskedelme révén, egyelőre el nem árulható módon, másfél milliónál magasabb vételaron, a császár és sok magánember adakozásából, került a berlini királyi muzeumok régiségtárába. már ezeknél a rendkívüli, részben titokzatos külső körülményeknél fogva is a szokottnál nagyobb mértékben magára vonta a művelt és műértő nagyközönség érdeklődését. Az igazi szaktudósok előtt azonban a szobor nemcsak nagy művészeti és esztetikai értékénél fogva, hanem főleg némely stilaris sajáttsága miatt valóságos sensatiozámba megy.

A szobor életnagyságúnál valamivel nagyobb, pompásan öltözött, ünnepies magatartású, trónuson ülő, női istenséget ábrázol. *egy* darab parosi márványból készült, pompás kidolgozású és jókarban maradt fenn. Csak a trónusból és trónzsámolyból tört le valamelyes és a kézfejek hiányoznak a bennük tartott jelvényekkel együtt. Az attributumok hiánya miatt az istenség közelebbi meghatározása nagyon bajos, annál is inkább, mivel egyelőre annak is titokban kell maradnia, hogy milyen szentélyből került elő és csak annyi sejthető, hogy valószínűleg Dél-Itáliának valamelyik ógörög gyarmatvárosában találták. A szobor nagyságából és díszes ünnepies magatartásából azonban azt lehet következtetni, hogy valamely kisebb szentélynek a cultus-szobra lehetett;

anyaga, kidolgozása és stílusa pedig az ióni művészeti körre utal. Az istennő haja elől kétfelé választva, szabályos hullámokban simúl fejéhez, hátul kendőszerű fátyol takarja, vállára három-három merev fürt esik; homloka fölött díszes diademet, fülében függőket visel. Ruházata három különböző szövetű és szabású öltöny: az alsó finom redőzetű, vékony chiton, mely a nyakat teljesen szabadon hagyja; a felső öltöny függőleges, szabályos redőkbe szedve, hegyes szárnyakban végződve, körülbelül térdig ér, a jobb vállon van csak gombolva, baloldalt a kar alatt vonul hátra és a mellen át rézsutt visszahajtott fodor diszíti; a harmadik ruhadarab valamivel nehezebb szövetű nagykendő féle, mely csupán a hátat és felső karokat takarja, az idomok azonban ezen keresztül is látszanak.

Az egész ruházat és a hajviselet is az akropolisi híres archaikus leányszobrokra emlékeztet. A testalkat és az arcz is ebbe a művészeti körbe tartozik, csak hogy a mi szobrunk az összes akropolisi leányoknál fejlettebb stílusú, tehát valamivel későbbi keletű. Erre vall az idomok fejlettebb volta, a fej formája és az arczvonásokban már határozottan mutatkozó individualis jelleg. Szokatlan az ülőhelyzet is; az akropolisi leányszobrok körében egyetlen ülő alakot sem ismerünk. Feltűnő továbbá, hogy az ülő nőnek csipője, lábai a felsőtest idomainál valamivel fejlettebbek. A szobor stílárís meghatározására azonban legfontosabb mozzanat a test és ruházat egymáshoz való viszonya. A test idomainak teljes érvényesítése a ruházat alatt a keleti görög művészet saját-sága. Hogy azonban a mi szobrunkat készen importálták-e a kis-ázsiai ión partvidékről Nagygörögországnak valamely ión gyarmatába, vagy pedig itt készült-e a keletről hozott márványból a hazai művészeti hagyományok hatása alatt, az csak hosszabb, behatóbb tanulmány után, a lelhely és egyéb külső körülmények pontos egybevetése alapján lesz megállapítható. Érdekes jelenség az archaikus művészet megkötöttsége mellett már megnyilvánuló nagyobb mozgalmasság, mely nemcsak az arcz egyénibb alkotottságában, hanem a testnek valamivel szabadabb magatartásában, főleg a kezeknek egymástól különböző tartásában mutatkozik.

A szobor korát a stílárís saját-ságok nyomán az archaikus kor legvégére, nagyjából a Kr. u. V. sz. elejére, pontosabban tán a 480. évre tehetjük. Ez az időmeghatározás megfelel Nagygörögország művészeti virágkorának is és a szobor bizonynyal nagy hatással lehetett annak művészeti irányára, akár importál-

ták, akár a helyszinén készült. A szobor méreteinél fogva is egyetlen a maga nemében; ilyen nagyságú ülő cultus-szobor eddigé még nem fordult elő. Stilusánál fogva pedig az archaikus művészettörténet fejlődésének egy nevezetes, eddig még nem ismert mozzanatát jelzi és a további kutatásoknál döntő jelentőségű lesz.

Budapest, 1916. VI/12.

LÁNG MARGIT.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A bangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.-
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv- járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.-
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai20
— Nyelvünk újabb fejlődése40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat60
— A mondat dualizmusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a com- mentátorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra80
— Szórend és accentus80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis vízhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn- ugor nyelvészet» című II. értekezésére40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából	1.-
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan.	1.-
— Calepius latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.-
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos	2.-
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvmélek a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövmutatókat készített hozzá	4.-
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly.	6.-
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metznzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámra80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.-
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.-
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó- jegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.-
— A számlálás módja és az év hónapjai40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)60
— Szórendi tanulmányok I. rész —.60. II. rész80
Komjáthy B. Epistole Pauli lingua Hungarica donatæ. Krakó 1533.	6.-
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhizmus hatása az iszlámra80
3. szám. Thury József. A középázsiai török nyelv ismertetése80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.-
— Kis-Ázsia török dialektusairól90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzet- tekkel ellátta	3.-
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.-
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.-
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről80
— A sémi magánhangzókról75
— Adatok Krim történetéhez40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex interro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.-
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó- metznzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás90
3. Gréb Gyula: A szépei felföld német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz:	
A. niozkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznöi nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—,20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törödéek. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta. bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (A középfrank nyelvjárás terképével)	1—20
— A brassói latin-magyar szótár-törödéek	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regái és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-törödéek szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Érdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Tleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pószonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-törödéek	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Réval Joan Nicolaus. Elaborator grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simouyi	6.—
Simonyi Szigmond. A jelzők mondattana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap.	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap.	20.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utczu 2. sz.*

ÓZÉP ES UJKORI
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

VII/228

434/1939
12

434

n. 1917. 2. füzet.

KI a 22

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1917

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Hóman Bálint</i> : A magyar nép neve a középkori latinságban. (I. közl.)	129
<i>Fraknói Vilmos</i> : Beckensloer magyar primás III. Frigyes német császár szolgálatában 1459—1489. (I. közl.)	159

Kisebb közlemények.

<i>Weber Arthur</i> : Katona István levele gróf Eszterházy Károly püspökhöz	187
---	-----

Irodalom.

Kaposi József: Assisi Szent Ferencz Virágoskertje. Fioretti. Ism. <i>Balanyi György</i>	187
B. Jenšovský: Politika kurfišta saskétro v Cechách v poslednich letech vlády Rudolfa II. Prága, 1913. Ism. <i>Ernyey József</i>	195
Kováts Gyula: Hajnik Imre rendes tag emlékezete. Budapest, 1916. Ism. <i>IB</i>	198

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta: Fogarasi Béla	201
<i>Ókor</i> . Irta: Heinlein István	203
<i>Középkor</i> . Irták: Patek Ferencz és Szentpétery Imre	204
<i>Újkor</i> . Irták: Balanyi György és Zsinka Ferencz	205
Könyvek Jegyzéke. Irták: Gulyás Pál és Karl Lajos .. 203, 204, 205, 215	
<i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratok</i> ban. Irták: Auner Mihály, Balanyi György és Lupas János	117

Különfelek.

Éber László: Gyárfás István Tihamér 	222
Divéky Adorján: Krzyżanowski Szaniszló †	223

14/228

A MAGYAR NÉP NEVE A KÖZÉPKORI LATINSÁGBAN.

A népnevek keletkezésének, alakulásának és használatának vizsgálata nemcsak a nyelvtörténet, hanem a politikai és culturtörténet szempontjából is nagyjelentőségű feladat.

Az egyes népeket ők maguk és velük érintkezésben álló más népek gyakran egymástól eltérő néven ismerik és nevezik. A különböző népnevek eredetének és használatának vizsgálata útján nyert eredményekből értékes következtetések vonhatók a népek eredetére, karakterére és más népekkel való érintkezéseik körülményeire.

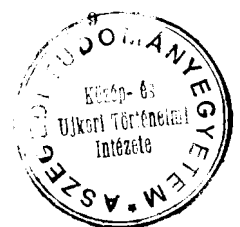
Fokozott mértékben áll ez oly népek neveiről, melyek a népvándorlás korában náluk magasabb culturfokon álló népek szomszédságába kerültek. A culturnépek által az addig ismeretlen nép elnevezésére alkalmazott nevek érdekesen világítják meg felfogásukat új szomszédaiak ethnikumáról és culturájáról. Az illető nép magahasználta nevéből eredetére és kialakulása körülményeire vonhatunk következtetést. A nála idegen szóhasználatból meghonosult népnevek pedig első érintkezéseinek irányát világítják meg.

I.

A keleti és nyugati források a magyarokat a IX. század utolsó negyede óta különböző neveken említik. Az arab, örmény, görög és héber források *badzsgar*, *szevorti*, *szavardi* (Σαβαρτοι ἄσφαλοι) és *hágár* neveit ezúttal mellőzzük, mert sem a nyugati forrásokban, sem hazai emlékek-

Történeti Szemle. V.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Közép- és Újkori Történelmi Intézetének Könyvtára	
Lejt. napló: <i>ls</i>	Lsz.: <i>VI</i>
csoport: <i>5</i>	szám.

ben nem fordulnak elő.¹ A IX—XI. századi latin források a magyarokat itt-ott *turkoknak*, *hunoknak*, *avaroknak*, *agarénusoknak*, *szerecseneknek* és *párthusoknak* nevezik.

A *turk* (Τούρκοι) nevet a byzáncki irodalom — századokkal a magyar nép megjelenése előtt és századokkal azután — *több keleti nép* elnevezésére alkalmazta. Ez a név nem annyira ethnikai, mint inkább kulturális és geographiai értelemben volt használatos, jobbra a Kaukázus és Don vidékéről előtörő nomád népekre. Kétségtelennek tartom azonban, hogy az egykorú műveltebb szomszédnépek — éppen a kulturális és geographiai kapcsolatok hatása alatt — mindazokat a népeket, melyeket *turkoknak* mondtak, egyfajának is tartották. Legeclatásabb bizonyíték erre a IX. századi arab-perzsa írók elbeszélése, kik a *magyarokat* (madzsgharijje) kifejezetten *«turk fajbeliek»*-nek mondják.² Egyben az is kitűnik ebből, hogy az egykorúak a *turk* nevet nem népnévként, hanem több népet egybefoglaló *nép-faj*-névként használták.

A görög írók közül először Georgios Monachos és Bölcs Leó császár alkalmazták a *turk* nevet a magyarokra. Előbbi az Οἰῶται és Οἰγγροί nevekkal párhuzamosan használja. Konstantinus — Bölcs Leó fia — s utána, az ő hatása alatt álló X—XI. századi írók mindig így nevezik a magyarokat. A XI. századi Skylitzés és Kedrenos azonban már ritkábban használják a Τούρκοι nevet Οἰγγροί mellett s a XII. században teljesen divatját multa. A *turk* név a görög köznyelvben valószínűleg nem használatos, tisztára *tudós* elnevezése volt népünknek.³ A IX—XI. századi nyugati latin

¹ V. ö. ezekről *Marquart*: Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 36—48., 54—59., 63—70. l. — *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népnevek a byzáncki írónál. Budapest, 1910. 62—69. l. — *Kohn Sámuel*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, 1881. 144—159. l. (V. ö. *Marquart*: id. m. 28. l.)

² «A magyarok turk fajbeliek»; «a magyar turk fajból való nép». Magyar Honfoglalás Kútfoi. 167. l.

³ *Marquart* id. h. ; *Darkó* id. m. 4—6., 33—52. l. és *Miskolcзы*

irodalomban csak Liudprand nevezi néha «*Turci*» néven a magyarokat.¹ Tudjuk, hogy Liudprand mielőtt Antopodosis cz. művét írta, követségben járt Konstantinus császárnál. Egészen bizonyos, hogy a nyugaton teljesen ismeretlen *turk* népnevet a tudós császár udvarában sajátította el. Mindössze műve két fejezetében nevezi így a magyarokat a rendesen használt *Ungarii* és *Hungarii* helyett.

A nyugati latinságban a magyarok elnevezésére itt-ott használt *avar* (Avares, Avari), *agarenus* (Agareni), *szeracsen* (Sarraceni) és *parthus* (Parthi) nevek,² a magyarokkal rokon, velük azonos geographiai vagy culturkörzetből kikerült, az övékéhez hasonló szokású és erkölcsű népek nevei. Részben e kapcsolatok tudatában levő tudósok, részben költői phantáziával rendelkező írók alkalmazták ezeket az előttük ismeretlen magyar nép elnevezésére. E neveket kezdetben önállóan nem használták, csak az *Ungri* (Ungari) névvel párhuzamosan.³ Ebből is kitűnik, hogy azokkal csupán a magyar nép eredetét, hovatartozását és karakterét akarták jellemezni és megmagyarázni. A köznyelvben e nevek egyike sem volt a magyarok elnevezésére használatos. A byzáncki *Τούρκοι*-jal együtt *tudós* szóhasználatképen jelentkeznek és voltaképen sohasem voltak a magyar nép individuális nevei.

Gyula ismertetése erről (Történeti Szemle. 1914. 392. l.) A Magyar Honfoglalás Kültői. 30. s köv., 102., 115 s köv. l.

¹ MG. SS. III. 288—289., 293. l.

² *Avares, Avari*: MG. SS. I, 410., 415.; III. 425., 434., 455. l. — *Agareni*: U. o. I. 77—79. l. — *Parthi*: U. o. XV. 1230. l. — *Sarraceni*: U. o. VIII. 357. l. A *Miracula S. Hucherti Umbri* neve (U. o. XV. 911. l.) a később tárgyalandó *Ungri* név romlott alakja.

³ «Avari, qui dicuntur Ungari»: *Annales Fuldenses*. U. o. I. 410., 415. l. — «Avares, quos modo Ungarios vocamus»: *Widukindi Res Gestæ Saxon*. U. o. III. 425., 434., 455. l. — «Ungris, id est Sarracenis»: *Hugonis Chronicon*. U. o. VIII. 357. l. — Az *Annales Sangallenses* «Agareni»-jével szemben Ekkehard tiltakozik a *Casus S. Galliben*: «Qui autem Ungros Agarenos putant, longa via errant.» U. o. II. 119. l. — Regino már a XI. sz. legelején megkülönbözteti az avarokat a magyaroktól: «gens Hungarorum... solitudines Avarum pererrantes» U. o. I. 599. l.

A magyaroknak a *hunok*kal való azonosítása régi, első megjelenésükkel egyidős hagyományokon alapszik. A magyarokat úgy a görögök, mint a nyugati népek már a IX. és X. század fordulóján a hunokkal azonosították, illetve őket ezek utódainak tartották.¹ A görögök a *hun*, illetve *unn* (Οὐννοι) nevet a *turk*hoz hasonlóan több nép elnevezésére használták. Byzáncban a Don és Kaukázus közéről a Fekete-tenger felé előnyomuló nomád népeket nevezték így, vélt ethnikai és tényleg meglévő kulturkapcsolatukat fejezve ki a hun névvel. A magyarok elnevezésére már az első róluk író byzánczi krónikás, Georgios Monachos használja az Οὐννοι nevet. Másutt ugyanő Οὐγγροι és Τοῦρκοι néven említi a magyarokat. Később a XII—XV. század classicizáló irodalmában a herodotosi Παίονες-sel parallell használják az Οὐννοι-t népünk elnevezésére. Önállóan sohasem fordul elő.²

Nyugaton, különösen a XI. századi források egynemelyike «*Huni*»-nak nevezi a magyarokat, de mindig az *Ungr*-val parallell, annak mintegy magyarázatául.³ A X. századi források még ritkán alkalmazzák e nevet a magyarokra, de már ezidőben is a *hun* nép leszármazóinak tartják őket,⁴

¹ A *hun* névnek az avarokra való alkalmazását illetőleg az összes ismert forrásadatokat felsorolja *Lukinich Imre*. (Az avar-görög háborúk történetéhez. Történeti Szemle. III. 1914. 49. l.)

² *Darkó* id. m. 4—5., 30—33. l. V. ö. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet tört. Szt Istvánig. 4. és 120. l.

³ «Huni, qui et Ungri.» Chronicon Eberspergense. MG. SS. XX. 10. l. — «Huni», de «Hungria». Chronicon S. Andreae castri Cameracesii. U. o. VII. 531., 535. l. — «Gens Hunorum»-Annales. Alamannici. U. o. I. 50. l., de az ennek forrásául szolgáló Annales Bertiniani-ban még «*Ungr*» van. M. H. K. 301. l. — *Petz Gedeon*: A magyar húnmonda. Budapest, 1885. cz. műve 84—85. lapján felsorolt Auctarium Cremifaense (MG. SS. IX. 552. l.) a XIV. századból származik (V. ö. U. o. 481. és 550. l.), a Chronicon Mediani Monasterii (U. o. IV. 89. l.) pedig a XI. századból való.

⁴ Így *Widukind*: Res gestae Saxonicae. «Avares, quos modo Ungarios vocamus, gentem belli asperrimam. Avaros autem, ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum.» MG. SS. III. 425. l. és *Liudprand*: Antapodosis. U. o. III. 288. l., hol eredetüket illetőleg

sőt van forrásunk, mely e származtatás alapján a hunokat is *Ungri*-nak nevezi.¹

Az a mély benyomás, melyet a rettenetes hunok megjelenése a görög és nyugati világban keltett, négy századdal később is élénken élt a nép emlékezetében. A görög írók említett névhasználata és a germán hősmonda hunvonatközlésai mutatják leginkább, mennyire foglalkoztatta a hunok emléke még századok múltán is az egykor velük szomszédos, illetve uralmuk alá tartozó népek fantáziáját. Ez a részben mondává alakult s közismert történeti hagyomány magyarázza meg azt a tényt, hogy a hunokhoz hasonló módon megjelenő, velük azonos geographiai és kulturkörtől kikerült magyar népet mindjárt első feltűnése idején Byzáncban és Nyugaton egyaránt a hunok utódának tartották. Hiszen mindazt, a mit az egykorú tudomány és népképzelet a hunokról hitt és tudott, megvalósulva látták a magyarok viseletében, erkölcsiben és harczmodorában.²

A hun-magyar azonosság gondolata az ország előző lakói, nyilván a pannoniai szlávok hagyományai alapján a magyar nép tudatában is meggyökerezett.³ Valószínű azonban, hogy e hagyományokat az őshazából hozott emlékek is támogatták. Mert ha a nyugati népeknél ily élénken élt a hunok emléke, fel kell tennünk, hogy az óriási hun-biro-

Jordanesre hivatkozik. J. azonban a kérdéses helyen a hunok eredetéről szól.

¹ X. sz. vége: Herigeri Gesta ep. Leodiensium. MG. SS. VII. 171. l. V. ö. a diokleai pap krónikájában: «Attila Ungarinorum rex». *Schwandtner*: Scriptorum. III. 484. l. — A XI. sz. végén a Chron. Vedastinum az avarokat nevezi Hungrinak. «Avari, quos dicimus Hungros.» MG. SS. XIII. 693. l.

² A hunoknak a germán és latin népképzeletre gyakorolt hatását s ennek kapcsán nevüknek az avarokra s magyarokra alkalmazását illetőleg v. ö. *Petz Gedeon* megjegyzéseit (id. m. 9—17., 83—84. l.)

³ V. ö. *Petz* id. m. 94—99. l. — *Bleyer Jakab*: A magyar hűmonda germán elemei. (Századok, 1905. különösen: 933—936. l.) — *Domanovszky Sándor*: Kézai Simon mester krónikája. Budapest, 1906. 36. l.

dalom kötelékébe tartozó népeknél, törzseknél, s így a magyaroknál sem vesztetett ki teljesen. Ne feledjük, hogy nemcsak a nyugati népek, hanem a byzánckiak is hunoknak nevezték a magyarokat!

Már Anonymusnál megtaláljuk a hun eredetre való célzásokat¹ s később — a XIII. században keletkezett — *hun-krónika*, a hunt és magyart mint egytőről fakadt, egy testvérpártól származó népeket tünteti fel.

A nélkül, hogy itt a hun-magyar rokonság sokat vitatott kérdésének megbeszélésébe bocsátkoznánk, meg kell állapítanunk, hogy a hunok és magyarok azonosságának gondolata egyidős a magyarok megjelenésével. Kelet- és Nyugateurópának IX—X. századi népei hitték és tudósai vallották a hunok és magyarok azonosságát, illetve ezeknek a hunoktól való származását. Ez a hit és tudat a XII. században, s valószínűleg már sokkal előbb Magyarországon is élt s alapjává lett a magyar történetírás közel hatszázados meggyőződésének a két nép azonosságáról. Meg kell azonban azt is állapítanunk, hogy a «hun» nevet (Hunni, Οὐννοι) a magyarokra mindig csak másodlagosan, mintegy a nép eredetének magyarozatául alkalmazták és az Ungri (Οὐγγροι, Ungari stb.) névvel parallell használják.

* * *

A magyarokat a IX—X. században velük érintkezésben állt szomszédos népek — görögök, szlávok és németek egyaránt — *Ungroknak* (Ungri, Οὐγγροι, Ungre) nevezték.

Az «*ungrok*» elnevezés egyidős a magyar néppel. Használata a IX. század vége, illetve a X. század legelső évei óta állandóan kimutatható. A byzáncki forrásokban Georgios Monachos óta a XV. századig állandóan használatban volt az Οὐγγροι név s mindig *kizárólag a magyarok jelölésére*. Ez volt a magyarok neve a görög köznyelvben akkor is, mikor a XII—XV. sz.-ban a classicizáló irodalom vele

¹ *Fejérpataky* kiadása. I. Melléklet. 7., 17., 19., 44. l.

párhuzamosan a herodotosi Παύες népvét is alkalmazta a régi Pannóniát lakó magyarokra.¹

A X–XI. századi szláv (orosz) források, melyek csak későbbi másolatokban jutottak korunkra, a magyarokat *ugre* > *ugri* (Угреъ, Угре, Угри, Угры) néven említik.² A szláv nyelvtudomány tanításai szerint kétségbevonhatatlan, hogy e szónak eredeti alakja az ó-egyházi szlávban **ungre* (Ɑгрѣ) volt s a IX–X. században ebben az alakban volt használatos. Ennek *nasalisa* a «magyar» jelentésű lengyel *oengri*, a lengyelből kölcsönzött új-orosz *oengrija* és a litván *oengras* nevekben maradt fenn.²

A X. századi s a XI. század elejéről való nyugati latin források tulnyomó része *Ungrin*ak nevezi a magyarokat.⁴

¹ V. ö. *Marquart* id. m. 46–58. l. és *Darkó* id. m. 4–7., 28. l.

² *Magyar Honfogl. Kútjöi.* 353., 354. l. — *Hodinka Antal.* Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 32., 46., 66., 94., 108. stb. l.

³ *Darkó* id. m. 9–12., 27–28. l. V. ö. u. ott a régebbi irodalomra való hivatkozásokat. *Melich János:* Magyar Nyelv. 1912. 192. l. és szíves szóbeli közlései, miket ezúton köszönök meg.

⁴ IX. sz. vége: *Annales Bertiniani.* M. Honfogl. Kútjöi. 301. l.; 916–924 k.: *Panegyricus Berengarii. I. imperatoris.* MG. SS. IV. 197.; 936–973 k.: I. Ottó oklevele. MG. D. Reg. Imp. I. 587. l.; X. sz. közepre (950–975): *Ruotgeri Vita Brunonis æp. Coloniensis.* MG. SS. IV. 255.; *Jotsaldi Epitaphium et mirac. Odilonis.* U. o. XV. 813. l.; 974: *Pilgrim passauai pp. levele. Marczali: Enchiridion.* 57–58. l.; 979: II. Ottó oklevele. MG. D. R. J. II. 232. l.; X. sz. vége (976–1000): *Johannis Vita S. Johannis Gorriensis* MG. SS. IV. 356.; *Gerhardi Vita S. Udalrici.* U. o. IV. 385., 389–390., 401–2.; *Ekkehardi Casus S. Galli.* U. o. II. 91., 104–110., 119.; *Herigeri Gesta episc. Leodiensum.* U. o. VII. 171. (a hunokat nevezi így!) XI. sz. első fele: *Thietmari Chronicon.* MG. SS. III. 752.; *Arnoldus: De S. Emmeramo.* U. o. IV. 554.; *Odilo: Epitaphium Ottonis.* U. o. IV. 636.; *Rodulfi Historiarum libri V.* U. o. VII. 62., 70.; *Brunonis Vita quinque fratrum és Vita Adalberti.* U. o. IV. 607.; XV. 726., 736.; *Chronicon Eberspergense.* U. o. XX. 10., 12. l. — V. ö. még: *Annales Alamannici, Lobienses, Besuemes, S. Bonifacii, Blandinienses, Formoselenses, Laubienses et Leodienses, Stabulenses, Nivernenses,* melyeknek feljegyzései X. sz. eredetűek eredetűek vagy X. századi forrásra vezethetők vissza. MG. SS. I. 53–56., II. 210., 248–249., III. 118., IV. 16., V. 25., 35., XIII. 42–43., 89., 233–4. l.

Az «ungre», «ungri», «Οὐγγροι» szó egyidőben való jelentkezése a szláv, nyugati latin és görög nyelvben s e szónak a magyarok nevéül való következetes alkalmazása kétségtelenül bizonyítja, hogy a magyarokat árja szomszédjaik a IX. század vége óta «ungr»-oknak nevezték. E név eredetére bővebben kiterjeszkedni nem kívánok. Az ugor és unogur népnévvel, s a korábbi források változatos, de némileg hasonló hangzású ország- és népneveivel való esetleges összefüggés kiderítése s ha van ily összefüggés, annak megállapítása, mi alapon nevezték a IX—X. századi szlávok és görögök a magyarokat e néven, más lapra tartozik.¹ E kérdések megoldására már eddig is sok kísérlet történt.² A végleges megoldás azonban még mindig az őstörténet és nyelvtudomány jövőbeli feladatai közé tartozik. Itt csupán azt a tényt kell megállapítanunk, hogy a magyarok «ungrok» elnevezése egészen bizonyosan keleti eredetű s egyidőben tűnik fel a szlávoknál és byzánckiaknál.³ Úgy náluk, mint nyugaton, csakis a magyarok jelölésére volt

¹ E kérdés korántsem tekinthető oly positive eldöntöttnek, mint Fóti József Lajos feltünteteti, a ki kétségtelenül bebizonyítottanak veszi, hogy az általa a III. vagy IV. századi Ethicus Cosmografiájában felfedezett *Honorgias* népnév a *Hunogur* és *Hungar* nevekkel azonos. (Góg és Mágóg. Irodalomtört. Közlemények. XXIII. 1913. 37—41. l.) E feltevéshez úgy történeti, mint philologiai szempontból igen sok szó fér, különösen ha figyelembe vesszük azt az alább kifejtett tényt, hogy az *Ungri* (*Ungari*) *h*-s (Hungri, Hungari) alakja másodlagos képzés a *h* nélküli alakból. Mindenesetre azonban úgy a *Honorgias* név, mint a hunoknak Isidorustól használt s *Némäti Kálmántól* kiemelt rokonhangzású *Ugnos* neve (Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya. Budapest, 1911. 15—18. l.) a vizsgálat körébe vonandók.

² V. ö. a legújabbak közül *Darkó* szellemes kísérletét, melyben az *Ungri* szónak az *ugor* népnévből való származását és a bolgárok által való fenntartását bizonyítja (id. m. 12—28. l.) s *Miskolc*sy megjegyzéseit erről. (Tört. Szemle. 1914. 388—391. l.)

³ *Darkó* a szó nasalizált «Ungri» alakjának szláv eredetét vitatja, de éppannyi valószínűsége van annak, hogy a szlávok a görögből kölcsönözték. A byzánckiakkal való érintkezése a magyaroknak egyidős, ha nem régebbi, a szláv érintkezésekkel.

használatos, tehát a magyarok individuális népneve volt.¹

¹ *Darkó* id. alapos művének legnevezetesebb eredménye annak a kétséglevonhatatlan ténynek felismerése és pontos megállapítása, hogy a byzánczi irodalomban használt *turk* és *hun* sohasem voltak a magyaroknak élőnyelvbeli individuális népnevei. A régi hagyományból és forrásokból merített s több nép elnevezésére használt nevek ezek, melyek talán ethnikai, vagy inkább geographiai és kulturális jelentőséggel bírnak. «Egyetlen egy neve van a magyaroknak a byzánczi irodalomban, mely a mellett, hogy nem a régi forrásokból, hanem az élő nyelvhasználatból merített, nem csupán bizonyos íróknál és korszakokban, hanem a magyarok első fellépésétől kezdve az egész byzánczi, sőt újgörög korszakon is végig használatban volt és van, s a mely végül mindenha kizárólag csak a magyarokra vonatkozott, s ez a név: Οὔγγροι.» *Darkó alapvető jelentőségű megállapítása nemcsak a byzánczi, hanem a nyugati latin irodalomra is érvényes.* Fenti megállapításainkból kitűnik, hogy a magyarok elnevezésére használt *avar*, *hun*, *agarénus*, *szerecsen* és *párthus* nevek — a byzánczi *turk* és *hun* nevekhez hasonlóan — a magyarok eredetét és kulturáját magyarázó elnevezések, melyek sohasem voltak a magyar népre, mint individuumra vonatkozó élőnyelvbeli népnevek. Mind e nevek — a *hun*t kivéve — tisztára tudós képzések, a *hun* név pedig néphagyományokon, illetve népképzeten alapuló szóhasználat volt. Viszont az «*Ungrī*» (s az ebből képzett minden más alak) mindig kizárólagosan a magyarokra vonatkozott; a magyaroknak az élő nyelvből vett elnevezése volt. A *hunok*nak *Ungrī* (Ungari, Hungari) elnevezése későbbi keletű s a hun-magyar azonossági gondolat meggyökeresedésének következménye volt. Először a X. századi Heriger (MG. SS. VII. 171. l.) használja, de szokásossá csak a XI. században vált. *Miskolczy Gyula* id. kritikájában (Tört. Szemle 1914. 388. l.) problematikusnak mondja *Darkó* állítását az Οὔγγροι név *állandó* használatáról. Igaz, hogy *Georgios Monachos* és a XI. századi *Skylitzes* névhasználata közt időbeli űr van. De nem szabad felednünk több fontos körülményt. Egyik az, hogy a közbenső időben kimutatható *turk* név semmiesetre sem mondható közhasználatunak. A *Darkó*-nál idézett X—XI. századi források s a Géza koronáján levő *turk* név, *Liudprand turc*ijával egyetemben, egészen bizonyosan egy forrásra, a császári írók — *Leó* és fia, *Konstantinus* — névhasználatára vezethetők vissza. Ebből csak az következik, hogy a tudományban s a byzánczi császári udvarban a két tudós császár tekintélye alapján e név használata volt szokásban. A másik az, hogy *Georgios Monachos* — Τοὔγγροι-jal egyidőben

Azt is teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a németországi latinban az *Ungri* szó keleti — még pedig a geographiai helyzetből ítélve minden valószínűség szerint szláv és nem görög — kölcsönzó volt. Ennek kétséghelytelen bizonyossága az a tény, hogy az *Ungri* német nyelvterületen való első megjelenésével egyidőben, tehát nem sokkal átvétele után a német nyelv törvényeinek megfelelő átalakuláson ment keresztül.

A szláv **ungre* s a belőle képzett *Ungri*, mint általában a népnevek a szlávban és latinban, kezdetben csak többesben voltak használatosak. Egyesszámi alakjuk nem volt. A közbeszédben azonban szükség volt az egyesszámra is. A szlávban az *ungreből ungrin*, a német nyelvben az *Ungriből* — a német nyelv törvényei szerint — már a név legelső feltünése idején *Ungar* egyesszámi alak keletkezett. A német nyelv s általában a germán nyelvek a IX. században már nem tűrték a szóvégi (folyékony + *r* vagy *l*) mássalhangzótorlódást. A görög ἀργός, gót *akrs* (acc. akr.) az ófelnémetben *acchar*, az ószászban *accar* (a mai németben *Acker*); a gót *hlī trsaz* ófn.-ben *hlūtтар*; a gót *fugls* (acc. fugl), ószász *fugal*, ófn. *fogal* (ném. Vogel). Éppen így az *ungr-* (ószl. *ungre*, németországi latin *ungri*)-ből az ófn.-ben «*Ungar*»¹ lett.

használt — Ὀγγροι nevének a XI. század végén való feltünése csakis folytonos használattal magyarázható meg. Leginkább bizonyítják ezt Skylitzes és Kedrenos, kik a *turk* névvel párhuzamot használnak. Világos, hogy míg a *turkot* tanulmányaik és olvasmányaik alapján, tehát csak úgy mint a többi író, Konstantinus hatása alatt használják, addig az Ὀγγροι-t a korukbeli köznyelvből vették. Nyugati hatásra nem gondolhatunk, mert az *Ungri* alakot nyugaton a XI. sz. közepe óta a későbbi, Ὀγγροι-nak megfelelő *Ungari* váltotta fel, mint alább részletesen be fogjuk bizonyítani. A XI. század elején való nyugati kölcsönzés feltevésével pedig az Ὀγγροι XI. sz. elejei byzánzi használata volna bizonyítva, a mi egyértelmű a Miskolczytól kiemelt időbeli űrnek felényire reducálásával, s az Ὀγγροι és Τοῦρκοι párhuzam használatának elismerésével. A legfontosabb azonban az a kétséghelytelen tény, hogy az Ὀγγροι név az egyedüli, mely mindig csak a magyarok individuális nevéképpen használatos.

¹ Ez alakulást kifogástalanul magyarázta *Darkó* id. m. 11—

A X. századi Ekkehard a Casus S. Galliban a magyarokat *Ungrinak*, de egyesszámban *Ungarnak* mondja.¹ Az *Ungar* alak rögtön kialakult, mikor az *ungre* szó német ajakra került s a német köznyelvből igen korán utat talált az irodalmi latin nyelvbe. Már a X. század legelső éveiből származó két forrás is *Ungrinak* nevezi a magyarokat.² A latin *Ungari* nyilvánvalóan az ófn. *ungar* egyesszámból képzett latin többesszám.³

Az *Ungri* és *Ungari* mellett a X. század közepén egy harmadik névalak, az *Ungarii* tűnik fel néhány németországi forrásban.⁴ Ennek keletkezését is az ófelnémet nyelvből kell magyaráznunk. Az *Ungri*-ből képzett latin többes *Ungari* mellett (-ári végződésű német szavak analógiájára?) keletkezett egy ófném **Ungari* egyesszámi alak. Ennek létezését kétségtelenné teszi a középfném. *Ungere*, mert ennek szóvégi *-e* je csakis egy ófném. szóvégi *-i*-ből magyarázható. (ófném. *-ari* > *-eri* > kfném. *-ere* > *-er*). Ebből a német egyesszámú **Ungariból*, később umlauttal *Ungere* és — a kihangzó elveszte után — középfném. *Unger* alakok származtak. Az ófném. egyessz. *Ungariból* képezték azután a

12. l. V. ö. eredményeiről *Melich* elismerő sorait. (Magyar Nyelv. 1912. 192. l.)

¹ MG. SS. II. 107. és 111. l. (Ungri: 91., 104—110., 119. l.)

² Reginonis Chronicon. MG. SS. I. 606. l. (Más, későbbi kéziratokban *Ungarii* is.) — Annales Fuldenses. MG. SS. I. 408., 410., 413—5., 960. és 964.: I. Ottó oklevelei. MG. D. Reg. Imp. I. 295., 378.; 1001: III. Ottó oklevele. U. o. II. 835—6. l.

³ Megjegyzendő, hogy az *Ungri* latin egyesszáma *sohasem* fordul elő, az *Ungarus* ellenben igen. A *Grimmnél* említett *Ungrus* névalak tehát téves. *Grimm*: Deutsches Wörterbuch XI/3. IV. Leipzig, 1915. 611. hasáb. — A görög forrásokban jóval később (a XI. század előtt azonban sohasem) egymás mellett volt használatban az ὄγγροι és ὀγγαροι (*Darkó* id. m. 7—8. l.), mely utóbbi nyugati latin hatás alatt keletkezhetett.

⁴ X. sz. közepe: Regino folytatója. MG. SS. I. 614—619., 623.; Widukindi* Res Gestæ Saxonicae. U. o. III. 425—436., 455—460. l.; X. sz. második fele: Hrotsuithæ Carmen. U. o. IV. 312.; XI. sz. eleje: Hartmanni Vita S. Viboradæ. U. o. IV. 454., Wiponis Vita Chuonradi. U. o. XI. 268. l.

latin *Ungariū* többest.¹ E képzést más hasonló végződésű népnevek — Baiuvarii, Ripuarii, Angrivarii, Chatuarii stb. — latin többesének analogiája is támogatta.

A latinban egészen a XI. század közepéig az *Ungri* alak volt — mint a felsorolt források számarányából kitűnik — általánosan használatban. Egyes források felváltva irnak *Ungarit* (vagy *Ungariūt*) és *Ungrit*.²

A XI. század közepe fordulatot jelent e szó történetében. Az *Ungri* alak e század második felében már csak nagyritkán fordul elő a forrásokban.³ Az *Ungari*⁴ és *Ungarii*⁵ teljesen kiszorították. E két név használata a

¹ V. ö. Grimm id. h. 611. l. Az *Ungarii* alak keletkezésének fent vázolt valószínű menetére Bleyer Jakob professor úr volt szíves figyelemzetni, a mit ez úton köszönök meg.

² XI. sz. eleje: Brunonis Vita S. Adalberti. MG. SS. IV. 603.; Thetmari Chronicon. U. o. III. 753—754., 862.; Annales Laubienses et Leodienses. U. o. IV. 19. l. — XI. sz. közepe: Annales Altahenses maiores. Pars II. 1033—1073. U. o. XX. 793—795. l.

³ 1050—1075 közt: Chronicon breve Bremense. MG. SS. VII. 39.; Siegeberti Vita Deoderici. U. o. IV. 476.; Adami Bremensis Gesta pontificum. U. o. VII. 301—304., 332., 339. l. — XI—XII. sz. fordulója: Hugonis Chronicon. U. o. VIII. 357., 354., 392. l.

⁴ XI. sz. második fele: Chronicon Gladbacense. MG. SS. IV. 76.; Bernoldi Chronicon. U. o. V. 438—439., 446., 453., 460.; Siegeberti Vita Wicberti. U. o. VIII. 513—514. — XII. sz. eleje: Cosmas Pragensis. MG. SS. IX. 64., 78., 92.; Adalberti Vita Henrici IV. U. o. IV. 792.; Annales S. Mariæ Ultraiectensis; Siegeberti Chronica. U. o. VI. 367. V. ö. még: Annales Laubacenses, Augienses, Salisburgenses, Senonenses, Floriacenses, Quedlinburgenses, Pragenses, Einsidlenses, Ottenburani, S. Benigni Divionensis, Augustani és Chronicon Nemausense, Chron. Benedicti S. Andreae monachi. MG. SS. I. 53—55., 68—69., 90., 105., II. 254., III. 52—58., 127., 134., 119—120., 141—145., 219., 714., V. 3—7., 40. l.

⁵ XI. sz. második fele: Chronicon Suevicum. MG. SS. XIII. 66—68., 71—72.; Bertholdi Annales. U. o. V. 302., 311.; Lamberti Hersfeldensis Annales. U. o. V. 152—153., 160—163., 216—232., 247.; Herimanni Chronicon. U. o. V. 111—131.; Othlonis Vita S. Wolfgangi. U. o. IV. 525.; Annales Prumienses. U. o. XV. 1292—1293. l. — XII. sz. eleje: Eberwinus: Ex miraculis S. Symeonis. U. o. VIII. 210.; Vita S. Marini et Aniani. U. o. XV. 1070.; Annales Wirzibur-

XI. sz. közepe óta általánossá lett. Egymás mellett, egyidőben használják őket.

A középkori latin forrásokban előforduló *Hungri* és *Hungari* alakokról mindeddig nem szóltunk,¹ mert azok a magyarokkal szomszédos byzánczi, szláv és német területekről származó IX—XI. századi forrásokban sohasem fordulnak elő.²

*A «Hungri» név a X. században tűnik fel a nyugati latin irodalomban, de kizárólag a Rajnán túl, tehát francia nyeloterületen keletkezett forrásokban.*³ Használata a XI. században is folytonosan kimutatható.⁴ Mellette

genses. U. o. II. 241—244.; Vita Annonis æp. Coloniensis. U. o. XI. 479.; Manegoldi ad Gebehardum liber. MG. Libelli de lite imp. et pontif. I. 364. I. V. ö. még: Annales Corbeienses, Hildesheimenses, Lamberti, Weisenburgenses, Augustani, S. Vincentii Mettensis, Fuldenses necrologici. MG. SS. III. 4., 50—59., 62—63., 70., 125—126., 157.; XIII. 212. I.

¹ A *hun-gari* első szótagjának a *hun-i* népnévvel és az onogurok vagy onogorok latinos *hunuguri* nevével való egyezése felől sok szó esett a régebbi irodalomban. Ezt is fontos érvül használták fel a hun-magyar rokonság bizonyításánál. Újabban pedig — a tévelt megfordítva — a *hungarit* az *ungariból* a *hun* név hatása alatt képzett tudós etymológiának tartják. *Darkó* id. m. 12—28. I.

² Nagy Ottó 967. ápr. 29-én kelt oklevele, melyben «*Hungari*» alak van, csak XV—XVI. századi másolatokban maradt fenn. MG. D. Reg. et Imp. I. 467—468. I.

³ Folcuin: Gesta abbatum Lobliensium. MG. SS. IV. 65—67.; Miracula S. Ursuari et Ermini. (Lobbes). U. o. XV. 832—833.; Annales Laudunenses. U. o. XV. 1295.; Herigeri Translatio S. Landoaldi (Liège). U. o. XV. 603.; Virtutes S. Eugenii (Brogne, Namur tartomány.) U. o. XV. 652.; Vita S. Deicoli (Besançon). U. o. XV. 677.; Levél Dado verduni püspökhöz (St. Germain)-Magyar Honf. Kútfői. 331. I. — V. ö. még Annales S. Maximini Treverenses, Mettenses brevissimi, Elnonenses maiores. MG. SS. II. 213.; III. 155.; IV. 7.; V. 13. I.

⁴ Lantbertus: Vita Heriberti æp. Colon. (Deutz, Rajna tartom. Codexei Bruxellesben és Liègeben). MG. SS. IV. 741.; Jotsaldi epitaphium Odilonis (Cluny). U. o. IV. 634.; Rodulfus: Historiar. I. V. (Dijon). U. o. VII. 58—59.; Ursionis Miracula S. Marcelli (Hennegau). U. o. XV. 800.; Chronicon Vedastinum (az avarokról szól: «Avars, quos dicimus Hungros»). U. o. XIII. 693. I. — *XII. sz. eleje*: Gesta episcoporum Tullensium. U. o. VIII. 639. I.

a *Hungari* alak már a legkorábbi forrásokban is előfordul, de amannál ritkábban¹ s néha ugyanabban a forrásban is *Hungri* mellett.²

A *Hungrit* és *Hungarit* használó nyugati források provenientájának tisztázásával kétségtelenné vált, hogy a *h-s* alakok a X. században francia nyelvterületen képeztek a németországi latin *Ungri* és *Ungari* szavakból.

A *h-s* alakok franciaországi eredetét bizonyítja az is, hogy míg német nyelvterületen ily alakkal a X—XI. században sohasem találkozunk, addig francia nyelvterületen a *h-s* és *h nélküli* alakok egyidőben, egymás mellett használatosak,³ sőt ugyanannál az írónál is előfordulnak.⁴

A kétféle használat okozza, hogy a francia nyelvben mindkét alak meghonosodott. A magyarokat az ófrancia nyelvemlékek *Ongre*, *Hungre*, *Hongre*, később *Ongrois*, *Hongrois*, *Hongreise*-nek nevezik.⁵ Kétségtelen, hogy az ófrancia nyelvben a magyarok neve a németektől, illetve a németországi latinból kölcsönzött szó. A kölcsönzés a X. században kétféleképpen: a francia földön meghonosodott német-latin *Ungriból* közvetlenül **Ungre* > *Ongre* > *Ongrois*

¹ X. század: Regino prumei apát: *Chronicon*. MG. SS. I. 599., 609. l. — Flodoardi *Historia Remensis ecclesiae*. U. o. XIII. 446—451., 458., 577., 579., 594.; *Annales Flodoardi Rhemensis*. U. o. III. 368—381., 384., 400. s köv.; *Annales Elnouenses minores*. U. o. V. 19. l. — XI. század: *Gesta episcoporum Cameracensium*. U. o. VII. 428., 456.; *Gesta ep. Virdunensium*. U. o. IV. 38.; *Annales Virdunenses*. U. o. IV. 8. l. — XII. sz. eleje: *Gilonis Vita Hugonis abb. Cluniacensis*. U. o. XV. 939.; *Hugonis Chronicon* (Dijon). U. o. VIII. 362., 397., 481. stb. l.

² Folcuini *Gesta* (X. sz.) MG. SS. IV. 70. l. (Egyszer *Hungari* a rendesen használt *Hungri* helyett.)

³ *Ungri*, *Ungari*: X. század: Herigeri *Gesta ep. Leodiensium*. MG. SS. VII. 171.; Regino. U. o. I. 606. — XI. század: *Ann. Leodienses*. MG. SS. IV. 19.; *Ann. Lobienses*. MG. SS. II. 210.; *Ann. Divionenses*. MG. SS. V. 40. l. stb.

⁴ Rodulfus. MG. SS. VII. 58—59., 62., 70.; Regino. U. o. I. 599., 606., 609.; Hugo. U. o. VIII. 362., 397., 481. l.

⁵ Az ófrancia alakokat lásd: *Karl Lajos*. Magyarország a lorrainei költészetben és hagyományban. (Századok, 1908. 771—772. l.)

alakban s a már francia területen képzett *Hungri* közvetítésével *Hungre* > *Hongre* > *Hongrois* alakban történt.¹

Itáliában a magyarokat a X. században *Ungrin*ak írták. Így nevezi őket az első betöréseik idején írt Panegyricus Berengarii is.² A XI. században az *Ungari* jött divatba³ s az olasz köznyelv ebből — az olasz nyelv törvényei szerint — *Ungheri* alakot képzett. Az *Ungri* lehet közvetlen szláv kölcsönzés, de az *Ungari* kétségtelenül a németországi latinból honosodott meg. Ezt bizonyítja késői jelentkezése s az is, hogy az *Ungri*, mint később az *Ungari*, olasz ajkon kétségtelenül *Ungerivé* alakult volna. Az *Ungari* mellett a XI. században — bár csak szórványosan — a *Hungari* alak is előfordul.⁴

Egészen kivételes a X. század közepén élt, lombardiai Liudprand névhasználata. Ez a sokat utazott, nagyműveltségű pap a magyarokat ritkán nevezi egykorú itáliai latin nevükön *Ungrin*ak.⁵ Egy-kétszer használja a — nyu-

¹ *Darkó* feltevése — a Karlnál közölt névalakok alapján —, mintha a francziák a magyarok népvét közvetlenül a szlávoktól kölcsönözték volna (id. m. 12. l.), fenti eredményekkel tarthatatlanná vált. Ellentmond ennek a geographiai helyzet is. A nasalis nélküli *hogre* alak mindenesetre későbbi képződés.

² 916–924. k.: Panegyricus Berengarii I. imperatoris. MG. SS. IV. 197.; X. sz. közepe: Catalogus comitum Capuæ. MG. SS. rer. Langobard. 500., XI. sz. első fele: Johannis diaconi Chron. Venetum. MG. SS. VII. 22., XI. sz. vége: Arnulfi Gesta æp. Mediolanensium. U. o. VIII. 18. l.

³ XI. század: Catalogus abbatum Nonantulanorum. MG. SS. rer. Langobard. 572.; Bonithonis Liber ad amicum. Jaffé: Monumenta Gregoriana. 619–20., 625.; Radoyni Vita S. Pardi. MG. SS. rer. Langobard. 590. l.; XII. sz. eleje: Leonis Marsicani Chron. Caassinensis. MG. SS. VII. 579., 619., 624.; Gaufrerus Malaterra: Hist. Sicula. Muratori: Scriptores. V. 599.; Lupi Protospatæ Chron. breve. U. o. V. 38., 39. l.

⁴ Annales Barenses. U. o. V. 53.; Chronicon Barensis. Muratori: Antiquitates Italicæ mediæ ævi. I. 32. l. Az Ann. Beneventani (MG. SS. III. 174–175. l.) egyik codexében *Ungari*, másokban *Hungari* van.

⁵ Így műve egy verses fejezetében: MG. SS. III. 303. l.

gati forrásokból ismeretlen — *Turci* nevet.¹ Rendszeresen azonban — az ő korában Németországban már használatos *Ungarii*² mellett — a más, korabeli forrásban elő nem forduló *Hungarii*³ nevet használja. Az *Ungarii* alakot nyilván németországi tartózkodása alatt tanulta. Hosszabb ideig élt a nagy szász császár, I. Ottó, környezetében s első művét, az Antapodosist is Frankfurtban kezdte írni. Nem lehet véletlen az *Ungarii* alak használata, melyet kortársa, a szász császárok történetírója, Widukind, is használt művében. A *Hungarii* alak Liudprand tolla alatt képződött a német-latin *Ungariiból*.

A *h-s* alakok keletkezésének okát többnyire a *Huni* névnek az *Ungri* (*Ungari*) első szótagjával való tudós azonosításában keresik.⁴ E feltevés a hun-magyar azonosításnak a X. századi írónál már fellelhető gondolatán alapszik. Ez a magyarázat azonban nem kielégítő. A *h-s* alak meghonosodásában s később a német- és magyarországi latinba való átterjedésében lehet, sőt valószínű, hogy része volt a *Huni* névnek is, de eredetét ezzel összefüggésbe hoznunk aligha szabad.

A *h-s* alakot használó X—XI. századi források provenienciájának tisztázásával s annak megállapításával, hogy ezek a rajnáninnyi német nyelvterületen írt latin emlékekben a XI. század végéig sohasem fordulnak elő, kétségtelenné vált, hogy a *Hungri*, *Hungari* és *Hungarii* alakok román nyelvterületen keletkeztek a német-latin *Ungri*, *Ungari* és *Ungariiból*.

A német köznyelvben a magyar nép neve később is mindig *h* nélkül, Ungar> *Ungari> Ungere> Unger alakban volt használatos, míg a francziában *Ungre> Ongre> Ongrois és Hungre> Hongre> Hongrois parallell használata

¹ Antapodosis. U. o. 288—289., 293. l.

² Antapodosis. U. o. 276—291. l. — De rebus gestis Ottonis Magni. U. o. 341. l. — Relatio de legatione. U. o. 357. l.

³ Antapodosis. U. o. III. 277—293., 299., 301., 303—304., 327., 332., 336. l.

⁴ V. ö. *Darkó* id. m. 12. l.

mutatható ki. A távolabbi népek közül a népünket német közvetítéssel ismerő dánok és svédek a *h* nélküli (Ungarer, Ungrare), a francziákon túllakó angolok és spanyolok a *h-s* alakot (Hungarian, Húngaro) vették át. A német és francia hatásoknak egyaránt kitett hollandi nyelv mindkét alakot használta (Onger és Honger) > Hongaar).

A h-s alakok keletkezésének okát mindenesetre a román nyelvek s elsősorban a franczia nyelv sajátágaiban kell keresnünk.

Tudvalevő, hogy a szókezdő *h* már az V—VI. századi középlatin nyelvben holt jellé lett. A középlatin irodalomban a *h*-val kezdődő szavak, hol avval, hol nélküle iratnak,¹ viszont magánhangzós kezdetűek igen gyakran egy elébök tett anorganikus *h*-val bővültek.² A gyakorlat teljesen következtelen s ez a következtellenség a germán nyelvekre is áterjedt. Az ófelnémetben gyakran írnak magánhangzóval kezdődő szavak elé *h*-t³ s épp ily gyakran elhagyják a *h*-val kezdődőket *h*-ját.⁴ Míg azonban a németben ez a következtellen írásmód csak a középlatin irodalom hatása alatt keletkezett írásbeli sajátosság volt, mely a német szavak népnyelvi kiejtésén mit sem változtatott, addig a középlatinban a *h* hang teljes elnémulását jelenti.⁵

A *h* hangnak ez az elnémulása és az anorganikus *h* alkalmazása jellemzi a latin nyelvterületre telepedett germánok, így a longobárdok nyelvét⁶ s még fokozottabban a középlatinból származó latin nyelveket. A ófranciában a

¹ Pl. ic, oc, ujus, eredes, omo, onestus, ostiarius.

² Pl. hac (ac), hensis, habitus, hedictus, Hitalia, hornamentum.

³ Pl. huns, héra (uns és éra helyett).

⁴ Pl. erro, audum (hërro, haudum helyett).

⁵ *Diez Fr.*: Grammatik d. Romanischen Sprachen I. Bonn, 1870. 274—275. l. — *Braune*: Abriss d. althochdeutschen Grammatik. 3. Aufl. Halle, 1900. 21. l. — *Paul*: Grundriss d. Germanischen Philologie. 2. Aufl. I. Strassburg, 1901. 724. l.

⁶ *Bruckner*, Wilhelm: Die Sprache der Langobarden. Strassburg, 1895. 160—161. l. Hildebald és Ildebald, Haistulf és Aistulf, de már csak elmus, ovescario, Arifrid. Viszont előfordulnak: haldius, Halaricus stb.

latin szókezdő *h* vagy tisztára orthographiai sajátossággá, ki nem ejtett jellé sülyedt,¹ vagy teljesen eltűnt.² Az idegen, germán kölesönszavakban azonban a franczia — bár gyengülten, de — megtartotta a *h*-t.³ Sőt — éppen mint a középlatinban — oly szavak élére is *h*-t írtak, melyek eredetileg magánhangzóval kezdődtek.⁴ Ennek a teljesen *anorganikus h*-nak keletkezését egyes latin eredetű szavaknál hasonló értelmű germán szavak hatásának tulajdonítják.⁵ Ma is számtalanszor tapasztaljuk, hogy a franczia *idegen szavakban* a szókezdő *h*-t nem ejti ki, viszont magánhangzóval kezdődő szavakat teljesen indokolatlanul *h*-val ejt ki. Nyilván azért, mert a franczia fül és nyelv nem fogja fel a *h*-t más-salhangzónak s ezért a *h*-val kezdődő és magánhangzóval kezdődő szavak közt különbséget tenni nem tud.⁶

A Hungri, Hungari h-ját épp úgy, mint az ófrancia Hungre, Hongre, Hongrois alakokét, ilyen — franczia nyeloterületen képződött — anorganikus h-nak kell tartanunk. Keletkezésük a középlatin és franczia nyelv törvényeiben, illetve következtelenségeiben leli magyarázatát. Bizonyosága ennek az, hogy e *h* németországi emlékekben nem fordul elő, viszont a franczia földön keletkezett latin forrásokban s az ófrancia nyelvben is a *h*-s és *h* nélküli alakok párhuzamosan szerepelnek. Az első író, ki

¹ Pl. hora > heur, hospitale > hôtél stb.

² Pl. homo > on, habere > avoir stb.

³ Pl. hareng, hameau stb.

⁴ Pl. altus > haut, oleum > huil, octo > huit, ostrea > huitre, upupa > huppe, ostium > huis stb.

⁵ Így az altus > haut képzést a germán hauch (hoch)-nak. V. ö. minderre: *Körting*, Gustav. Encyclopædie u. Methodologie d. roman. Philologie. III. Heilbronn, 1886. 122—123. l. *Nyrop*, K.: Grammaire historique de la langue Française. I. Copenhague, 1899. 362—366. l.

⁶ Ezért írnak a középkorban a nyugati frankban és délrajnai frankban gyakorta *c*-t a *h* helyett. A franczia, ha felfogta a német *h* kezdetet, azt írásban nem *h*-val adta vissza, mert előtte a *h* nem jelentette azt, a mit a németben. V. ö. *Paul* id. m. 678. l. Ugyanaz a jelenség, mint a mikor a középlatinban a *h*-t *ch*-nak írják. Pl. nichil, michi. V. ö. *Diez* id. m. 276. l.

a *Hungari* alakot használja, Regino, mellette *Ungarit* is ír. E szerint a kétféle alak használata kezdetben tisztán orthographikus jelentőséggel bírt volna. A *Hongre* > *Hongrois* *h*-ja azonban a későbbi francia nyelvben *kiejtett h* volt (ma is *la Hongrie* és *nem l'Hongrie*),¹ mit az a — már említett — körülmény magyarázhat meg, hogy a francziák az *idegen* szavakat a kiejtésben is gyakran teljesen következtelenül bővítették és bővítik szókezdő *h*-val.

A XI. századi itáliai források *Hungarija* lehet itáliai képződés, de az a körülmény, hogy az itáliai latinban csak szórványosan jelentkezik, francia kölesönzésre vall. A X. századi források ezt az alakot még nem ismerik.

A tudós és sokat utazott longobárd Liudprand *Hungarijét* nem tekinthetjük itáliai névalaknak. A *Hungarii* magának Liudprandnak — a szász császári udvarban elsajátított s általa többször használt *Ungariiból* képzett — tudós alkotása. A francia *h*-s alakkal — úgy lehet — frankfurti tartózkodása idején ismerkedett meg. Ennek hatása alatt az *Ungariit h*-val bővítette. A *h*-s és *h nélküli* alakok egymás mellett való használata annál természetesebbnek tűnt fel előtte, mert a szókezdő *h* — a francziához hasonlóan — a longobárd nyelvben is csak orthographiai sajátság volt.² A *Hungarii* alak használatára csábította talán a magyarok hun eredetéről vallott tudományos meggyőződése is.³

A *h*-s. alakok keletkezésének okait kutatva, nem szabad

¹ Ezért tűnt el a francia nyelvből az ófranciában a *Hungre* > *Hongre* > *Hongrois*-val párhuzamos **Ungre* > *Ongre* > *Ongrois* alak.

² Nevezetes, hogy míg az egykorú német írók a *h*-s névalakról nem vettek tudomást, addig a longobárd Liudpránd ezt egészen természetesnek találta. Ennek magyarázatát csakis a longobardolasz nyelv fentemlített sajátságában kereshetjük. V. ö.: *Bruckner* id. m. 160—161. l.

³ *Liudprand* életéről, egyéniségéről és műveiről v. ö. *Gombos Albin* jeles dolgozatát. (Középkori Krónikások. VI—VII. köt. bevezetése.) A hun eredetről v. ö. a fentebb mondottakat.

figyelman kívül hagynunk egyik legrégebbi, *h*-s alakot használó forrásunk elbeszélését a magyarok *Hungri* nevééről.

A X. század elején egy — a Verdun melletti St. Germain egyházban élő — szerzetes a magyarok azelőtt sohasem hallott *Hungri* nevének eredetéről elmélkedik Dado verduni püspökhöz (+ 927) írt levelében. «Elmondom» — írja — «miket *hallottam az öregektől*, midőn e nép átkos neve először hallatszott közöttünk. *Nem tudom mese-e vagy történet?* Valaha borzasztó *éhség* támadta meg a Pannóniát, Istriát és Illyriát lakó népeket . . ., az illető tartományok fejedelmei elrendelték, hogy . . . minden házból annyi embert tartsanak vissza, a hányat az *éhség* veszedelmétől megmenthetnek. A többi . . . elűzetett a puszta, ismeretlen vidékre. . . . Ezek . . . eljutottak a Mæotis vidékére . . . mérhetetlen sokasággá nőttek és *a kiállott éhségtől hungroknak mondattak.*»¹

A levélíró elbeszéléséből kitűnik, hogy a magyarok nevét Verdun vidékén az ő első megjelenésük idején az ófelnémet *hungar* (= *éhség*; ma *Hunger*) szóval hozták etymologikus alapon kapcsolatba. Az *Ungar* > *Hungar* etymologia — a *h*-s alakot használó források tanúsága szerint — francia nyelvterületen, de a német nyelvterülettel szomszédos vidéken keletkezett, a hol a német nyelv ismert volt. Német ember jól tudta, hogy az ő *hungar* szavuknak semmi köze sincs a magyarok *Ungar* nevéhez.² A németül tudó francia azonban — a francia nyelvben a *h* csak orthographikus sajátság lévén — egyformán ejtette s ezért azonosította a két szót.

Nem tartom lehetetlennek, hogy a német *Ungar* és a latin *Ungri*, *Ungari* németül tudó francia ember ajkán

¹ *Marczali* fordítása. (Magy. Nemz. Tört. I. 126.) A forrást lásd: Magy. Honf. Kútfői, 331. l. Nevezetes, hogy már *Regino* is kiemeli, hogy e nép nevét azelőtt sohasem hallották s ő az első, aki a magyarok nevét *Hungari* alakban írja *Ungari* mellett. MG. SS. I. 599. l.

² A X—XI. századi németországi forrásokban nincs is semmi nyoma sem ez etymológiának, sem a *h*-s névalakoknak.

vagy tollán, éppen a német *hungar* (= éhség) szó etymologikus hatása alatt öltött *Hungar*, *Hungri*, *Hungari* alakot. E felfogást támogatja az, hogy a francia anorganikus *h*-t más szavaknál — így az *altus* > *haut* képzésnél — is germán szavak hatásának tulajdonítják s hogy — mint a *Hongre* szóé — általában a germán kölcsönszavak szókezdő *h*-ja maradt *kiejtett h* a francia nyelvben. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *h*-s alakok a X. század elején a francia és német nyelvterületek érintkezési vonalán tűnnek fel. A *Hungri* és *Hungari* a X–XI. században — mint a forrásokból kitűnik — a Rajnától nyugatra eső területen, a mai Belgium keleti részében, Lotharingiában és Franciaország északkeleti csücskében használatosak. A német hatás tehát nagyon valószínű. A német és németországi latin nyelvemlékek azonban az Ungri népnév *h*-s alakját nem ismerik, tehát más német szóra kell gondolnunk, melynek hatása alatt a magyarok neve francia földön, de német szomszédságban *h*-val bővíthetett.

A *h*-s alakoknak a *hungar* > *Ungar* etymologia hatása alatt való keletkezését erősíti meg Regino névhasználata is, a ki — először használván a IX–X. század fordulóján *h*-s alakot a *h* nélküli mellett — ellentétben a X. századi franciaországi források túlnyomó részével nem *Hungrit*, hanem *Hungarit* és *Ungarit* ír. A ófelnémet *hungar* szóhoz pedig ez az alak áll közelebb. Az sem utolsó bizonyíték, hogy az etymologikus mesét leíró pap már a X. század első negyedében régi, az öregektől hallott elbeszélésnek mondja azt s «nem tudom mese-e vagy történet?» szavai-
val az annak keletkezéséért való felelősséget is határozottan elhárítja magától.

Annak eldöntése, vajon a *h*-s alakok a *hungar* > *Ungar* etymologia alapján keletkeztek-e vagy fordítva ez az etymologia keletkezett-e a tisztán francia nyelvi és írásbeli sajátságok alapján létrejött *h*-s alakból, a philologusok feladata. Ebben a kérdésben állástfoglalni nem kívánok. Megállapítom azonban, hogy a X. század elején úgy a *h*-s alakok, mint az említett etymologikus mese francia

nyeloterületen, még pedig annak északkeleti, a német nyelvterülettel határos vonalán jelentkeznek.

* * *

Az eredményeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a IX—XI. században a szomszédos szlávok és byzánckiak a magyarokat * *ungre* és Ὀὔργοι néven ismerték. A IX. század végén, mikor a magyarok — betöréseik révén — a nyugati országokban ismertekké lettek, a szláv *ungre* név a németországi irodalmi latin nyelvben *Ungri* alakban honosodott meg s a XI. század közepéig általánosan használatban volt. A német köznyelvben a szláv *ungre* a hangtörlődés kiküszöbölésével egyesszámi *Ungar* > **Ungari* > *Ungere* > *Unger* alakká formálódott, mely szó a németben napjainkig fennmaradt.¹ Az *Ungar*ból már a X. sz. első éveiben létrehozott latin *Ungari* többes a XI. sz. közepéig szórványosan fordul elő, a XI. század közepe óta azonban — az *Ungri*t kiszorítva — általánosan használt alakká lett a németországi latin irodalomban s egyesszám-ban (*Ungarus*) is használatos volt. Az **Ungari* német egyesszámi alakból a X. század közepén alkotott *Ungarii* alak szórványosan jelentkezik az *Ungri* mellett. A XI. század közepe óta pedig az *Ungarival* párhuzamosan használták.

A X. század elején a ném. *Ungar* és lat. *Ungri*, *Ungari* alakokból a németekkel szomszédos francia nyelvterületen **Hungar*, *Hungrī* és *Hungari* alakok képeztek, melyek ott a X. és XI. század folyamán a *h* nélküli alakokkal párhuzamosan használtattak. Az *Ungri* és *Hungrī* francia földön a X—XI. sz.-ban gyakoriabbak a németes *Ungari*- és *Hungarinál*. E középlatin *a* nélküli alakokból képződött a köznyelvben az ófrancia **Ungre* > *Ongre* > *Ongrois* és *Hungrē* > *Hongre* > *Hongrois*, mely utóbbi a francia nyelvben még máig használatos.

¹ A szabályosan fejlődött s a középfelnémetben használatos *Unger* fennmaradását a latin *Ungarus*, *Hungarus* akadályozta meg. V. ö. *Grimm* id. h.

Itáliában a X. században --- német vagy szláv közvetítéssel -- az *Ungri* alak honosodott meg, melyet a XI. században a --- mindenesetre a németországi latinból vett --- *Ungari* kiszorított. Az *Ungari* mellett itt-ott előfordul a valószínűleg franciaországi latinból átvett *Hungari* alak is, de gyökeret nem vert. Az olasz köznyelv az *Ungariból* *Ungheri* alakot képzett.

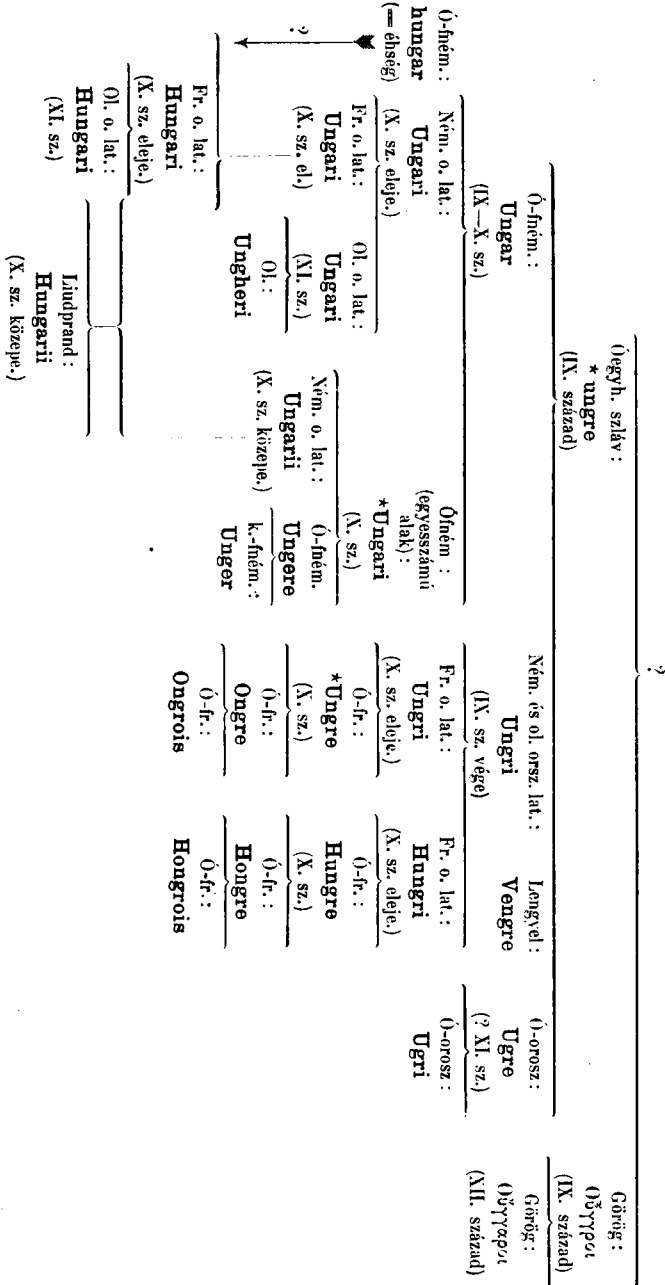
Az *Ungri* népnév alakulását következő származási táblázat tünteti fel: (L. 152. lap.)

* * *

Magyarország a magyarok honfoglalása előtt nem volt egységes politikai alakulat. A hunok uralkodóinak rövid --- negyedszázadra terjedő --- magyarországi uralmát nem számítva, csak az avar kagánoknak sikerült a későbbi Magyarország egész területét egyesíteniök és hosszabb ideig --- közel harmadfél száz évig --- uralmuk alatt megtartaniök. Az Avarbirodalom bukásával ez a politikai egység ismét felbomlott s maga a nép is megsemmisülésnek indulván, még az egység emléke is elveszett.

Az ország nyugati, dunántúli része --- a régi római Pannonia tartomány --- a VIII. század utolsó éveiben frank uralom alá került. A IX. században a Dunántúl és a Dráva-Száva köze a keleti frank határgrófsághoz (Ostmark, Ausztria), és a déli határgrófsághoz (Friaul) tartozott, később frank főhatóság alatt alakult szláv országocskák fejedelmeit uralta. Az északnyugati részek a IX. század második felében a Morvabirodalomba kebeleztettek, melynek hatalma később a Dunántúl egy részére is kiterjeszkedett. A Duna-Tisza-közén és a keleti részekén egységes államalakulat ez időben nem volt. Avarok, bolgárok, szlávok s a népvándorlás zavaraiiban hazánkon keresztül száguldó más népek apró töredékei húzódtak meg itt s minden politikai szervezettség híjjával voltak. A gyér lakosság mellett teljesen érthető, hogy az egykorú írók --- így Alfréd angol király és Regino --- e vidéket «*pusztaságnak*», «*az avarok pusztaságainak*»

HÓMAN BÁLINT

nevezik.¹ Szervezet, uralkodó, nép és *néonélküli* terület volt az ország Dunától keletre eső része a IX. században.

A dunántúli és Dráva-Száva közti részeket — a régi római Pannoniát — a frank és szláv uralom idején is *Pannoniának*, a szláv Ljudevitet, Brazlavot és Privinát Pannonia uralkodójának nevezték.² A római név a nyugati latin irodalomban és a közbeszédben túlélte a germánok, hunok és avarok többszázados pannoniai uralmát.

A magyarok a IX. század utolsó évtizedében megszállták az ország Dunától keletre eső sík területén. Innét indultak ki 899-ben nagy sereggel, egy előző évi kisebb kaland után, Itália megtámadására. Útjuk «*Pannonián*» át vezetett, melyet az egykorú források szerint teljesen elpusztítottak s visszatérve, 900-ban benne, már mint sajátjukban szálltak meg.³ Ezóta birtokukban voltak a Dunától keletre és nyugatra elterülő összes földek. A későbbi Magyarország egész területe — száz évvel az avar birodalom bukása után — ismét egy kézbe került. A szláv országocskák eltűntek, a hatalmas Morvabirodalom összetört a magyarok fegyverének csapásai alatt, de a Dunántúl római neve ezeket is túlélte.

X. és XI. századi nyugati latin források, melyek a magyarokat következetesen *Ungri* (Ungari, Hungri, Hungari, Ungarii) néven említik, az országot, a melyet ők laknak s melynek a németekkel szomszédos része a régi Pannonia volt, *Pannoniának* nevezik.⁴ A nyugati népek tudatában folytonosan élt annak emléke, hogy a magyarok az egykori

¹ Magyar Honf. Külfői. 315. l. és MG. SS. I. 599. l.

² Einhardi Annales. MG. SS. I. 205—9., 214.; Vita Illudowici imperatoris. U. o. II. 624., 626.; Conversio Bagoariorum et Carantanorum. U. o. XI. 5—9., 12—14.; Annales Fuldenses. U. o. I. 413.; Chronicon Novaliciense. U. o. VII. 86—89.; Herimanni Chronicon. U. o. V. 102., 108. l.

³ Ann. Fuldenses. MG. SS. I. 410—415. l.

⁴ X. század: Pilgrim levele. Marczali. Enchiridion. 57—58. l.; XI. sz. eleje: Othlonis Vita S. Wolfgangi. MG. SS. IV. 530.; Arnoldus: De S. Emmeramo. U. o. IV. 556., XI. sz. közepe és 2. fele: Petrus Damianus: Vita Romualdi. U. o. IV. 853.; Herimanni Augien-

pannónok örökét foglalták el.¹ Néhány forrás a XI. században magát a magyar népet is néhányszor *pannóniai népnek* (*gens Pannonica*),² 1070—1075 táján brémai Ádám egyenesen *pannónoknak* (*Pannonnes*)³ mondja. Ez azonban csak szórványosan jelentkező *tudós* szóhasználat, mit az is bizonyít, hogy e többnyire egy írónál csak egyszer előforduló név mellett ugyanők másutt mindig *Ungrit* (*Ungariit*) írnak.

A X. század második felében kezdik az országot is a magyarokról nevezni, még pedig eleinte Italiában és messze Nyugaton. Liudprand — tudomásom szerint — az első, a ki az országot nem Pannoniának, hanem a nála használatos Hungariiból képzett szóval *Hungarianak* nevezi.⁴ Érdekes találkozás, hogy Byzánczban ezidőtájt Konstantinus császár a magyarok országát a nép (Τούρκοι) nevével *Turkiának* (Τουρκία) nevezi. Tudjuk, hogy Liudprand többször járt Konstantinápolyban s ott a magyarok *Turci* nevét is megtanulta. Közel áll a valósághoz az a feltevés, hogy a császári tudós hatása alatt nevezi ő is a magyarok országát a magyar nép nevével. A X. század végén a lobbesi Folcuin tudós okoskodással maga jut el ismét a *Hungaria* névhez.⁵ Aquitániai Ademár a XI. század első felében —

sis Chronicon. U. o. V. 124—125. ; 130. ; Bernoldi Chronicon. U. o. V. 428. ; Continuatio Annalium Hildesheim. U. o. III. 103—104. ; Iotsaldus: Epitaphium Odilonis. U. o. XV. 816. ; *XII. sz. eleje*: Annales Augustani. U. o. III. 125—127. ; Gaufredus de Malaterra: Hist. Sicula. Muratori: Scriptorum. V. 599. l.

¹ «Gens Hungarorum . . . Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes», írja Regino a X. sz. elején. MG. SS. I. 599. l.

² Chronicon Mediani Monasterii. MG. SS. IV. 92. ; Wiponis Vita Chuonradi. U. o. XI. 268. ; Chronicon Suevicum. U. o. XIII. 65. l. — A két utóbbiban a rendes «*Ungariit*» mellett.

³ Gesta Hammaburgensis eccl. pontificum. MG. SS. VII. 327. l. Másutt mindig «*Ungrit*». — Byzánczban a herodotosi Πάριες a magyarok nevéként csak a XII. századi classicizáló korban jött divatba. *Darkó*: id. m. 5—6. 53—54. l.

⁴ MG. SS. III. 292. l.

⁵ «Gens quaedam ripam insidet Danubii . . . provinciam, quam incolit *Pannoniam* vocaverunt antiqui, *Hungariam* moderni; ex

a nála használatos Hungri alakból — *Hungria* néven formálta meg Magyarország nevét.¹ Mindezek azonban szórványos jelek, melyekből az illető írók tudományára ugyan következtetést vonhatunk, de a *Hungaria* (*Hungria*) név általános használatára nem.

A németek, a kik közelebb laktak a magyarokhoz s jobban ismerték az egységes politikai szervezettség hiányát a XI. század előtt nem beszélnek Magyarországról másképp, mint Pannonia formában. A XI. század elején tűnik fel először² és a század közepe óta lett általánosan használatos³ az *Ungaria* név. Oly írók is, a kik a magyarokat *Ungri* néven ismerik, ezt az alakot használják. Az *Ungria* alig egy-két forrásban fordul elő.⁴ Itáliában is ezidő óta használatos az *Ungaria* név.⁵

qua *Hungri* venientes . . .» MG. SS. IV. 65. l. A magyarokat — mint említettük — egy helyütt *Hungarinak* is nevezi a rendes *Hungri* mellett.

¹ MG. SS. IV. 129. l. Ademár XII. századi interpolálója «*Ungria*» és «*Ungria Nigra*»-ról is szól. U. o. 130—131. l.

² Thietmari Chronicon. MG. SS. III. 784.; Widrici Miracula S. Gerardi. U. o. IV. 509.; Chronicon S. Remigii. U. o. VII. 237.; Petrus Damianus: Vita Romualdi. U. o. IV. 853. l.

³ Cosmas Pragensis. U. o. IX. 44., 63., 69., 74.; Annales Bertholdi. U. o. V. 271., 277.; Bernoldi Chronicon. U. o. V. 439., 454., 458., 464.; Lamberti Annales. U. o. V. 162., 166., 171., 216—217.; Anonymus Haserensis. U. o. VII. 261., 264.; Walrami et Herrandi epistolæ. MG. Libelli de lite imper. et pontif. II. 291. l. — Annales Sangallenses, Corbienses, Ottenburani, Augustani, Hildesheimenses, Althenses. MG. SS. I. 83., III. 6—7., V. 6., 9., III. 97., 128., 129., 134., XX. 791., 802., 809., 813. l.

⁴ Bruno: De bello Saxonico. MG. SS. V. 362.; Adamus Bremensis. U. o. VII. 311., 337., 352. l.

⁵ Humberti cardinalis l. adversus Simoniacos. MG. Libelli de lite imp. et pontif. I. 184.; Leonis Marsicani Chronica monasterii Cassinensis. MG. SS. VII. 674.; Bonithonis liber ad amicum. *Jaffé*: Mon. Gregoriana. 624. l. — VII. Gergely pápa is használja 1074 óta Salamonhoz, Géza herceghez és Nehemiás érsekhez intézett bulláiban. *Jaffé*: id. h., 127., 193., («regnum Ungariæ»); 183., 192., 279. («*Ungaria*») l.

Franciaországban, a XII. század elején *Hungaria*¹ és *Hungria*² alakok fordulnak elő. Nevezetes és abbéli megfigyelésünket, hogy az országnak a magyar népről való elnevezése jóval később jött szokásba, mintsem a magyar nép ismeretessé vált, megerősíti az, hogy az ófrancia köznyelvben Magyarország nevét nem, mint a népét, *Hungri*-ből, hanem a későbbi *Hungariból*, *Ungariból* képezték.³

* * *

A magyar királyt a XI. századi nyugati latin források a «*magyarok királyának*» és nem «*Magyarország királyának*» nevezik. A XI. század közepe táján találkozunk «*rex Ungrorum*»,⁴ «*rex Ungarorum*»⁵ és «*rex Ungariorum*»⁶ kifejezésekkel, melyek az író egyéni névhasználatához képest a XII. század elejéig párhuzamosan szerepelnek a forrásokban.⁸ Francia földön a «*rex Hungrorum*» alak is előfordul.⁹

⁴ Chronicon S. Huberti Andaginensis. MG. SS. VIII. 588., Hariulf Vita Arnulfii (Aldenburg, Flandria). U. o. XV. 879. l.

² Chronicon S. Andreæ castri Cameracesii. MG. SS. VII. 531. l.

³ *Onyaria* > *Onyarie* > *Onyueri* és *Honyuerie* > *Honyherie* >. V. ö. *Karl Lajos* id. ért. (Századok, 1908. 771. l.)

⁴ Ebben is kivétel Liudprand, ki már a X. sz. közepén Taksony fejedelmet «*Taxis rex Hungariorum*»-nak nevezi. MG. SS. III. 336. l.

⁵ Annales Altahenses maiores. MG. SS. XX. 793–4., 806., 810. l.

⁶ U. o. XX. 791. l.

⁷ Wiponis Vita Chuonradi. MG. SS. XI. 268., 273. l.

⁸ «*Rex Ungrorum*»: Rodulfi Historiar. l. MG. SS. VII. 62.; Adamus Bremensis. U. o. VII. 339.; Hugonis Chronicon. U. o. VIII. 392.; Arnulfii Gesta æp. Mediolanensium. U. o. VIII. 18. l. — «*Rex Ungarorum*»: Bonitho. MG. Libelli de lite. l. 583.; Bernoldi Chron. MG. SS. V. 438–439., 446., 453.; Annales Augustani. U. o. III. 127.; Siegeburtus Gemblacensis. U. o. VI. 367.; Gaufr. Malaterra. Muratori: Scriptorum. V. 599. l. — «*Rex Ungariorum*»: Herimanni Chron. MG. SS. V. 117., 121., 123., 131., Lamberti Hersfeld. Annales U. o. V. 152–153., 216–217., 232., 247.; Bertholdi Annales. U. o. V. 302., 311.; Chron. Suevicum. U. o. XIII. 71.; Ann. Augustani. U. o. III. 125–126.; Ann. Hildesheimensis continuatio. U. o. III. 103–104.; Vita Annonis æp. Colon. U. o. XI. 479. l.

⁹ Iotsaldus epitaphium Odilonis. MG. SS. IV. 634. l.:

Ez a címzés vált szokásossá a XI. század második felében a külföldi *hivatalos kancelláriai praxisban* is. IV. Henrik egy oklevelében «*rex Ungarorum*»-nak nevezi Salamont.¹ VII. Gergely is ezt a címzést adja bulláiban Salamonnak és Szent Lászlónak.² Géza herceget «*dux Ungarorum*»-nak, Judith királynét «*regina Ungarorum*»-címzi.³

A mindenben conservatív pápai kancellária a XII. század folyamán is állandóan ragaszkodott a «*rex Ungarorum*» címhez.⁴ A XII. század végén tűnik csak fel a pápai bullákban — nyilván az egykorú hivatalos magyar királyi címhasználat hatása alatt — a «*rex Ungariæ*» (ritkán: *rex Hungariæ*) cím,⁵ mely III. Incze korában — a XIII. sz. első tizedében — «*rex Ungarorum*»-mal (ritkán: *Hungarorum*) párhuzamosan;⁶ III. Honorius ideje óta pedig — emezt végleg kiszorítva — rendszeren használatos.⁷

E mellett krónikás írásokban szokásos volt a «*rex Ungaricus*» (magyar király),⁸ címzés, sőt egy korai — Szent István idejéből való — forrásban a «*rex Pannonicus*» (paunoniai király) is előfordul.⁹

A «*Magyarország királya*» cím csak a XI. század

¹ 1073 nov. 26. *Wenzel*: Árpádkori új Okmtár. I. 28—29. l. Helyes dátuma: *Böhm. Reg. Imp.* 1831. 93. l.

² *Jaffé*: Monumenta Gregoriana. Berolini, 1865. 127., 365. l.

³ *Jaffé* id. m. 77., 156. l.

⁴ *II. Orbán 1096*: Századok. 1906. 407. l. — *II. Paschal. 1102*: Fejér. II. 34.; *1106*: U. o. 43. l. — *III. Orbán 1187*: Knauz. Mon. Strigon. I. 132. l.

⁵ *III. Cælestin. 1191*: Knauz. I. 141. l.

⁶ *III. Incze*: Knauz. I. 159., 166., 170., 175., 177., 180., 188., 199.; Monumenta Romana episc. Vesprimiensis. I. 8. l.

⁷ *III. Honorius*: Knauz. I. 224., 227., 228., 246., 260. stb. l. — *IX. Gergely*: U. o. I. 284., 289., 301., 303., 307., 335., 337. l. stb.

⁸ Ann. Altahenses. MG. SS. XX. 796., 798., 810.; Wolfherii Vita Godehardi. U. o. XI. 202.; Ann. Hildeshemenses. U. o. III. 92., 98.; Bonizonis Liber ad amicam. MG. Libelli de lite. I. 583.; Benonis Gesta Romanæ ecclesie. U. o. II. 378. l.

⁹ Thietmari Chronicon. MG. SS. III. 862. (Ungri, Ungarii és Ungaria mellett.)

végén tűnik fel. Az első, a ki e címet használta, aquitániai Ademár a XI. sz. elején,¹ de nála ez is, mint a «*Hungria*», elszigetelten jelentkező tudós képzés. VII. Gergely pápa Gézát 1075-ben két bullájában «*dux Ungariae*»-nek nevezte.² A XI. századi Berthold Annalesének egyik — nyilván XII. századi — codexében, noha ő másutt a «*rex Ungariorum*» címet használja, egy helyütt, a régi Pannonia inferior és superiorra való reflexióval, I. András «*rex Pannoniarum*» (Pannoniák királya) címmel szerepel³ Valószínű azonban, hogy ez későbbi XII. századi használat. A Chronicon S. Andreae hasonló kifejezése⁴ legalább ezt bizonyítja.

A «*rex Pannoniae*» a XI. század végén s a XII. elején tűnik fel oly forrásokban, melyek máskor «*rex Ungariorum*»-ot mondanak.⁵ Ugyanebben az időben találkozunk először a «*rex Ungariae*» kifejezéssel, szintén a «*rex Ungarorum (Ungariorum)*» társaságában.⁶

HÓMAN BÁLINT.

¹ MG. SS. IV. 145. l.

² Jaffé: id. h. 183., 192. l.

³ MG. SS. V. 271. l.

⁴ MG. SS. VII. 535. l.

⁵ Chronicon Suevicum. MG. SS. XIII. 70. l. — Ann. Hildeshemenses. MG. SS. III. 106. l.; e két forrásnak István, illetve László Pannonia királyairól szóló értesítései szószerint átvétettek a XII. sz. elején az Annales Wirziburgensesbe (U. o. II. 243. és 246. l.), s innét más adatokkal Ekkehardus Uraugiensis Chronicájába. (U. o. VI. 207. l.)

⁶ Bernoldi Chronicon. MG. SS. V. 464.; Ann. Augustani. U. o. III. 129.; Leo Marsicanus. U. o. VII. 674. l.

BECKENSLOER MAGYAR PRIMÁS III. FRIGYES NÉMET CSÁSZÁR SZOLGÁLATÁBAN 1459—1489.

I.

Hazánk azon vonzóerőt, a mit keresztény államhá alapulása idejében a művelt Európa népeire gyakorolt, az egész középkor folyamán megtartotta; mert azután is, hogy mind az egyházi, mind a világi állások méltó betöltésére szülőttei sorában alkalmas egyének bőségesen találkoztak, az idegen jövevényeket nagylelkű vendégszeretettel fogadta.

Figyelemre méltó azon tény, hogy éppen Hunyadi Mátyás, kit a nemzeti visszahatás emelt trónra, királyaink sorában legnagyobb pártfogójuk volt. Az országos törvényen, mely idegeneket az egyházi javadalmakból kizárt, túllevén magát, a primási méltóságot egy németnek és két olasznak, az egri püspökséget egy németnek és egy olasznak, a váradi két németnek és egy morvának adományozta.¹

Magyar származású főpapok is készséggel nyitották meg káptalanukat külföldiek előtt. Így történt, hogy Bari Miklós pécsi püspök életében (1451—9) a prépostságot a boroszlói városi kapitány fia, Beckensloer Jeromos nyerte el,² és a

¹ Megemlítem azon érdekes tényt, hogy a mohácsi vész előtt hét külföldi foglalta el a primási széket, a Habsburgok uralkodása alatt csak keftő.

² 1466 táján írt levélben maga említi, hogy «egykor» pécsi prépost volt. (Koller: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*. IV. 345). Ezen levélben és egy későbbiben is (*Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria*. XLII. 446) Beckensloernek írja a nevét. Atyja nevét és állását egykorú honfitársa Eschenloer Péter jegyezte föl. (*Geschichte der Stadt Breslau*. — Nyomtatásban megjelent Boroszlóban 1828. II. 164.) Beckensloer János az ő végrendeletében általános

mikor szülőföldjére visszavágyván, Magyarországból távozott, helyét testvéröccse János foglalta el, a ki úgyszólván gyermekkorában került magyarországi főpapok és főurak udvarába.¹

Beckensloer János az egyházi pályát nem benső hivatás sugallatára választotta; rajta az emelkedés útját kereste, a mit azzal bizonyított be, hogy a magasabb papi rendeket csak püspökké kineveztetése után vette föl.² Új hazájához szintén az érdek kötelékei fűzték. 1459 elején a pártütők-höz csatlakozott, kik Frigyes császárt Magyarország királyává kiáltották ki. Fegyveres szolgálatot vállalt, jelentékeny csapat vezérletét vette át, a melynek élén 1461 nyarán Bécs városát védelmezte.³ Majd Magyarországra nyomult, a hol Pápa és Ugod várakat ejtette hatalmába. Hogy őt ártalmatlanná tegye, Mátyás szokatlan eljárásra szánta el magát; két zászlós úrnak azon esetre, ha a prépostot foglyul ejtik, a két várat ígérte jutalmul.⁴

Ezzel nem ért célzt. Azonban Beckensloer előre látván, hogy a császár kénytelen lesz ellenfelével békét kötni, ezt megelőzve önként hódolt meg neki, és hűtlenségét más pártütők meghódoltatásával igyekezett elfelejtetni. Az eredményért, a mit elért, jutalmul Mátyás a pécsi prépostságot visszaadta és a pécsváradi apátságot adományozta neki. A király azon iratában, melylyel számára a két javadalom együttbírásához fölhatalmazást kér a pápától, magasztalásokkal halmozza el új hívét.

örököséről Pfluger Jánosról azt mondja, hogy az testvérének (Bruder) fia. Azonban a testvér elnevezés az unokatestvérekre is alkalmazható.

¹ 1465 márczius 7-ikén a pápához irt levélben. Mátyás levelei: Külügyi osztály. I. 81. (Ézt a munkát, melyet gyakran idézek, M K L betűkkel jelölöm.)

² Mátyás az imént idézett levélben említi, hogy püspökké kineveztetésekor Beckensloer csak subdiaconus volt.

³ Bachmann: Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrich III. und Max I. — I. 102, 109.

⁴ Az 1461 szeptember 29-én kelt királyi rendelet a keszthelyi Festetich-levéltárban.

«A pécsi prépost — úgymond — már korábban és a legközelebb elmúlt napokban, nekünk és országunknak nehéz ügyek elintézésével, hűséges és buzgó szolgálatokat tett; a botrányok, zavarok és vizályok megszüntetésében, elpártolt alattvalóink megnyerésében, tanácsosainknak segítségére volt; többeket, kiket mások megnyerni sikertelenül iparkodtak, közbenjárásával és fáradozásaival rábirt, hogy nekünk hűséget esküdjenek; ily módon, a kereszténység javára, a belső békesség alapjait vetette meg. Ezért személyünk és országunk körül szerzett érdemeit legalább némi részben megjutalmazni és őt hasonló vagy még nagyobb szolgálatokra alkalmassá és hatalmassá tenni kívánjuk.»¹

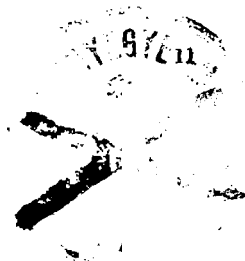
Mátyás ekkor mint titkárt alkalmazta őt udvaránál.² Bizalmával mind nagyobb mértékben tüntette ki. Egyik levelében azt írja felőle, hogy *szeretetét* (amorem) érdemelte ki a főpap.³

Pedig Beckensloer a középszerűség színvonalánál nem emelkedett magasabbra. Lelkét fensőbb eszmények nem irányították, nemes érzések nem hevítették. A mesés kincsek-ből, melyeket telhetetlen bírvágygyal összegyűjtött, marandó alkotásokkal nevét nem örökitette meg. A környezetében uralkodó állásra jutott humanista irodalom iránt is érzéketlen maradt, a miről pongyola, úgyszólván barbár latin nyelven irt levelei tanuskodnak. Ellenben a sokoldalúság előnyeivel dicsekedhetett; a közélet minden terén otthonos, egyházi és politikai ügyek intézésében járatos volt; hadak vezetéséhez is értett. E mellett kivételes mértékben bírta egyrészt az alkalmazkodás, másrészt a rábeszélés képességét. Mivel pedig személyét lelkiismereti aggályoktól menten helyezte uralkodójának rendelkezésére, értékes eszköz gyanánt tünt fel előtte.

¹ A dátum-nélküli levél M. K. L. I. 34. Egy 1464-ik évi pápai bulla tanúsága szerint, a fölhatalmazást megkapta, Koller. i. m. 128.

² Ezt a brandenburgi választófejedelem 1469 márczius 26-iki leveléből tudjuk Riedel, Codex Diplomaticus Brandenburgicus. Dritter Haupttheil, erster Band 502.

³ Az 1465 márczius 7-iki idézett levélben.

Mátyás nem tudta elkerülni azt a veszedelmet, melylyel a kimagasló egyéniségeket önérzetük túltengése fenyegeti; az illetékes tényezők közreműködését mellőzve, gyakran hallgatott méltatlanok szavára; éles szeme nem ismerte föl a szolgálatkészségben az álarczot, mely a számító önzést fõdi.

Az 1465-ik év elején Beckensloert a váradi püspökségre emelte. A megerősítésért Rómába folyamodván, azon meggyõződését fejezte ki, hogy a «szive szerinti» fõpapnak, a fõpapok és zászlós urak hozzájárulásával történt kinevezetése Isten dicsõségét és az ország javát fogja elõmozdítani.¹

A váradi püspök, szintûgy mint legtöbb kartársa, egyházmegeyeje kormányzását és fõpapi teendõi végzését helynökre és segédpüspökre bízván, a király környezetében folytatta tevékenységét.

Uralkodója politikáját, mely ekkor a császár támogatásával a német birodalom trónjára vezetõ utat kereste, a német származású fõpap készséggel karolta föl; az ezen törekvésekben veszélyes kalandot látõ nemzeti ellenzék megtörésében szívesen mûködött közre. Bandériumja élén részt vett 1467 nyarán az erdélyi lázadás elnyomásában és azután Moldvaországba kísérte a királyt. Azon vészteljes ütközetben, melyben az éj idején meglepett magyar sereg súlyos vereséget szenvedett, személyes vitézségével kitüntette magát; ezért a király õt lovaggá ütötte² és jutalmul az erdélyi lázadásban részes Bánfiak jószágait a váradi püspökségnek adományozta 1468 elején.³

¹ Az idézett 1465 márczius 7-iki levélben. Május 17-ikén Beckensloer római megbízottja kötelezettséget vállal a 2000 forint annatdíj lefizetésére. (A római kamarai könyvekbõl Lukesics József egyetemi tanár szíves közlése.)

² A chiemseei püspök 1490 táján irt levelében egyik papját megrovásban részesítvén azért, mert sarkantyút viselt, említi, hogy Beckensloer volt az egyetlen fõpap, ki sarkantyúval járt, «qui sibi id fortasse licere arbitrabatur; es enim in conflictu in Moldavia habito per regem creatus miles». (A levelezését tartalmazó admonti codexben. 458. szám.)

³ Az 1467 december 31-én kelt királyi beiktató rendelet az országos levéltárban.

Kevéssel utóbb az ország leggazdagabb főpapi javadalmára, az egri püspöki székre helyezte őt át. Ezen kedvezést, a melyben a legérdemesebb magyar főpapok, köztök a hírneves Csezmiczei János (Janus Pannonius) pécsi püspök mellőzésével, részesítette, és a melyet azzal tetézt, hogy a váradi püspökséget is meghagyta kezei között, föltűnő nyilatkozattal indokolja a pápához írt levelében: «Némely főpapoknak — úgymond — ellenem irányuló gyakran tapasztalt cselszövényei miatt csak olyan egyházi férfiakat mozdíthatok elő, a kiknek őszinte és állandó hűségéről saját tapasztalomból győződtem meg.»¹

Ugyanekkor a király Beckensloer testvérbátyját Jeromost, ki miután Pécsről távozott, Boroszlóban és Briegben nyert el kanonoki javadalmakat, szolgálatába fogadta, tanácsosává nevezte ki.²

Neki adta azt a fontos megbízást, hogy a Hohenzollernház fejével, Frigyes brandenburgi fejedelemmel a király személyes találkozását és szövetkezését előkészítse.³

A választófejedelem egyik levelében kiemeli, hogy a királyi követ testvére, az egri püspök, Mátyás fölött «nagy hatalmat gyakorol.»⁴ Állásának jelentőségét feltűnteti Vilmos szász herczeg nejének, Margit főherczegnőnek. Albert magyar király leányának, levele, a melyben őt kéri föl annak kieszközlésére, hogy a cseh korona területén fekvő hűbéreiket Mátyás mint cseh király erősítse meg. A magyar főpap a válasziratban «kedves úrnőjének és barátnőjének (besonders liebe

¹ 1468 ápril 30-án M. K. L. I. 209. Beckensloer három éven át «egri és váradi püspöknek» czímezte magát, azután pedig Mátyást rábírta, hogy a váradi püspökséget az ő fiatal rokonának Stolcz Miklósnak adományozza.

² M. K. L. I. 217. *Scriptores rerum Silesiacarum* IX. 299., 302.

³ A Történeti Szemle 1913-iki évfolyamában «Mátyás király és a Hohenzollernnek» című dolgozatomban részletesen tárgyalom ez eseményeket.

⁴ «Ist dem König heimlich und seiner sehr mächtig.» 1469 márczius 26-án . . .

Frau und Freundin)» czimezi őt, és szolgálatkészsége felől bizonyos leereszkedő nyájassággal biztosítja.¹

György cseh király halála után, 1471 tavaszán Mátyás őt küldötte Kuttenbergbe, a királyválasztó országgyűlésre a végből, hogy cseh királylyá elismertetését eszközölje ki.

Május 23-án hallgatta ki a gyűlés Beckensloert, a ki előadta, hogy uralkodója őszinte szeretetet táplál a cseh nemzet iránt, a mely benne igazságos és kegyes uralkodót fog nyerni. Kifejtette, hogy Mátyás a csehországi hadjáratot a pápa, a császár és a csehországi katolikus rendek felszólítására, nem önszántából indította meg; mivel pedig a cseh korona területének fele része kezei között van és semmiféle hatalom sem bírná tőle elragadni, ha más választatnék meg, az ország két részre fog szétdaraboltatni. Utalt arra, hogy Zsigmond, Albert és V. László királyok uralkodásának története a magyarok és csehek összetartásának hasznosságát hirdeti. Főlemlítette, hogy a csehek a pápánál közbejáróra szorulnak; már pedig a magyar király a szent széknél nagyobb tekintélynek örvend, mint bármelyik más uralkodó.

A szónok a cseh nyelvben, a melyen szólott, nem lévén elég jártas, halkán és akadozva beszélt. Sternberg Zdenko, a katolikus párt vezére türelmetlen buzgóságában többször félbeszakította őt, hogy szavait magyarázza, majd helyette ő fejezte be a beszédet, a mi a hussziták sorában felháborodást keltett.

Másnap az egr-i püspök bizalmas értesítést kapott, hogy személye ellen merénylet terveztetik. Ezért azon ürügy alatt, hogy Mátyás őt visszahívta, elutazott. Példáját a katolikus rendek követték. Mire Ulászló egyhangúlag cseh királylyá választatott.²

Beckensloer eszerint küldetésében teljes kudarcot vallott. Mindazáltal csorbítatlanul megőrizte uralkodója bizal-

¹ 1469 június 21-én kelt levelczések eredetije a drezdai állami főlevéltárban.

² Palaczky: Geschichte Böhmens. V. I. 27. Jordan: Das Königthum Georgs von Podjebrad. 519.

mát és kegyét; sőt ezt még fokozott mértékben élvezte azóta, hogy ő leplezte le a magyarországi főpapok és főurak által szervezett összeesküvést, a mely a lengyel király fiát hívta meg a magyar trónra.¹ Az ő felügyelete alá helyezte Mátyás egykori nevelőjét Vitéz János esztergomi érseket, az összeesküvés vezérét, és őt bizta meg az érsekség kormányzásával, melyet az érsek halála után neki adományozott,² úgy hogy az egri püspökséget is meghagyta neki; ehhez a szent-szék beleegyezéséért folyamodván, kijelenté, hogy ennek elnyerését «a legkedvesebb dolognak» tekintené, a miért háláját a szent-szék irányában jó szolgálataival fogja bebizonyítani.³

Noha a pápa a felhatalmazást nem adta meg és Mátyás előterjesztésére Veronai Gábor erdélyi püspököt helyezte át az egri székre, Beckensloer a bírvágy szenvedélyétől elragadtatva, a szent-szék rendelkezéseivel vakmerően szembeállott. Az egri püspökség birtokainak átadását megtagadta. Ekkor Rómából kemény írás ment Beckensloerhez. «Azt hittük, — írja neki a pápa — hogy testvériséged magába szállva, fontolóra fogja venni, hogy esztergomi érsekségre áthelyeztetése után három évnél tovább élvezvén az egri püspökség jövedelmeit, ezzel lelke üdvösségét veszélyezteti. Azonban értesülésünk szerint, e jövedelmeket az erdélyi püspöknek Egerbe áthelyeztetése után megtartottad, azt állítván, hogy az érsekség átvétele alkalmával nem mondottál le. E felfogásod a kárhozatos husszita eretnokség hitelvein alapszik; már pedig nem engedhetjük, hogy ezen utálatos eretnokséget átplántáljad Magyarországra, a mely az apostoli szent-székhez mindig híven ragaszkodott. Ezért meg-hagyjuk neked, hogy az egri püspökség jövedelmeiről azonnal mondj le, és ezt a rendeletünket nyíltan vagy titkon

¹ Ezt az egykorú Eschenloer Péter boroszlói polgár elbeszéléséből tudjuk. *Geschichte der Stadt Breslau*. II. 234.

² Az 1474 márczius 16-án kelt pápai bullák a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában őriztetnek.

³ 1474 december 31-én M. K. L. II. 371.

meghíusítani ne merészkedjél. Ha pedig, a mit nem hiszünk, engedelmeskedni makacsul vonakodnál, nemcsak az egri jövedelmeket, hanem a váradi püspökségnek szintén jogtalanul élvezett jövedelmeit is számon kérjük tőled, és az apostoli szék hatalmát tettekkkel éreztetjük veled.»¹

Beckensloer míg ekképen a szent-szék neheztelését vonta magára, kénytelen volt tapasztalni, hogy a király bizalma tőle mindinkább elfordul és az egri püspököt tünteti ki. Miként négy esztendő előtt az ő befolyásának emelkedése Vitéz Jánost keserítette el, most ő szokott kifakadni «a barát» túrhetellen gögje ellen.²

Mátyás, mikor 1475 őszén a törökök ellen indult, Beckensloert nem hívta föl, hogy vele táborba szálljon, helytartóul pedig az ő mellőzésével Zápolyai Jánost nevezte ki.³

II.

A király távolléte alatt Beckensloer végzetes elhatározást érelt meg lelkében; hogy az országhól, a hol idegen létére az első egyházi állást foglalta el, távozik és uralkodójától, a ki kegyeivel elhalmozta volt, elpártol.

A sértett hiúságból származó elkeseredés nem lehetett elégséges ok arra, hogy az előnyöket, a melyeket élvezett, feláldozza. Csakis az a számítás készíthette rá, hogy még nagyobbakat biztosíthat magának.

A szerencse kedvezéseitől elkényeztetett főpap a pápai trón magaslatára irányította tekintetét. Ambíciójának kielégítésére éppen ez időben alkalom kínálkozott; mert a császár, ki a francia királylyal és a burgundi fejedelemmel IV. Sixtus pápa letétele és új pápa választása végett az egyetemes zsinat összehívása iránt tárgyalásokat folytatott, kilátást nyitott neki arra, hogy őt tűzi ki jelöltül, ha hozzá elpártol.⁴

¹ Az 1475 szeptember 30-án kelt pápai irat eredetije Bécsben.

² Ezt Bonfin beszéli el.

³ Teleki: Hunyadiak kora. XI. 347.

⁴ A milanói követ, a ki egy évvel utóbb Budán járt, arról érte-

Beckensloer gondosan elrejtette szándékát és célját. Mivel pedig uti készületeit nem titkolhatta, azt hirdette, hogy Aachenbe készül zarándokolni, Nagy Károly sírjához, a melyet a mióta ott Nagy Lajos a magyar szent királyok tiszteletére kápolnát alapított, a nemzeti kegyelet sugallatára magyarok sűrűn kerestek föl. Csakhogy készületeit azon utógondolattal tette meg, hogy székhelyére föbbé vissza nem tér.

Nemcsak a saját nagy pénzkészletét és kincseit szándékozott magával vinni, hanem az esztergomi és egri egyházak kincstáraiból ő nagy értékű tárgyakat rejtett el utipodgyászába, sőt fényes kiállítású kéziratokat is, a melyeket előde rendelt meg Olaszországban.¹

Azonban bármilyen leleményességgel járt el, azon körülmény, hogy a király visszatérését be nem várva, tél-víz idején, tehát a sürgősséget nélkülöző zarándokútra alkalmatlan időben szándékozott elindulni, tervét gyanúsnak tünethette föl, és okot szolgáltatathatott arra, hogy a király 1476 február 20-ika táján hirtelen Budán temett.

Beckensloer ekkor már az ország határán túl volt. Február 13-án hatvan lovasból álló kísérettel hagyta el az országot.²

sült, hogy Beckensloer azért távozott, mert a királyra megnehezelt (preso disdegno. Berzeviczy: Beatrix-Oklevéltár. 31.) Bonfin, a ki egy évtizeddel utóbb került Magyarországra, nem tudta a szökés okát biztosan megállapítani, két feltevés között ingadozik «aut ab imperatore seductus, aut regis metu, in cuius suspicionem incidemat . . . aufugit.» Azt, hogy Mátyás bosszújától kellett félnie, kizárják az alább tárgyalandó királyi levelek. Csábítani pedig Magyarország primását csak a pápai trón kilátásával lehetett. A császár terveiről szól a brandenburgi választófejedelemnek 1476 jul. 4-iki levele. (Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles. II. 244. V. ö. Pastor, Geschichte der Päpste. II. 549.) Föltevésemet támogatja azon tény, hogy később 1483-ban, mint látni fogjuk, a velencei doge szintén azzal biztatta Beckensloert, hogy szent Péter székére segít.

¹ Mátyás azt a vádat emeli ellene, hogy az esztergomi és egri kincstárakat «kifosztotta». (Monumenta Habsburgica. III. 226. M. K. L. II. 16.) A kéziratokat, a miket Beckensloer magával vitt, ismerttettem a Magyar Könyvszemle 1878. évfolyamában.

² A napot Bonfin érdeemesnek tartotta följegyezni.

Mátyás el tudta némitani fölháborodását a hálátlanság és hűtlenség páratlanul álló ténye fölött. A nagyelméjű és erős jellemű egyének legnehezebben ismerik el, hogy emberismeretök cserbe hagyta őket és csalódtak azokban, a kiket bizalmukkal tiszteltek volt meg. A királyt politikai tekintetek is visszatarthatták annak elismerésétől, hogy egymás után az ország két primása fordul ellene.

Bosszúját egy kisebb állású egyénen, a kiben az érsek czinkostársát vélte fölismerni, óhajtotta kitölteni. Ez Pesniczer Udalrik volt, Ausztriában Weitersfeld várának ura, ki négy esztendő előtt a császár ellen pártot ütött, Magyarországra menekült, itt Rohonczon és Szent-Gotthárdon erődítményeket emelt, a melyekből a császár tartományait dúlta; most azonban a császárhoz visszapártolt.¹

Mátyás azonnal Budára visszaérkezése után kemény rendeleteket bocsátott ki, a melyekben a hatóságoknak meghagyja, hogy Pesniczert fogják el, kínpadra vonva hallgassák ki aziránt, milyen királyi leveleket és titkokat árult el a császárnak, miképen gyalázta és rágalmazta őt, azután pedig ítéljék halálra.²

Egyúttal a császár egyházszakadási szándékairól értesülvén, szolgálatait felajánlotta IV. Sixtus pápának, kit biztosított a felől, hogy az ő ellenségeivel, kikben Isten ellenségeit látja, olyan elszántan fog megküzdeni, a mint akkorig az eretnekek ellen harczolt.³

Beckensloer ezalatt Németujhelyt a császárt kereste föl, és szolgálatait ajánlotta neki. Azonban föntartotta egyelőre azon látszatot, mintha Magyarországból távozásának oka a zarándoklat lenne. Császári védlevéllel Aachenbe folytatta útját.⁴ Visszatérte után Bécsben telepedett meg.

¹ Chmel: Monumenta Habsburgica. I. kötet, 11. rész. 12., 13., 15., 26., 230., 231. Archiv für steiermärkische Geschichte LXXXIX. 626.

² Az 1476. február 22-én Pozsony városhoz intézett rendeletet közölte Knauz a Magyar Sionban. 1864. évfolyam. 62. Pesniczer elmenekült.

³ 1476 márczius 15-én M. K. L. I. 335.

⁴ A február 28-iki császári irat a bécsi titkos levéltár salzburgi

Mátyás ekkor az udvaránál időző pápai követ útján fölszólítást intézett hozzá, hogy térjen vissza székhelyére; csak a mikor tagadó választ kapott,¹ foglalta el az érseki uradalmakat és várakat.²

Beckensloer ellenben, a császártól «hercegi és tanácsosi» czímmel ruháztatván föl,³ kormányának vezetését vette át. Ő, a ki eddig is lángeszű és vasakarátú királyára irányadó befolyást gyakorolt, teljesen hatalmába ejtette Frigyest. A passiv természetű császár politikája nagy átalakuláson ment keresztül; activ, merész jellemet vett föl. Három esztendő előtt Frigyes a Jagellók szövetségi ajánlatait elfogadni hónapokon át habozott; most maga kezdett velök tárgyalásokat, hogy Mátyás megbuktatására közreműködésüket megnyerje; Krakóban és Velenczében nyíltan hirdette, hogy fiát, Miksát fogja a magyar trónra ültetni.⁴

Mátyás előrelátván, hogy a háborút el nem kerülheti, az elégtellen osztrák urakkal lépett összeköttetésbe. Biztatására báró Grafenecki Ulrik, Pottendorfi György és Schönauai Zeleni János háborút üzentek a császárnak, a kit veszélyes helyzetéből Beckensloer szabadított ki. Ez a pártütő osztrákok kiengesztelésében nagy ügyességgel járt el.

Grafenecki Ulrik az ő rábeszélésére késznek nyilatkozott, hogy tárgyalásba bocsátkozik a császárral,⁵ a ki ekkor Beckensloerhez viszonyuk bizalmasságáról tanúskodó következő satátkezüleg irt levélkét intézte:

«Lieber Herr von Gran! Ulrich von Grafeneck hat durch ersamen Abt eine Botschaft an uns werben lassen. Als uns

osztályában. A császár «unser Fürst»-nek címezi Beckensloert, a mi császári szolgálatba lépését kétségtelenné teszi.

¹ A milánói követ idézett jelentéséből tudjuk ezt.

² Lábatlani Gergelyt rendelte az érseki uradalmak kormányzó-jává. Ennek 1478 december 28. és 31-iki levelei Kassa város levéltárában.

³ «Unsern Fürsten Rat» címezi őt 1477. évi márczius 2-ikán. Chmel. II. 267.

⁴ Ezt a velencei köztársaság diplomatai irataiból tudjuk.

⁵ Chmel Materialien. II. 333., 4.

nicht zweifelt, Ihr habet davon Wissen, begehren an Euch, Ihr wollet uns raten, was wir ihm zu Antwort geben sollen.» (Kedves esztergomi úr! Grafeneck Ulrik egy tisztelendő apát által izenetet küldött hozzánk. Nem kételkedünk aziránt, hogy tudomástok van erről. Tanácsotokat kérjük arra nézve, hogy mit válaszoljunk neki.)¹

Beckensloer ajánlkozott, hogy az ügyet békebíró minőségében elintézi. Mindkét fél ebben megnyugodott. A Pottendorfi és Puchheimi családok szintén rábízta igényeik tárgyában a döntést.

Az érsek végzése úgy hangzott, hogy Grafenecki Ulrik az erőszakosan elfoglalt osztrák várakat és uradalmakat ötvenezer forint kárpótlás fejében neki szolgáltatja át, ő pedig azokat akkor adja át a császárnak, a mikor harmincz-ezret készpénzben lefizetett.

Noha a Pottendorfiak és Puchheimiak ügyének tárgyalását későbbre halasztotta, mind a három főrangú család tagjai 1477 február közepén a császárnak hűséget fogadtak.²

Beckensloer a jelentékeny szolgálatot, a mit ily módon tett, azzal tetézte, hogy a császárnak fizetési kötelezettsége teljesítését lehetővé tette; harminchétezer forintot kölcsönzött neki. Nem kevésbé kötelezte őt hálára kevésse utóbb a tizezer forintnyi kölcsönnel, a mely összeg arra [szolgált, hogy Miksa főherceg, mikor Burgundi Máriával házasságának megkötésére indult, kíséretét az útra felszerelje.

Egyébiránt gondja volt rá, hogy az így elhelyezett tőkét dúsan kamatoztassa. Enns és Steier városokat a hozzájuk tartozó uradalmakkal és jövedelmekkel kapta zálogba. A régebben elzálogosított Korneuburg várost pedig és a mellette emelkedő Kreuzenstein várat a császár felhatalmazásával, tizenegyezer forint lefizetésével magához váltotta.³

¹ A dátum nélküli irat eredetije a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában.

² Az ezen tárgyalásokra vonatkozó iratokat közli Chmel, Monumenta III. 267—307.

³ Az ezekre vonatkozó iratok: Chmel. III. 699, 700. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. XXVII. 131. Korneu-

Azonban nagyravágyó reményei, melyeket elpártolásához csatolt, nem mentek teljességbe. A francia király és a burgundi fejedelem kibékültek IV. Sixtussal; minélfogva a császár kénytelen volt példájukat követni. Az egyetemes zsinat összehívásának terve meghiúsult.

Beckensloer az elérhetetlen magas célról lemondván, nem habozott a császár kegyeit csekély értékű egyházi javadalmak kieszközlésére aknázni ki.

A világegyház egyik legelőkelőbb primási székének főpapja a bécsi Szent-István-káptalan prépostságát fogadta el és az elmebajban sinylő bécsi püspök segédjévé (coadjutor) nevezette ki magát. Így kétezer forint évi jövedelmet szerzett, míg az esztergomi érsekség elhagyásával harminczezet vesztett el.¹

III.

A császár, miután az osztrák alattvalói részéről fenyegető veszélytől megszabadult, nyíltan szakított Mátyással. Elvállalt kötelezettségeit megszegve, kétségkívül Beckensloer tanácsára, 1477 június 10-ikén Ulászlót Csehország királyának ünnepélyesen elismerte.

Két nappal később Mátyás Budáról megküldötte a hadizenő levelet és seregeivel elárasztotta Ausztriát. Ezen válságos időben Beckensloer a császár mellett maradt,² kit fegyveresek toborzásával és a zsold fizetésére szükséges összegek előlegezésével buzgón támogatott.³

burg város 1478 december 23-án Beckensloer 1479 márczius 11-iki okiratai a bécsi állami levéltárban. — Huber írja, hogy «Miksa csak akkor hagyhatta el Bécset, mikor a császár az esztergomi érsektől a sereg kellő felszerelésére tízezer aranyat kapott kölcsön.» (Ausztria története. II. 162.)

¹ Bécsi coadjutorrá kineveztetéséről szóló 1477 márczius 27-én kelt pápai bulla a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában. Az, hogy a bécsi prépostságot is bírta és hogy a két javadalom kétezer forintot jövedelmezett, a salzburgi érsekkel később folytatott tárgyalások irataiból tűnik ki.

² Chmel. Monumenta III. 697.

³ Az előlegek visszafizetéséről szóló 1478 február 5-ikén kelt császári rendelet a bécsi állami levéltár 129. számú kéziratában.

Ő rá háritotta Mátyás a háború kitöréséért a felelőséget¹ és panaszt emelt ellene Rómában.

A pápa szeptember végén Magyarországra küldött követét utasította, hogy az érsek életéről, erkölceiről és azokról amiket állítólag a magyar király ellen elkövetett tájékozást szerezzen.² Egyúttal megbizta, hogy a háborúban álló két uralkodót egymással kiengesztelni igyekezzen.

Mátyás a békétől nem idegenkedett; de követelte, hogy a császár őt cseh királynak ismerje el, az Ulászló javára tett intézkedését érvénytelennek nyilvánítsa és neje egyik testvérének a milánói hercegséget adományozza. Hogy föltételei elfogadása érdekében Beckensloer közreműködését megnyerje, a pápai követ előtt hajlandónak nyilatkozott őt az esztergomi érsekségbe visszahelyezni.³

Viszont Beckensloer különös módon próbált Mátyáshoz közeledni. Mikor ennek követei október végén a steieri uradalmában tartózkodó császárnál megjelentek, általok küldött halakkal kedveskedett neki.⁴

A császár elfogadta a föltételeket, a béke megkötetett. Mikor végrehajtása érdekében 1478 február elején tárgyalások indultak meg, a császári biztosok utasítást kaptak, hogy «az esztergomi érsek ügyének» elintézésére gondjuk legyen.⁵ Azonban eredményt nem értek el.

Beckensloer nem térhetett vissza Magyarországra, és a császár szolgálatában maradt.⁶ Ezért befolyását nem

¹ Chmel. Monumenta. III. 236. M. K. L. I. 466.

² Theiner. Monumenta. Hungariam sacram illustrantia. II. 454.

³ A császári tanácsosok egyik előterjesztésében találkozunk ezen állítással, (Chmel. Monumenta. III. 248.) melyet hitelesebbnek tekintek, a milánói követnek a császári udvarból 1478 november 12-ikén, tehát egy évvel utóbb, küldött eltérő tudósításánál. Diplomáciai Emlékek. II. 373.

⁴ 1477 október 20-ikán kelt császári rendelet, mely a küldeménynek vámentességéről szól, a bécsi állami levéltár idézett kéziratában.

⁵ Az 1478 február 4-ikén kelt utasítás ugyanott.

⁶ Részére adott megbízások: Chmel. Monumenta. I. 591., 633., 646., 652., 3.

használta föl a béke megszilárdítására. Az osztrák rendek a százezer forintot, amit a magyar király részére fizetni kötelesek voltak, beszerezni képtelenek lévén, ő nem nyitotta meg erszényét. Arra sem bírta rá a császárt, hogy a milánói hercegség ügyében ígéretét teljesítse.

Ezért érezte vele neheztelését Mátyás. Az 1478-iki nyár végén Rómában sürgetni kezdte, hogy az esztergomi érsekségtől a szent-szék által elmozdítottassék és az udvaránál levő pápai követet rábírta, hogy a törvényes eljáráshoz szükséges tanu-kihallgatást rendelje el.¹

Beckensloer ez ellen a pápához tiltakozó iratot küldött, a melyet gyarló latinság, és köznapi gondolatmenet jellemeznek.

«Azt hiszem — így ír — Szentségednek tudomása van afelől, hogy a fenséges magyar király, a törvényes formákat mellőzve, vakmerő eljárással, engem tényleg megfosztott az esztergomi érsekségtől, melynek birtokából két esztendő óta kizár. Ezzel meg nem elégedve, tudtom és megidéztetésem nélkül, ellenem Szentséged számára titkos vizsgálatot indított saját házában, ahol biztonságom veszélyeztetése nélkül meg nem jelenhettem. Ily módon életemnél értékesebb becsületedet készül elrabolni. Megfeledkezett arról, hogy engem, mint az ország primását, ha súlyos vétséget követtem volna is el, a mi soha sem bizonyítható be, egyházamtól, az apostoli szék hozzájárulása és törvényes ítélet hozása nélkül, világi hatóság és hatalom meg nem foszthat. Ezért alázatosan esedezem, hogy engem, kit érseki egyházamtól igazságtalanul fosztottak meg, Szentséged vegyen oltalma alá, és ügyemben, megidéztetésem és meghallgatásom nélkül, akár a király úrnak akár bárki másnak előterjesztésére, rám nézve hátrányos végzést ne hozzon; hanem szokott jóságával és kegyességével a nevezett király urat bírja rá, hogy egyházamat és a tőlem elvett javakat, az időközi jövedelmek megtérítése mellett, adja nekem vissza.

¹ Erről Beckensloer szeptember 18-ikán és Mátyás október 28-ikán kelt, alább idézendő levelében szól.

Miután ez megtörtént, Szentséged mint rendes bírám, vagy megbizottja előtt, a király úr panaszaira és vádjaira, akár a polgári, akár a büntetőjog követelései szerint, a törvényes formák között felelni fogok és ártatlanságomat igazolni fogom. Ekkor azután Szentséged és mindenki befogja látni, hogy egyházamtól önkényesen megfosztani a királyi fenség nem volt följogosítva. Erősen bízom benne, hogy Szentséged ajánlatomat méltányosnak, jogosnak és megokoltnak fogja elismerni.»¹

Előterjesztését hatásosan támogatta a császár, ki egyebek között arra utalt, hogy Mátyás az ügy békés elintézésére nézve tett ígéretét meg nem tartotta.²

Egyházi jogi szempontból bonyolult, politikai vonatkozásainál fogva kényes ügy került a szent-szék elébe.

Beckensloer súlyos büntényt követelt el azzal, hogy egyházmegyéjéből harmadfél esztendőn át távol volt és eljárását a szent-szék előtt kimenteni és igazolni elmulasztotta. Másrészről a szökevényt javadalmától és jövedelmétől megfosztani Mátyás sem fejedelmi sem kegyuri jogai alapján nem volt följogosítva.

A pápa a főpap visszahelyezését nem rendelhette el, míg tisztába hozza azt, vajon magas állására nem vált-e méltatlanná és eltávolítását az egyház érdeke nem követeli-e. Javadalmától megfosztását csak egy hosszú és nehézkes per formaságainak megtartásával hozott ítélet alapján rendelhette el.

Ehhez járult az a körülmény, hogy Beckensloer elmozdításával a császárt, visszahelyezésével Mátyást sérti meg és idegeníti el.

Ennélfogva az ügy békés elintézésére kellett törekednie. A császárt azon kijelentéssel nyugtatta meg, hogy védencze érdekében «mindent a mit Isten és a tisztesség megenged

¹ Eredetije a velencei Szent-Márk-könyvtárban. A Classis X. n. 178. jelzetű kéziratban.

² A császár levelét nem ismerjük, tartalmára utalnak a pápa október 6-ikán kelt alább idézendő iratai.

el fog követni.» Mátyás irányában pedig azon óhajtsást fejezte ki, hogy «találjon módot egyezés létrehozására.»¹

Azonban a király ekkor az egyezkedésre nem volt hajlandó ; Beckensloer elmozdítását követelte.²

IV.

Ezalatt a helyzetben a császári udvarnál nevezetes fordulatlant állott be.

Beckensloer attól tartván, hogy Magyarország primási székére vissza nem térhet, kárpótlást keresett a salzburgi érseki székben, a melynek elnyerésével a német birodalom egyik fejedelemségének uralkodójává lett volna.

Az 1478-ik év október elején a császár azon hírt vette, hogy Rohr Bernát salzburgi érsek állása terheitől szabadulni vágyik és évdíjat kötve ki maga számára, egyháza kormányzását segéd-főpapnak (coadjutor) óhajlja átadni.³

Fontos érdekek kívánatosnak tüntették fel előtte azt, hogy Rohr érsek helyét olyan főpap foglalja el, a kinek ragaszkodására és támogatására minden körülmény között számíthat. Ugyanis az érsekségnek nemcsak saját tartományában, hanem Ausztria, Stiria és Karintia területén is a magyarországi határhoz közelfekvő várai voltak, a melyek valahányszor a császár és a magyar király egymással háborút viseltek nagy fontossággal bírtak. Ezért már Nagy Lajos szükségesnek látta Pilgrim salzburgi érsekkel szövetséget kötni, melyet Mátyás 1470-ben Rohr érsekkel megújított.⁴

¹ 1478 október 6-ikán Mátyáshoz és Beckensloerhez írt levelei. Az előbbi Vatikáni Magyarországi Okirattár. I. sorozat VI. 127. Az utóbbi a bécsi állami levéltárban.

² 1478 október 28-iki levelében. M. K. L. I. 395.

³ Ezt a császár maga írja 1479 ápril. 9-iki levelében. (Chmel. Monumenta III. 7.) Előadása hitelességét nincs okunk kétségbevonni.

⁴ Az 1371-iki szövetségi okirat a drezdai állami főlevéltárban. (Ungarische Sachen, n. 1.) Mátyás 1470 február 28. és 1472 május 17-iki okiratai : Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen LV. 238. M. K. L. I. 275.

E mellett a császár, a salzburgi tartománynak Bajorországgal és Tirollal szomszédos fekvésénél fogva, az érsektől értékes szolgálatoakat várhatott azon esetre, ha Tirolt a birtokára sovárgó bajor hercegek ellen kellett védeni, a mely eset bekövetkezése éppen most valószínűnek látszott, mert Tirol ura, a gyermektelen Zsigmond főherceg a bajor hercegekkel örökösödési szerződést kötött.¹

A Rohr és Mátyás között fönálló szövetség felbontását és Tirol megmentése érdekében az áldozatkészség megnyilatkozását Frigyes császár senkitől sem várhatta biztosabban mint Beckensloertől, a ki az érdekközösség kötelekeit még szorosabbra fűzte: azon ajánlatával, hogy ha érseksége elnyeri, ő a zálogba kapott osztrák uradalmakat, a kölcsönösszegek elengedése mellett, visszabocsátja.²

Mikor tehát Rohr érsek október második felében a császár meghívására Grácban megjelent, a császár közlé vele, hogy Beckensloert «ügyességénél, tehetségeinél és hatalmánál fogva a salzburgi egyház újból felvirágoztatására másoknál alkalmasabbnak tartja,» minélfogva segédfőpappá rendeltetését kívánja. Rohr késznek nyilatkozott, hogy ezen kívánságot teljesíti és maga számára csak négyezer forint évi díjat kötött ki. Ezen összeg kiszolgáltatására az esztergomi érsek kötelezettséget vállalt, ezenfölül ajánlkozott, hogy a bécsi prépostságot átengedi és egyszer s mindenkorra hatezer forintot fizet neki.³

Rohr érsek, míg személyére nézve szerény igényeket támasztott, egyháza érdekeit megóvni igyekezett. Kívánta, hogy a megállapodásokhoz a salzburgi káptalan és a tartomány rendei hozzájáruljanak és a káptalan biztosíttassék a felől, hogy érsek-választási jogán a coadjutor behelyezése csorbát ejteni nem fog, hogy tehát az ő halála után az érseki szék betöltése káptalani választás útján történjék. Mivel pe-

¹ Widmann: Geschichte Salzburgs. (Gotha. 1911.) II. 312.

² Erről a jól informált Lajos bajor herceg szól 1478 december 27-iki iratában. (Mayer: Die Abdankung des Erzbischofs Bernhard von Salzburg. Archiv. LV. 221.)

³ Ezt Lajos bajor herceg idézett iratából tudjuk.

dig félnie kellett, hogy a magyar király az ő ellenségének az érseki székre emelése miatt a salzburgi egyházzal haragját éreztetni fogja, szükségesnek látta, hogy e veszély elhárítása végett intézkedések történjenek.

E föltételeit sajátkezűleg írt, de aláírással el nem látott emlékiratban formulázta.¹

A mikor e tárgyalások folytak, a gráci udvarnál Veronai Gábor egri biboros-püspök, mint Mátyás követe tartózkodott. A salzburgi tervet örömmel üdvözölte, mert megvalósítása esetén Beckensloer lemondása az esztergomi érsekségről a császár és a király között főnforgó ellentétek egyikének eltávolítását és egyúttal az ő személyes ambíciója kielégítését jelentette volna. Ezért Beckensloernek kilátást nyújtott, hogy ha az esztergomi székről lemond, a salzburgi érsekség elfoglalásában Mátyás akadályt nem fog támasztani, sőt az esztergomi érsekségnek három év óta lefoglalt jövedelmeit megtéríti neki. E mellett a maga részéről jelentékeny pénzüsszeget ajánlott azon esetre, ha az ő javára mond le az esztergomi érsekségről.²

¹ Ez irat így hangzik: «Ich will unserem Herrn dem Römischen Kaiser mit Übergabe des Erzbisthums Salzburg zu Willen und Gefallen werden, doch sofern und in der Bescheiden, dass ich genugsamlich und nach Notdurft versehen werde mein lebtag; dass bestellt werde, dass die Ding mit Willen und Wissen meines Capitels und der Landschaft beschehen, damit es der Wahl und der Freiheit des Stiftes zu Salzburg ohne Nachgang und ohne Schaden geschehe, und mir auch destminder Nachred und Schmach und Unglimpf daraus erstehe. Item dass die Ding bei unserem heiligen Vater dem Papst ohne mein Darlegen ausgericht werden, desgleichen bei unserem Herrn dem Römischen Kaiser. Item dass bestellt werde, dass der König von Ungarn darum von des von Gran wegen keine Ungnad oder Unwillen gegen den Stift Salzburg fürnehme. Item sofern das alles geschehen ist, so bin ich dann willig das abzustehen wie vor steht.» (Ezt a bécsi állami levéltárban őrzött iratot néhány év előtt Scheibner salzburgi tanár lemásolta és megállapította, hogy a szöveg Rohr sajátkezű írása. A másolatot velem közölte. Az eredeti példányt, a mikor én 1913-ban nyomoztam, nem sikerült megtalálni.)

² Veronai Gábor és Beckensloer tárgyalásairól a milánói követ

Azonban minde tervek megvalósulása elé sokféle nehézség torlódott össze.

Rohr érsek lemondásának híre Salzburgban általános elégtelenséget támasztott. A káptalan a coadjutor alkalmazásában érsek-választási jogának kijátszását látta. A világi rendek aggódva néztek a fondor, nyugtalan szellemű Beckensloer kormányrajutása elé, mely a magyar királylyal való összekötések veszélyével fenyegette őket. Ezért főpapjukat elhatározásától eltéríteni iparkodtak.

Törekvéseiket támogatták a bajor hercegek, kik a salzburgi érsekségre fővédnöki joghatóságot igényeltek és a szomszédsági jó viszony megzavarásától tartottak. Ezért a káptalant fölhivták, hogy a «magyar» Beckensloert főpapjuknak ne fogadják el; mert ha ez behelyezkedik az érsekiségbe, a magyar király az érseki várakat megszállja és a törökök betörésének meggátlására segítséget többé nem nyújt.¹

Rohr érsek 1479 január 10-ikére összehívta tartománya rendeit. A gyűlésre megjelentek a császár követei, azon megbizatással, hogy a gráci megállapodás végrehajtása érdekében működjenek. Azonban erőfeszítéseik daczára a rendek egyhangúlag fölkérték főpapjukat, hogy állását ne hagyja el. Ez engedett rábeszelésüknek és a császárt is értesítette, hogy gráci nyilatkozata által lekötve nem lévén, lemondási szándékát elejti; hivatkozott a császár azon nyilatkozatára

1478 november 12-én jelentést tesz. (Diplomatiai emlékek. II. 373.) Lajos bajor herceg pedig többször idézett iratában így szól: «Ein Abred zwischen dem Cardinal Bruder Gabriel beschehen sein solle; nämlich dass der von Gran seiner Gerechtigkeit desselben Stiftes (t. i. von Gran) abstehen und die dem Cardinal übergeben, dagegen derselbe Cardinal dem von Gran 60,000 Gulden geben soll.» Ez előadás hitelességét nem vonhatjuk kétségbe; de a 60,000 kétségtelen tollhiba 6000 helyett. Ez utóbbi összeg megfelel annak, a mit Beckensloer ajánlott föl Rohrnak.

¹ Lajos herceg többször idézett irata. Az ő igyekezeteiről szól egy 1478 november 30-ikán kelt levél is. Politische Correspondenz. II. 350.

is, hogy ha érseki székében meg akar maradni, ez ellen kifogást nem emel.¹

A császár soká habozott. Csak márczius 9-ikén bocsátott ki Salzburg egyházi és világi reneinek szóló iratot, melyben előadja, hogy Rohr érsek, miután kormányzása egyházára nézve súlyos hátrányokkal járt, előszóval és írásban lemondását bejelentette, kötelezve magát, hogy ahhoz ragaszkodni fog azon esetre is, ha azt a káptalan és a rendek netalán elleneznék. Ezért fölszólítja őket, hogy érseküket lemondásának végrehajtására késztessek.²

Éreztetni kívánván velök, hogy bosszúját vonják magukra, ha főpapijukhoz ragaszkodnak, kiéheztetéssel fenyegette őket az örökös tartományokhoz intézett rendeletével, melyben élelmi szereknek Salzburgba szállítását eltiltotta.³

Rohr érsek daczolni mert uralkodójával. Nyiltan hazugsággal vádolta őt. Salzburg középületein kifüggesztett nyilatkozatában annak igazolására, hogy lemondása nem volt véglegesen befejezett tény, hivatkozott a császár azon kijelentésére, hogy szabadságában áll, ha elhatározását megváltoztatná érseki székét megtartani.⁴ A császárt pedig [értesítette, hogy azon zaklatások ellen, melyeket már is szenvedett és a jövőben várhat, oltalmat a pápánál keres, a kinek döntése alá bocsátja ügyét.⁵

A császár megelőzte őt. Zamonetič András címzetes érseket és Sternberg György jogtudóst Rómába küldötte, annak kieszközlése végett, hogy a pápa Rohr érseket rövid határidő alatt lemondásának végrehajtására szólítsa föl, ha pedig engedelmeskedni vonakodnék, ellene vizsgálatot és pert indítson.⁶

¹ 1479 január 17-iki levele. Chmel. III. 1.

² Chmel. III. 7.

³ Ezt Rohr érsek ápril 3-ikán a császárhoz írt levelében említi.

⁴ A márczius 31-én kelt irat az innsbrucki helytartóság levéltárában.

⁵ Az ápril 3-ikán kelt levél ugyanott.

⁶ 1479 márczius 9-én kelt megbízó irata és a pápához írt levele a velencei állami levéltárban.

IV. Sixtus pápa e kívánságnak nem felelt meg. A lemondást, mivel az egyházi jogban követelt formaságok mellőzésével történt és a szent-székek az arról szóló okirat be nem mutattatott, érvénytelennek nyilvánította. Mindazáltal a németországi nuntiust utasította, hogy a lemondás körülményei és az érsek főpapi működése felől jelentést tegyen,¹ a mivel jelezte, hogy ellene, ha alapos okot talál, föl fog lépni. Egyúttal a császárt biztosította, hogy Beckensloer iránt jóindulatot táplál és érdekeit fölkarolni hajlandó.

A mely pápai nyilatkozatot a császár sietett védenczével közölni.²

V.

A salzburgi bonyodalom közelről érintette Mátyás királyt, a ki az 1470-ben kötött szövetség értelmében köteles volt Rohr érseket megoltalmazni. Saját politikai érdekei által is arra volt utalva, hogy Beckensloernek az érseki székre emeltetését megakadályozza.

Ezért az egrí bibornok-püspök gráci megállapodásait nem hagyta jóvá, Rohr érseket fölhevítve, hogy javadalmáról ne mondjon le és a salzburgi káptalant bosszújával fenyegette azon esetre, ha Beckensloert főpapjául elfogadja.

Ugyanakkor a császárt fölkerlte, hogy «országából megszökött ellenségét ne helyezze az ő szomszédságába, a hol zavarokat támasztana és őt arra kényszerítené, hogy a salzburgi érsekség halálos ellenségévé váljék.»³

¹ 1479 ápril 7-ikén a németországi nuntiushoz intézett irata. Chmel. III. 457.

² A pápai iratot Sternberg ápril 13-án hozta meg a császárnak, ki arról azt írja Beckensloernek: «Können nicht anders verstehen, denn dass sich seine Heiligkeit deinen Sachen allweg gutwillig erzeigt.» Eredetije a bécsi állami levéltárban.

³ A szász herczogek követének 1479 ápril 29-én a császári udvarból küldött jelentésében olvassuk: «Der König von Ungarn schreibt Bischof und Capitel. . . und schilt den von Gran, thut ihm (Capitel) Drohung wo sie ihn aufnehmen, will er seine Beschädigung, ihm von dem von Gran beweiset zu ihm (Capitel) suchen.» (Eredetije a Henneberg-család meiningeni levéltárában.) Mátyás seckau püspököt

Egyszersmind Beckensloert megfosztotta azon reménységtől, hogy esztergomi székére még visszatérhet. 1479 tavaszán az érseki javadalmat a királyné testvérének, az ifjú Aragoniai János bibornoknak adományozta.¹

Ezt viszont a császár azzal torolta meg hogy Rohr érseknek, az osztrák örökös tartományok területén fekvő uradalmait, jövedelmeit és ingóságait lefoglalta.²

Az érsek ekkor Mátyáshoz folyamodott. Szeptember elején káptalana prépostját és az érsekség világi főtisztviselőit Budára küldötte.

A király készséggel karolta fel az ügyet és ígéretet tett, hogy az érseket és káptalanát megoltalmazza. Azonban e végből szükségesnek látta, hogy hadaival az érseki várakat megszállja.

Rohr Bernát ehhez hozzájárult és a Budáról küldött fölhatalmazási okiratot aláírta. Ebben elmondja, hogy tekintettel a veszélyekre, melyekkel hitetlen törökök és más ellenségek fenyegették, Mátyás királyhoz, a kereszténység és az elnyomottak oltalmazójához folyamodott, magát és egyházát az ő védelme alá helyezte; viszont kötelezi magát, hogy megnyitja várait a király hadai előtt, a melyeknek éllelmszereket és egyéb szükségleteket megfelelő áron szolgáltatt és mindennemű támogatást fog nyújtani.³

Mire Rohr érsek tényleg várait Mátyásnak rendelkezé-

a javára 1479 november 17-én kiállított oltalom-levélben fölhívta, hogy Rohrt támogassa. A császárhoz 1479 október 8-ikán írt levélben korábbi leveleire és izeneteire utal. M. K. L. I. 446.

¹ Stein György, a király sziléziai helytartója 1479 május 29-én a brandenburgi választófejedelemnek írja: «Unser Königin Bruder ein Cardinal ist Erzbischof von Gran.» (Politische Correspondenz II. 536.)

² Erről szól Mátyás október 8-ikán a császárhoz írt levelében, M. K. L. I. 446), az érsek pedig november 5-én kelt három tiltakozásában (A bécsi állami levéltárban) és december 20-ikán a pápához írt levelében. (A velencei állami levéltárban.)

³ Az érsek dátum-nélküli megbízó irata, Mátyás szeptember 30-iki és Rohr érsek október 3-iki okirata. Archiv. LV. 241. LVI. 583, 393.

sére bocsátotta. Példáját követte barátja a seckai püspök, ki szintén a császár erőszakoskodásának lévén kiteve, Mátyás oltalma alá helyezkedett.¹

A két főpap váraiban elhelyezett magyar hadak létszámát, a császár tizenkétezerre, a szász hercegek gráci követé húszezerre becsülte.²

Állásfoglalásáról Mátyás értesítette a császárt. Levelében utal arra, hogy ismételten fölkérte őt, ne tartsa udvaránál, ne részesítse pártfogásában az esztergomi érseket és a salzburgi érsekségre helyezésének tervét ejtse el, mivel pedig kérése nem teljesült, Rohr érseket ő buzdította kitartásra és segítséget ígért neki; ennél fogva őt el nem hagyhatja és segítségben részesíteni kötelezve van.³

Elhatározását a pápának és a bibornoki testületnek bejelentette.⁴

A következő (1480) év márczius havában a salzburgi szövetséget még szorosabbá fűzte; a káptalannal külön szerződést kötött, a melyben kötelezettséget vállalt, hogyha a császárral békét köt, abba a salzburgi egyházat befoglalja és az általa megszállott várakat visszaszolgáltatja.⁵

VI.

Egy egész esztendő mult el a nélkül, hogy a szent-szék akár az esztergomi, akár a salzburgi érsekség ügyében rendelkezett volna.

IV. Sixtus politikája az 1479-ik év nyarán Beckensperre nézve kedvező irányt vett és abban az óhajásban

¹ Mátyás 1479 november 17-én a seckai püspök részére kiállított biztosító oklevele a bécsi állami levéltárban.

² Chmel. Monumenta. III. 56. Politische Correspondenz. II. 595.

³ 1479 október 8-án. M. K. L. I. 446.

⁴ E levelek nem maradtak fön. Tartalmukat ismerteti a pápa 1480 márczius elején magyarországi követé részére adott utasításában, melynek egykorú másolata a vatikáni levéltárban.

⁵ Mátyás 1480 márczius 11-ikén, a káptalan 10-ikén kelt okirata a bécsi állami levéltárban.

nyilatkozott meg, hogy ő foglalja el a salzburgi széket. Ily módon ugyanis nemcsak a császárt lehetett lekötelezni hanem a nápolyi királyt is, lehetővé tévén, hogy fia Aragoniai János bibornok törvényes formában léphessen az esztergomi érsekség birtokába; e mellett remény nyílt arra, hogy a nápolyi király befolyása alatt, Beckensloer salzburgi székfoglalásával Mátyás is kibékül.

Két bibornok, a francia Despuig és a német Heszler, kik a pápa által Németországba küldettek, ismételten megfordultak Salzburgban és tárgyalásokat folytattak Rohr Bernáttal. Ez azonban ragaszkodott elhatározásához, hogy a magyar király hozzájárulása nélkül egyezséget nem köt,¹ és december 20-ikán kelt levelében újból a pápa oltalmát kérte a császár erőszakoskodásai ellen.²

IV. Sixtus 1480 márczius elején Cafarelli Prosper ascolei püspököt küldötte a császárhoz, kit kiméletes formában fölkért, hogy a salzburgi érsek és alattvalói ellen erőszakos intézkedésektől tartózkodjék, mindazt a mit ekkorig «bizonyára az ő tudta nélkül» mások tettek, vonja vissza. Utalt arra, hogy ezen kérés teljesítését az ő saját érdeke is ajánlja; mert nem szabad okot szolgáltatnia, hogy a magyar király a fönnálló békét megtörje. Késznek nyilatkozott, hogy ha a császár a szent-szék előtt vádat emel a salzburgi érsek ellen, igazságot fog szolgáltatni; de hogy az ügy egyezés útján nyerjen elintézés, kívánatosnak tartja.³

Alighogy a nuntius ez üzenettel útnak indult, megérkezett Rómába Zamonetič érsek, kit másodizben küldött

¹ A Despuig küldetésére vonatkozó adatokat összeállította Schlecht: «Andreas Zamonetič» című életrajzában. Hessler tárgyalásairól Archiv LVI. 386.

² A levél eredetije a velencei állami levéltárban. Dátum-nélkül közölve. Archiv. LVI. 339.

³ A követ részére adott utasítás dátumnélküli másolata a vatikáni levéltárban. Hogy 1480 márczius 3-ikán volt keltezve, abból következtetjük, hogy e dátumot viseli a Beckensloerhez intézett pápai levél, a melyben a nuntius neki ajánlja. (A bécsi állami levéltárban.)

a császár a pápához, és panaszt emelt a miatt, hogy a salzburgi várakból a magyar király hadai a császári tartományokban a töröknél is kegyetlenebbül dülnek. Azt a kérést terjesztette elő, hogy a pápa a salzburgi érseket lemondásra, Mátyást pedig Beckensloernek az esztergomi érsekségbe visszafogadásra kényszerítse.¹

E két ügynek összekapcsolása kedvezőtlen hatást gyakorolt Rómában, mivel Beckensloernek azon szándékát árulta el, hogy a salzburgi érsekség elfoglalása mellett az esztergomit is megtartsa.

A pápa ennek következtében arra szorítkozott, hogy Mátyást, a salzburgi várak tárgyában a császár panaszáról értesítvén, megintette, hogy az ellenségeskedésektől tartózkodjék. Mire a király válaszolván, ígéretet tett, hogy a salzburgi várakból a császárt háborgatni nem fogja.²

Ezalatt az ascolei püspök Németországba érkezvén, igyekezeteit oda irányozta, hogy a császár és a magyar király között a nyílt háború kitörését megakadályozza. E végből oda hatott, hogy mindketten a kezeik között levő érseki várakat és uradalmakat szolgáltatassák ki. Azonban czélt nem ért.³ Sőt Mátyás 1480 szeptember havában a salzburgi területen támadást tervezett a császár ellen, és e végből kétezer fegyveres kiállítására szólította föl Rohr érseket.⁴

A salzburgi érsekség ügyében a pápai nuntius szintén nem tudott eredményt elérni; mert Rohr Bernát a lemondástól állhatatosan idegenkedett.

Viszont az esztergomi érsekség tekintetében Mátyás ragaszkodott azon elhatározásához, hogy azt Aragoniai János tartsa meg.⁵

¹ A követ részére kiállított császári utasítás: Chmel. Monumenta. III. 56.

² Mátyás dátum-nélküli válasza M. K. L. I. 460.

³ E tárgyalásokról kimerítő jelentést küld a chiemseei püspök Piccolomini bibornoknak Rómába. (Az admonti codexben.)

⁴ 1480 szeptember 19-iki levele M. K. L. II. 53.

⁵ 1480 junius 1-én értesíti beiktatásáról Stein György Boroszló város tanácsát. Sriptores R. S. XIV. 32. — Bonfin följegyzí, hogy

Ezért a császár szemrehányásokat tett a pápának; mivel — úgymond — elnézi, hogy a bibornok jogtalanul élvezi az érseki jövedelmeket, míg a törvényes főpap «száműzésben bolyong;» ennek részére felhatalmazást kért, hogy a király és a bibornok ellen pert indíthasson.¹

A pápa ennek következtében Aragoniai Jánosnak értésére adta, hogy kineveztetését érvénytelennek tekinti; mire a bibornok Mátyással tudatta, hogy szívesebben fogadná el az üresedésben levő kalocsai érsekséget. A király azonban nem engedett. «Rendelkezését — írja neki — vissza nem vonja; alkalmas utat és módot tud, hogy az esztergomi érsekséget részére biztosítsa.»²

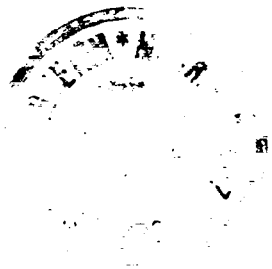
Arra az áldozatra szánta el magát, hogy Beckensloernek az esztergomi érsekségért cserében a győri püspökséget engedi át, a ki azonban ezt, noha a pápai nuntius is elfogadására szólította föl, elutasította. Fölháborodásában a király a következő levelet intézte a pápához:

«Megingathatatlan a bizalmam Szentségedben, hogy az apostoli szék iránt tanusított hódolatomat és szolgálatkészségemet tekintetbe veszi, az alkalmatlankodók jogtalan kéréseit meg nem hallgatja, intézkedéseket, melyek rám és országomra veszélyt hozhatnak, nem tesz, országom sérelmére másnak kedvében nem jár. Esedezem, állapítsa meg, hogy az esztergomi érsek könnyelműen és hűtelenül járt el, egyházát alapos ok nélkül hagyta el, engem súlyosan megsértett, köztem és a császár között egyeneltlenséget támasztott, a melyből kibontakozni nem bírok. Gyakran tettem kísérletet, hogy vele egyezsége lépjek, tisztességes ajánlatral rá akartam bírni, hogy az esztergomi érsekségről mondjon le; de ő makacsságában megátalkodva, az én bosszantásommal fölhagyni nem akar, Szentséged parancsain is túlteszi magát. Ezért Szentséged tiltsa el őt attól, hogy

Aragoniai János mindaddig, míg a pápai megerősítést elnyeri, az érseki jövedelemnek a káptalannál letétbe helyezését rendelte el.

¹ 1480 szeptember 2-ikán kelt levele a velencei állami levéltárban.

² 1480 deczember 23-án. M. K. L. II. 94.

tolakodó kéréseivel ezentúl is Szentségednek alkalmatlankodjék; tudassa vele, hogy az esztergomi érsekséget, melyet már másnak adományoztam, vissza nem kaphatja; inkább életemet áldozom föl és országomat veszélynek teszem ki, mintsemhogy őt az érseki székbe visszabocsátanám. Parancsolja meg neki, hogy az érsekségről mondjon le és velem egyezsége lépjen; ha pedig nem engedelmeskedik, a megátalkodott becstelen emberrel éreztesse apostoli hatalmának súlyát!»

A további tárgyalások folyamán Beckensloer már hajlandónak mutatkozott a győri püspökség elfogadására, de csak úgy, ha az esztergomi érsek címét és az érseki javak egy részét megtarthatja. Ezt a föltételt Mátyás visszautasította, és most újból kijelentette a pápának, hogy az érseket az ő szomszédságában soha sem tűri meg, mert «ölében kigyót, oldala mellett viperát tartani nem akar.»¹

FRAKNÓI VILMOS.

¹ Mátyás 1480 deczember 19-ikén, 1481 elején és márczius 17-ikén a pápához írt levelei ugyanott. II. 85, 101, 102, 120.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Katona István levele gróf Eszterházy Károly püspökhöz.

Magyar születésű tudósoktól, főként történetiróktól ausztriai könyvtárakban számos levelet találhatunk. A bécsi cs. és kir. udvari könyvtár kézirati kincseit magyar szempontból Esztegár László több közleményében már felhasználta.¹ Minthogy azonban Esztegár elsősorban magyar költők leveleit kereste Bécsben, még az ő fáradozása után is maradt ott becses anyag. Ezenkívül Esztegár közlései (főként a jegyzeteiből Bányai Elemér által kiadott levelek) sok helyen töredékesek és hibásak, úgy hogy a már kiadott anyag ellenőrzése sem lesz hiábavaló.² Igaz, hogy az itt szereplő íróktól itthon Magyarországon is számtalan érdekes levelet lehet találni (különösen az Akadémia és a Nemzeti Múzeum levelestára igen gazdag levélananyagban), mindamellettt sokkal fontosabbnak tartom a külföldi magyar vonatkozású kéziratanyag felkutatását és kiadását, mert hisz a nagy magyar könyvtárak és levéltárak kincseit a kutatók úgysem mellőzhetik, míg a külföldiek figyelmüket könnyen kikerülhetik.

Katona Istvántól, a hírneves jezsuita történetirótól egy levelet találtam a bécsi udvari könyvtárban. (Jelzete I. 103). A levél, a mint tartalmából megállapítható, gróf Eszterházy Károly egri püspökhöz [(1725—1799) van intézve, a ki nagy humanistikus és kulturális alkotásaival méltán kitűnt kortársai közül. A levél Katona irodalmi működéséhez és politikai pártállásához nyújt néhány érdekes adalékot, sőt személyes vonatkozásokat is tartalmaz.

¹ Irodalomtörténeti Közlemények 1904 és 1907. — Egy. Phil. Közlöny 1904. — Művészet 1904.

² Mailáthtól több levelet adott ki Esztegár; az általa figyelmen kívül hagyott levelekből a hazai germanistika történetéhez sikerült értékes adatokat találnom. V. ö. Egy. Phil. Közl. 1916. 208. II.

Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime
Domine Præsul,
Domine Gratosissime!

Ut gratum pro viribus animum Excellentiae Vestrae testarer; chartacea hæc manuscula non leui tamen labore mihi parta, Eidem profunda cum submissione transmitto. Quinque priores historiae criticae tomulos¹ eo tempore, quo honoribus Excellentissimi Domini Præsulis unum ex iis nuncupaueram, Agriam ipse detuli. Nunc alios Excellentia Vestra fratres eisdem adiungere dignetur. Hos longa serie plures excipient. Jam enim e mixta historiae Hungaricae periodo decem reges ad Mathiam usque Coruinum uberiore narratione deductos preloque paratos habeo,² totam Hungariae historiam animo complexus et ad nostram usque hanc aetatem eadem methodo, quam Eminentissimus Garampus³ plurimum probat, deducturus, si bonus *Deus* vires suffecerit. Adiuncti duo historiae pragmaticae tomuli⁴ compendio referunt ea, quae partim iam typo vulgata, partim porro vulganda sunt. Adiectorum libellorum altero Szklenarium, magnum Suatoplugi filium, qui cum iniuria Hungarorum, suum protoparentem exaltat,⁵ repellere conatus sum; ⁶ altero contra rigoristas hodiernos Ultraiectinae doctrinae discipulos, depugno; ⁷ quorum patrocinium D. Vitola sarcastico scribendi modo suscepit.⁸ Eius ad me datam

¹ Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianæ, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Budæ 1779—82. 7. kötet. — Ezen mű öt kötetét régebben maga adta át Eszterháznak, most az utolsó két kötetét küldi el neki.

² Megjelent 12 kötetben Historia regum stirpis mixtæ cím alatt 1788—1793.

³ Giuseppe Garampi (1723—1792) olasz archeologus, vatikáni levéltárnok és bibornok.

⁴ Historia pragmatica Hungariae concinnata Budæ 1782—1784. I-II.

⁵ Szklenár műve: Vetustissimus magnæ Moraviæ situs Posonii 1784.

⁶ Examen vetustissimi Moraviæ situs, cum vindiciis anonymi Belæ notarii. Pestini, Budæ, Cassoviæ. Weingand 1786. — Szklenár válaszolt Katonának, ez pedig czáfolta a választ.

⁷ Responsio ad Epistolam Commonitoriam. M. Antonii Præp. Bienicensis. Budæ 1785. — Ez válasz Vittola röpiratára: M. Antonii præpositi Bienicensis ad Stephanum Katonam... epistola commonitoria. Viennæ, J. B. Hörling. 1784.

⁸ Vittola egy másik röpiratáról szól Ballagi Géza (A politikai

epistolam ac redditum a me responsum iisdem tegumentis includendos propterea curavi, ut facilius, an is argumenta dictaque mea sincere retulerit ac solide refutaverit; an ego vicissim eius non tam argumenta, quam conuitia, non iam vetulino, sed theologico more retuderim, aestimari possit. Haec interim altissimo *Excellentiae Vestrae* iudicio plene substerno, meque, donec aliae lucubrationes meae publica luce donentur, aestimatissimis gratiis et favoribus cum omni demissione commendo, perennique cum veneratione, sacras manus humiliter exosculatus, persevero, Pestini 20. Junii 1787.

Excellentiae Vestrae

Devotissimus seruus et capellanus
Stephanus Katona historiographus.

Nunc Pestini sum, propediem Strigonium rediturus, cum magno spolio librorum, in licitatione Bibliothecae huius universitatis hodie terminata redemptorum.¹ Inter alios propositus fuit Baronius cum continuatoribus Pagio, Raynaldo, Mansio,² centum florenis; sed, nullo licitante, repositus. Nam et ego, iam exhaustus, licet Suatoplugi linguam non multum calleam, coactus sum dicere: *Nye birujem!*³

WEBER ARTHUR.

irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest 1888. 177. ll.), de a Katonával való polemiját nem ismeri.

¹ Vonatkozik azon nagy árverésre, a melyen a II. József által eltörölt szerzeteknek az egyetemi könyvtárba került kétezer mázsányi könyvmennyiségéből $\frac{3}{10}$ részt 4000 aranyért adtak el. (V. ö. Máté Sándor: A budapesti m. kir. egyetem könyvtára. Budapesti m. kir. tud. egyetemi könyvtárnak címjegyzéke XX. 1895. évi gyarapodás. 1896. 147. 1.)

² Baronius (1538—1607) egyháztört. író és bíbornok. Főműve: *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*, Romae 1588—1593. 12 Folio kötet. Folytatói: Raynaldi és Bezovius (9 K. 1646—1677), Laderchi (3 K. 1728—1737); új kiadását Mansi és Pagi rendezték 38 kötetben 1737—1759.

³ Nem birom.

IRODALOM.

Assisi Szent Ferencz Virágoskertje. — Fioretti. — Olasz-
ból fordította, levelezéssel és jegyzetekkel ellátta Kaposi József.
Budapest, 1913. 8°, LXXII + 270 lap.

Peripherikus kulturális helyzetünkben kifolyólag nálunk csak most kezd érezhetővé válni az a szellemi áramlat, mely nyugaton már több mint két évtizede a tudományos kutatások centrális problémájává és az irodalmi törekvések egyik ihletőjévé avatta assisi szt. Ferencz egyéniségét. Főleg rendalapításának hétszázados évfordulója terelte figyelmünket a *Poverello* felé. Azóta számos ismertető és méltató cikk látott napvilágot lapjainkban és folyóiratainkban. Igaz ugyan, hogy e cikkek túlnyomó része több jóakaratról és lelkesedéstről, mint hozzáértésről és a kérdés lényegében való elmélyedésről tanuskodik, de mégis kétségtelen jelei az érdeklődés felébredésének és fokozódásának.

Talán nem tévedünk, ha páratlan benső értéke és ellenállhatatlan varázsa mellett ezzel a föléledt érdeklődéssel, általánosabban irodalmi viszonyaink fejlődésével és olvasóközönségünk igényeinek emelkedésével hozzuk kapcsolatba azt a tényt, hogy a *Fioretti di san Francesco* néven ismert legendagyűjtemény alig két esztendő alatt két magyar fordításban jelenhetett meg. Minden esetre örvendetes és a jövő fejlődés szempontjából biztató jel, hogy franciskánus irodalmunk nekilendülésének időpontját épen azoknak a legendáknak művészi értékű átültetéseivel jelölhetjük, melyeknél semmiféle tudományos fejtegetés nem nyújthat mélyebb bepillantást a *szegénység apostolának* lelkébe és nem tárhatja fel megkapóbb igazsággal, több közvetlenséggel törekvéseinek valódi rüggőit. Nem ok nélkül nevezik *virágocskáknak* ezen utánozhatatlan szépségű irodalmi gyöngyöket.

A nyilvánosságra jutás ideje szerint második, de a születés rendjében első fordítás szerzője Kaposi József, ki ugyancsak megtette a horatiusi *nonum prematur in annum*-ot, míg éveken

át pihentetett munkáját sajtó alá bocsátotta. Mindjárt hozzáteszünk azonban, hogy a horatiusi elv követése nem csupán az időre, hanem a fordítás benső értékére és formai csiszoltságára is vonatkozik. Kaposi teljesebb és tökéletesebb fordítást ad elődjénél s ez a körülmény már magában indokolja vállalkozását. Teljesebb fordítása, mert a szoros értelemben vett Fiorettin kívül összes függelékeit: a szent sebhelyekről szóló elmélkedéseket, frater Juniperus és boldog Egyed életét, ez utóbbinak tanításait és jeles mondásait s végül a szt. Ferencz életéből vett különálló apróbb epizódokat is tartalmazza; tökéletesebb, mert maximális tartalmi hűségre és a gondolatok árnyalatának lehető pontos visszaadására törekszik. A mit az előszóban ígér, elismerésre méltó igyekezettel és sikerrel megvalósítani is iparkodik: «Fordításom a nélkül, hogy szolgál volna, lehetőleg szószerint alkalmazkodik az eredetihez. Egyszerű, természetes, könnyen folyó stílus volt főtörekvésem. A régieskedést nem hajszoltam, nem erőltettem, de ha olykor egy kódex-kifejezés tollam alá kívánczolt, szíves-örömmel lebetűztem.» Néhány fejezet összevetése az eredetivel meggyőzhet bennünket, hogy az értelem sehol erőszakot nem szenved, a gondolatok tartalmukban, s lehetőleg formájukban is szorosan simulnak az olasz szöveghez.

Ez pedig nem csekély elismerés a fordítóra. Mert a Fioretti hű tolmácsolása a legnehezebb irodalmi és művészi feladatok közé tartozik. Ha nem is tesszük magunkévá *Emilio Castelar* ítéletét, ki egyenesen lefordíthatatlannak vallja a Fiorettit, annyit el kell ismernünk, hogy az *átélés* nagy készségével és a *nyelvbéli kifejezés* nem közönséges művészetével kell rendelkeznie annak, a ki úgy akarja tolmácsolni, hogy az eredetinek zománca utólérhetetlen bája és mélységesen naiv hite legalább nagyjából érintetlen maradjon. Kaposi sikerrel birkózik meg a nehéz feladattal. Beletalálja magát a legenda hangjába; anélkül, hogy túlságosan modernizálná vagy mesterségesen keresett archaizmusokkal élvezhetetlenné tenné, mindig megleli az arany középszert. Az ódon szabású, idegen nyelvre nehezen átfordítható olasz prózát annyi bravourral és művészi érzékkel öltözteti magyar mezbe, hogy eleven lüktetésű, könnyedén folyó sorain csak kivételes érezzük a fordítás jelleget. Nem túlozunk, ha művét nemcsak a legjobb magyar Fioretti-fordításnak mondjuk, hanem egyáltalában az értékesebb modern Fioretti-fordítások közé sorozzuk.

A művészi értékű fordítás mellett külön elismeréssel kell

említenünk az eléje írott terjedelmes bevezetést, mely önmagában is a legteljesebb méltánylást érdemli, mint az első hosszabb lélekzetű kísérlet irodalmunkban az *assisi Szegevényre* vonatkozó kérdések egy részének magasabb tudományos igényeket kielégítő módon való megbeszélésére. A 72 lapra terjedő bevezetés a tárgy teljes ismeretével és megelőzően széles bibliographiai alagra támaszkodva szól szt. Ferencz ifjúságáról és megtéréséről, jelleméről, stigmáiról és a Monte Vernáról, szt. Kláráról, a Poverello életében nagyobb szerepet játszó helyekről, mint San Damiano-ról és Porcziunculáról, a Fioretti és függelékei keletkezéséről, a régiebb magyar ferences irodalomra gyakorolt hatásokról, fordításairól s végül a modern ferences irodalomról. Előadása a dolog természetének megfelelően a nagyközönség igényeihez alkalmazkodik a tudományos kutatás problémáit csak érinti vagy egészen mellőzi s a tények elbeszélését több helyütt személyes reminiscentiák és egyéni impressiók közbeszövésével élénkíti. Az író bőséges nyelvismerete és évtizedek tanulmányára való irodalmi tájékozottsága lépten-nyomon kiütközik, sőt helyenként bizonyos túllengésbe esik és szükségnélküli idézésekre csábít. A nagyszámmal felsorakoztatott munkák első tekintetre elárulják a hozzáértő előtt, hogy Kaposi teljes birtokában van a forrásművek és a modern feldolgozások ismeretének egyaránt. Mindazáltal előadása nem egészen ment némi hiányoktól és botlásoktól, melyek részint a tárgyi tévedések, részint a hibás értékelések kategóriájába tartoznak. A hibák egyike sem lényegbe vágó ugyan, de talán nem veszi rossz néven a nagyérdemű fordító, ha második kiadásban leendő kijavításuk érdekében felhívjuk rájuk figyelmét.

A *Legenda Trium Sociorum* másodrendű forrás lévén semmiképen nem érdemli azt a nagy bizalmat, melyet a szerző gyakori és kizárólagos idézésével [VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII stb. ll.] mutat iránta. Értéke *van Ortroj*¹, *Goetz*², *Böhlmer*³ és *Tillemann*⁴ kritikája után legalább is kétes.

¹ La Légende de S. François d' Assise dite «Legenda trium Sociorum». Anal. Boll. XIX. 1900. 119—197. l.

² Die Quellen zur Geschichte des hl. Franciscus v. Assisi. Gotha, 1904. 91. s kk. ll.

³ Analekten zur Geschichte des Franciscus v. Assisi. Tübingen, 1904, LXVII. l.

⁴ Studien zur Individualität des Franciskus v. Assisi. Leipzig, 1914, 7. l.

XXII. l. 2. j. Hogy a *Sacrum Commercium*nak fra *Giovanni Parenti* a szerzője, az csupán kiadójának, *P. E. d'Alençon*-nak szellemes, de nem eléggé meggyőzően megindokolt véleménye. A régebbi hagyomány *Giovanni da Parmá*-nak a hetedik generalisnak tulajdonítja s az újabb írók közül *Alvisi*¹, *Minocchi*², *Cosmo*³ és *Gebhart*⁴ ugyancsak az ő szerzősége mellett törnek lándzsát. Döntő bizonyítékot azonban egyik irányban sem lehet felhozni. Ha nem akarunk behozhatatlan feltevésekhez folyamodni, jelen tudásunk mellett csak annyit mondhatunk, hogy az allegória a XIII. sz. első felében keletkezett, de szerzőjét nem ismerjük.⁵

XXVII. l. 2. j. sajtóhiba Markt e. h. *Merkt*.

XLII. s. kk. II. A Fioretti eredetének kutatásánál a szerző úgy látszik nem ismeri, legalább nem idézi Garavani G. tanulmányát.⁶

LV. l. Capistranoi szt. János, Tomori Pál és br. Andrassy Miklós mellett nem ártana megemlíteni *Tüzes Gábort*, a ki köztudomás szerint jelentékeny szerepet játszott Buda visszafoglalásában.

LVI. l. A Dubniczi Krónika kérdéses részének újabb kutatások szerint nem János minorita a szerzője, hanem egy egri, esetleg budai rendtársa, a kinek nevét azonban nem ismerjük.⁷

LXI. l. A francziáknak az említettek kivül még két Fioretti-fordítása van: *Pératé* mesterkéltén archaizált, azért nehezen élvezhető⁸ és *T. de Wyzewádnak* a Sabatier által kiadott *Actus* nyomán készített fordítása.⁹

¹ Nota al canto XI. del Paradiso. (Collezione di Opuscoli Danteschi 12.) Città di Castello, 1894, 9. l.

² Le mystiche nozze di san Francesco e madonna Povertà. Firenze, 1901, XIII. s. kk. II.

³ Le mystiche nozze di fra Francesco con Madonna Povertà. Giornale Dantesco, VI. 1900. 49. s. kk. II.

⁴ L' Italie mystique. 7. kiad. Paris, 1911, 204. l.

⁵ Callaey: Étude sur Ulbertin de Casale. Louvain, 1911, 69. l.

⁶ La questione storica dei Fioretti di S. Francesco. Rivista di scienze teol. 1906, 269 s. kk. II.

⁷ János minorita Nagy Lajosról szóló krónikatöredéke. Ford. Dékány K. Középkori Krónikások XI. k. Budapest, 1910, 27. l.

⁸ Petites Fleurs de saint François, esquelles sont contenues sa Vie et sa Mort et les Miracles, qu' il fit en diverses parties du Monde. Paris, 1911.

⁹ Les petites fleurs de Saint François d'Assise (Fioretti) suivies des Considérations des Très Saints Stigmates. Paris, 1912.

A világirodalmi hatás méltatásánál a Kath. Szemle kritikusa által ajánlott¹ pótlásokon kívül megemlítendő *Groeteken A.* becses gyűjteménye² és *Holland F. A.* maga nemében egyedül álló vállalkozása.³ Még tanuságosabb volna rövid utalás arra, hogy a Poverello egyénisége újabban a szláv irodalmakban is erősen hódít és pedig nemcsak a nyugati hatások alatt álló cseh és lengyel irodalmakban, melyek már eddig több értékes franciskánus monografiával rendelkeznek, hanem sz. orosz irodalomban is. Bizonyosága ennek a *Petchkovszki* által készített teljes és művészi értékű Fioretti-fordítás⁴ (Moszkva. 1913) és *Karsawin L. P.-nak a XII. és XIII. sz.* vallásos mozgalmairól írott nagy terjedelmű, közel 900 oldalas tudós munkája, melynek jelentékeny része a franciskánizmus történetének kutatására esik.⁵

LXX. l. Szent Ferencz és a művészetek viszonya, illetve a ferenczes mozgalom nyomán bekövetkezett művészeti fellendülés megítélésénél a felsorolt műveken kívül alapvető jelentőségűek és így feltétlenül említést érdemelnek *Schnürer*,⁷ *Lafenestre*⁸ *Gillet*⁸ tanulmányai.

Magától értetődik, hogy ezen apró pótlások és néhány még jelentéktelenebb, azért említésre sem méltó kifogás mit sem vonnak le nagy a tudománnyal és sok szeretettel megírott bevezetés értékéből. Tisztán tudományos szempontból szívesebben látnók ugyan, ha több rendszerességgel és a problémák mélységeinek gyakoribb feltárásával találkozoznánk benne, de az egészet átlengő meleg szeretet s a szerzőnek hőse iránt érzett őszinte lelkesedése

¹ 1913. évf. 1117. l.

² Die goldene Legende. Franziskus v. Assisi in der Poesie der Völker M.-Gladbach. 1913.

³ Franz v. Assisi. Legenden. Kempten-München. 1912.

⁴ Ismertetését l. Arch. Franc. Hist. VII. (1914.) 404. l.

⁵ Očerki religioznoj žizni v Italii XII. XIII. wiekow. S. Peterburg, 1912. Bő ismertetését adja az Arch. Stor. Italiano LXXII. vol. II. 1. (1914.) 340 s. kk. II. és az Arch. Franc. Hist. VII. (1914.) 367 s. kk. II.

⁶ Der hl. Franziskus v. Assisi und die Renaissance. Sechs Vorträge von der Hildesheimer Generalversammlung. Köln, 1911. 59. s. kk. II.

⁷ St. François d'Assise et Savonarole, Inspirateurs de l'Art Italien. Paris, 1911.

⁸ Histoire artistique des Ordres Mendiants. Paris, 1912.

és lépten-nyomon megnyilatkozó, színekben gazdag impressioniz-musa bőven kárpótol e hiányért. Egészben véve a bevezetés méltó fordításához s a kettő együttesen örvendetes gyarapodása irodalmunknak. A mit néhány évvel azelőtt az olasz szellem egy másik nagy képviselőjével, Dantéval kísértett meg Kaposi, ugyanazt tette assisi szt. Ferenczcel: közelebb hozta hozzánk. Dantét az eszünkhez, szt. Ferenczet a szívünkhöz. Mind a két alkotása egész munka; mind a kettőn egy emberöltőn át dolgozott. A jól megérdemelt elismerés csak a becsületes munkának kijáró jutalom.

BALANYI GYÖRGY.

B. Jenšovský, Politika kurfišta saskétro v Cechách v posledních letech vlády Rudolfa II. A szász választófejedelem politikája Csehországban II. Rudolf uralkodásának végső éveiben. Prága, 1913. XII+106.

A cseh tudományos akadémia történeti értekezései sorában az utolsó kötet (I. tc. c. 49) ezt az érdekes korszakot tárgyalja; bár a fehérhegyi ütközet kora és előzményei bőven vannak megvilágítva, aránylag kevesen foglalkoztak a katastropha külpolitikai előzményeivel, a szomszéd tartományok protestáns társadalmának cseh vonatkozásaival. Mi okozta az 1618–20. évi kudarcot a külpolitika szempontjából?

A tanulmány az 1547. évi cseh-szász barátkozás tárgyalásával kezdődik, de legszebb részletei II. Keresztély fejedelem trónrajutásával foglalkoznak. Az új választó testvérével együtt ismételen jár Prágában, tiszteleg a császárnál, de még jobban barátkozik az elégtelen cseh főurakkal, papjai érintkeznek a néppel, biztató ígéretekkel sem fukarkodnak, úgy hogy a prot. közvélemény megváltóját látja az ifjú daliás fejedelemben. Még jobban tudta megnyerni a császár kegyét, a ki reá bizta Mátyás főherczeggel való tárgyalását is s a cseh rendek habozó magatartása a csaszlaui országgyűlésen, majd a császár részleges detronisatiójánál, jórészt a választófejedelem befolyásának tulajdonítható.

Pedig már láthatták volna, hogy a különben is decomponált német protestánsokra nem számíthatnak, legkevésbé pedig a két-szinű fejedelemre, a ki őket vallásszabadság iránti első actió-

jukban is cserben hagyta. Többet tettek nála az idegennek nézett és kevésbé népszerű brandenburgi és pfalzi fejedelmek. A cseh küldöttséget fogadta ugyan, de hideg hangú ajánló levelét nem külön követség, hanem általuk küldte el a császárnak. Kevéssel utóbb menesztett ugyan követeket Prágába, de ennek feladata csak az volt, hogy megnyugtassa a császárt uruk dynastikus és személyes hűsége felől.

Még jobban kitűnt a szász fejedelem kétszínű játéka, mikor a passauai sereg már gyülekezett. Nyilvánvaló volt, hogy Mátyás király ellenében az ifjú trónutódnak szánt Lipót főherczeg érdekében cselekszik, de ügyes diplomatái még mindig áztatni tudták a cseheket. Még akkor sem merték gyanúsítani vélt protectorukat, mikor a sereg már betört Csehországba.

Gindely, a ki a szász politika néhány fejezetét szintén tárgyalta, örültségnek minősítette a szász fejedelem ragaszkodását a császárhoz. A szerző rokonszenvesen itéli meg a braunschweigi herczeg és a szász fejedelem hűségét, kik a hagyományos családi politika és jobb meggyőződésük szavát követve, nem nézték a pillanatnyi előnyt, nem keresték a természetes kapcsolatot hitsorsosaikkal, hanem bár ravaszkodással kitartottak uruk mellett. A szerző érdeme szerint méltatja a szász fejedelem ügyes politikáját, mely fenn tudta tartani a kapcsolatot a császár és a megbántott csehek között s nem engedte, hogy a harcosszereknek beléje vetett bizalma egy pillanatra is megrendüljön. A magasabb politikai eszme érdekében fáradozott diplomatái: Leyrer, Gödelmann, Gerstenberg szereplése teljes sikert aratott Prágában, az udvarban, a rendeknél és a népnél egyaránt.

A politika motívumait elemezve, a szerző azt találja, hogy ez személyes vonzalmi politika volt a császár személyéhez fűzve, melynek a szász és a braunschweigi herczeg személye adott némi súlyt addig, a míg Rudolf ügyét védeni lehetett. Tekintélyüket ellensúlyozta az anhalti herczegnek ugyancsak személyes jellegű gyűlölete a császárral szemben, de még inkább a kétszínű spanyol követ don Baltasar de Zuniga y Fonseca, kik a lemondás keserű tényét és legkeményebb pontjait tudatosan készítették elő.

Érdekes részleteket találunk Mátyás prágai koronázó ünnepéről. 1611. évi pünkösd hétfőjén folyt le a koronázás, kora reggel, a külföldi követségek az udvari személyzet távollétében, a kik

(szász követség kivételével) bár kaptak meghívást, a császárra való tekintettel tüntetőleg távolmaradtak, csak a florenczi követ, Zuniga és a pápai nuntius vettek részt. A cseh rendek, bár Rudolf már pünkösdi utolsó napján feloldotta őket a hűségeskü alól távol maradtak, a sileziai, lausitzi stb. küldöttek csak a koronázás után kapták meg a felmentést, mikor a császár kijelentette, hogy lemondását kierőszakolták. Legkinosabb helyzetben voltak a szász követek, a bukott párt képviselői. Bujkáltak a városban, menekülni szerettek volna, de az apathiába merült császártól sem elbocsátó levelet, sem búcsú kihallgatást nem kaphattak. Közben terjedt a pestis, referensük dr. Pffretzschnert május 27-én a vész áldozata lett, mire a követség június 4-én megszökött. Még akkor sem tudták, hogy ifjú fejedelmük egy nappal előbb Drezda és Mühlhausen között az úton szélhűdés következtében meghalt 28 éves korában. Alig élte túl fenséges ura és saját politikája bukását.

Utóda lett az alig 26 éves János György; akit Rudolf császár már VI/12-én megerősített. Az indultumot ugyan nem jó szívvel vette a fejedelem, de egyébként biztosította a császárt, hogy Szászország hűségére most is számíthat.

Az ígéret alig tartott az év végéig. Már a választófejedelmek értekezletén kitünt, hogy az ügyes Zuniga lekenyerezte a mainzi fejedelmet és vele együtt megnyerte a szász fejedelmet is. János György azzal érvelt, hogy hitsorsosai mitsem várhatnak a rideg Rudolftól s inkább támogatja a török ellen küzdő Mátyást, mintsem a Habsburg ellenes ligát. Rudolf jókor jött halála biztosította a conservatív irány diadalát, a szász választó épügy, mint Rudolf leghivebb embere és Mátyás egykori ellensége, a braunschweigi herceg a katolikusokkal szavaztak, megbuktatták a protestans uniót Mátyás javára.

Ezzel a protestans ügyet nem ejtették el, ellenkezőleg a befolyásos szász választó sokat tett cseh hitsorsosai javára, hitkérdésekben, de mereven elzárkózott ennek politikai vonatkozásai elől, főleg akkor, mikor a calvinista jellegű, szász nézetek szerint eretnek cseh testvériség kezdett jelentkezni. Ez az ellentét okozta, hogy a cseh protestansok Mátyás halála után a rivális pfalzi Frigyes pártjára állottak a protestans, szász választó pedig a katolikus Habsburgok híve maradt.

A szász politika bukása Csehországban foglalkoztatja az

utolsó 1620-ig terjedő rövid fejezetet. Alapjában véve a munka az 1611. év eseményeit tárgyalja drezdai, bécsi stb. levéltárak új anyaga, külföldi követek jelentései és a röpirat-ujságok adatai nyomán. Bevilágít az udvari intrikák, a diplomácia és a papság cselszövéseibe. Háttérben folyik a cseh és a szász krypto calvinismus küzdelme az orthodox lutheranismussal, de már Szászországban az orthodoxia kerekedik felül, Csehországban a másik jut diadalra, hogy megbontsa a rövid ideig tartott egyetértést s előkészítse a fohérhegyi katasztrófát.

Szűkebb hazai vonatkozású részletei, a mint forrásai is mutatják, nincsenek. A bécsi és zsitvatoroki békéről, csak hirdásképen emlékezik meg. Rudolf és Mátyás harcának fentvázolt részleteiben a magyarságnak szerepét nem ismeri.

ERNYEY JÓZSEF.

Kováts Gyula: Hajnik Imre rendes tag emlékezete.
Felolvasta a Magyar Tudományos Akadémia 1916 márczius 27-én tartott ülésén.

Tizennégy évvel ezelőtt, 1902 augusztus 30-án 62 éves korában hunyt el a magyar alkotmány és jogtörténet tudományának éleseszű és nagykészsütségű úttörő bajnoka: Hajnik Imre. — 1840-ben született Pesten, középiskolai tanulmányait Pesten a piaristák nagyírhú gymnasiumában kezdte, majd, minthogy atyját, a herceg Eszterházyak jószágigazgatóját, állása Bécsbe szólította, a bécsi skót benzések gymnasiumában 1858-ban fejezte be. A jogot a bécsi egyetemen kezdte hallgatni és a pesti egyetemen fejezte be. Már kora ifjúságában vonzódott a történettudományok iránt, a mire származásánál fogva praedestinálva volt, ugyanis anyai szépatyja Markovics Mátyás az egyházi jog tanára volt a pesti egyetemen, nagyatyja Hajnik Pál pedig a múlt század elején írt tabellaris módszer szerint egy magyar jogtörténetet.

Ilyen előzmények után kezdte meg Hajnik tanári és tudósi működését, a melylyel a magyar jogtörténet tudományos művelésének alapköveit rakta le.

Hajnik emlékének tudós méltatója az emlékbeszéd II. részében megragadja az alkalmat, hogy előadja az úgynevezett európai egyetemes jogtörténet tudomány keletkezésének és fejlődésének

történetét. Előadásának lényege, hogy bár az egyes nemzetek lörekedtek ugyan arra, hogy joguk történetét nagy keretekben, széles mederben műveljék, mégis senki, sem a németeknél, sem a franciáknál, de még nálunk sem kívánta azt, hogy az európai jogok története *szerves egészként* tárgyalassék. A mi nyilvánvaló, mert hiszen ha nincs európai egyetemes jog, akkor ennek történetéről sem lehet beszélni.

Nálunk csak azt kívánták, hogy azokat a külföldi *régi* jogokat, a melyek a magyar jog fejlődésére hatással voltak, alaposan fel kell használni a magyar jog történetének méltatásánál. A magyar jogtörténet ilyen irányú kialakulását azonban megakadályozták az 1848 utáni események.

1861-ben Wenzel Gusztáv volt az, ki a pesti egyetemen a német jogtörténet helyett az egyetemes európai jogtörténet tanítását kívánta s nemsokára megírta ilyen irányú tankönyvét is.

Az emlékbeszéd harmadik részében, annak tudós írója fejtegeti azt, hogy Hajnik célja voltaképen az 1848-czal megszakadt jogtörténeti irány művelése volt. Tehát a magyar jog történetének buvárlása *összehasonlító jogtörténeti alapon*.

Ilyen irányú működéstől egy időre elszorította őt az egyetemes európai jogtörténet tankönyvének megírása, melyben Hajnik feladatát oly genálisan oldotta meg, hogy művét az Akadémia 1878-ban méltónak ítélte a Marczibányi-jutalomra. Innen fogva ismét a magyar jogtörténet összehasonlító alapon művelésére tért vissza, a melynek egyik classicus példája életének utolsó nagy műve, a melyet számos apróbb monographiával készített elő: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpádok és vegyesházbeli királyok alatt. (1899.) Ebben a munkában Hajnik voltaképen kijelölte az irányt arra, hogy hogyan kell nálunk a jogtörténet tudományát művelni.

A jeles emlékbeszéd V. részében egy kis tévedés csúszott be, ugyanis Hajnik tudomásunk szerint nem a *nemesi birtok* jogi történetét óhajtotta megírni, hanem a mint azt barátai előtt többször hangoztatta és a mint ez irányu anyag gyűjtése is mutatja, célja a *magyar nemesi jog* történetének megírása volt.

Mi a kik a sors kegyéből Hajnik tanítványai lehettünk, az egyetemes európai jogtörténetből tartott előadásait bámulva hallgattuk. Csodáltuk a nagyészű, nagy készségű tudóst, a ki magasszárnyalású előadásaiban önkéntelenül is hatalmas tudá-

sát csillogtatta. És valamint tankönyvének tömör szavai mögött egy-egy gondolattömeg rejtőzik, úgy előadásában is minden szónak meg volt a maga hordereje, a melyet hallgatósága a maga laikus eszével fel sem ért, s gondolatainak magas régióiba felemelkedni nem is tudott. Noha halála óta is már nagyot haladt a magyar történettudomány, mégis működésének eredményei, a tudományos igazságok, a melyeket az adatok tömegéből megállapított, oly szilárdak, hogy azokra bizvást lehet tovább építeni.

A tanítvány soha el nem muló hálájával kísérjük emlékét!

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Heinrich Finke: der Gedanke des gerechten und heiligen Krieges in Vergangenheit und Gegenwart. (Akademische Vorträge der Freiburger Universität, 1915.)

Az antik szellem nem ismerte az igazságos háború gondolatát: Augustinus vezeti be az emberiség eszmevilágába. A háború szent. Ágoston szerint csak akkor igazságos, ha magasabb célnak, az igaz békének (*pax vera*) szolgálatában áll s ez a *pax vera* akkor következik be, ha az isteni jogrend, a *justitia* állapota uralkodik. I. Gergely és VII. Gergely közvetítésével Augustinus gondolatai a középkori irodalom közkincsévé válnak. Az igazságos háború gondolatának további fejlődése a középkorban Aquinói Tamás, Dionysius Carthusianus, Aegidius Colonna neveihez kapcsolódik. Érdekes, hogy az örök béke problémája az egész skolasztikus irodalomból hiányzik. Az igazságos háború fogalma maga nem volt változatlan, egységes. Egyes írók szerint a háború igazságtalan, ha a belátható kár nagyobb, mint a remélt haszon; Vittoria igazságtalannak tartja a háborút, ha két ország helyi harcából világháború keletkezhetik! A spanyol Navarra a francia uralkodó és a Habsburgok között kitört viszály elintézését már választott bíróságra akarja bízni. Ugyancsak nevezetes fejlődési mozzanat az a formula, hogy az uralkodó csak akkor üzenhet háborút, ha erkölcsileg meg van győződve, hogy győzni fog: de igazságos háborúnak nem szabad vereséggel végződnie. A *justitia* ilyen értelmezéséből következik, hogy nincsen igazságos háború *ex utraque parte*. Lehet, hogy mindakét ellenfél háborúja igazságtalan, de nem lehet, hogy mindakettő igazságos. Macchiavellivel a háború elméletének új korszaka kezdődik, a «világi gondolkodás» kora.

Justus Hashagen: Diltheys Studien zur Ideengeschichte. (Vergangenheit und Gegenwart, 1915. 1.)

Dilthey összegyűjtött munkáinak 1914-ben megjelent első

kötete lehetővé teszi, hogy történetírói munkásságának szellemét meghatározzuk. D. a történetírásnak egy új fajtát alapozta meg: az ideatörténetet. Az igazi dogma-, jog-, philosophia-, irodalom-történet mindig ideatörténet. D. tulajdonképeni célja az európai szellemi élet egységes fejlődésének feltárásában állott: ez a cél arra kötelezte, hogy a philosophián és a theologián kívül a szellemi élet összes sphaeráit bevonja kutatásai körébe. Tárgyának páratlan kiterjedése az oka annak, hogy kevés befejezett munkát alkotott: a részleteknél jobban érdekelt az egyetemes összefüggés. Schleiermacher életrajza, a «Bevezetés a szellemi tudományokba», a Hegel-életrajz egyformán töredékek maradtak, a világtörténeti szempont azonban egységbe fűzi e fragmentumokat. Dillthey legértékesebb kutatásai a renaissance és a reformatió szellemi genesisére vonatkoznak. Ezt a tárgyat ötször dolgozta fel a «Weltanschauung und Analogie des Menschen etc.» czímen megjelent kötet tanulmányaiban. Az ideatörténeti módszer, melynek alapjait D. vetette meg, nem elvont fogalomtörténet, hanem az emberi szellem összes megnyilatkozásaiban az irracionális, érzelmi és emotionális életre egyaránt kiterjeszkedik. Ez a legfőbb különbség, a mely a hegeli iskola módszerétől elválasztja. Nem akar constataálni, de teljes energiával érvényre akarja juttatni az eszmék fontosságát a történeti fejlődés egészében.

B. Fogarasi: Das Prinzip der Ergänzung in der Geschichtslogik. (Kantstudien, 1916, Heft 2—3.)

A történetírás nem a természettudományok módjára általánosító, hanem individualisáló tudomány; de ahhoz, hogy az individuumot megismerhessük, túl kell mennünk rajta, ki kell egészítenünk. A kiegészítés fogalma alá különböző műveletek tartoznak. Logikai szempontból megkülönböztetjük azt az esetet, a melyben a rész van adva és a hozzátartozó átfogó egészet keressük a fordított lehetőségtől, a melyben az adott egész alapján keressük vagy rekonstruáljuk a hiányzó részeket. A történeti módszertanból ismert eljárások, a constructió, reconstructió, interpolatió stb. ilyen logikai természetű eljárások. Egy másik fontos felosztás a kiegészítés időbeli és értelmi jelentését határozza el. Minden történeti individuum időbeli és értelmi összefüggésekben lép fel, ezeknek meghatározása a tudomány feladata. A legáltalánosabb időbeli összefüggés, a melyet ismerünk tartalmi szempontból a világtörténelem, formai szempontból a mult, jelen és jövő egysége. Ez a történelem formai synthesise, szemben

a világtörténelemmel, a mely mint a szellem kialakulása és önkifejtése a történelem tartalmi egészét jelenti.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. M. *Doeberl*, *Entwicklungsgeschichte Bayerns*. I. köt. 3. jav. kiad. München, 1916. X. 637 l. — A. *Rosenberg*, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark*. Wien, 1914. X. 200 l. — G. v. *Below*, *Die deutsche Geschichtschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen*. Berlin, 1916. XIII. 184. l. — J. *Mc. Cabe*, *Crises in the history of the Papacy*. London, 1916. 459 l.

P. G.

Ókor.

Kornemann Ernő (*Zur altitalischen Verfassungsgeschichte*. Klio. 1914. évf. 190—206. l.). Rosenberg Arthurnak «Der Staat der Italiker. Berlin, 1913» cz. művével kapcsolatban az ősitáliai államszervezetek fejlődéséről mondja el véleményét. Szerinte az ősitáliai községekben 3—3 *ædilist* találunk, a kiknek hivatása az igazságszolgáltatás (*iuri dicundo*) és a pénzkezelés (*præfectus arari*) volt. Ezt az állapotot később etrusk hatás alatt felváltotta az egyhivatalnokállam, midőn az állam élén a *dictator* állt, mellette egy vagy két *ædilissel*. Az utóbbi esetben az átalakulás alighanem úgy ment végbe, hogy a három *ædilis* közül az egyik társai fölé emelkedvén mint *dictator*, vagy az oszkoznál mint *meddix tuticus* az állam élére került. Rómában a királyságot alighanem a *dictatorság* váltotta fel. A harmadik és legfiatalabb államforma a kéthivatalnokállam, midőn a *dictator* helyébe két *prætor* lépett. Ez az átalakulás Latiumban még 340 előtt történt, de megtaláljuk azt az umbereknél is, a kiknél az állam élén két *maro* áll. Rómában később a két *consul* foglalja el a *dictator* helyét, *dictator*t csak veszély idejében választanak.

Groag Ede (*Beiträge zur Geschichte des zweiten Triumvirats*. Klio. 1914. évf. 43—68. l.) Három apró tanulmányt közöl a második *triumviratus* koráról. Az elsőben Antoniusnak magatartását a perusiai háború korában igyekszik megmagyarázni. Véleménye szerint a köztársaságiak legyőzése után Octavianus és Antonius együttesen vállalták magukra veteránjaik kielégítését. Octavianus elvállalta, hogy földbirtokot szerez nekik, míg Antoniusnak a nekik ígért pénzüsszegeket kellett volna előteremtenie. Míg Octavianus kötelezettségének meg is felelt, Antonius

a pénzt ugyan összeharácsolta Ázsiában, csakhogy az barátjai kezén elúszott. A katonák azért haragudtak reá és ezért nem merte ő Lucius Antoniust és Flaviat Octavianussal szemben támogatni. A második tanulmányban T. Marius Urvinasnak urbinoi feliratáról szól, a melyben megemlített duo principesen Octavianust és Antoniust érti. A harmadik tanulmányban Kleopatranak haláláról értekezik. Kleopatra öngyilkosságot követett el; Octavianus azonban siettette és lehetővé tette azt.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. Theodor *Birth*. Römische Charakterköpfe. 2. kiad. Leipzig, 1916. 336 l., 20 mell.

Középkor.

A Mitteilungen d. Instituts f. österreichische Geschichtsforschung XXXVI. Bd. 4. H. (1951) 575—594. ll. *Emil Goldmann* érdekes feladatra vállalkozik. «*Beiträge zur Interpretation der Kapitularien zur Lex Salica*» című dolgozatának ezen első részében ugyanis sorra veszi a kapitularek néhány kifejezését, fordulatát, melyeknek eddig kielégítő magyarázatát nem tudták adni, s tekintetbe véve az eddigi magyarázatokat, új helytálló megoldásokhoz igyekeznek jutni. Ezek a helyek a következők: Cap. II. 4. § 2. (Quod si istud . . . cromaverint), a hol a megoldás helyesnek látszik; Cap. IV. 4. (preter evisionem dominicam); Edictum Chilperici c. 2. «ut rebus concederemus; Ed. Chilperici c. 8. «marias, qui nuntiabantur ecclesias», az eredmény igen érdekes és valószínű; Decr. Chloth. c. 11. «ad sorte aut ad plibium promoveatur», végül a Capitulare V. 3.-ban előforduló «ebrius» szót magyarázza. Ezek a fejtegetések módszerüknél fogva elsősorban a philologust fogják érdekelni, de minthogy interpretációja nem egyszer teljesen megváltoztatja az illető hely értelmét, a jogtörténészek részéről is nagy érdeklődésre tarthat számot.

PATEK FERENCZ.

A Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung XXXVI. köt. 288. s k. ll. Ottenthal E. beható vizsgálat alá veszi IX. *Leo pápának 1053 márcz. 12. kelt bulláját*, mely a Chioggia melletti Brondolo kolostort erősíti meg felsorolt birtokaiban. A bulla, mely eredetiben maradt meg, a Lanna-gyűjte-

ményből jutott a bécsi udv. és áll. levéltár birtokába. Ottenthal apróra megvizsgálván a bulla külső és belső sajátságait, azt föltétlenül hitelesnek jelenti ki. Nagyon tanulságosan mutatja ki a különben ismeretlen kézből származó íráson Humbert kardinálisnak, IX. Leo pápa bizalmasa írásának hatását. Az íróról egyébként csak annyit lehet egész biztosan megállapítani, hogy itáliai származású. A dictatum-összehasonlítás, melyet Ottenthal igen nagy gonddal végez, nem vezet biztos eredményre, mert a bulla IX. Leo egyéb leveleinek dictatumával való egyezések mellett eltéréseket is mutat. Azonban teljesen megfelel a Leo-oklevelek új stílusának. Tárgyilag sincs semmi ok a gyanúra az 1053-iki bulla ellen, mely az ugyanazon kolostor részére szóló oklevelekkel szemben a birtokfelsorolást is fentartva, becses forrás a helyi történet számára is.

SZENTPÉTERY IMRE.

Könyvek. S. *Unger*, De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steten in de middeleeuwen. Amsterdam. 1916. 12, 211. l. — Ch. H. *Haskins*, The Normans in European history. London, 1916. 264 l. — Marthe *Genzmer*, Das Fischergewerbe und der Fischhandel in Mecklenburg vom 12. bis zum 14. Jahrhundert. Freiburg i. B., 1916. 56 l. — Hermann *Junghanns*, Zur Geschichte der englischen Kirchenpolitik von 1339 bis 1423. U. o. 1916. XIII, 102. l. — *Rudolf Schmitz*, Der Zustand der süddeutschen Franziskanerkloster am Ausgang des Mittelalters. U. o. 1916. XIII, 107 l. — Friedrich Albert *Groetcken*, Die Franziskaner an Fürstenhöfen bis zur Mitte des XIV. Jhs. Münster, 1916. 50 l.

Újkor.

Az 1531-ben megcsodált s ma halleynek nevezett üstökösnek a reformátorokra tett hatásáról számol be *Dr. Rauscher J. a Zeitschrift für Kirchengeschichte 1911. 259. ll.* (Der Halleysche Komet J. 1531 und die Reformatoren.) Először Zwinglinél nyerrünk róla hírt, a ki már augusztus 16-án ír róla, miután előbb már három napig figyelte. Két napra rá Luther és Melancthon is említést tesznek róla; az utóbbi egy astronomus barátjától tudakozódik. Sokan szemlélik és értesítik ismerőseiket az általuk tett észleléseikről, némelyek alkalmi ismertetést írnak, sőt még vers is üdvözli az ég sápadt vándorát. Melancthon veje is a vers-

készítők között van. Érdekesek a róla közölt hiedelmek. Az általános az volt, hogy bajt hoz a világra. E bajok száma temérdek. A reformátorok is ilyest vélnek kiolvasni belőle. Ismeretes, hogy Melanchton sokat foglalkozott astrologiával; Luther e tudomány realis értékét nagyon kevésre becsülte. Egyetlen adat volna, mely Luthernek az astrologiában való hitét bizonyítani látszik, de ez is eléggé szabatos és megvilágosító, mert különbséget tesz a csillagoknak az emberi lélekre és testre való hatása közt; amarra való hatásukat egyáltalán nem, erre való hatásukat csak valószínűnek tartja. Az astronomiáról azonban Luther véleménye elismerő volt. Az 1531 üstökösnek Luther bizonyos jelképi jelentést mégis juttat; Károly császárra és Ferdinándra gondol, mint a kik részéről nagy veszély keletkezhetik.

Melanchton mint astrologus az üstökösnek ilyen vonatkozásai iránt érdeklődött különösebben. Ő is első sorban a reformáció sorsán aggódott. A veszély hirnökét látta az üstökösben. Egyes országokban, mint Magyarországon, Csehországban és Ausztriában pestist jósolt, Bajorországban és ismét Ausztriában nagy vérontást.

Zwingleinek zavaros sejtései voltak az üstökösről, mint azt életírója Bullinger kifejti. Midőn megkérdezte őt nézetéről egy barátja, azt mondta, hogy a csillag próbatétel az embereknek az igazságról, de Krisztustól nem tántoríthat el. Ezekhez hasonló nyilatkozatokat kapunk a kisebb tekintélyű reformátoroktól is. E nyilatkozatok azt mutatják, hogy bár az üstökösről való hit sokféle alakot öltött sokaknál, a legnagyobbaknál azonban az üstököstől való félelemnek nyoma sem található.

Sikerült jellemzésben rajzolja meg *Takáts Sándor* a budai basák egyik legkiválóbbjának vezír *Szokolli Musztafa basának* a képét a *Budapesti Szemle* 1915. áprilisi 460. számában. A jellemrajz a legjobbak közé tartozik azok között, a miket Takáts tollából olvastunk. Itt szigorúan kitűzött korlátok között mozog, beleönti szeretetét és nyelvképességét az alak karakterizálásába. Azok között a török urak között, a kik szerettek magyar földön tartózkodni, Musztafa említendő első helyen, a ki habár összeköttetéseinél fogva magasabb tisztségeket is elnyerhetett volna, nem akar Budáról elmenni, sőt mindenképpen azon fáradozik, hogy Budáról el ne mozdítsák. Fölmerült oly nézet e ragaszkodás megértésére, hogy Musztafa magyar származású volt; ezt azonban egész magaviselete tagadni látszik. Egykorú leírás szerint hatal-

mas természetű, szép férfi volt, józanul és mértékletesen élt, a természetnek nagy kedvelője volt, erre mutat kiválóná fejlesztett kertészete és rendben tartott gazdasága, volt érzéke az építkezések kultúrfeladata iránt és Budán nagy építkezéseket végeztetett; pénzügyei rendezettek voltak; a kereskedelmet meg tudta becsülni. Családi élete példásnak volt nevezhető, gyermekeit igen szerette. Barátai még az ellenséges oldalról is voltak, a magyar főurak némelyikével barátságos levelezést folytatott. Ő volt az, a ki oly lovagiasan temette el a hős Zrinyi Miklósnak a szigetvári vértanunak testét. Budai basává 1566 aug. 3-án lett s a vilajet élén állott 1578 végén történt kivégeztetéséig. Halálát a portán rendszeresen folyt áskálódás okozta; állítólag az is ok volt elvesztésében, hogy nem volt hajlandó feleségül venni a szultán nővérét, a kit felajánlottak neki. Igaza van a szerzőnek abban, hogy az ajándék nagyon szívesen fogadott volt úgy Budán, mint Sztambulban, de az adatok, mikre Takáts ennek igazolására hivatkozik, szerintünk nem *ajándékre* vonatkoznak, hanem a portának évenként fizetni szokott *adóra*. A tévedés onnan származik — úgy hisszük — hogy a munus honorarium kitélt az egykorú magyar nyelv tisztességes ajándék kifejezéssel adta vissza. Erről az 1547. és 1562. békekötésekben olvasható munus honorarium kifejezés minden kétségünket eloszlatja.

Egyes történetírók — így a cseh történet egyik újabb monographusa Denis is — kemény ítélettel sujtják a jezsuitákat azért, hogy II. Ferdinándot nevelésükkel elrontották és eszközükké tették. Ezzel az állítással szemben *Alois Kroetz* (Gutachten der Jesuiten am Beginne der katholischen Generalreformation in Böhmen. Historisches Jahrbuch 1913. I. 257.) vizsgálat alá veszi azokat a véleményeket, melyeket a jezsuiták az eléjük adott egyes állami kérdésekben adtak s megállapítja annak mértékét is, hogy mennyiben fogadta el azokat a császár. A Jézustársaságnak nem minden tagja volt egy véleményen abban, hogy katolikus uralkodó, vagy uralom más vallásukat katolikus államban megtűrhet-e. Egyesek csak mint elméletet helyeselték az elvet, gyakorlati érvényesítésére nem gondoltak. Bellarmint, az elvnek elméleti harcosságát és magyarázóját nem mindenütt követték a jezsuiták; sőt Becanus, a bécsi egyetem tanára és II. Ferdinánd gyóntatója úgy nyilatkozik, hogy ha az uralkodó az eretnekeknek vallásuk szabadságát illetőleg ígéretet tett, ez az ígéret rá

nézve kötelező. A prágai jezsuiták ily irányú felfogását hirdeti II. Ferdinánd felséglevele, melyben ígéretet tesz a Mátyás által adott jogok és kiváltságok megtartására. Eléggő engedelkeny Becanus véleménye akkor is, midőn az alsó-ausztriai rendek a császárral békülni óhajtanak s vallásuk szabadságát kérik; Becanus nem áll a rideg elutasítás alapján. A császári tanácsban voltak nála kevésbbé engedelkeny világiak is; sőt a római curia erőtelennek találta felfogását, úgy hogy kénytelen volt a maga védelmére egy iratot előterjeszteni a szentszéknél.

A fehérhegyi csata után nem nyílt alkalma a császári gyóntatónak közvetlen tanácsokat adni ura számára, mert a mellette levő tanácsosok elég megbízhatók voltak a császár szemében. A cseh kérdésben is megvoltak a tanácsadók, ha pedig alaposabb megfontolásra volt szükség, a prágai érseket kérdezték meg, a ki a maga külön tanácsadóira támaszkodott. E tanácsban találunk prágai jezsuitákat is. Ezeknek a véleményéről mint rendtárs Becanus is tudomással bír és beszámol a rend generálisának. E nézetekről ma egyetlen levél található Rómában 1621-iki datummal, melyen három vélemény (egy cseh, osztrák és német) olvasható a csehek letörése tárgyában. Közöttük legkiméltlenebb büntetést javasol a cseh, ellentétét, a szelidséget ajánlja az osztrák vélemény, míg a német a kettő közt a közép-helyet foglalja el.

A pápai nuntius küldetése 1621 május végén bizonyos mozgást vitt a Csehország sorsát kormányzó körök életébe. Egy akkor készült vélemény a legharczasabb eszközök használatba vételét sürgeti a katolikussá teendő Csehország érdekében. De nem lehetett egyelőre sietni, mert a szász választó szomszédságára és a határokon még be nem fejezett harcokra is tekintettel kellett lennie az intézőknek. Egyelőre csak a terveket csiszolták tökéletesre, melyek fölélték az egyházi és világi téren szándékolt összes javítási terveket. Végre mind e sok tervezés gyümölcse megérett; Mansfeld a bajor választóval Miksával való egyezés után (1621 október 10) nem veszélyeztette már közvetlenül Csehországot, majd nemsokára Bethlen Gábor is abba hagyta a harcot, a nikolsburgi béke után. Csehország és az ellenreformáció sorsát kizárólagosan Ferdinánd és tanácsosai akarata döntötte el.

ZSINKA FERENCZ.

Mikor tűnt fel Egyptom meghódításának gondolata a francia külpolitika horizontján? — erre a kérdésre keres feleletet *S. Hellmann*. (*Frankreich und Ägypten von Leibnitz bis auf Napoleon*. Hist. Zeitschrift. 117. Bd. 1917. 24—41. ll.) Az eszmét Leibnitz pendíti meg először, a ki «Bedenken von der Securität des deutschen Reiches» (1670) és «Consilium Aegyptiacum» (1671.) c. munkáiban részben a keresztény solidaritás nevében, részben a kecsesgető anyagi és katonai előnyökkel Egyptomra igyekszik terelni XIV. Lajosnak a német birodalmat fenyegető hódító szándékait. De kísérlete meddő marad. Később, 1738. d'Argenson követeli Franciaország számára a Nilus országát, de mikor 1744. külügyminiszter lesz, meg sem kíséri megszerzését, mert a hivatalos külpolitikát még mindig erős törökbarátság jellemzi. Csak a XVIII. sz. második felében a török birodalom életképességébe vetett hit megingásával s az orosz és osztrák felosztó tervek nyilvánosságra jutásával kezd komolyabban érdeklődni a francia diplomácia Egyptom kérdése iránt. Első jele ennek Vergennes külügyminiszternek Thuguttal folytatott tárgyalása (1777) és Saint Priest konstantinápolyi nagykövet egy terjedelmes emlékirata, mely első ízben utal Egyptom fontosságára egy India ellen intézendő támadás esetén. Francia részről egy 1789-ből származó névtelen consuli emlékirat sürgeti először egész világosan Egyptom megszállását főleg Ausztria veszedelmes hódító szándékai miatt, melyek Görögországon és az Archipelaguson át egész Alexandriáig és Suezig elnyúlnak. A forradalom kitorése után Lazowski műszaki kapitány ajánlja ismét 1798. jan. 4-ről keltezett jelentésében Egyptom és a szigetek megszállását. Egy hónappal utóbb (febr. 9.) a tartomány kitűnő ismerője Ch. Magallon nyújt be aprólékos részletességgel kidolgozott tervet Egyptom meghódítására. Talleyrand néhány nappal később (febr. 14.) teljesen Magallon gondolatmenetével, sőt szavaival ajánlja a directoriumnak elfogadásra az expedíció tervét.

XV. Lajos keleti politikájára vonatkozó ismereteinket bővíti *A. de Cursonnak* eredeti kútfőkre támaszkodó tanulmánya: *L'ambassade du comte des Alleurs à Constantinople*. (*Revue d'histoire diplomatique*, 1914, 392—459. ll.) Des Alleurs gróf des Alleurs márkinak volt a fia, a ki 1704-től kezdve II. Rákóczi Ferencz oldalán működött és a XIV. Lajostól fizetett segélypénzeket utalta ki a fölkelő vezérnek. A magyar fölkelés lehangolása után Konstantinápolyban működött. Fia Lengyel-

országban kezdte diplomatai pályáját. Portai követté 1747. nevezték ki, mivel elődje, Castellanue teljesen tehetetlennek bizonyult. Az 1747. ápr. 1-én kelt követi utasítás értelmében des Alleursnek minden eszközzel küzdenie kellett az orosz befolyás ellen, támogatnia Svéd- és Lengyelország ügyét, általában nagyobb aktivitásra bírnia a portát *à servir nos intérêts sans nous engager*. Az új követ 1747 elején indult útnak Szászországon és Lengyelországon keresztül. Kíséretében volt Tóth András, a magyar emigrans-brigadéros is, a ki széleskörű ismeretségével és tekintélyével nagyon megkönnyítette az utat. Chocimba júl. 20. érkeztek meg, de itt hosszabb időt kellett tölteniök, mert a porta menetlevele késett. A késedelmezés miatt csak szept. 5-én érték el Konstantinápolyt. Des Alleurs Castellanue vonakodása miatt csak 1748. vehette át a követség vezetését. Mint követ utasításának megfelelően igyekezett rábírni a portát, hogy az 1712-iki konstantinápolyi béke első pontja értelmében akadályozza meg Oroszország beavatkozását Lengyelország ügyeibe. De I. Mahmud kormánya arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 1739-iki belgrádi béke hatályon kívül helyezte a konstantinápolyi békét s így csak akkor tehet valamit, ha Lengyelország maga kéri a segítséget. Erre des Alleurs Duperron de Castera varsói ügyvivő segítségével kieszközölte, hogy a lengyelek Czernanowski útján tényleg hivatalosan is beavatkozásra kérték a szultánt. Mivel azonban Czernanowski csak egyes hatalmasoknak és nem az egész köztársaságnak volt a megbízottja, küldetése eredménytelen maradt. Ő volt különben az utolsó hivatalos lengyel diplomata Konstantinápolyban. Nagyobb sikerrel működött des Alleurs Svédország érdekében, melyet szintén az orosz hatalom fenyegetett. I. Frigyes uralkodásának végső éveiben az orosz kormány az 1743-iki abói békében kieroszakolt veszedelmes jogai alapján Svédországot is Lengyelország sorsára akarta juttatni. A versaillesi kormány azonban minden követ megmozdított szövetségese megmentésére. Első sorban a portát igyekezett des Alleurs útján erélyesebb fellépésre bírni, a mi azonban a hagyományos török politika mellett csak nagyon nehezen sikerült. Csak tömérdek diplomatai jegyzékváltás után sikerült a kérdést kielégítő módon elintézni. Harmadik megbízatása volt des Alleursnak, hogy egy francia-török és egy orosz-török szövetség érdekében tárgyalásokat folytasson. Meg is indította az alkudozásokat, de a porta inaktivitása miatt nem tudott kielégítő eredményt elérni. A szul-

tán csak *traité d'amitié* és nem *traité d'alliance* kötésére volt hajlandó. Végül említést érdemel des Alleurs fáradozása a balkáni, krími és perzsiai francia érdekek ápolása terén is. Az érdemes követ 1757. nov. 20. halt meg Konstantinápolyban.

Haller Károlynak, a restauráció híres jogbölcseleljének ausztriai működéséhez szolgáltat érdekes adalékot *E. Reinhard*. Két emlékiratát közli 1801-ből, illetve 1802-ből. (*Zwei Denkschriften Karl Ludwigs v. Haller*. Historisches Jahrbuch, 1916, 411—424. ll.) Az első emlékirat Ausztria megrendült pénzvizonyával foglalkozik s eszközöket ajánl a bajok orvoslására. A legbiztosabb orvosságot a hitelviszonyok megjavításában s a bevételek és kiadások egyensúlyának helyreállításában jelöli meg. Az adó önkényes emelését nagyon kétes értékűnek tartja; helyette inkább a meglevő jövedelmi források gazdaságosabb kihasználását és az eddig követett pénzügyi politika hibáinak megjavítását ajánlja. A javaslatba hozott új adónemek tárgyalásánál külön hangsúlyozza Magyarország hozzájárulásának megnyerését. Igen kedvező világításba helyezi Haller tisztánlátását javaslatának utolsó fejezete, melyben az államadósságok apasztásának egyéb eszközei mellett a fölösszámú hivatalnoksereg és az udvari személyzet számának csökkentését és a sok felesleges kegydíj megvonását is szóba hozza.

Történeti szempontból még értékesebb a rendkívül terjedelmes, 198 lapnyi második emlékirat, mely Ausztriának más államokhoz való viszonyát és egy új szövetségi rendszer létesítésének eshetőségeit vizsgálja. A sok találó észrevétel éles szemről és széles látkörről tanuskodik, de itt-ott kiütökzik bennök a reakcionárius gondolkodás is. A dolog természetének megfelelően Franciaországgal foglalkozik legbővebben az emlékirat; általában tárgyilagos hangon szól róla, de helyenként kelletlenül élénkebb színeket használ. A köztársaság mellett különös figyelmet fordít Porosz- és Oroszországra. Poroszország politikájával nem rokonszenvez az író; nem tudja neki megbocsátani a baseli békét és a császárhoz hű egyházi fejedelmek birtokainak világiasítását. De azért a nyílt ellenségeskedés helyett mégis inkább ajánlja a közeledés és egyesülés politikáját; a kiméletlenebb rendszabályok igénybevételét csak abban az esetben tartja szükségesnek, ha Poroszország akadályozná az egyesítés munkáját. Hasonló szempontokból vizsgálja Haller a többi államokhoz való közeledés eshetőségeit. Befejezésül a diplomaták jobb kiképzését sür-

geti; különösen ajánlja alapos bevezetésüket az idegen államok külső és belső viszonyainak és diplomatiái vonatkozásainak ismeretébe.

Igen actualis tárggyal foglalkozik *F. Meinecke* cikke: *Landwehr und Landsturm seit 1814*. (Schmollers Jahrbuch f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reiche. 1916. III. 1—26. ll.) A porosz Landwehrt Boyen hadügy-miniszter 1814 szept. 3-iki véderőtörvénye és az 1815 nov. 21-iki rendelet szervezi. E szerint a Landwehrkötelezettség a 26-ik évvel kezdődik és a 39-ikkal zárul. A hét első, 26—32. évfolyam alkotja az első kategóriát, melynek magva az állandó hadseregben kiképzett legénységből kerül ki; másik része a sorhadból kiszorult s hevenyében kiképzett Landwehrujonczokból áll. Ezen utóbbi militia-jellegű elemek száma idővel egyre emelkedik, mert 1816 után apasztják a sorkatonaság számát. A második kategoria első sorban helyőrségi szolgálatot teljesít, de a szükséghez képest a hadsereg kiegészítésére is felhasználható; évenként nyolcz napi gyakorlat van számára előírva, de ez a szabály tényleg soha sem valósul meg. A népfelkelői kötelezettség 17—50. évig tart. Boyen béke idejére is szervezni akarja a népfelkelést; azért a városokban Bürgerkompagnie-kat, a falvakban pedig Landkompagnie-kat akar szervezni, de terve meghiusul. Az új szervezet csak részben válik be. Különösen sok baj van a tisztikarral, mely a kapitányig bezárólag egy évi önkéntesi szolgálatot teljesített Landwehrtisztekből kerül ki. A tényleges tisztek hiányos kiképzésük miatt lenézik tartalékos társaikat s a Landwehrben inkább politikai, demokratikus intézményt, mint igazi hadsereget látnak. A politikai szempont mellett azonban gazdasági és katonai tekintetek is közreműködnek a reform előkészítésében, melyet leghatározottabban Clausewitz (1858, jul.) és Roon (1859, júl.) sürgetnek. Az 1860-iki új törvény 40,000-ról 63,000-re emeli az évi ujonczlétszámot s a meglevő formatiókat 39 gyalogos és 10 lovas ezreddel egészíti ki. A Landwehr első kategóriájának három ifjabb évfolyamát a tartalékhoz osztja be, a másik négyet pedig eltávolítja a táborig hadseregből. A Landwehrrszolgálat idejéül a 29—39., a népfelkelés tartamául a 17—49. éveket állapítja meg, de hangsúlyozza, hogy az idősebb folyamok lehetőleg tehermentesítendőek. Az északnémet szövetség 1867-iki véderőtörvénye egészen feladja a második kategóriát s a szolgálati idő határául a Landwehrrnél a 32., a népfelkelésnél a 42. évet jelöli meg. De ez a

szervezet az 1870-iki háborúban nem válik be. Moltke és Roon alighanem zavarba jönnek, ha tovább tart a háború. A szolgálati időt így is fel kell emelni 32-ről 35-re s a megritkult kötelékeket kiképzetlen póttartalékosokkal kell kitölteni. Végre az 1875-iki népfelkelési törvény után az 1888 február 11-iki törvény szabályozza véglegesen a honvédelmi kötelezettséget. Legfontosabb újítása a Landwehr második kategóriájának visszaállítása a 33—39. évfolyamokkal gyakorlatok nélkül, de katonai ellenőrzéssel. A népfelkelési kötelezettség 17—45-ig tart s két részre tagozódik (17—39, 40—45). Az új törvény tehát voltaképen a boyeni és a rooni korszak synthesise azok hibái nélkül. Utolsó lényeges változtatása a két éves szolgálati idő bevezetése (1893.), a mi jobb kiképzési módszerek keresésére kényszeríti a katonaságot.

A XIX. századi lengyel forradalmak utolsó fejezete rendszeren Szibériában és Svájcban játszódik le: amoda a száműzöttek kerülnek, ide az emigránsok menekülnek. Az utóbbiak történetéhez érdekes adatokat szolgáltat Jan *Kucharzewski* cikke: *Les Polonais en Suisse au XIXe siècle*. (L'Aigle Blanc. Revue des questions polonaises. 1916, jún. 123—161. ll.) Az első svájci lengyel menekült Kosciuszko. A kiváló szabadsághős 1796. Angliába s innét Amerikába megy, a hol mindenütt nagy fényvel fogadják. Később Franciaországban telepszik meg. Barátjának, a svájci Zeltner Péternek fontainebleau-i házában él és teljesen távollattja magát Napoleon önző lengyel politikájától. A bécsi congressus után ő is reménykedéssel fogadja I. Sándor császár terveit, de hamar kiábrándul belőlük. Nem is tér vissza hazájába, hanem barátjával együtt Solothurnba vonul, a hol igen kellemesen telnek napjai. Itt éri utól a halál is 1817. okt. 15.

Az igazi lengyel emigráció csak az 1830-iki forradalom után indul meg. A menekülők legszivesebben Franciaországot keresik fel, melyet második hazájoknak tekintenek. Innét állandó összeköttetést tartanak fenn minden demokratikus mozgalommal. Mikor 1833 tavaszán tudomást szereznek a frankfurti csíny előkészületeiről, Besançonból, Dijonból és környékükről mintegy ötszázan Oborski ezredes vezetésével Svájcra keresztül Badenba indulnak. De mire Bern kantonba érkeznek, már véget is ér a fölkelés. Ekkor az emigránsok egy része visszafordul Franciaországba, a többség azonban Svájcban marad, a hol Bern radikális végrehajtó tanácsa, majd a nagytanács igen előzőkenyen gondoskodik róluk. De a volt forradalmárok Svájcban sem tud-

nak nyugodni. Mazzini izgatására a Ramonino tábornok vezetése alatt álló savoyai felkelést akarják diadalra segíteni. De ez a vállalkozásuk is teljes kudarczczal végződik, mire sokan újra visszatérnek Franciaországba, a visszamaradottak pedig Mazzinival megalapítják a *«giocvine Europa»*-t (1834 ápr. 12.), majd egy hónappal utóbb külön *«ifjú Lengyelország»* szakosztálylá szervezkednek. Az egyesület utóbb Brüsszelbe teszi át székhelyét s igen nagy tevékenységet fejt ki a lengyel nemzeti öntudat ápolása tekintetében.

Az 1863-iki forradalom újra actualissá teszi a lengyel emigráció kérdését. Zürichben a forradalom kitörésekor Vögeli elnöke alatt először ideiglenes, majd márcz. 23. állandó *Comité centrale fédéral suisse pour les affaires de la Pologne* alakul, mely nagy tevékenységet fejt ki a lengyelek segélyezése terén. Munkájában támogatják a vidéken nagy számmal keletkezett hasonló bizottságok. Mikor a felkelés leverése után ismét számos menekült érkezik Svájcba, ezek gondozását is a comité vállalja magára. A svájcziai lengyel sympathiájának maradandó emléke a Rapperswillban közkölségen felállított 28 láb magas fehérsasos márványoszlop, melynek felírása ünnepélyes tiltakozás az erőszakos elnyomás ellen. (1868.) Ugyanitt rendezték be 1869. a rapperswilli vár alsó részében a lengyel-múzeumot, mely lengyel történeti, tudományos, szépirodalmi és művészeti emlékek gyűjtésével foglalkozik.

Kétségtelen, hogy a világháború csirái a balkáni krízisek légkörében érlelődtek a kipattanásig. A most mérköző felek némi utólagos correctióktól eltekintve akkor kerültek először szembe egymással. Ebből a szempontból rendkívül tanuságos és actualis *Fraknoi V.* tanulmánya: *Die Haltung Englands auf der Londoner Botschafterunion 1912—13*, (Deutsche Revue, 1916, nov. 182—196. ll.) mely meggyőzően bizonyítja, hogy Anglia már a második Balkán-válság idején háborúra gondolt s nem rajta mult, hogy a katasztrófa bekövetkezését egyelőre sikerült elodázni. A londoni conferentia összehívásának különös, Ausztria-Magyarországot sértő mellékkörülményei, a tárgyalások szándékos elhúzása s a balkáni államok követeléseinek jól-rosszul leplezett támogatása mind a mellett bizonyítanak, hogy az elnöklő Greynek titkos szándékai voltak a gyűléssel. Nikita kihívó viselkedése az egyesült nagyhatalmakkal szemben még jobban megerősíti ezt a gyanút. Ismeretes, hogy Nikita a saját felelős-

ségére ostrom alá fogta a nagyköveti unió által Albániának ítelt Skutarit és az ostrommal akkor sem hagyott fel, a mikor Berchtold márcz. 18-iki jegyzékében kényszerrendszabályokkal fenyegette meg, ha a város lövetését meg nem szünteti és a polgári lakosság elvonulását meg nem engedi. A conferentia egy ideig közömbösen nézte a különös játékot. Csak márcz. 20-án tartott ülésében határozta el az ellenségeskedések megszüntetését és a megszállott területek visszaadását, de az erről szóló végzést Grey csak márcz. 27-ikén hozta Nikita tudomására. A kicsiny Montenegro azonban daczolt egész Európával. Miklós király április 1. visszautasította a londoni gyűlés követeléseit és a mikor emiatt egy nemzetközi flotta jelent meg Antivari előtt, még ő emelt panaszt országa semlegességének megsértése miatt. Skutari ápr. 23-ikán bekövetkezett eleste után pedig fennhéjázóan kijelentette, hogy a város ügyét a balkáni szövetség békeconferentiáján kívánja tárgyaltatni. És Grey még ilyen előzmények után sem átalította komolyan szóba hozni Montenegro területi és pénzügyi kártalanítását. A furcsa helyzetnek csak Berchtold erélyes fellépése, az osztrák-magyar csapatok megjelenése a montenegrói határon és Daniló trónörökös mérséklő közbelépése vetett véget. Nikita máj. 4-ikén kénytelen-kelletlen kiűrtette Skutarit. Montenegro eljárása csak azzal magyarázható, hogy valamelyik nagyhatalom mögötte állott. Melyik? Oroszország aligha, mert még márcz. 4-ikén bizalmasan figyelmeztette Nikitát Skutariért hozott áldozatai hiábavalóságára. Grey ingadozó magatartása és huzavonája mellett csak Angliára gondolhatunk. Azt kell hinnünk, hogy szándékosan halogatta a megegyezést, hogy a tárgyalások folyamán ürügyet találjon a fegyveres föllépésre. De erre nem került sor. A német diplomácia nagy önfegyelmezést tanúsított, mert ekkor már tudomással birt az 1912. nov. 19—20-iki angol-francia egyezményről, mely arra az esetre is kilátásba helyezte Anglia Franciaországnak tényleges segítségét, ha az általános békét veszedelem fenyegetné.

BALANYI GYÖRGY.

Könyvek. M. B. *Gawritt*, The French colonial question 1789—1791, Ann Arbor (Mich.), 1916. 4, 167. l. — Konrad *Förster*, die wirtschaftliche Lage der Deutsch-Ordens-Ballei Westfalen im XVIII. Jh. Münster, 1916. 79. l. — J. *Larsen*, Bidrag til den danske Folke-undervisnings — or Folkeskoles Historie 1336—1784.

Kjbenhavn, 1916. 412 l. — A. *Becker*, Die Wiedererstehung der Pfalz. Kaiserslautern, 1916. 124 l. — H. Th. *Cox*, Napoleon krijsgevangen. Amsterdam, 1916. 4. 141. s. — W. J. M. van *Eysinga*: Ontwikkeling en intwud der Nederlandsche tractaten sedert 1813. 's Gravenhage. 1916. 12, 176 l. — Carl *Bertuchs* Tagebuch vom Wiener Congress. Breslau, 1916. VIII, 288 l.

Az 1914-ben kitört világháború.

Karl Hans *Strobl*, der Krieg im Alpenrot. Berlin, 1916. 234 l. — *Gallipoli*, der Kampf um den Orient. Von einem Offizier aus dem Stabe des Marschalls Liman von Sanders. Berlin, 1916. 117 l. — E. *Jäckh*, Der grosse Krieg als Erlebnis und Erfahrung. I. köt. Gotha 1916. XI. 287 l. — A. V. v. *Koerber*, Luftkreuzer im Kampf. Leipzig, 1916. 124 l. — H. *Schörs*, Das christliche Gewissen im Weltkriege. Freiburg, i. B. 1916. XV, 263 l. — D. *Schäfer*, Der Krieg 1914–16. I. rész. Leipzig, 1916. 440 l.

G. P.

I. *Franziasország és Spanyolország*. *Mousset* A.: En Espagne. Catholicisme et germanophilie. Paris (Revue hebdomadaire) 1915, 15. l. (ism. Revue historique CXXII. 1916. 160–162.) — *Mousset* A.: La propagande allemande en Espagne. Paris (L. Pochy) 1915, 16 l. (I. u. o.) *Morel-Fatio* A.: L'attitude de l'Espagne dans la guerre actuelle. Paris (L. de Soye), 1915, 16 l. Kiv. Le Corr. 1915 jan. 25 (I. u. A.). — *Morel-Fatio* A.: Les néo-carlistes et l'Allemagne. Paris (u. o.) 1915, 24 l. Kiv. Le Corr. 1915 júl. 25. (I. u. o.) — *Morel-Fatio* A.: La gallophobie espagnole. Lausanne. (impr. réunies) 1915, 20. Kiv. Bibl. un. et revue Suisse 1915 decz. (I. u. o.) 183 l. — *Paris* P.: L'Espagne et la guerre. Kultur et civilisation. Bull. hisp. 1916. jan.–márc. — *Lantier* R.: La propagande française en Espagne. Revue de Paris XXIII. 1916. 661–672. l. — *Lamy* E.: Choses d'Espagne. Revue des deux Mondes 1916 aug. 1. 504–528. l. — *Giraud* V. La France d'aujourd'hui jugée par les étrangers. U. o. 1916. aug. 15. 901–934. l. — *Carrillo Gomez*: Voix espagnoles. Paris (Berges-Levrault), 1916. — *Carrillo Gomez*: Parmi les ruines. (Fr. ford. u. o.), 1915. — *Carrillo Gomez*: Le sourire sous la mitraille (Fr. ford. u. o.) 1916.

II. *Németország és Spanyolország*. *Schulten* A.: Spanien und Deutschland. Leipzig, Teubner, 1915, 50 has. (Kiv. Intern.

Monatschrift X.) — *Morf* H.: Cervantes. (Intern. Monatschr. XI. 1916 deczember) — *Mayrhofer*: Spanien. Reisebilder. Freiburg, 1915.

III. *Dél-Amerika*: *Bryce* J. Les Républiques sud-américaines. Traduit par Gandillon Gens-d'armes. I. II. Paris (Rivière, 1915). — *Pouvoirville*, A. L'Allemagne et la science coloniale. Le Figaro, 1916. júl. 20. — *Schädel*, B.: Unsere kulturellen Beziehungen zu Südamerika vor und nach dem Kriege. Leipzig, Teubner, 1915 (Kiv. Intern. Monatschr. X. 1916. 301—328.) — *Ibero-Amerikanisches Leitbuch*. Herausgegeben vom Hamburgischen Ibero-Amerikanischen Verein. Hamburg (Broschek), é. n., 68 l. — *La Cultura latino americana*. Crónica y bibliografía de sus progresos. Publicada por el Seminar für romanische Sprachen und Kultur. Hamburg. Vol. I. Num. I. Cöthen (O. Schultze) 1915, 136. l. (Bibliografía latino-americana 74—136. l.)

IV. *Franciaország és Ausztria-Magyarország*. *Belsky* E.: Le socialisme autrichien et la guerre. Paris (le groupe social tchèque Égalité), é. n. 1916. — *Beneš* E. Détruisez l'Autriche-Hongrie. Paris (Delagrave), 1916. (Ism. Merc. de France CXII. 1916 720 l.) — *Chervin* A. L'Autriche et la Hongrie de demain. Paris (Berger-Levrault) 1916.

V. *Franciaország és Németország*. *Flach* J.: Essai sur la formation de l'esprit public allemand. Paris (Temis, 1915. — Ism. Revue crit. L. 1916. 39—46). — *Berard* V.: L'éternelle Allemagne. Paris (Colin) 1916. (Ism. R. crit. L. 1916. 33—37. l.). — *Daudet* E.: Les auteurs de la guerre de 1914. Paris (Attinger) 1916. (I. Bismarck. Sajtó al.: II. Guillaume et François Joseph. III. Les complices.) — *Verhaeren* E.: Au Peuple allemand. Le Figaro 1916. aug. 15. — *Roesemcier* H.: Peuple allemand, éveille-toi. Le Temps 1916. Aug. 15.

KARL LAJOS.

Magyar Történet idegen nyelvű folyóiratokban.

A nagyszombeni «*Katholische Pfarrblätter*» (1914. 5., 6. és 12. szám, további 1915. 1., 2., 3. sz.) szélesebb körök számára közli a nagyszombeni Szt.-László prépostság történetét. Érdemes ezt a közleményt itt megemlítenünk, mert az határozottan haladást jelent a kérdés eddigi tárgyalásaihoz képest. Végleges eredményeket itt sem kapunk, az anyag hézagossága miatt kétes, vajon

juthatunk-e egyáltalán ily eredményre — a szerző úgy látszik nem is törekedett a végleges megoldásokra. A cikksorozat szerzője joggal figyelmeztet arra, hogy a prépostság alapítása kétségtelenül királyi elhatározáson alapszik (hasonló viszonyokról Stendalban a keleti német gyarmatterületen Krabbo által értesültünk) s e mellett annak a ténynek is világosabban kellene kifejezésre jutnia, hogy a priores Flandrenses által lakott terület a nagyszebeni prépostság alapítása előtt az erdélyi püspökség hatósága alá volt rendelve. Nincs tisztázva az a kérdés, hogy minő viszonyban volt a prépostság a II. Endrétől tervezett nagyszebeni püspökséghez, továbbá a nagyszebeni káptalanhoz és a nagyszebeni plebániához, noha e kérdésekben is több találó megjegyzése van a cikknek. A tanulmány érdeméül említjük, hogy a prépostság történetét nem elszigetelten vizsgálja, hanem különösen rámutat a magyar egyházjog történetének általános kérdéseire. A tanulmányhoz oda van csatolva a nagyszebeni prépostok jegyzéke a XV. század elejéig; e jegyzéknek a Wertneré mellett is meg van a maga értéke.

AUNER MIHÁLY.

Az 1593 június 22. Auersperg András, Eggenberger Ruprecht ér Erdődi Tamás vezérlete alatt kivívott sziszeki győzelem több tekintetben fontos következményekkel járt; nevezetesen megmentette az erősen veszélyezett országszéleket és kedvező fordulatot adott az 1591 óta folyó török háborúnak. A váratlanul jött fényes diadal érthető feltűnést és örömet keltett mindenfelé. Az általános érdeklődést mutatja a sok egykorú ujságlap. De bár a győzelemről nagy számmal maradtak reánk egykorú leírások, az ütközet lefolyásának képét nem könnyű rekonstruálni, mert a jelentések mindegyike annak a vezérnek a személyét állítja előtérbe, a kinek táborából származik. Legutóbb *A. H. Loebel* foglalkozott a kérdéssel *Das Reitergefecht bei Sissek vom 22. Juni 1593* című cikkében. (Mitteilungen d. Instituts f. österreichische Geschichtswissenschaft IX. Ergänzungs. 3. H. 1915. 767—787 ll.) Beható forráskutatáson alapuló tanulmányának főérdeme a dolog természetének megfelelően nem annyira új részletek kiderítésében, mint inkább az eddig ismertek megrostálásában és rendezésében keresendő. Különös figyelmet érdemel benne az egykorú forrásanyag gondos osztályozása és a döntő mérkőzés világos és szabatos leírása. Csak sajnálni lehet, hogy az érdekes szerző a

magyar történetirodalmat teljesen figyelmen kívül hagyta s e miatt néhány tárgyi tévedés is csúszott be értékes dolgozatába. (Például Istváni munkája szerinte 1685 jelent meg először. 569. l. l. j.)

Sébeville marquisnak XIV. Lajos bécsi rendkívüli követének két hetenként küldött jelentései között, melyek jelenleg a francia külügyministerium levéltárában őriztetnek, egyebek közt egy terjedelmes olasz jelentés is található az 1682. és 1683. évi magyarországi hadi eseményekről. A jelentés névtelen írója egy olasz tiszt, a ki mint a Herbeville-ezred tisztikarának vagy talán a vezérkarnak egyik tagja tényleges részt vett a leírt harcokban. A koránál és terjedelménél fogva hecses kútfőből hosszabb részletet közöl a *Revue d'histoire diplomatique* 1914-iki évfolyama. (*G. Guillot: Un témoin italien de la guerre des imperiaux contre les Turcs 1683.*) A közölt rész Lotharingiai Károly seregeinek mozdulatait írja le április 18-ától augusztus közepéig. Többek között megtudjuk belőle, hogy a május 7-én Pozsony közelében egyesült császári csapatok létszáma 23,000 gyalogosra, 9000 lovasra, 6000 vértésre és 3000 dragonyosra rúgott. A negyvenezer főnyi seregben ötezer magyar is szolgált. A különböző hadmozdulatok és utóvédharcok részletes leírása jelentékenyen bővíti a Bécs felmentését közvetlenül megelőző eseményekre vonatkozó tudásunkat.

BALANYI GYÖRGY.

A nagyszombati *Revista Teologica* 1915. évi XVI. –XVIII. számában *Dragomir Silviu*: «*Alegreia și denumirea episcopului unit Joan Patachi*» cím alatt új adatokat közöl a 2-ik erdélyi gör. kath. román püspök szokatlan megválasztási s kinevezési módjáról. Ezen adatokat részben helyreigazítja, részben kiegészíti *Păclișan Zenovic* a balázsfalvi *Cultura Creștina* 1916. 2—3. számaiban.

Az első unitus püspök, *Athanáz* halála után csak néhány *őzegebb* esperes lett meghíva az *1713 szeptember 9-én* Gyulafehérváron megtartandó választó zsinatra. Ezek a *cseh* eredetű *Wenceslau Frantz* jezsuitát választották meg *egyhangúlag*. De a bécsi körök a *román* eredetű fogarasi papot *Patachi* Jánost akarták püspöki székre juttatni. Azért *1714 április 16-ára* új választó zsinatot hívtak össze. Az esperesek azonban most sem akartak *Patachi*ról hallani, hanem újból *W. F.-t* választották meg, illetőleg jelölték s mellette még kettőt: *Demeter* gyulafehérvári

és Pál hátszegi esperest. Patachiról azért nem akartak tudni, mert renegátnak tekintették, a ki Rómában *latin* ritus szerint szenteltetett föl pappá s egy alkalommal avval fenyegetőzött, hogy az erdélyi román egyház szertartásait meg fogja változtatni. Az 1714 november 24-én tartott zsinaton az esperesek *harmadszor* is megválasztották a cseh *Wenceslaut*, míg a bécsi udvar által ajánlott román *Patachi* alig kapott négy-öt szavazatot. W. ellen azonban Petz Lőrincz jezsuita «sub rosa» azt a vádat emelte, hogy bizonyos *Ursulá*-val «*contraxit semi-ponsalitia*» . . . s egy izben azt mondta volna, hogy ezt az *Ursulát* inkább szereti, mint a püspökséget. A 3. zsinat eredményét is megsemmisítették (Bécsben. Ezért 1715 január 2-án néhány öregebb esperes tiltakozik, hogy *Patachit* akarják felülről rájuk erőszakolni olyan szokatlan módon («*insolito more incogitabilibusque adhibitis modis et violentiis*»). A tiltakozás szintén eredménytelen marad. 1715 január 9-én megtartják Nagyszebenben a 4-ik választózsínatot, melyen állítólag csak *egyellen* esperes vett részt, ki *Patachira* szavazott. W. jan. 18-án visszalépett a candidatióból. Így az 1715 márczius 24-én tartott ministeri conferentia P. megerősítését ajánlotta. III. Károly jóvá is hagyta a conferentia véleményét, de míg a pápa is hozzájárult, még hat esztendő telt el: XIII. Incze csak 1721-ben «*Ecclesiam Cristi*» bullájával erősítette meg P. püspököt, miután ez a latin ritusról áttért a görögre. Őt esztendeig vezette *Patachi* az erdélyi görög-katholikus egyházat.

Lupaş János: «*12 petitori ai episcopiei transilvane vacate dela 1796—1810*» Brassó 1916. 45 l. Az erdélyi udvari cancellaria Ievltárában fennmaradt acták alapján ismerteti szerző az erdélyi görög-keleti román egyház viszonyait az 1796—1810-ig reákenyszerített interregnum és fejetlenség idején, jellemző részleteket közölvén azon lelkészek, esperesek, archimandriták és püspökök kérvényeiből, kik ezen 14 esztendő leforgása alatt ismételen fordultak kérvényeikkel a bécsi udvarhoz az erdélyi püspökség elnyerése végett. Nem kevesebb mint 12 ilyen kérő és aspiráns akadt. Köztük *hat román*, még pedig: *Bălăşescu* Isaia bukovinai és *Joanovici* Nestor bezdini archimandriták; *Huţovici* Miklós vajdahunyadi, *Popovici* János houdoli és *Panovici* Miklós brassai főesperesek s végül *Moga* Vazul, szászsebesi lelkész; 5 *szerb*: *Joanovics* János bácskai püspök, *Kengelatz* Pál szentgyörgyi s *Radivoevich* Sinesius meszicsi archemandriták, *Petrovics* Ábrahám ujvidéki főesperes s *Mihalovics* János pesti lelkész; végül egy

bizonytalan eredetű volt *sardisi* érsek: *Moloch* Timót. Az akkori viszonyokra s gondolkozásmódra fölülte jellemző, hogy Bánffy György erdélyi gubernator e sok aspiráns és jelölt közül éppen a legcsekélyebb képesítéssel s tehetséggel bíró szászsebesi lelkeszt: *Moga* Vazult pártolta s nagy befolyással a bécsi udvarnál kieszközölte, hogy ezt ültessék a püspöki székre. Ünnepeles beiktatása Kolozsvártt ment végbe 1811 június 29-én ónapjár szerint. 34 esztendeig állott a gör. kel. román püspökség élén.

A balázsfalvi *Cultura Creştina* 1916. 1. számában *Modrigan* János *Scartea cronicii lui Sircai* (S. krónikájának sorsa) cím alatt kimutatja, hogy 1811 végén S. krónikája kész volt s a következő év elején a *nagycáradai censor* beleegyezését adta, hogy ez a krónika bárhol jelenjék meg Magyarországon. De a krónika még sem jelent meg. Szerző azt a hypothesisit koczkáztatja meg, hogy talán S. kortársa *Major* Péter, az egyetemi nyomdában megjelenő román könyvek censora hiusította meg S. tervét, mivel ő is éppen akkor adta ki *«Istoria pentru inceputul Românilor in Dacia»* című munkáját s nem akarta, hogy S. krónikája ennek concurrentiát csináljon. Ezért 1814-ben S. Erdélyben próbálja kiadni krónikáját, de az erdélyi censura sokkal szigorúbb, mint a magyarországi. A krónikát veszélyesnek találva, szerzőjétől elkoboztatta s így az eredetije Kolozsvártt maradt. Mai napig is a kolozsvári egyetemi könyvtárban őriztetik.

Pagini Literare 1916. 4–7. számaiban *Lupaş* János az 1816-ban született híres erdélyi román költő *Mureşan* *András* hirlapírói munkásságáról értekezik, hosszabb cikksorozatban ismertetvén M. nézeteit a művészetek fejlődéséről, különös tekintettel a román nép művészi hajlamaira, valamint azon kezdetleges körülményeket is vázolja, melyek megakadályozták a népben rejlő tehetségek teljes kifejlését és lendületét.

LUPAS JÁNOS.

KÜLÖNFÉLÉK.

Gyárfás István Tihamér. †

1863—1916.

Gyárfás Tihamér váratlan és korai elhúnytával a magyar történeti és archæologiai tudomány lelkes és érdemes munkást veszített. Elismerésben kevés része volt, — azt nem kereste. — Ritka példája volt az önzetlen, szemérmes kutatónak. Fényesen indúlt. 1887-ben jelent meg Budapesten «Őskeresztény műemléki tanulmányok» című dolgozata, melyben a keresztény archæologia módszerével dogmatikai szempontból vizsgálta a római katakombák emlékeit. Két évvel utóbb adta ki Pannonia őskeresztény emlékei (Budapesten 1889) című művét, a melynek célja volt kimutatni, hogy a kereszténység Pannoniában már az első századokban, Constantinus előtt elterjedt volt. Mintegy példát akart nyújtani, «miként lehet a régészek által felkutatott és megismert emlékeket a történelem számára érvényesíteni.» A kis mű, melyben a feliratos emlékek alapján a sirmiumi és lauriacumi érsekségek jogköre alá tartozó pannoniai püspökségek és egyházak történetét igyekezett tisztázni, szinte úttörő jelentőségű volt.

Sajnos, a fiatal tudós nem maradt meg a keresztény archæologia nálunk vajmi gyéren művelt mezején. 1893-ban a brassai főgymnasium tanára lett. Mintegy két évtizednyi hallgatás után élete utolsó éveiben csudálatos hőségben tette közzé kutatásainak eredményeit, a melyek Brassó város és általában Erdély multjára, emlékeire vonatkoztak. A brassai ötvösökről és ötvösművekről 1908 óta az Archæologiai Értesítőben, utóbb könyvek alakjában is (A brassai ötvösség történetéből, Kolozsvár 1909; Brassai régi ötvösművek, Budapest 1910) megjelentek, sok új anyagot és adatot tartalmazó, becses és lelkiismeretes, sőt alapvető munkák. A Turul 1909—1911. évfolyamaiban Brassó város levéltárában, az ottani múzeumokban és magángyűjteményekben őrzött czimeres leveleket ismerte.

Nagy ambícióval és az őt jellemző önzetlenséggel indította meg a Batthyáneumi című folyóiratot, a melyet gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök illetőleg az általa létesített gyulafehérvári

püspöki könyvtár nevére el nevezett el és a melynek tiszta jövedelmét a gyulafehérvári egyházmegyei múzeum javára szánta. Nem tudom, volt-e ily jövedelme a folyóiratnak, a melynek első kötete 1911-ben, a második 1913-ban jelent meg Brassóban. Ha nem volt, nem Gyárfáson mult, aki — noha a körülmények miatt szerény külső keretben is — megkapó buzgalommal igyekezett abban az Erdélyre és első sorban az erdélyi egyházmegyére vonatkozó történeti, archæologiai, irodalom- és művészettörténeti adatokat összegyűjteni és ismertetni. Néhány kiváló munkatárs mellett Gyárfás maga írta a közlemények túlnyomó részét. Tanulmányainak, gyűjtésének, érdeklődésének sokoldalúságáról tanúskodnak e czikkek, a melyek java egyházi művészeti emlékek ismertetését nyújtja. Mint kutatót és papot ezek érdekelték leginkább és fő vágya volt az erdélyi egyházmegyei múzeumnak előmozdítása.

A jelen sorok írója ismert egyet-mást Gyárfás ama tervei közül, a melyeket megvalósítania már nem sikerült és a melyek egyike sem irányult személyes érvényesülésre, hanem Erdély műemlékeinek fokozott felkutatására, megmentésére, ismertetésére. Aggódva kérdehetjük, akad-e majd méltó követője ott a délkeleti végen? Ó ott valóban missiót teljesített, nem könnyűt és nem hálását.

Barátai kegyelettel fogják megőrizni az előkelően szerény, úriasan önzetlen férfiú emlékét.

ÉBER LÁSZLÓ.

Krzyżanowski Szaniszló. †

1865—1917.

Súlyos csapás érte a lengyel történettudományt s közelebbről a krakói tudományegyetemet Krzyżanowski Szaniszló halálával. A lengyel történelem tanszéke árvult el az ő elhunytával, az a tanszék, melyen a híres Szujski és Piekosinski adtak elő egykor.

Tanulmányait befejezve megszerezte a bölcsészeti és jogi doktorátust s azután tanulmányai kiegészítése céljából Bécsbe és Rómába ment, hol főképp a történelem segédtudományaival foglalkozott. Fiatalon, 25 éves korában habilitáltatta magát a krakói egyetemen az említett tárgyakból; 1895-ben rendes tanár lett s Czermak Viktor tanár halála után 1915-ben a lengyel történelem katedróját vállalta el.

Nem volt közönséges ember; európai műveltségű, mély tudású, világos ítélőképességű tanár volt. Számos alapos és értékes

munkája jelent meg a középkori lengyel diplomatika köréből, mint «*A lengyel diplomatika kezdetei*» (Początki dyplomatyki polskiej), *II. Premysław kancellariája* (Kancelaria Przemysława II), *A krakói székesegyház okiratai* (Dyplomy katedry krakowskiej), *Nagy Kázmér követsége Avignonban* (Poselstwo Kazimierza Wielkiego), *Krakói esküdtek könyvei* (Księgi ławnicze krakowskie). Igen becsesek a krakói középkori polgárság történetéből vett tanulmányai, mint a *Morsztin családról* (O Morsztynach) és *A krakói polgárság gyűléseiről* (O sejmikowaniu mieszczaństwa krakowskiego) szólók. Nagyon értékes ama kis tanulmánya, mely Szent Szaniszló vitájának, egy kérdését megvilágítja s eldönti. Utolsó munkája *A keleti kérdés a lengyel történelemben* (Problem wschodni w historyi polskiej), melylyel a lengyel történelem katedráját foglalta el.

Roppant érdemeket szerzett Krzyżanowski az által, hogy ezeröt száz középkori lengyel okiratnak fényképét gyűjtötte össze, melyből már sokat kiadott «*Monumenta Poloniae paleografica*» című facsimilés kiadványban. E becses kiadványból két füzet jelent meg, a harmadik részben a háború, részben a szerző betegsége következtében még nem jelent meg. Tanítványai számára állította össze az «*Album paleographicum*»-ot és a «*Specimina paleographica*»-t.

Nagy érdemeket szerzett a krakói városi levéltár rendezésével és vezetésével s anyagának folytatólagos kiadásával.

Fáradhatatlan munkássága ezzel sem elégedett meg, hanem megteremtette «*Krakó története és emlékei kedvelőinek társulatát*» («*Towarzystwo miłośników historyi i zabytków Krakowa*»), melynek pompás évkönyveit esztendőkön keresztül szerkesztette.

Nagy tudománya korán utat nyitott neki a krakói tudományos akadémiába, melynek munkálataiban szintén tevékeny részt vett. Az akadémia által szervezett római kutató expedíció alkalmával megkapta a pápai paleografus címet.

De nemcsak mint tudós volt nagy, hanem mint tanár is. Szeretetreméltó, vonzó egyéniségével tanítványainak szeretetét és ragaszkodását érdemelte ki s nagyban előmozdította azt, hogy oly sok fiatal lengyel történetíró foglalkozik most a lengyel középporral.

E sorok írója három féleven át volt a megboldogult tanítványa s alkalma volt ez alatt megismerkedni az ő nagy tudásával és ritka erényeivel.

Délnyugati harczter, 2700 m. asan. DIVÉKY ADORJÁN.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vambéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából	1.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János	10.—
Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos	2.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból.	
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szöveget készített hozzá	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metzszéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplugi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szöveggyűjteméssel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész —60. II. rész	—80
Komjáthy B. Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kun Géza: Ismereteink Tibetről	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra	—80
3. szám. Thury József. A középázsiai török nyelv ismertetése	—80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.—
— És Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—
Gróf Kun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliotheca ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-meczei német nyelvjárás hangtana	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás	—90
3. Gréb Gyula: A székesi felföld német nyelvjárása	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz :	
A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Verecs Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szeneczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkacsí Bernát. Árja- és kankázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regói és időző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medvénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsnékek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állatnékek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Érdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömői-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pestli Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaborator grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondattana	5.—
Szegedi Gergely Enekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dező. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap.	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap.	20.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

MAGYAR MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 136

v. l. 128.

1917.

3. és 4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tízives füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1917

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők
(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Réz Mihály</i> : A politikai tudomány és Széchenyi	225
<i>Hóman Bálint</i> : A magyar nép neve a középkori latinságban (II. közl.)	240
<i>Fraknói Vilmos</i> : Beckensloer magyar primás III. Frigyes német császár szolgálatában 1459—1489. (II. és befejező közl.)	259
<i>Wallis A. S. C.</i> : Johan de Witt	283
<i>Károlyi Árpád</i> : Id. Szögyény Marich László emlékiratai	332

Kisebb közlemények.

<i>Auner Mihály</i> : Altai-Irán és a népvándorlás	341
--	-----

Irodalom.

Durkheim : A sociologia módszere. Ford. Balla Antal. Budapest, 1917. Ism. <i>Fogarasi Béla</i>	352
Bonaparte Napoleon emlékirata. Kiadja Huttkay Lipót. Budapest, 1915. Ism. <i>Morvay Győző</i>	353
Stanislaw Smolka : Dziennik Francziska Smolki 1848—1849. Ism. <i>Divéky Adorján</i>	357
Hartley : The man who saved Austria. Ism. <i>Szabó László</i>	359

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta: <i>Fogarasi Béla</i>	361
<i>Ókor</i> . Irta: <i>Heinlein István</i>	362
<i>Középkor</i> . Irták: <i>Patek Ferencz</i> és <i>Szentpétery Imre</i>	367
<i>Újkor</i> . Irták: <i>Balanyi György</i> és <i>Zsinka Ferencz</i>	371
<i>Könyvek Jegyzéke</i> . Irta: <i>Gulyás Pál</i>	362, 367, 370, 376

Különfélék.

Germanus Gyula : Turanismus és történelem	378
---	-----

A POLITIKAI TUDOMÁNY ÉS SZÉCHENYI.

Ha a politikai tudomány szempontjából elsőréndű fontossággal bír a történelmi szerepet játszó államférfiak világnézlete:¹ Széchenyi Istvánénak — több okból — ezek között is kiváló jelentősége van.

Széchenyi gyakorlati politikus, de a kormányhatalomnak teljes biztosítékát egy perczig sem élvezheti. Hatalma, munkásságának legsikeresebb korszakában, kizárólag agitatorius természetű. Ennek folytán kénytelen kapacitálni, kénytelen *taktikára, állambölcseletre* tanítani a tömegeket. Nem lehet hallgatag cselekvő, vagy csak a kérdések pártpolitikai s az ephemer actualitás kérdéseinek a fejtegetője. *Egész összefüggésükben* kénytelen beállítani fejtegetéseiben a kérdéseket s a reformmunka *szükségkép-peni — belső — sorrendjét* nemcsak megállapítani, de meg is indokolni.

Pályája folyamán — főként ép actiója nyomán — megváltoznak a közviszonyok és *változott taktikát* követelnek s ő kénytelen — e változás szükségét megmagyarázandó — régi taktikájának még akkoriban elhallgatott indokait is felfedezni.

Mindezek mellett, politikájánál fogva nem lehet pártember; szavainak e tekintetben irányzatossága nem lehet. Nem azért beszél, hogy egy kormányt fentartson, nem ily actualis beállításban látja a dolgokat.

Viszont hiányzik benne a kormányon nem levő államférfinál gyakori negatio és elvi merevségben megnyilatkozó doctrinairség.

¹ L. u. e. szempontból szerző Bismarck tanulmányát.

Egy államférfi, a ki alkotó munkát végez hatalom nélkül és agitatiót csupán messzekihatású productiv szempontokból. A ki oly gyakorlati, gouvernementalis érzésű és felelősségét érző, mintha kormányember volna; és oly mértékben csupán a meggyőzés hatalmára van szorítva, mint az ellenzék embere.

Tisztán látja az államgépezet minden rugóját; érti kezelésének módját, szabályait; érzi a felelősséget, mely minden megmozgatójára nehezül. És minderre meg kell -- hogy őt kövesse -- a nemzetet is tanítani.

A nemzet nevelője, nemcsak kora kérdéseire, de az államélet *általános* problémáira nézve is.

I.

Ezt látjuk mindjárt elsősorban, ha a politikai intézmények természetének a kérdését vizsgáljuk.

Ennek a kérdésnek a helyes látása minden helyes gyakorlati politikai rendszer szükségképpen alapfeltétele. A politikai tudománynak is egyik legfontosabb problémája.

Az az ellentét, a mely őt a gravaminális politikusok felfogásától elválasztotta, nem csupán az akkori magyar viszonyok felfogása tekintetében való ellentétükből ered. Alapja sokkal mélyebb. Nem *speciális*, hanem *általános* politikai igazságokra vonatkozó.

Azt ugyanis, hogy a politikai intézmények valódi természete milyen, a gravaminális politika «gyakorlati» emberei ép annyira félreismerték, mint akár a Rousseau hívei.

Az intézményeknek csak a *jogi* oldalát látták. Gazdasági, kulturális, faji, socialis stb. előfeltételeit nem látták meg s így a hatalmi kérdések legfontosabb döntő factoraival nem számoltak. Azt hitték, hogy a jogi szabályozás már tényleges szabályozás; hogy a jogilag declarált intézmény már tényleg ható erő.

Széchenyi István világosan látta az állami önállóságot megteremtő intézmények szükségképpen előfeltételeit. Mint

később Bismarck, jól látta, hogy az alkotmányos conflictusok hatalmi kérdések s hogy a valóságos erő bizonyos foka nélkül az alkotmányosságot garantáló intézmények semmi ható erővel nem bírnak.

Magyarország állami önállósága tényleg századokon át, minden törvényes garanciák ellenére, azért nem birt valóssággal, mert hiányzottak annak a valóságos előfeltételei.

A dynastia túlhatalmával szemben azt csak két elv szemmeltartásával lehetett megközelíteni. Lehetőleg összhangba kellett hozni az állami önállóság kívánalmait a dynastia érdekeivel. És lehetőleg erős, egységes, művelt, magyar társadalmat kellett teremteni.

Ezen elveknek elseje oly felfogáson alapul, a melyben Széchenyi Bismarckkal ismét találkozik. Abban a nézés-módban t. i. a mely elsősorban *kívülről* tekinti az államot, tudva, hogy a geographiai fekvés, a külpolitikai helyzet mennyire szükségképp determinálólólag hat ki a belső politikára s hogy a külpolitika parancsoló létérdekei mennyire megszabják azt is, hogy mely tényezők és mennyire érvényesüljenek odabenn.

A Habsburgok monarchiájánál számos tényező egyesült arra, hogy a külpolitikai szempontokat még inkább dominálóvá tegye. A dynastia - - különböző országaival egymást ellensúlyozván — különösen erős volt s így az ő dynastikus érdekeit szolgáló külpolitikai szempontok oly erősek, hogy az egyes országok annak csupán csak eszközeiként tekintettek. Helyzeténél fogva kelet s nyugat felé egyaránt exponálva lévén, folytonosan a nagy európai küzdelmek gócpontjában, a monarchia igazi sorsát a nagy külpolitikai actiók sikere döntötte el.

Széchenyi korában, a napoleoni háborúk után, midőn a monarchia külügyministere az egész conservativ Európa ministerének érezhette magát, a külpolitikai szempontok döntő jelentősége még nyilvánvalóbb.

Valamint Bismarck azt kívánta, hogy az államoknak a létért való küzdelmében Poroszország belső politikájában is azokat az elemeket erősítse, a melyek e küzdelemben a

legszükségesebbek: úgy Széchenyi belátta, hogy a magyar állam önállósága csak akkor lesz lehetséges, hogy ha a magyar nemzeti törekvések a monarchia nagyhatalmi positióját nem sérteni kívánják, hanem erősíteni.

Az, a mi egyszerű opportunismusként látszott ellenfelei előtt, alapjaiban sokkal mélyebb szempont volt, az európai politika szempontja, a melyből kiindulva nézte — európai situációjában, a nemzetek közötti elhelyezkedésében nézte — a maga nemzetét.

A monarchia európai helyzete adta meg a nagyhatalmi positió döntő jelentőségét s tette erőssé azt a tényezőt, a mely a monarchián belül számol e positió követelményeivel. Ez a számolás *erőt* jelentett; realis hatalmat s többi realis erői növekedésének a lehetőségét.

Az állami önállósághoz szükséges intézmények *előfeltételét* képező valóságos erő második forrása a magyar *társadalom* kifejllesztése volt.

A magyar társadalom gyengesége és visszavonása a multakban is állami önállásunk hiányának egyik nagy oka volt. Már a Bocskay felkelését megelőző és előidéző események is ezt mutatják. A nemzettel szemben az udvarral tartó clerus, a városokkal és a hajdusággal ellenséges nemesség, a jobbágyság és hajduság elégedetlensége, a német és magyar elem villongása, mind előmozdítja az idegen elnyomást; egyrésztük egyesülése nélkül lehetetlen lett volna a diadal.¹

Az 1790—91-iki országgyűlés megpuhításának is egyik eszköze az osztályok, felekezetek és fajok közötti ellentétek felszítása volt.²

Ugyanez a momentum Erdélyben állandóan ható tényező.

A társadalomnak *egységessé* tételére elsősorban a rendiség megdöntése volt szükséges. Lehetetlenné kellett tenni, hogy a jobbágyság az állami önállóság ellenségeinek fenye-

¹ L. Acsádi a magyar nemzet millenáris történetében V. k. 565—617. l.

² L. Marczali H.: Az 1790—91-iki országgyűlés. I—II.

gető fegyvere maradjon s az osztály-ellentétek továbbra is elmérgesítsék (mint Erdélyben) a faji ellentéteket.

De a rendiség megdöntése nemcsak ebből a szempontból volt szükséges, hanem a magyar társadalom direct gazdasági és culturalis *erősítése* érdekében is. Csak a rendiség megdőlésével lehetett a magyar birtokosnak hitele; instruálhatta s tehetett jövedelmezővé birtokait, fizethetett adót s tehetett lehetővé a közgazdasági és culturalis élet fejlesztését.

A társadalom egyesítését szolgálta a Casino s a lóverseny, a főváros egyesítése s szépítése s a lánczhid is. Ezt s egyben erősítését a legmagyarabb vidékeken a Tisza szabályozás s a dunai és balatoni gőzhajózás.

Ezek az «anyagias» czélok mindezt az ideális czélt szolgálták. Nem az önállási ideális törekvésektől való elterelés volt ez a Széchenyi szemében; hanem az egyedüli út, a mely odavezet.

Nem actualis politikai tekintetektől sugalt opportunismus; hanem általános érvényű állambölcseleti igazságok meglátása és alkalmazása.¹

Az állami önállás előfeltételeit képező egység és erő mellett e társadalmat nemzetivé is kellett tennie. Kímüvelni, öntudatra ébresztetni a magyarságot; értelmi fölénye által politikailag beolvasztani a nemzetiségeket. Erre szolgál egy központ teremtése, egész közlekedésünk központosításának a terve is.

Azok tisztán liberális vagy radikális reform-szempontból nézték a dolgokat, ebből a doctrinaire nézőpontból egészen logikusan tartották következetlennek Széchenyi magatartását. Csakhogy éppen e kiindulópont volt a hibás. Széchenyinél, ép úgy mint Bismarcknál, a liberális vagy conservativ szempontból való következetlenség voltaképp éppen a legteljesebb következetesség a maguk nemzeti politikájának a szempontjából.

¹ L. szerzőnek ezekre vonatkozó részletes fejtegetéseit Széchenyiről szóló értekezéseiben. («Tanulmányok» cz. a.)

Széchenyit vádolták, hogy nincs elég érzéke önállóságunk iránt s az anyagi érdekeket és reformot ennek követelményei felé helyezi; és azután ebből az önkényesen rálátott kiindulópontból bíralták következetességét. Meg van az Széchenyi rendszerében csak hogy *a nemzeti önállóság alapfeltételeinek* a szempontjából kell azt keresnünk.

Ebből kiindulva, egészen következetes, hogy bár a rendiséget meg akarja dönteni, a hitbizományok kérdésében — az akkori állapotok mellett — és a minimum kérdésében conservatív állásponton áll. Ebből magyarázható az is, hogy bár a polgári jogok egyenlőségét óhajtotta, a politikai jogok egyenlőségének végig ellenszegült. Mert úgy volt meggyőződve, hogy az első által az osztályellentétek enyhülnek, a második által azonban a faji ellentétek kiélesednek.

Hogy az állami önállósághoz szükséges előfeltételek fontosságát a doctrinair-liberalismus mennyire nem értette meg, mutatja a parlamentarismus iránti törekvésük. Bizonyára, ma már nagyon is nyilvánvaló, hogy felelős ministerium kinevezése s kormánypárt és ellenzék keletkezése még parlamentarismust nem teremthet.

Angliában azt a királyság legyőzése előzte meg. Egy párt-királynak kellett a Hannover-házból jönnie, hogy megszilárdulhasson a pártkormányzat, és ez átalakulás lehetőségének számos más előfeltétele. Az angol aristokratia ereje, mely az elsőszülöttségi renden, az utóbbszülötteknek a nemzet más részeibe való beolvadáson s új hatalmas erők beolvasztásán alapult. Az angol társadalom homogenitása, mely a polgári egyenlőség szükségképpen következménye volt. És — mindezekon felül — a dynastia gyengébb volta, a mi egyrészt más birtokok hiányából, másrészt az állandó hadsereg hiányából eredt; a minek viszont ismét Anglia szigeti fekvése adta meg lehetőségét.

E vázlatosan jelzett előfeltételek nélkül lehetetlen lett volna Anglia parlamentarismusa. Maga a szellem is, a mely azt létrehozta és fentartja; ezek productuma.

Nyilvánvaló csak ezekből is, hogy a társadalom ereje, homogenitása s bizonyos fejlettségi foka nélkül az lehetet-

len. Annál kevésbé volt lehetséges ott, a hol a dynastia túlereje folytán az állami önállóság olyan nagy mérvben hiányzott.

Éppen az ehhez szükséges előfeltételek megteremtésén fáradozott volt Széchenyi. Csakhogy az ő szemében ez nem időrendi vita. Ép úgy nem, mint nem az a vagyonosodás vagy a szabadságra való törekvés elsőbbségének a kérdése. Az egyik úton egyáltalán nem lehet célzt elérni — sem az egyiket, sem a másikat —; a másik úton ellenben — és itt a lényeg — mind a két cél el lesz érthető.

Valamely intézmény előfeltételei nemcsak nem nélkülözhetők — hiszen az intézmény csupán csak azok emanatiója lehet —; hanem az így megteremtett előfeltételekben már maga az intézmény elemei is immanensek. Az intézmény jogi szervezése csak *kiváltja* ez erőket s hatékonyabban szervezi.

Ha a magyar társadalmat gazdaságilag, politikailag és culturailag annyira birta volna fejleszteni, a mennyire tervezte volt Széchenyi, abban az időpontban, a melyben a fejlődés e fokot eléri, Magyarország önállóságának a lehetőségé adva van. Ez az immanens erő — az önállóság — azonnal létrehozhatja intézményes biztosítékait, mert a most már megteremtett gazdasági, culturális és politikai erőket már csak — jogilag is — szervezni kell. Ekkor — és csak ekkor — jött el a parlamentarismus lehetősége.

Ehhez azonban hosszú út vezet. A nagyhatalmi posztíóval való teljes összhang s a társadalom egyesítése, gazdagítása, művelése, egyszóval erősítése ennek az előfeltétele.

Széchenyi ez előfeltételek *sorrendjét* így vázolta: «szabad, biztos birtok; ezt megelőző jó törvény; ezt megelőző elmesurlódás; ezt megelőző összpontosítása, ezt megelőző kedvessé tétele a hazának és a haza központjának».

Ime az út Buda és Pest szépítésétől és a lánchidtól s a lóversenytől a közlekedésügy rendezésén át a Casinóig és az ősiség megszüntetéséig. A culturális és gazdasági reformok egy sora, mely mind nem a saját (gazdasági vagy cultur) szempontjából tekintetik, hanem a nemzeti önállóság előfeltételeinek eszközeként.

E társadalom magyarrá tétele ennek a fejlesztésnek sine qua nonja. Cultur-kérdésekben ez dominál a cultur-szempontra felett; gazdasági kérdésekben a gazdasági, haladási kérdésekben a haladási szempontra felett. Nemzeti nyelv, nemzeti szellem, nemzeti egység és cultura. Vagyis, az állami önálláshoz feltétlen szükséges nemzeti *öntudat*.

Itt egyszersmind magyarázata a Széchenyi által annyiszor és oly nyomatékkaal hangsúlyozott *«logikai egymásután»*-nak. E sorrend alapja az erőssé, egységessé és magyarrá teendő társadalom fokozatos fejlődésének logikája.

Széchenyi tehát kitűzte a maga céljait s az annak megfelelő előfeltételek sorrendjét megállapította. De ezt csak a megállapítás pillanatában mutatkozó helyzet szerint állapíthatta meg.

Az igazi államférfi ugyan sohasem csupán a jelen pillanatban activ tényezőket veszi a számításba; hanem számol a latens erők activitásba lépésének a *lehetőséggel* is. De hogy ezek *tényleg* activitásba lépnek-e, *mikor* és *meny nyire* — az bizonyos szűk határokon túl egyáltalán ki nem számítható.

Az államférfi több latens erőt lát, mint mások; inkább ismeri a természetüket; de mindent és teljesen kiszámítani ő sem képes.

Bismack pl. meglátta pályája elején a porosz népben latens erős monarchikusan militarista érzést. A szabadelvű parlamentarista és antimilitarista követelményektől ezért nem félt; háborús politikáját Austriával szemben erre alapította. A királyné, a trónörökös és szabadelvű környezete ezt meg nem látták. A dynastia sorsát a conflictusban ezért féltették. De ismét ép a Bismarck pályája mutatja, hogy a leggeniálisabb államférfi is tévedhet a latens tényezők megítélésében. Félreismerheti *erejüket, irányukat* és nem számíthatja ki *activitásba lépésük pillanatát*.

Hogy a socialismus tényező, jól tudta Bismarck. De hogy birodalom-ellenes irányt fog venni, nem láthatta. Hogy a clericalismus Poroszországnak ellensége s Németországban hatalom, nem volt titok Bismarck előtt. Már Frank-

furtban látja, hogy annak a szemében Poroszországnak már a létezése is hiba.

De hogy birodalom-ellenes politikájának hazafias porosz elemek között is segítőtársakat fog találni; és hogy ily aggressivitással fog fellépni: azt előre nem tudhatta.

A socialismus és a clericalismus latens elemének hibás mérlegelése okozta, hogy — a német nép dynastikus érzésére apellálva a liberalismus ellen — behozta Németországba az általános választói jogot.

A socialismust Bismarck kormányzásának első éveiben előtte Lassalle képviselte. Ez a socialismus a fennálló rend alapján követelte az állam segélyét a munkáskérdésben és — habár más irányban, és módon óhajtotta — magát az elvet Bismarck nem ellenezte. A laissez faire elvének ép oly ellensége volt, mint Lassalle s ez ép úgy hatalmi kérdést látott az alkotmányharczokban, mint ő maga. Ez a socialismus dynastikus és nemzeti volt; híve a német egységnek és a dynastiának. Hogy Lassalle halálával a nemzetközi irányzat fog győzni, az nem volt kiszámítható.

A clericalismus is csak az ecclesia militans irányának fellülkerekedésével s a csalhatatlansági dogma által megalap-hatalom által vált oly aggressivvé és oly türelmetlenné s csak zott a protestans felekezetiesség által oly erőssé a harcban.

Az Internationale és a Curia birodalomellenes politikája azután természetesen erőt nyert az általános választói jogban s így ennek a — dynastikus és nemzeti célból behozott intézménynek — egész hatását és egész természetét mássá tette.

Nem lehet tehát előre kiszámítani a haladás menetét s teljesen téves azoknak nézete, a kik hibáztatják Széchenyit, hogy a reformmozgalom menetét kiszámítani nem tudta s annak későbbi rohamosságát előre nem látta.

A politikai tényezők változandóságának a politikai erők fluctuatiójának a ténye az a minek általános igazságán Széchenyi mindazon specialis vonatkozású érvelése alapul, a melyben a maga következetességét védi azokkal szemben, a kik a társadalmi erők e természetét nem ismerik.

Mint hogy ezenfelül a társadalom egyes elemei ugyanazon korszakban s ugyanazon jogi keretek között is *különböző intensivitással* lépnek actióba s ezzel teljesen megváltoztatják ez intézmény egész természetét, a jövő kiszámítását s a teljes következetességet még nehezebbé teszi. Széchenyi időszakában pl. a vagyontalan kis nemesség egyszerre bevonúl a megyei gyűlésekre, hol azelőtt is joggal birt, de e jogával nem élt; s ezzel egyszerre átalakítja ennek az intézménynek egész jellegét. A kormány hívéből mihamar az ellenzék hívévé lesz s a rendiség megdöntésének — egyedül a közteherviselés behozatalát kivéve — lelkes hívévé válik. Kossuth adóügyi izgatásait — különösen a Politikai programtörvényekben — egészen ezen osztályellentétek megértése alapján hibáztatja; az egész reformpolitikát pedig az egyes osztályok közös érdekeinek felkeresésére alapítja, szemben Kossuth ez elvével «veletek és általatok, ha lehet, nélkületek, sőt ellenetek ha kell».

Az a körülmény tehát, hogy e kis nemesség — a társadalomnak azelőtt ily irányban sem activ része — bevonúlt a közéletbe s magának helyet és érvényesülést követelt, az erőviszonyokat teljesen megváltoztatta s *szükségessé tette a taktika megfelelő megváltoztatását*.

Ennek az osztálynak a szerepét, mint általában a különböző osztályoknak a szerepét Dessewffy Aurél eddig nem méltányolt különös figyelemmel kísérte s azoknak érdekeit és ez érdekkülönbözések és érdekközösségek consequentiáit ritka világossággal ismerte fel.¹

Részben ép ennek is az alapján támad a kormánynál a felülről való reformok kísérletének s ez alapon való többségszerzésnek a gondolata. Ezen osztályszempontok világos látása s e kormányterv ténye Széchenyi egész taktikájára kihat.

— Dem Auge des ‚unzünftigen‘ Politikers. — mondja Bismarck — erscheint jeder einzelne Schachzug wie das

¹ L. szerző Dessewffy Aurélról írott essayjében részletesen. («Tanulmányok».)

Ende der Partie, woraus die Täuschung hervorgeht, das das Ziel wechsle. Die Politik ist keine exakte Wissenschaft; *mit der Position die man vor sich hat, wechselt auch die Benutzungsart der Position.*¹

A ‚Kelet Népe‘ és a ‚Politikai programtöredékek, egész okoskodása ezen alapul.

A következetesség kérdése — mint láttuk — az előfeltételek helyes sorrendjének a kérdése s e sorrend a latens erők aktivitásba lépésével vagy már activ erők intensitvájának a megváltozásával együtt változik.

II.

Bismarck és Széchenyi felfogása a politika általános igazságai tekintetében igen sok rokonságot mutat. Mindketten kívülről — a nagyhatalmi positio szempontjából — nézik elsősorban az államot s érzik, hogy európai helyzete mennyire determinálja fejlődését, céljait s egyes elemei érvényesülésének lehetőségeit. Mindketten a fokozatos fejlődés alapján állanak, a mely fejlődésnek mindig az adott európai külpolitikai helyzet által megszabott irányban kell haladnia.

Ez a kiválóan jellegzetes mindkettőjük nézés módjában — s a gyakorlati államférfit eláruló — hogy az államot nem tekintik *isolálva*, mintegy zavartalan automatikus belső fejlődésben. Európai összefüggéseiben látják; szomszédainak természete, szükségletei, céljai, tradíciói, kihatnak magatartására. Kapcsolatok — államjogiak és dynastikus természetűek — nem hagyják érintetlenül. Ezen szomszédok közt, ezen kapcsolatokban kell actióját folytatnia s e külső helyzete belső szabadságára is kihat.

E szomszédok törekvéseiben, e helyzetekben, szükségképessegek nyilatkoznak. Poroszország helyzete ép oly exponált, mint a monarchiáé s azért a nagyhatalmi positio és az ezt védő hadsereg elsőrendű fontossága szükségképeni s így semmi módon meg nem változtatható.

¹ 1863 decz. 1-iki beszéde.

Bismarck egész conservatív politikája, Széchenyinek Ausztriával szemben való politikája elsősorban innen magyarázható.

Kiválóan érdekes az a teljes azonosság, a mi Bismarck és Széchenyi felfogásában az alkotmányok természetére vonatkozólag mutatkozik. Mindketten hatalmi kérdésnek látták azt s egész politikájuk ezen alapul. Széchenyi ezzel a gravaminalis politikával ellentétbe jutott. Felfogásuk különbsége egy actualis ellentétnél mélyebb jelentőségű. A gravaminalis politika éppen annak a jelentőségét nem ismerte fel, hogy az alkotmányos controversiák in ultima analysi hatalmi kérdések; és éppen abban hibázott, hogy ennek az igazságnak a consequentiáit nem vonta meg. És abban is hasonlított a Bismarckkal szemben álló liberalismushoz, hogy mint azok az eszmék, úgy ő a törvények realis jelentőségét becsülte túl.

Széchenyi socialis politikája is azonos a Bismarckéval arra az alapfelfogásra vonatkozólag, hogy az államnak ebben a tekintetben vannak-e feladatai s hol van azoknak hatása.

A Stein—Hardenberg-féle reformok mintájára Széchenyi reformpolitikájának is elsősorban a kifelé való védekezés szempontjából szükséges nemzeti *egység* volt a célja. A népet be kellett engedni az alkotmány sáncaiba, hogy segítsen megvédeni azt.

Széchenyi sem áll a *laissez faire* álláspontján s már humánus szempontból is, kötelességnek tartotta, hogy az állam a nép sorsán segítsen. Ő sem hiszi azt, hogy ez csak osztályharcz útján lehetséges.

A mint Bismarck megmutatta munkásvédelmi intézkedéseivel, hogy osztályharcz nélkül is lehetséges a socialis bajok nagyfokú javítása; úgy Széchenyi actiója folytán már egy aristokratikus parlament által megingatott rendiség megdöntése is igazolta ezt. És a mint a szabadságharczban ezen rendiség megdőlte folytán tényleg egygyé forrott a nemzet s tényleg erősnek bizonyult; úgy forrasztották egybe a világháborúban a német proletariatust a nemzet többi részével a socialpolitika reformjai.

De hogy mennyire elsősorban a külső védekezés szempontja volt Bismarcknál irányadó: azt bizonyítja kormányszata végén a II. Vilmos munkásügyi terveivel szemben való argumentálása. Hangsúlyozta, hogy a munkásjóléti intézmények határa ott van, a hol a nemzeti ipar versenyképességének árt a világpiaczon. Ugyanigy Széchenyi minden reformnál a nemzet önvédelmi erejének a szempontjából indult volt ki. E szempont nálunk azt kívánta volt, hogy a nemzet belső egysége széthúzó faji törekvésektől ment maradjon s hogy minden oly reform, a mely ezt lehetségessé tenné — bármily hasznos lenne különben — feltétlenül el-mellőztessék.

Széchenyinél is, mint Bismarcknál a faji szempont a fő. A magyar, illetve a porosz fajé. Nem annak szabadsága, hanem *érvényesülése*. Azt igen jól látták mind a ketten, hogy a fajok harczában a szabadságot mindig csak a gyöngge kívánja s csak addig, a mig gyöngge. Mert a faj élni akar s az élő célja az érvényesülés. Hogy minő módon akar s mi tekintetben érvényesülni, az mutatja, hogy miben látja a maga egyéniségét, hogy minek érzi magát. De érvényesülni akar a lehetőségig s csak magában akar korlátokat. Faji szempontból más akadály nincsen.

A faji törekvéseknek ez az *uralmi* jellege szükségessé teszi, hogy annak tudatában a ma tényleg uralkodó fajok a szabadság elvének hangoztatóival szemben a *suprematia* álláspontján maradjanak.

Az Eötvös-féle *doctrinaire*kkal szemben ép oly merev ez a felfogás, mint viszont a politikai nemzetnek a faji *származás* alapján való *exclusiv* felfogása. A politikai nemzetet szerinte a közös nemzeti *öntudat* teszi s nem a közös származás. A beolvasztásnak pedig csupán valódi felsőbbtség által szabad történnie. A politikai törekvéseknek intézményes érvényesülését itt is értéktelennek látja, ha nem teremjük meg annak anyagi és értelmi előfeltételeit.

Az intézménynek, mint ható *oknak* a természete szempontjából ez különös fontosságú.

A politikai értelemben vett *magyarország* kifejtése, erősí-

tése, művelése, érvényesítése nála a politika *végző célja*. Nem a cultura, nem a socialis haladás, nem a gazdasági fejlődés önmagában; mindezek a magyarság kifejtésének csak *eszközei*. A végcél kitűzésénél az a gondolat vezeti ugyan, hogy a nemzeti érzés — a mint azt 1825-ben tapasztalta — Magyarországon «az egyedüli regenerationalis szikra»; s ez álláspontja merevségét megenyhíti.

Minduntalan hangsúlyozza, hogy ellensége minden ki-fejldésünknek, a mely nem tisztán magyar s hogy ép a magyarság *sajátos egyéniségének* a kifejtése oly cél, a melyet csak mi valósíthatunk meg s a melynek megvalósítása az emberiség számára értéket képvisel.

Az állam céljáról vallott e felfogása, midőn — a nemzetek egyéniségére vonatkozólag — egy általános igazságot revelál, specialis vonatkozásában — miután a nemzetiségekre nem vonatkoztatja — mégis *érzelmi* értékelésen alapul. A célkitűzések ténylegés indokainak *irrationalis* forrásai ezekből is nyilvánvalók.

A miben pedig Széchenyi célelméletének elvi indoklását látta, annak a ténye — hogy t. i. Magyarországon a nemzeti érzés az egyedüli regenerationalis szikra — a nemzet történelmileg kifejtett egyénisége által ép úgy *adva volt*, mint a Széchenyi egyénisége által *adva volt* célkitűzésének érzelmi alapzata. Magyarországon II. József politikája minden rendi érdeket, felfogást és érzést a nemzetivel forrasztott egybe, összebonyolítva így egy culturailag és politikailag szegényes közszellem minden motivumát. Ez az, a mit Széchenyi megértett s a minek folytán, doctrinair önkényesség nélkül, a tények által determinálnak ismerte el a célt. És az, hogy az ő egyéniségének érzelmi alapja egyezett ezzel, tette őt a helyzet emberévé.

*

Az államférfi pályája eképpen nyújtja számunkra tanulságait.

Az a mi Széchenyi fejtegetéseiben a robot, dézsma stb. káros voltára, a Védegyeletnek, a vallási és sérelmi kérdés-

nek akkor felmerült actualis részére vonatkozik: muló érdekű volt csupán. A mi fejtegetései mögött a magyar suprematia alapelveire, Ausztriához való viszonyunkra, a nemzeti és liberalis érdekek viszonyára vonatkozik: Magyarország politikája szempontjából maradandó nagy érdekű. Az végül, a mi mindezen fejtegetések actualis vagy specialis vonatkozásai mögött rejtőzik, az államról, az intézmények természetéről, az állam céljáról, a fokozatos fejlődésről táplált nézetei: a magyar viszonyoktól független *általános* érdekekkel és igazsággal bírnak.

Az igazi államférfi mindig ismeri azokat. Ismeretük nélkül nem birna alkotni, vagy műve nem volna tudatos alkotás. Ezeknek a gyakorlatilag kipróbált politikai alapelveknek a kihámozása kellene, hogy a politikai történetírás legfőbb feladata legyen. A singularis jelenségek okainak a nyomozása mellett az általános okok nyomozása; s a vezető politikusok subjectiv indító okainak nyomozása helyett az államférfinak mint oly ható oknak a vizsgálása, melyet legérdekesebbé az tesz, hogy annak hatása tudatos hatás.

Mert a politikai élet nem csak *történetés*, hanem *cselekvés* is és ebből a szempontból kell azt vizsgálnunk.

Kolozsvár.

RÉZ MIHÁLY.

A MAGYAR NÉP NEVE A KÖZÉPKORI LATINSÁGBAN.

II.

III. Béla király névtelen jegyzője a «*Gesta Hungarorum*» bevezetésében mondja, hogy barátja — kinek unszolására írta művét — egyebek közt arra kérte, írná meg, «miért nevezik a scythiai földről kijött népet az idegenek nyelvén *Hungarii*-nek s tulajdon maguk nyelvén *mogeri*-knek (*mogerii*)?» E kérdésre választ adandó, műve 2. fejezetében azt írja, hogy «a scythiai földről kijött népet . . . *Hungari*-nak nevezték *Hunguavártól* azért, mivel . . . a hét fejedelmi személy Pannoniába bejövén ott továbbad időzött, a honnan minden környülfekvő nemzetek Álmust . . . *hungvári vezérnek* (ducem de Hunguar) s vitézeit *hungváriaknak* (Hunguaros) nevezték».¹

Anonymus elbeszéléséből és etymológiájából kétségtelenül kitűnik, hogy a XII. századi magyarok magukat magyarul *mogyeri*-eknek (magyaroknak) nevezték. Kitűnik, hogy a magyarok fülének a *hungár-ungár* (Hungarus, Ungarus, Hungarius) név teljesen idegen volt. Kitűnik, hogy a XII. századi magyarok a *hungár* nevet a szomszédos népek alkotásának tartották, tehát teljesen tisztában voltak az elnevezés külföldi eredetével. A névtelen jegyző — éppen mert *tudta*, hogy e név idegen eredetű és *érezte*, hogy magyar nem

¹ «quare de terra Scithica egressus per ydioma alienigenarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur;» «Hungari dicti sunt a castro Hungu eo, quod . . . VII. principales persone intrantes terram Pannonie diutius ibi morati sunt. Unde omnes nationes circumjacentes vocabant Almum . . . ducem de Hunguar et suos milites vocabant Hunguaros». *Fejérpataky* olvasása a M. t. Akadémia facsimile kiadása I. mellékletén. Budapest, 1892. I. mell. 6., 9. l. Fent a szövegben *Szabó Károly* fordítását (U. o. II. melléklet) követem.

lehet — magyaroztatást igyekezett adni. Kora tudományos felfogásának megfelelően etymológiához folyamodott s a rokonhangzású Hungvár (Ungvár) helynévvel hozta azt kapcsolatba.

A XIII. században keletkezett hunkrónika szerint a hunok és magyarok két testvértől, Hunortól és *Mogor* (Magor)-tól származnak. Mogorról nevezik a népet *magyarok*-nak.¹ E mondát már Anonymus is ismerte, de ő tudós következtetéssel a bibliai Mágog-gal azonosította a magyarok névadó őseit.² E mondai hagyományból kétségtelenül kitűnik, hogy a «*magyar*» népnevet a XII—XIII. században igen régi hagyományokon alapuló magyar nyelvű elnevezésnek tartották.

Ezt a XII—XIII. századi forrásokból ismert hazai felfogást megerősítik a IX. században — valószínűleg 874—883 táján³ — Lebediában járt arab-perzsa utazók és a X. század közepén Konstantinus császár. A keleti írók a magyar népet «*mogyzsgher*» (vagy «*magyzsgher*», vagy «*megyzsgher*») néven ismerik.⁴ Konstantinus — a nála ren-

¹ *Kézai*: «quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus omnes Huni sive Hungari originem assumpsere». *Képes krónika*: «Magor, a quo Magari . . . sunt nominati» és «wlgariter Magori sive Huni, latine vero Ungari». *Florianus*: Fontes Domestici II. 55., 56., 104., 122. l.

² «gens illa a Magog rege vocata est *Moger*». Id. h. 7. l.

³ V. ö.: *Hóman Bálint*: Östörténetünk keleti forrásai. Budapest, 1908. 10—15. l.

⁴ *Marquart*: Osteuropäische u. Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 28., 68. l. és A Magyar Honfoglalás kútfői. 145. l. Ez utóbbi helyen az arab szövegben magyzsghar-ijje olvasható, az *a* hangot jelölő jegy azonban — mint *Goldziher Ignác*z professor úr szives közléséből tudom — a kiadótól származik. Az eredetiben csupán *mžghr* van, a mi akár *magyzsghar*-nak, akár *mogyzsgher*-nek, akár *megyzsgher*-nek olvasható. A lényeg nem abban van, hogy az arab írás és nyelv törvényei szerint a *mžghr*, hogy olvasandó, hanem abban, hogy az arab író, akár *magyzsghar*-t, akár *mogyzsgher*-t, akár *megyzsgher*-t hallott, mindenképen *mžghr*-nek írta le. Az arab írók névalakja tehát egyik olvasást sem cáfolja, de egyiket sem támogatja különösebben. Az arab névalak olvasására nézve *Goldziher Ignác*z és *Németh Gyula* professor urak voltak szívesek ez utbagazításokkal segíteni, miért is ezúton mondok hálás köszönetet.

desen használt *turk* (Τούρκοι) név mellett egy ízben *mazari*-nak (Μάζαροι) mondja őket, egyik törzsüket pedig *megyeri*-nek (Μεγέρη) nevezi.¹ Egy XIV. századi — de minden bizonynyal régebbi görög forráson alapuló — szláv forrás szerint «a *paeonok*, kik *ugroknak* nevezetnek, magukat *mageré*-nek mondják.»²

XII—XV. századi hazai forrásaink a *magyar* népvét különbözö formákban tartották fenn. Anonymus mint láttuk *mogyeri* (mogerer, latin többes raggal: mogerer) és *mogyer*³ alakban írja. Kézai a névadó őst *Mogyor*-nak (Mogor), a XIV. századi képes krónika *Magyor*-nak (Magor), a népet *magyor* és *magyar*-nak (magar) nevezi.⁴

XIV. századi okleveleinkben és XV—XVI. századi nyelvemlékeinkben a «*magyar*» népnév jelzőképen *mogyor* (mogor, mogior, mogyor) *magyer* (mager, magyer), *magyeri* (magerer), *magyari* (magar, magiar, magyar, magyari), *magyor* (magor, maghor) és *magyar* (magar, magyar) alakban fordul elő.⁵

A «*magyar*» név helynevekben az ország legkülönbözöbb részeiben mai napig fenmaradt. Okleveleink e helyneveket — még pedig ugyanannak a helynek nevét is többszörösen eltérő — *Mogyeri* (Mogeri),⁶ *Megyeri* (Megere, Megerey, Megery),⁷

¹ Magy. Honf. Kútfői. 115., 125. l.

² *Thallóczy Lajos*: Adalékok az ó-hit történetéhez. (Századok 1896. 200—201. l.)

³ Az id. részen kívül: «*hetumoger*», «*Dentumoger*» és a magyarok átkelésével kapcsolatos «*Moger*» rév nevében. Id. h. 6., 7., 10., 41. l.

⁴ ld. helyen.

⁵ 1225: Mogorsciget; 1230—83 k.: Mogiorfolu; 1283: Mogyorfolu; 1286: Magorfalu; 1323: Paulus dictus Maghor; 1546: Magyerország, *Magyar Oklevélszótár*. II. 481. l.; 1300: Magarzerench. Knauz. Mon. Strig. II. 481.; 1340: Mogorfalu. Hazai Okm. VII. 25.; 1341: «Paulus dictus Magyar», «Dionysius dictus Mager», «Dion. d. Magyer». Anjou. Okm. IV. 75. l. — *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. II. 663. és 666. hasáb.

⁶ 1311: Anjou. I. 225. l.

⁷ 1335 és 1353: Megere. Zichy Okm. I. 476., II. 524. l., 1343: Megerey. U. o. II. 73., 1366: Megery. U. o. III. 305. l.

Mogyori (Mogore, Mogorey, Mogori),¹ *Magyeri* (Magere),² *Magyari* (Magare, Magary, Magari, Magiary, Magyare, Magyary),³ *Megyer* (Meger, Megyer),⁴ *Mogyer* (Moger),⁵ *Mogyor* (Mogor),⁶ *Magyer* (Mager, Magyar)⁷ és *Magyar* (Magar, Magiar, Magyar)⁸ alakban említik.

Az összes forrásadatok egybevetésével kétségtelenül megállapítható, hogy *a magyar nép neve magyar nyelven a IX. század utolsó negyede, tehát egységes néppé, nemzetté alakulása óta állandóan «magyar» volt.*

A forrásokban hagyományozott helynevek pontosan megfelelnek a nyelvfejlődés törvényeinek, melyek alapján a nyelvtudomány legújabb eredményeit figyelembe véve,⁹ következő szófejlődési táblázat állítható össze: (L. köv. lap.)

¹ 1279: Mogore. Hazai Okm. III. 31.; 1268: Mogorey. U. o. III. 15.; 1279 és 1301: Mogori. U. o. II. 27., 29. és Knauz. Mon. Strig. II. 492. l.

² 1347: Zichy Okm. II. 241. l.

³ 1347 és 1407: Magare. Zichy. II. 241—2. : Hazai okl. 334. l. — 1347 és 1354: Magary. Magari. Hazai okl. 91., Anjou. VI. 169. l. — 1360: Magiary. Hazai okl. 129. l. — 1231 és 1403: Magyare. Csánki: Történeti földrajz. III. 80. l. Hazai Okm. V. 196. l. — 1350: Magyary. Anjou. V. 416. l.

⁴ 1193: Meger. Knauz. I. 142., 145. l. — 1248, 1274, 1355: Meger. U. o. I. 375., II. 42.; Anjou VI. 282. l. — 1351: Megyer. Anjou. V. 520. l.

⁵ 1310: Moger. Zichy Okm. I. 126. l.

⁶ 1304 és 1313: Mogor. Anjou. I. 87. l. — Knauz. II. 671., 673. l.

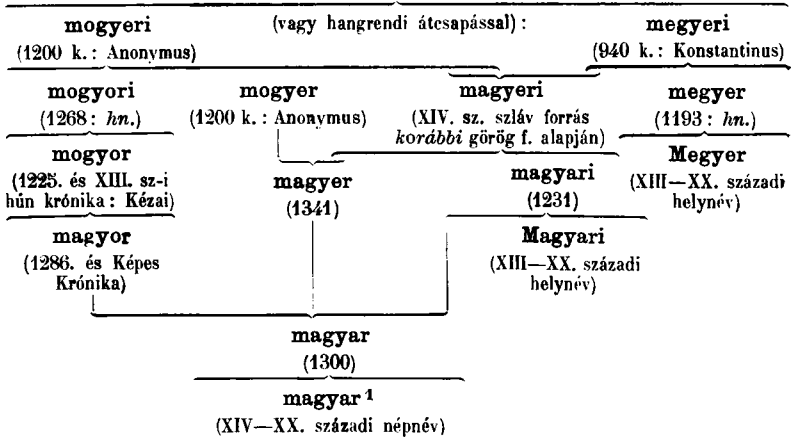
⁷ 1400: Mager. Wenzel. VII. 48. l. — 1355: Magyar. Anjou. VI. 412. l.

⁸ 1313 és 1318: Magar. Knauz. II. 672., 742. l. — 1310: Magiar. Hazai okm. I. 160. l. — 1347, 1350, 1353: Magyar. Anjou. V. 5., 416., VI. 86. l.

⁹ V. ö. *Melich János*nak tájékoztató kis cikkét: Magyar Nyelv. 1911. 240. l.

* mogyzszeri

(870—880 k. : arab írók)

* * *

Az irodalomban több ízben felmerült az a nézet, hogy a magyar nép eredetileg *hungár* vagy *ungár* néven nevezte magát. Alapul e feltevéshez az V—VII. századi keleti íróknak az *unogur* (Ὀνόγουροι, Unnogur, Ὀβνοούγουροι, Onogoria és Hunuguri) népről szóló értesítését vették. E nép nevének az *ungár*, *hungár* névhez való hasonlósága alapján, bennük a magyarok őseit látják.²

A nélkül, hogy az őstörténeti kérdések taglalásába bocsátkoznánk, meg kell állapítanunk, hogy ha sikerülne is az *unogurok* és *magyarok* kapcsolatát bizonyítani, ebből a magyar nép *magyar nyelvű* elnevezésére semminő következtetést sem szabad vonnunk. Nem szabad azért, mert ez az unogur vagy onogur név éppúgy, mint

¹ *hn.* = csak helynévben előforduló alak. Az évszám az első ismert adat korát jelöli. A *Magyari* és *Megyer* helynevekben régi névalakok rögződtek meg, míg a népnév a teljes fejlődésen keresztülment.

² Legutóbb *Thürv József*: A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. (Századok. 1896. 902—906., 910. l.) és *Sebestyén Gyula*: Árpád emléke a hagyományban. (Árpád és az Árpádok cz. diszmnú 169., 181. l.-jain.)

később a magyarok különböző népnevei, csak *idegen* — még pedig a népeket rendszerint nem magukhasználta nevékön nevező görög — forrásokban maradtak fenn. Egyáltalában semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy ők magukat úgy nevezték volna. Másodsorban pedig nem szabad azért, mert az *unogur* (onogur) és *ungár* név — mint ezt már Munkácsi Bernát kifejtette¹ — a magyar nyelvben sem népnév sem személynév, sem helynév alakjában, sem semminemű alakban nem maradt fenn. Már pedig, ha a magyarok magukat valaha és különösen a IX. században így nevezték volna, e név nyoma a nyelvből semmiesetre sem tűnhetett volna el nyom nélkül s a XII. századi Névtelen sem mondhatná a *Hungarius* elnevezést oly határozottan idegennek.² Az *ungár* > *hungár* név magyar eredetét czáfolja az a kétségtelenül bebizonyított tény is, hogy e névalakok a szláv *ungre* alakból német, illetve francia földön keletkeztek a német és francia nyelvek törvénye alapján. Az eredeti *ungre* és ὄγγροι alakok mássalhangzótorlódása pedig *teljesen idegen jelenség* a magyar nyelvben. Már pedig — mint látni fogjuk — ez a név hazánkban is eleinte *Ungri* alakban fordul elő, a mi lehetetlen volna, ha annak egy eredetibb magyar nyelvű *unogur*, *ungár* vagy *hungár* alakja volt.

Ez és az ehhez hasonló feltevések a magyar őstörténeti kutatás téves szempontjainak következményei. Őstörténetünk kutatói — kevés dicséretre méltó kivétellel — mindmáig oly irányban vizsgálódnak, mely magában rejti az eredménytelenség veszedelmét. V—VIII. századi, sőt még sokkal régebbi forrásokban keresik a magyar népet; kutatják, mi volt a neve? Nem mernek szemébe nézni annak a ténynek, hogy *magyarokról a szó valódi — a IX. század*

¹ Keleti Szemle. V. 1904. 307. l. V. ö. még *Darkó* id. m. 13—25. l.

² *Sebestyén* feltevése (id. h.), hogy Anonymust czélzatosság vezette, az első, fejedelmi törzs nevét alkalmazván az egész népre, az arab-perzsa írók értesítésén, akik az *egész népet* nevezik magyaszgharijje-nek, hajótörést szenved.

óta használatos — értelmében a korábbi forrásokban nem lehet szó.

A magyar nép, mikor a történelemben feltűnik, a nomád törzsszövetségből egységes néppé, nemzeté tömörülés korszakában él. Korábban abban az egységes ethnikai és politikai alakulatban, melyben a IX. század közepe óta ismerjük, nem volt meg, következésképen neve sem lehetett s a forrásokban sem szerepelhet, *mint egységes nép*. A mint nem beszélhetünk a II. század előtt gótokról, a III. század előtt frankokról, szászokról, alemannokról, a IX. század előtt a mai értelemben vett oroszokról, úgy magyarokról sem lehet szó a IX. század közepe előtti forrásokban. A magyar nép, éppúgy mint a gótok, frankok, szászok, alemannok, oroszok, hunok és avarok, egymással rokon törzsek népszövetséggé alakulásával lett a IX. században azzá, a minék a IX—XI. századi forrásokból ismerjük. Korábban csak egyes elemei voltak meg. A magyar népet alkotó rokontörzsek egyike-másika bizonyára már az egységes néppé alakulás ideje előtt — s talán már századok óta — egymással szorosabb hadi szövetségben és együtt élt. E laza törzsszövetségek azonban nem alkottak egységes népet, nemzetet, más rokon és idegen törzsekkel együtt időnként részét alkották a mai Oroszország területén alakult nomád birodalmaknak s bizonyára nekik is részük volt a hún és avar név rettentő hírének megszerzésében. A nomád életmód, az örökös vándorlások az eféle népszövetségeket nem kímélték. A nagy nomádbirodalmak szétestek, helyükben újak alakultak. Ugyanez történt a kisebb törzsszövetségekkel is. A népvándorlás forгатagában egy-egy törzs elszakadt a többitől; ezek mellé újak sodródtak, kikkel új szövetséget alkottak. E szövetségeken belül időnként az összetartozás érzése és szüksége növekedvén, szorosabb — katonai célú — szövetséggé alakultak, hosszabb-rövidebb időre néppé tömörültek, hogy pár év-tizeddel később ismét alkatrészeikre bomoljanak. Ilyen népszövetségeknek kell tartanunk az V—IX. századi görög és keleti forrásokban feltűnő s ismét elvesző népeket, melye-

ket a vezető törzsről, vagy törzsekről neveztek.¹ Ebben a chaotikus zürzavarban formálódott ki a magyar nép, a magyar nemzet s a IX. század második felében már történeti források világánál láthatjuk a végleges kialakulás utolsó jelenségeit: a nép egy részének elszakadását és kivándorlását Perzsia felé, egy másik részének kiválását, melyet négy századdal később az orosz síkságon talált Julián barát és a más nyelvű, tehát a többi törzsszel távolabbi rokonságban levő kazár-kabar törzs csatlakozását és beolvadását.

A IX. század előtt a magyarok egyes törzsei saját *törzsi nevük* alatt s időnként bizonyára más és más rokon törzsekkel együtt alkotott, más és más néven előtűnő népszövetségek részeképen éltek a kelet-európai nagy síkságon. Az őstörténet *igazi* feladatát e törzsek és népszövetségek történetének, a változó kapcsolatok keletkezésének és megszűntének, a magyar népet alkotó törzseket más rokon és szomszéd népekhez, törzsekhez fűző ethnikai és politikai kapcsolatoknak kutatásában kell látunk. S ez a kutatás szép eredményekkel kecsegtet, ha némi rendet tudunk teremteni a görög és keleti források gyakran zavarosnak és ellentmondónak látszó értesítései körében. A módszeres kutatás, mely a IX. század előtt nem magyarokat fog keresni — a szó későbbi értelmében —, hanem a később magyarrá egyesült néptöredékeknek s ezeknek más rokon népekkel alkotott szövetségeinek történetét igyekszik felderíteni, mélyebb tartalmat fog adni a X. századi keleti és nyugati írók elbeszélésének, a kik a magyarokat a hunokkal, avarokkal, turkokkal és ugorokkal azonosítják. E népek közös eredetének, politikai összefüggésének vagy közös culturájának tudata nélkül ily névátruházások nem történhettek.

* * *

¹ V. ö. *Darkó*. id. m. 15—25. l.

A «*magyar*» név — számos VI—IX. századi görög és örmény forrás személy- és helyneveinek bizonyossága szerint¹ — korábban is ismeretes volt. *Magyari* (*Megyeri*) volt a magyarok egyik törzsének neve Konstantinus szerint. Az irodalomban általánosan elfogadott nézet szerint a «*magyar*» e törzsnévből lett népnévvé.²

Konstantinus szerint a magyarok első törzse a *Nyéki*, második a *Megyeri* (*magyari*) törzs volt. Elbeszéli azt is, hogy mikor a kazár fejedelem tanácsára fejedelmet választottak, a magyarok első vajdája, Lebed, maga helyett a rangban utána következő vajdát, Álmost, ajánlotta a fejedelmi méltóságra. A magyar törzsek azután Álmos fiát, Árpádot választották fejedelmükké. A 874—883 táján Lebediában járt keleti utazók szerint a magyaroknak volt egy *kendé*-nek nevezett, választott fővezérük (mint ők mondják: főkirályuk). A fényleges hatalom azonban békeidőben, valamint a háború és béke kérdésében való döntés joga nincs a *kende* kezében. E hatalmat és jogot a *gyula* (*dsila*) gyakorolja. Konstantinus szerint a fejedelmi méltóság megalakulása után a *gyula* (*gylas*) bírói méltóságként fennmaradt s rangban a fejedelem után következett.

Az arab írók és Konstantinus elbeszélésének összevetéséből kitűnik, hogy a IX. század utolsó negyedében a magyarok törzsei az egységes néppé tömörülés, a nemzetté alakulás stádiumában éltek. Volt egy közös hadjáratokra választott fővezérük, Lebed kende, ki mindenesetre az elsőnek mondott Nyéki törzs feje lehetett. A rangban utána

¹ V. ö. *Thúry* id. h. 914—915. l. — *Darkó* id. m. 4., 55—61. l.

² V. ö. *Marczali Henrik* meggyőző bizonyítását (Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi Sándor, I. 40, 44—46. l.). továbbá *Pauler Gyula*: A magy. nemzet története Szt. Istvánig. 29, 141—142. l., *Marquart* id. m. 68. l. és *Darkó* id. m. 60. l. A «*magyar*» népnév nyelvi eredetére kiterjeszkedni nem kívánok, csak utalok az idézett műveken kívül *Patrubány Lukács*, *Nagy Géza* és *Munkácsi Bernát* «A magyar név eredete» c. dolgozataira. (Egyetemes Phil. Közlöny. VII. 1883., 953—969. l. — Ethnographia. I. 1890. 150—156., 285—291. l.).

következő s eredetileg bírói méltóságot viselő, de a IX-ik század utolsó negyedében a vezérletet kivéve már minden hatalmat kezében összpontosító Álmos gyula pedig a másodikul említett *Magyari* (Megyeri) törzs feje volt.¹ Mikor a törzsek végleges egyesülése bekövetkezett, az örökös fejedelmi méltóság ennek a törzsnek kezébe került s róla az egész népet *magyariaknak* (*magyaroknak*) nevezték.

A «*magyar*» népnév már a fejedelmi hatalom tényleges megalakulása előtt használatos volt az egész törzsszövetség jelölésére. Az említett arab írók már 874—883 táján *mogyzsgheri*-nek (magyzsgharinak) nevezik az egész népet. E név ily korai használata a *Magyari* törzs hatalmi túlsúlyában leli magyarázatát.

Árpád fejedelemmé választásának háttérét korántsem a Konstantinustól leírt személyi motívumokban — Lebed belátásában és Árpád alkalmas voltában — hanem sokkal inkább a *Magyari törzs hatalmának folytonos és gyors emelkedésében kell keresnünk*. A Magyari törzs — mint a gyulának az arab íróknál leírt nagy hatalma és döntő szava, valamint a fejedelemválasztás ténye bizonyítják — már a IX. század közepe után számban, hatalomban és gazdagságban a többi törzs fölé emelkedett. E hatalomemelkedésben része lehetett, sőt valószínű, hogy volt is a hozzájuk csatlakozott kazár-kabar törzsnek, ha feltesszük, hogy ez a törzs Álmos és Árpád törekvéseit támogatta.² Vezető szerephez jutván, a szövetséges törzsek egész összes-

¹ V. ö. minderre nézve: *Marczali* id. m. 38—48. l. és Östörténetünk keleti forrásai cz. értekezésem 16—21. l.

² A hazai hagyományok alapján másutt az Aba nemzetség kazár-kabar eredetét vitattam. Az Árpádok és kazárok családi kapcsolatainak hagyománya s az Abák szerepe Szt. István korában nagyon valószínűvé teszi e feltevést. (V. ö. Turul. 1912. 96—97. és Békefi Emlékkönyv. 69. l.) A kazároktól belső viszályok következtében elszakadt kabarok támogatásának politikai háttérét Lebed kendének a kazár fejedelemmel való — Konstantinustól említett — baráti, sőt rokoni összeköttetése alkothatja.

sége elismerte ezt a helyzetét: elismerte, mert a tényleges hatalom a gyula révén már amúgy is e törzs kezében volt. Ettől kezdve a törzsszövetség tagjai együttesen is *magyaroknak* nevezték magukat. A közös név felvétele az összeolvadás, nemzetté, egy néppé tömörülés jele. Ezután már csak egy lépés volt hátra: a névleg még vezető Nyéki törzs teljes háttérbe szorítása. Ennek végrehajtásához egy erős, kiváló egyéniségre volt szükség. S ezt az egyéniséget a Magyar törzs Árpád személyében találta meg, kinek fejedelemmé választásával a hét törzsnek s a kazárkabarok hozzájuk csatlakozott nemzetségeinek teljes összeolvadása, a «*magyar nép*» és nemzet megalakulása befejeződött.

A «magyar» név tehát a IX. század közepén lett a későbbi magyar nép nevévé. Korábban is megvolt, de szűkebb fogalmi körrel bírt; a magyar nép számban és hatalomban legelső törzsének, a későbbi fejedelmi törzsnek neve volt.

III.

A XI–XII. századi magyarországi latin források a magyar népet sohasem nevezik «*magyarok*»-nak. A nép nevéről *Ungri*, *Ungari*, *Hungari* és *Pannonii* fordulnak elő. Országukat *Ungaria*, *Hungaria* és *Pannonia* néven említik. A gyéren fennmaradt eredeti és átíratban ismert hazai okleveleknek intituliációjában is nagy az ingadozás. Egyes oklevelek egyszerűen «*rex*»-nek, mások «*rex Ungrorum*»-nak (Ungarorum-, Hungarorumnak), vagy «*rex Ungariae*»-nek (Hungariaenek), ismét mások «*rex Pannoniorum*»-nak, vagy «*rex Pannoniae*»-nek nevezik a magyar királyt.

Ez a következtetlen címhasználat arra indította tudósainkat, hogy bizonyos törvényszerűséget keressenek a két nép- és országnév alkalmazásában. A magyar királyi címről nemrégiben folyt vitában,¹ a mely voltaképen a pannon-

¹ Egyrészről *Melich János* (Magyar Könyvszemle. 1904 : 115. l.) és *Sufflay Milán* (Turul. 1906 : 46–47. ; 1907 : 87–88. l.), másrészről

halmi alapítólevél hitelessége körül forgott s a czimkérdést csak mellékesen érintette, Melich és Sufflay a két czim használatának chronologiai, Nagy Géza pedig geographiai törvényszerűségét igyekeztek bizonyítani. Erdélyi csak a «*rex Ungrorum*» czim Szent István-kori használatának kérdésére terjeszkedett ki.

A vita — bár controvers szempontok felvetésével a kérdés megoldását előbbre vitte — eredménytelen volt, mert a felek, a czimkérdést csak mellékesen érintvén, nem terjeszkedtek ki az egész forrásanyag bírálatára.

A magyaroknak a IX. század óta állandóan használt magyar neve megállapításával bebizonyítottnak tekinthető az «*Ungrî*», «*Ungari*», «*Hungari*» és «*Pannonii*» nevek idegen eredete.

A «*Hungari*» (Ungari, Ungri) elnevezés külföldi eredetére s a magyar fülnek teljesen idegen voltára nézve egyébként — mint kifejtettük — elsőrendű forrásunk Anonymus, a ki azt kifejezetten idegen, a körülakó népektől származó szónak mondja s eredetét — a kor tudományos módszerének megfelelő — *ungvári*, *ungari* etymológiával igyekszik megmagyarázni.

A classicus római eredetű «*Pannonii*» és «*Pannonia*» idegen voltát bizonyítanunk teljesen felesleges.

A XI—XII. századi magyarországi latin források ez elnevezéseket használva, *tudatosan alkalmaztak a magyarok és Magyarország jelölésére idegen nyelvhasználatból kölcsönzött, külföldi eredetű szavakat*. Ehhez képest a következőkben a külföldi források vizsgálatával nyert eredmények figyelembevételével igyekszem a hazai gyakorlatot megvilágítani. A XI. századból Szent László koráig fennmaradt és hitelességükben többször megtámadott oklevelekre csak később térek át. Más természetű XI—XII. századi hazai eredetű források és Szent Lászlótól a XIII. századig

Erdélyi László (Magy. Könyvszemle. 1904: 246. l. és Turul. 1907: 149—150. l.) és *Nagy Géza* (Turul. 1906: 112—116. l.) vettek részt benne.

kiadott oklevelek név- és címhasználatának tisztázásával fogunk csak oly szilárd alapra szert tenni, melyből kiindulva a korábbi hazai oklevélszövegeket megbirálhatjuk.

A XVIII. század végéig Metzben, a benczésapátság kincstárában őrizték János pápának Szent Istvántól és Gizellától kapott misemondóruháját. Belészótt — s írása szerint a Gizella királynétól eredetileg szintén miseruhául készített magyar királyi koronázó palásttal rokon — felirata alapján e miseruhát kétségtelen hitelű XI. századi hazai emléknek kell tartanunk. Feliratán István «*S. Ungroru(m) rex*»-nek nevezi magát.¹

Anasztáz esztergomi érsek 1107-ben az ifjú magyar egyház képviselőjében résztvevett a frankfurti zsinaton. Az ott résztvevő összes főpapokkal együtt ő is aláírásával erősítette meg a zsinat határozatáról kiadott oklevelet, melylyel a bambergi püspökség alapítását erősítették meg. A főpapok sajátkezűleg csak egy keresztet jegyeztek az oklevélre, címüket az azt kiállító kancelláriai személy írta le. Az eredetiben fennmaradt oklevélen olvasható «*Anastasius Ungrorum archiepiscopus* interfui et subscripsi» tehát nem az érsek saját aláírása, de kétségtelenül bizonyítja, hogy ő a zsinaton mint az «*ungrok érseke*» szerepelt s hogy e címzésről ő neki tudomása volt.²

Szent Gellért marosvári püspök (+ 1046) művében «*nostra Pannonia*»-ról beszél. A velencei Gellért Pannoniával kapcsolatban a «*nostra*» kifejezést s így művét is csak akkor írhatta, mikor már hazánkban lakott.³

¹ Czobor Béla: Egyházi szerelvények Szent István korában. Századok, 1901. 1016—1018. l. — Karácsonyi János: Szent István király élete. Bpest, 1904. 82—83. l. Későbbi korban az *Ungrorum* helyett *Ungarorum* vagy *Hungarorum rex* került volna rá!

² MG. Dipl. Reg. et Imp. III. Pars 2. 169—172. l.

³ Batthány, Ignatius: S. Gerardi Scripta et Acta. Albo-Carolinæ, 1790. 73. l.: Deliberatio S. Gerardi episcopi. «Nullo tam caros nostra Pannonia consuevit habere, ut tales.» A mű hitelességéről v. ö. Karácsonyi: Szent Gellért élete és művei. Budapest, 1887. 190—215. l.

A magyar származású s itthon nevelkedett Mór püspök, ki a XI. század közepén ült a pécsi püspöki székhelyben és saját állítása szerint Szent István korában, mint gyermekifjú a pannonhalmi monostorban élt, Szent Zoerard-András életírásában *Pannóniának* nevezi Magyarországot, még pedig nem szorosán vett pannóniai, hanem északnyugat-magyarországi területről írtában.¹

A XI. századi magyar királyok és hercegek pénzük hátlapjára Péter király idejétől egészen Szent Lászlóig «*Pannonia*» (Panoneia, Pannoneia, Panonia, Panonai) felíratot verettek. A Salamon egyik éremfaján szereplő «*Pannonia terra*» változat kétségtelen bizonyosága szerint e név nem pénzverőhely neve, hanem az ország nevét jelenti.²

* * *

Szent László az eredetiben fenmaradt pannonhalmi conscriptióban «*ego rex Ungarie L.*»-nek nevezi magát³ s ugyanerre a címre következtethetünk egyetlen — igen rossz állapotban fenmaradt — eredeti pecsétjének töredékes felíratából.⁴ A montecassinói apáthoz írt és XII. századi itáliai

¹ Vita s. Zoerardi (Andreae). Acta Sanctorum. (Bolland ed.) Julius. Tom. IV. 1725. 336 l. «Tempore illo, quo sub christianissimi Stephani regis nutu, nomen et religio Deitatis in *Pannonia* rudis adhuc pullulabat . . . Zoerardus *hanc in patriam* de terra Poloniensium advenit et a Philippo abbate, cuius monasterium Zohor nominatum in *Nitriensi territorio* . . . situm erat . . .» etc. «Ego quidem Maurus, nunc Deo miserante episcopus, tunc autem puer scholasticus, virum bonum vidi, sed quae eius esset conversatio non visu, sed auditu percepi. Ad nostrum ergo monasterium, ad honorem b. pontificis Martini consecratum . . .» etc.

² Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. I. 12–13. l. és I. tábla. V. ö. *Hóman*: Magyar pénztörténet 456. l.

³ Pannonhalmi Rendtörténet. (= *Ph. Rt.*) I. 590. l.

⁴ *Fejérpataky László* (Kálmán király oklevelei. 13. l.) olvasása szerint: «*Sigillum Lade . . . ari . . .*», kiegészítve bizonyára «*Ladeslai regis Ungarie.*» Már Fejérpataky figyelmeztet a pecsét ronggált voltára, a mi közeli szétmállással fenyeget. Sajnos, a *Ph. Rt.* X. kötetében újabban közölt fényképen — éppen a ronggáltság miatt — a körirat már nem vehető ki.

másolatban fenmaradt levelében «L. *Ungarorum* item *Messie rex*»-nek írja magát¹ s az «*Ungarorum rex*» címet használja az 1092-i szabolcsi zsinaton hozott törvényeknek bevezetése is.²

Kálmán király korunkra maradt pecsétjén «*rex Ungarorum*» olvasható³ s ugyanígy nevezi magát a velencei dogeval kötött s másolatban ismert szerződésen.⁴ Az 1111. és 1113. évi zobori oklevelekben és zsidótörvényében «*rex Hungarorum*»,⁵ törvénykönyve bevezetésében «*rex Hungarie*» a címe.⁶ Az 1111. évi oklevélben az ország neve is előfordul «*Hungaria*» alakban. A dalmáciai trauiaknak adott oklevelekben úgy ő, mint fia, II. István «*rex Hungarie, Chroatie atque Dalmatie*»-nek⁷ mondja magát. A *h*-s alakok helyessége négy esetben kétséges, mert ezek csak későkori átiratokból ismeretesek, a két — eredetiben fenmaradt — zobori oklevél azonban azok helyességét támogatja.

II. Béla korában «*Hungarie, Chroatie, Dalmatie (Rame)que rex*» a rendes cím.⁸ Ez a hármas, illetve négyes nagy cím volt utódai alatt is használatos a •Dal-

¹ *Frakncsi Vilmos*: Szent László levele a montecassinói apáthoz. Budapest, 1901. 3. l.

² *Závodszyky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. 157. l. Az Hlosvay-codex így; a Thuróczi-codex «*Hungarorum rex*»-ének *h*-ját — az eredetiben ismert Szent László-kori emlékek tanúsága alapján — a másoló toldásának kell tartanunk.

³ *Fejérpataky*: Kálmán okl. 87. l. — Hitelességéről: *Hóman Bálint*: A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. 14. l.

⁴ Wenzel: Árpád-kori Uj Okmánytár. XI. 33. l.

⁵ *Fejérpataky* id. m. 43., 61. l.

⁶ *Závodszyky* 181. l.

⁷ *Fejér*. II. 46. l. — II. István egyetlen hiteles okleveléről *Fejérpataky*: Oklevelek II. István korából. 27. l. Az ő hamis tihanyi oklevelében «*Hungarie rex*» a cím.

⁸ *Fejér*. II. 82., 109. l. és Ph. Rt. I. 596. l.; ez utóbbi eredetiben fenmaradt oklevél bizonyítja a *h*-s alak helyességét.

márczia részére kiadott oklevelekben,¹ de előfordul szorosán vett magyarországi oklevelekben is.²

II. Géza, III. István és III. Bélának 1190 előtt kiadott oklevelei általában a «*Hungarie rex*»,³ ritkábban az «*Ungarie rex*»⁴ címet használják. A «*Hungarorum*»⁵ (*Ungarorum*)⁶ *rex* cím is előfordul, de nagyon ritkán.

A magyar királyi kancelláriának 1190-ben történt szervezése óta az ünnepélyesebb formában kiállított királyi oklevelekben a magyar királynak a tartományok nevét is magában foglaló nagy czíme használatos. A cím II. András alatt Szerbia, Galiczia és Lodóméria, IV. Béla korában Kúnország (Cumania), V. István idején Bulgária nevével bővült. Magyarország neve ebben rendszerint «*Hungarie*» alakban fordul elő,⁷ az «*Ungarie*» alak nagyon szórványosan jelentkezik.⁸

¹ Fejér. II. 116., 118., Kubinyi: Monumenta Hung. I. 4. l. stb.

² Pl. II. Géza, III. István eredetiben fennmaradt oklevelei: Knauz. I. 110.; Hazai Okmánytár (= H. O.) VII. 4.

³ 1153 k.: Ph. Rt. I. 602., 1162: Soproni Okl. I. 2., 1163–4: H. O. VI. 3., 1165: Knauz. I. 119., 1171: Soproni Okl. I. 3., 1181: Fejérpataky: III. Béla okl. 29., 1185: Wenzel. I. 78., 1186: Fejérpataky id. m. 30. Knauz. I. 131. l.

⁴ 1142–46 k.: Ph. Rt. I. 597., 1174–78: Fejérpataky id. m. 15. l. V. ö. még a III. Béla korabeli jövedelmi kimutatást. (III. Béla magy. kir. emlékezete. 139. l.)

⁵ 1152: Knauz. I. 107.. 1165: Zichy Okm. tár. I. 2., 1182–4: Fejérpataky id. m. 16. l.

⁶ 1188: Knauz. I. 137. l.

⁷ Például: III. Béla 1186: H. O. VI. 4., 1193: Knauz. I. 142., 1193: Fejérpataky: III. Béla okl. 31. l. Imre. 1198–1203: Knauz. I. 156., 160., 162., Soproni okl. tár. I. 4., 5., H. O. VIII. 11. l. stb. II. András. 1206–1224: H. O. VI. 6., 8., 11., 12., 17., VII. 2., 6., 8., VIII. 12., Kubinyi. I. 10., Knauz. I. 184., 185., 192., 201., 207., 208., 214., 216., 221., 232., 236. l. stb. IV. Béla. 1237–től: Knauz. I. 321., 323., 327., 328., 335., 346., 347., 364., 366., 372., 375., 376., 381., 390., H. O. VI. 37., 39., 42., VII. 25., VIII. 35., 38., 39., 45., 47., 52., 62., Kubinyi. I. 17., 23., 24., 27. l. stb. V. István. 1270–72: Kubinyi. I. 79., 81., Knauz. I. 578., 582., 588., 592., 595., 601., 603., 604. l. stb.

⁸ Így II. András. 1228: H. O. VI. 20., IV. Béla. 1239: Knauz. I. 330., V. István. 1270: H. O. VIII. 135., III. András. 1300: H. O. VIII. 403. l.

A XIII. században a nagy címmel párhuzamosan, de ritkábban használatos a király rövidebb czíme is, «*Hungarie rex*»¹ és néha — 1250 után gyakrabban — «*Ungarie rex*»² alakban. Az ifjabb királyok is így nevezik magukat.³ II. András uralkodása utolsó éveiben a nagy címet úgy látszik nem használta. E korban rendszeren «*Hungarie rex*» a czíme.⁴

A «*Hungarorum rex*», illetve «*Ungarorum rex*» cím István ifjabb király okleveleiben fordul néha elő.⁴

* * *

A XI. század gyakorlata szerint a megadományozott által leiratott királyi oklevelekben, más hatóságok által kiadott és magánoklevelekben, tehát nem szorosan vett udvari származású forrásokban előfordul az ország neve «*Pannonia*» alakban is.

Szent László uralkodásának emlékei közül az 1079/80 közt kiadott Guden-féle veszprémi és az 1091 körül irt Dávid herczeg-féle tihanyi adománylevelek a tanuk felsorolásában «*primates tocius Pannonie*», illetve «*principes Pannonie*» néven nevezik az ország főurait.⁶ A Szent László II. törvénye néven ismert törvényt, előbeszéde sze-

¹ Például: *IV. Béla. 1237 és 1269 közt*: Knauz. I. 322., 332., 374., 523., Kubinyi. I. 57., 65., H. O. VI. 160., VIII. 91. I. *V. István*: Knauz. I. 575., 577., Kubinyi. I. 76. I. stb.

² *II. András. 1218*: Knauz. I. 218. I. *IV. Béla. 1255 és 1270 k.*: Kubinyi. I. 53., 56., 73., H. O. VI. 137., VIII. 63., VII. 43. I. *V. István. 1271*: H. O. VII. 128. I. stb.

³ *Béla (Hungarie) 1227 és 1230 k.*: Knauz. I. 265., 271., H. O. VII. 19., VIII. 25. I. *István (Hungarie) 1259—1267*: H. O. VI. 105., 123., 166., VIII. 93., 99., Knauz. I. 471. 544. I. (*Ungarie*) 1258—1270: H. O. VII. 106., VIII. 73., 117., 118., VI. 153., Knauz. I. 476., 536., 572. I. stb.

⁴ *1228—1235*: H. O. VI. 29., VII. 21., Knauz. I. 267., 270., 277., 278., 283., 286., 287., 292., 298., 302., 304., 305., 310. I. stb.

⁵ *Junior rex [H]ungarorum. 1263*: Knauz. I. 485., Kubinyi. I. 41. I.

⁶ *Fejérpatak*: Oklevelek II. István korából. 8. I. *Kubinyi*. I. 1. I.

rint, László király idejében a Szent Hegyen összegyűlt «*regni Pannonici optimates*» hozták.¹ A hamis, de formuláris részeiben 1091 tájáról való hiteles oklevél alapján készített (1093-ról datált) pécsi oklevélben «*Pannonicum regnum*» fordul elő az ország nevéül.² A franciaországi szerzetestől írt 1091. évi somogyvári oklevél a monostort «in *Pannonie partibus*»... «*Latisclavo eiusdem regionis rege*» által alapítottak mondja.³ Ki kell emelnem, hogy mindhárom oklevelet a megadományozott szerzet iratta s egyiküket — a Dávid-félét — a király már említett «*rex[Ung]ari[er]*» feliratú pecsétjével erősítette meg. Tehát egyetlen udvari származású részén a «*Pannonia*» szó nem szerepel.

Felicián érsek 1134-ben kiállított itéletlevelében az országot «*Pannonia*»-nak nevezi.⁴ Más hasonló szerkesztésű XII. századi magánoklevelek «*Ungaria*»-nak írják az országot.⁵

* * *

Szent Istvánnak külföldi író tollából származó s a XI—XII. század fordulójáról való nagyobb legendája a magyar népet «*Ungari*»-nak, Géza fejedelmet «*princeps Ungarorum*»-nak,⁶ az országot hol «*Pannoniá*»-nak (vagy «*regnum Pannonicum*»-nak),⁷ hol pedig «*Ungaria*»-nak⁸

¹ *Závodszyky*. 166. l.

² *Fejér*. I. 480. l. V. ö. Turul. 1910. 101—102. l.-on a formuláris részekről tett megjegyzéseimet.

³ Századok. 1906. 404. l. — Nevezetes, hogy maga László király 1091-ben ez alapításáról Oderisiushoz írt levelében megemlékezvén «in terra Ungarie» alapított monostorról szól. *Fraknoi*. id. m. 4. l.

⁴ 1134: «Bela... *Pannonie* scepra feliciter gubernanda.» Knauz. I. 85. l.

⁵ *Acha, 1116—31. k.*: «Stephano... Ungariam gubernante»; *Kaba, 1177. k.*: «Bela... regnum Ungarie gubernante». *Fejérpataky*: Oklevelek II. István korából. 17. l. III. Béla király oklevelei. 28. l.

⁶ *M. Florianus*: *Fontes domestici historiae Hungaricae*. I. 12., 19., 23. l.

⁷ U. o. I. 12., 15., 17., 24. l.

⁸ U. o. 16., 18., 24. l. Egyik helyen a XII. század végéről való (szentkeresztii) codexben «*Hungaria*» van, de ez csak a századvégi másoló tollhibája.

nevezi. A Kálmán király idejébeli Hartvik átdolgozásában — úgy a leg. maiorból vett, mint az önálló részekben — a «*Pannonia*» használata megmaradt, de az Ungari helyett már «*Hungari*», Ungaria helyett «*Hungaria*» van,¹ a mi megfelel a Kálmán-kori okleveles gyakorlatnak.²

Teljesen egyezik a nagy legendával Szent Gellértnek avval egykorú, de csak későbbi másolatban fenmaradt legendája. A népet szintén *Ungari*, az országot felváltva *Ungaria* és *Pannonia* néven nevezi.³ A XIII. századi esztergomi codexben fenmaradt régi Szent Gellért-lectiókban is *Pannonia* az ország neve.⁴ Szent Imrének XIII. századi kéziratból ismert, de 1109 táján írt életrajza az országot szintén «*Pannonia*»-nak, Istvánt és Lászlót «*rex Pannoniae*»-nek, Istvánt egyszer «*rex Ungariae*»-nek nevezi.⁵

A XII. század végéről való pozsonyi évkönyvek a XI. századi események leírása közben Szent Istvánt «*rex Ungarorum*»-nak, Géza fejedelmet «*princeps Ungarorum*»-nak, Géza herceget «*dux Ungarorum*»-nak, az országot «*Pannonia*»-nak nevezik, de a XII. századi eseményeknél már következetesen «*Ungaria*»-t mondanak.⁶

HÓMAN BÁLINT.

¹ U. o. I. 34., 35., 39., 41., 43., 44., 46., 48., 53., 63., 64. l.

² A legendák egymásközti viszonyáról v. ö. *Mátyás Florián* Florianus. I. 162—220. l.), *Marczali Henrik* (A magyar tört. kútfői az Árpádok korában. 16—23. l.), *Kardcsonyi János* (Századok. 1892., 1894., 1901.) és különösen *Pauler Gyula* (Századok. 1882., 1884., 1892., 1894.) dolgozatait.

³ *Batthyány*, Ign: S. Gerardi Scripta et Acta. (*Ungari*:) 310., 333., 338., 346., 347. l.; (*Ungaria*:) 312—314., 342., 346—347. l.; (*Pannonia*:) 333., 343., 350. l.

⁴ U. o. 361. l.

⁵ *Florianus*. I. 129., 131., 135., 137., 138. l. — Koráról v. ö. *Marczali Henrik*: A magyar tört. kútfői az Árpádok korában. Bpest, 1880. 24. l.

⁶ *Florianus*. III. 208., 209. 211. l.

BECKENSLOER MAGYAR PRIMÁS III. FRIGYES NÉMET CSÁSZÁR SZOLGÁLATÁBAN
1459—1489.

(II.)

VII.

A salzburgi várak ügye az 1480 őszén Nürnbergben tartott német birodalmi gyűlést is foglalkoztatta. A császári biztos, gróf Werdemberg, előterjesztésében a császár segítségére birodalmi sereg kiállítását kérvén, egyebek között azt is hangoztatta, hogy a salzburgi várak elvesztéséből «a kereszténységre, a német nemzetre és a birodalom összes fejedelmeire helyrehozhatatlan kár háramolnék». Mivel Mátyás a német birodalom fejedelmeihez intézett leveleiben a császár ellen, Beckensloer pártolása miatt panaszt emelt, a császári biztos arra utalt, hogy az esztergomi érsek a királylyal fenforgó viszályában a császárt és a választófejedelmeket kérte föl bírának, minélfogva a császár köteles volt őt pártfogása alá fogadni; ellenben Mátyás a német birodalomhoz tartozó salzburgi érsekség ügyeibe avatkozni följegositva nem volt.¹

A gyűlés abban állapodott meg, hogy a császár és a király között a háború kitörését megakadályozandó, mindkét uralkodóhoz követeket küld. Ezek megbízatásukban eljárván, a tárgyalások folyamán a salzburgi ügyet szintén szőnyegre hozták; de az ellentétes álláspontokat áthidalni nem tudták.²

Mikor a következő (1481) év tavaszán a császár és a király között az ellenségeskedés megújult, Beckensloer

¹ Chmel. Monumenta. III. 139. Küffner K. Der Reichstag von Nürnberg anno 1480. (Würzburg 1892) 15—18.

² Bachmann. II. 711.

személyesen táborba szállott. Osztrák főpapoktól és uraktól támogatva, mintegy 13,000 fegyverest gyűjtött össze, ezekkel a magyar hadaktól ostromolt Marburgot fölmentette és az azoktól megszállott Szentgyörgy várat Stiria határszélén, ostrom alá vette.¹

Majd az év nyarán, a nürnbergi birodalmi gyűlésen személyesen megjelenvén azon fáradozott, hogy a német fejedelmeket Mátyás ellen áldozatkészségre serkentse.² A gyűlés mindazáltal barátságos hangon szóló levélben fordult Mátyáshoz azon kéréssel, hogy «a salzburgi érsekséget a birodalomtól ne szakítsa el», és megszállott várait az ügy végleges eldöntéseig, a birodalom által kijelölendő német fejedelmeknek adja át.³

A király erre azt válaszolta, hogy az érsekséget a birodalomtól elvonni nem szándékozik, és csak azért vette oltalma alá, hogy «a megszökött esztergomi érsek» ne foglalhassa el; mert mintsem hogy ezt szomszédságában megfészkelni engedné, inkább «a végsőig megy el».⁴

Fölháborodását Beckensloer ellen még erőteljesebben fejezte ki a pápával szemben, kit azzal vádolt, hogy kiméletes eljárása hátorította föl az érseket merész föllépésére. «Valóban — írja róla — most már a császári hadak élén táborba szállván, a várakat ostromolja, gyujtogat és rabol, a császárral megindult békealkudozásokat gonoszul megakasztja, az általam, a pápai követ útján, neki több ízben felajánlott győri püspökséget dőlyfösen és szemtelen megvetéssel visszautasította, ellenem a császár lelkében a gyűlöletet eszeveszetten szítja. Gonosz magaviseletével rég

¹ Beckensloernek június 1-én Szent-György ostroma alatt a császárhoz intézett levele: Chmel. II. 248. Hadjáratáról 1481 június 6-án és 25-ikén kelt bécsi tudósítások (Politische Correspondenz. III. 65., 73.) és egy június 28-ikán Zsigmond főherceghez írt levél (az innsbrucki levéltárban) szólnak.

² Ezt Albert brandenburgi választófejedelemnek 1481 szept. 13-ikán gróf Werdenberghhez írt leveléből tudjuk. Politische Correspondenz. III. 93.

³ Minutoli. 13.

⁴ 1481 október 26-ikán. M. K. L. II. 178.

fölhagyott volna, ha Szentséged őt megfenyíti. Ezért csak úgy remélhetem, hogy a császári felséggel békét köthetek és a hitetlenek ellen fordulhatok, ha őt az esztergomi érsekségtől megfosztja; ellenkező esetben a kereszténység érdekében tervezett vállalatommal föl kell hagynom.»¹

A pápa a válasziratban ismételte korábbi kijelentését, hogy hó óhajtása a királyt kielégíteni, de a szent-szék becsületét kockáztatná, ha a vizsgálat megejtése előtt Beckensloer ellen pert indítana; ezért követeit utasítja, hogy mind az esztergomi mind a salzburgi érsek ügyében vizsgálatot indítsanak, azután jelentéseik alapján az egyházi törvényeknek megfelelően fog eljárni.²

Mielőtt ez utasításnak a pápai követek megfelelhettek volna, a helyzet megváltozott.

Rohr érsek a küzdelembe belefáradt. Súlyos pénzügyi zavarokba jutott. Uradalmi, melyeket barát és ellenség hadai egyaránt dúltak, semmit sem jövedelmeztek; a sóbányák művelésében szünet állott be; a rendek az adófizetést megtagadták; hitele kimerült. Elcsüggedve, (1481) szeptember végén tartományi gyűlést hívott össze, a melynek színe előtt előadta, hogy magára és a tartomány rendekre nézve a bajokból való megmenekülésnek csak egy útját látja: a lemondást. A rendek most már osztottak fölfogásában és azt tanácsolták neki, hogy a magyar király jóváhagyásával lépjen egyezsége a császárral.³

Rohr követte a tanácsot. Október végén írt Mátyásnak; de nem tárta föl nyíltan szándékát; közölte vele, hogy «a maga és egyháza szorongatott állapota miatt» Bécsbe kell mennie, és kérte, hogy a király is küldjön oda követeket.

Mátyás azt hitte, hogy a császárral indítandó béketárgyalásokról van szó, és mivel ezektől nem idegenkedett, hajlandó volt követeket küldeni Bécsbe és részükre útlevél

¹ 1481 június 13-ikán M. K. L. II. 136.

² 1481 augusztus 31-ikén. Ugyanott. 128. — A nuntiusokhoz ugyanazon napon intézett utasítást közli Schlecht i. m. 118.

³ Widmann i. m. II. 325.

kieszközlését kérte Rohr érsektől; a ki Bécsbe érkezvén a császártól az útlevelet kieszközölte, és ezt megküldvén, jelezte, hogy «magától és egyházától a további romlást elhárítandó» ő kíván, a császárral egyezsége lépni.

A király nem kételkedhetett a felől, hogy a tervezett egyezés Rohr lemondásával járna és Beckensloert vezetné az érseki székre. Ezért Rohrt lemondási szándékától eltérítendő, Németujvárra hívta meg, hogy tőle a bécsi tárgyalások célja felől fölvilágosítást nyerjen.

Rohr viszont előrelátta, hogy a magyar király rábeszéléseinek ellenállani képes nem volna; ezért azt válaszolta, hogy beteges állapota miatt nem mehet Németujvárra.

Mátyás ekkor azt kívánta tőle, hogy megbizottakat küldjön hozzá. «Ha arról győződünk meg — írja — hogy a bécsi tárgyalások Neked és a salzburgi egyháznak a békét biztosíthatják, semmiféle fáradságtól nem riadunk vissza és a szövetségből származó kötelességünknek megfelelünk; de figyelmeztetjük Kedvességedet, hogy kötelességéhez hiven, hozzájárulásunk nélkül egyezséget kötni óvakodjék.»¹

Ez a figyelmeztetés hatástalan maradt. A gyenge főpap egészen Beckensloer hatalma alá jutott és november 29-ikén vele egyezésre lépett. Coadjutornak az utódlás jogával vette őt maga mellé, és mind az egyházi, mind a világi ügyekben az érseki joghatóság teljességét ruházta rá; magának az érseki czímet és Titmonig érseki uradalom haszonélvezetét tartotta fenn, a melynek jövedelmét 4000 forintig Beckensloer fogja kiegészíteni, a ki kötelezi magát, hogy az érsekség hitelezőit kielégíti, a salzburgi alattvalóknak a károkért a miket a háborús időkben szenvedtek kártérítést nyújt; a rendek jogait és kiváltságait tiszteletben tartja; a császár kezei között levő érseki javak visszaadását kieszközli.

A császár az egyezséget jóváhagyta, és Beckensloerrel elfogadtatta azon kötelezettséget, hogy az érsekség városait

¹ Rohr 1481 november 4 és 17, Mátyás november 13 és 25-ikén kelt levelei a salzburgi tartományi levéltárban. (Scheibner salzburgi tanár szíves közlése.)

és várait a császár előtt nyitva tartja; a bajor hercegekkel szövetséget nem köt; káptalani javadalmakat külföldieknek nem adományoz; az érsekség kapitányait pedig megesketteti arra, hogy Rohr halála után a császárnak és az általa kinevezendő érseknek fognak engedelmesskedni.¹

Ugyanakkor Beckensloer a császártól felhatalmazást nyervén arra, hogy a bécsi püspökséget megtarthatja, kijelentette, hogy jövedelmének a császár által megállapítandó részét a bécsi prépostság javadalmazására engedi át.²

VIII.

Mátyás a bécsi egyezés megkötése felől, december elején értesülvén, érvényességét el nem ismerte; a pápát fölkérte, hogy attól jóváhagyását tagadja meg; a salzburgi káptalant és rendeket pedig értesítette, hogy «a gyalázatot, melyet legnagyobb ellenségének az érseki székre jutása, rá árasztana, túrni nem fogja».³

Általa fölbátorítva, a káptalan prépostja és három kano-nokja kinyilatkoztatta, hogy a bécsi egyezséget, mert a magyar király hozzájárulása nélkül kötött meg, érvénytelennek tekinti, végrehajtásának meggátlása végett a pápa, a magyar király és a bajor hercegek támogatását kérték ki. Mivel pedig attól tartottak, hogy ellenök Beckensloer erőszakos eszközökhöz fog nyúlni; Salzburgból bajor területre Mühldorf városba menekültek.⁴

Rohr érsek 1482 január 6-ikán Salzburgba összehívta a tartomány rendeit nekik lemondását bejelentette és coadjutorát bemutatta.

¹ Az 1481 november 29-ikén és december 13-ikán kiállított oklevelek Archiv. L'. 215.

² Ezt a császár és Beckensloer közt 1484 nyarán váltott izenetekből tudjuk. Egykorú dátum nélküli emlékirat az innsbrucki levéltárban.

³ A Rómába és Salzburgba küldött követek részére adott utasításával a salzburgi tartományi levéltárban.

⁴ Egykorú emlékirat a salzburgi prépostnak a bajor hercegekhez intézett dátum nélküli levele Archiv. LV. 253. (Tévesen 1479-re helyezve.)

A gyűlésen megjelentek Mátyás követei is, kik azon reménységét fejezték ki, hogy «a prépost, a káptalan és a rendek, elvállalt kötelezettségüknek megfelelően, a király legnagyobb ellenségét főpapjuknak el nem fogadják; mert viszont a király a pápával szemben, a birodalomban és mindenütt, a hol szükséges lesz, mindazok ellen, kik őket szabadságuktól és ősi idők óta élvezett jogaiktól meg akarják fosztani, támogatásban fogja részesíteni; ellenben, ha az ő ellensége előtt meghódolnak, a király velök is mint ellenségeivel fog hánni és még ha minden más ellenségével ki kellene békülnie, hadserege élén ellenök fog fordulni; mert a gyalázatot, a mit tőlük és főpapjuktól szenvednie kellene, megtorlás nélkül nem hagyhatná».¹

A királyi ígéretek és fenyegetések hatását Beckensloer ellensúlyozni tudta. A rendekkel elhitette, hogy Mátyás kibékül vele és a salzburgi várakat hat hónap alatt visszadjá. Ezek tehát meghódoltak neki.²

Mátyás a bevégzett tényben nem nyugodott meg. Salzburg város közönségét értesítette, hogy mivel barátságát megvetette és ellenségét főpapjának elfogadta, ezentúl ellenség gyanánt fogja tekinteni. Ellenben a Mühldorfba menekült káptalani tagokat, mint «szeretett barátait és szövetségeseit», serkentette, hogy «becsületüket, egyházuk javát és a neki tett hűségi esküt szem előtt tartva állhatatosak maradjanak»; támogatásáról biztosította őket és ígérte, hogy a szent-széktől kedvező döntést fog kieszközölni.³

Megbízásából, Rómában Veronai Gábor bíbornok és ifjabb Vitéz János szerémi püspök fáradságot nem kimélték, hogy a bécsi egyezség megerősítését és Beckensloernek a salzburgi érsekség kormányzójává rendelését megakadályozzák. Mivel pedig Rohr Bernát helyzete tarthatatlanná vált, utódjául olyan jelöltet kerestek, a kinek kinevezéséhez mind a császár, mind a király hozzájárulhatna. Ezt egy

¹ Az idézett utasításban.

² Widmann II. 238.

³ A dátum nélküli két levél M. K. L. I. 458, 459. (Tévesen 1479-re helyezve.)

Rómában székelő német bíbornok, Heszler György személyében vélték fölatalálni. Azonban előterjesztésükre Mátyás kijelenté, hogy ő magára nézve Heszlert még veszedelmesebb embernek tartja, mint Beckensloert. Egyúttal a két magyarországi főpapot, kiket azzal gyanúsított, hogy saját személyes érdekeik hatása alatt állanak, utasította, hogy a salzburgi ügyben minden további lépéstől tartózkodjanak, mert elintézése végett külön követet küld a pápához. A döntés elhalasztása érdekében több római főpap közbenjárását, sőt a nápolyi királyét is kikérte.¹

A küldetést a nápolyi királynak Magyarországból hazatérő követére, De Probis Antal püspökre ruházta.²

Azonban ugyanekkor magatartásában fordulat állott be.

Mátyás az 1482. év tavasz elején a császárral ki akart békülni. Mivel pedig czélját csak Beckensloer közreműködése mellett érthette el, ezt igénybe venni nem habozott. Ahhoz, a kitől súlyos sérelmeket szenvedett és a kit imént gyalázó nyilatkozatokkal bélyegezett meg, személyesen fordulni restellette. Ezért a tárgyalások megindítását nejjére bízta, noha senki sem tehette föl, hogy ez férje beleegyezése nélkül cselekszik.

Beatrix egy esztergomi kanonokot küldött Salzburgba Beckensloerhez, kit a hozzá német nyelven írt levélben esztergomi érseknek és «különös kedveltjének» (Lieber besunder) czímezett. Azon reménységét fejezte ki, hogy azon ügyben, a melyet vele közölni kíván, «ájtatos és bölcs férfiúhoz illő buzgósággal fog eljárni, mert ily módon magának nagy előnyt és becsületet, az egész kereszténységnek hasznot biztosíthat». Fölkérte, hogy a bizalmas izenet átvétele végett meghitt emberét küldje hozzá.

Beckensloer eleget tett e kívánságnak és Heszler frisachi főesperest küldötte a királynéhoz, a ki azután a visszatérőre a következő izenetet bízta:

¹ A királyi levelek ugyanott. 221—226.

² A részére kiállított megbízó- és ajánlólevelek ugyanott 219—221.

«Az érsek úr Isten kedveért a szent hit, az egész kereszténység és a saját maga javára tegyen kísérletet a császár és a magyar király kibékítésére, mert az érsek úr, ki mindkét uralkodót jól ismeri, az egész világon az egyetlen ember, a ki ezen eredmény elérésére képes; ha pedig kísérlete sikerül, számíthat arra, hogy a szent-anya kiváló egyházi kitüntetésekben részesíti, a király pedig kibékül vele. Valóban — úgymond — szép dolog volna, ha ezen fontos ügyet, a melyben eddig bibornokok és főurak hiába fáradoztak, egy pap és egy asszony intéznék el. A mennyiben az érsek úr kieszközli, hogy a császár béketárgyalásokba bocsátkozni hajlandó legyen, ő viszont ráveszi férjét, hogy az érsek úrral Pozsonyban vagy Radkersburgban találkozzék. Ő maga is szívesen fogadná az érsek úr látogatását, a mely lehetővé tenné, hogy az egyezés ügyében előszóval értekezzenek.»

Az izenet vétele után Beckensloer biztosította a királynét afelől, hogy élénkebben semmit sem óhajt mint azt, hogy a világ két leghatalmasabb fejedelme, a kereszténység javára és a törökök hatalmának megtörésére, egyesüljön; és ő a maga részéről kész ezen cél elérése érdekében egész erejével fáradozni.

A királyné ekkor azt kívánta, hogy Beckensloer a királyhoz jöjjön és útlevelet küldött neki.¹

A találkozás nem jött létre, mert a császár a tárgyalás megindítására a felhatalmazást nem adta meg,² a miből azt a következtetést lehet levonni, hogy az érsek a béke létrejöttét nem kívánta. Beckensloer ugyanis a csillagjósok jóvendöléseibe bízva, meg volt győződve, hogy Mátyás egy

¹ Beatrix 1482 április 10 és június 10, Beckensloer május 20, a salzburgi érsekség jószágkormányzója június 17. és 19-iki levelei, Hesler főesperesnek ápril 22-iki emlékirata, mely az izenetet tartalmazza, a drezdai állami levéltárban. Berzeviczy Beatrix élete. 247. Beatrix-Oklevéltár 50—60.

² Ezt Mátyásnak 1483 augusztus 1-én a szász herceg követésnek előterjesztésére adott válaszából tudjuk. Károlyi Á. közleménye a Történelmi Tár 1892. évfolyamában. 252.

esztendő letelte előtt meg fog halni, és ennek bekövetkezéséről «becsületszóval» biztosította a császárt.¹

IX.

Rómában ezalatt mind a salzburgi, mind az esztergomi érsekség ügye elintézetlen maradt.

Azokban Beckensloer, azzal nem törődve, a szent-szék jóváhagyása nélkül átvette a salzburgi érsekség kormányát. Szintügy a bécsi püspökségről is önkényesen rendelkezett. A coadjutor méltóságát, melyet pápai bulla alapján nyert el, átengedte Rohr érseknek, oly módon, hogy jövedelme 2000 forint értékben számíttassék be abba a 4000 forintnyi évdíjba, melyet neki biztosított volt; a mely üzlethez a császár jóváhagyását kieszközölte.²

Magatartása a szent-székkal szemközt ingadozó és változó volt. Az 1482-ik év nyarán az eretnek tanai és szakadár törekvései miatt kiközösített Zemanetič érsek ellen nagy erélylyel lépett föl és ezért mind a pápa, mind a bíbornoktestület részéről magasztalásokkal halmoztatott el.³

Ellenben az 1483-ik év elején döntő tényező volt abban, hogy a császár nyílt ellentétbe helyezkedett a pápával. Mikor ugyanis IX. Sixtus a velencei köztársaság ellen hadjáratot tervezve, Mátyástól segítséget kért; a császár viszont Velenczének Mátyás ellen szövetséget ajánlott. Figyelemreméltó azon tény, hogy a császári követ a diplomatiái gyakorlattól teljesen eltérő formában: ajánlatát nem egyedül uralkodója, hanem Beckensloer nevében is tette meg; mire a doge válaszában Beckensloernek

¹ Schober : Eroberung Niederösterreichs durch Mathias Corvinus című munkájában 39 lapon idézi a görcei gróf követének jelentését, a melyben Beckensloer nyilatkozata foglaltatik. Szerinte erről a jelentésről a bécsi állami levéltárban talált «gleichzeitige Aufzeichnungen ohne Datum.» (Ezt nem sikerült föl kutatnom.)

² Widmann II. 437.

³ A pápa november 4-iki levele a vatikáni levéltárban, a bíbornokok november 13-iki levele a bécsi állami levéltárban.

köszönetet mondott, a kinek a salzburgi érseki székre emeltetéséhez szerencsekívánatait fejezte ki és megjegyzi, hogy további fölmagasztaltatását nagy örömmel fogja üdvözölni»,¹ a mivel a pápai trónra irányuló ambíciójának akart táplálékot nyújtani. Ugyanis a tárgyalások folyamán a signoria a pápának egyetemes zsinat által letételére vonatkozó tervet újította föl, a melyet a császári követ melegen üdvözölt.²

A signoria szolgálatkészségét Beckensloer irányában azzal is behozonyította, hogy 1483 tavaszán esztergomi vetélytársának, Aragoniai János bibornoknak, ki Magyarországra készült, a Mátyás által kért útlevelet és a fölhatalmazást arra, hogy velencei területen át utazhassék, megtagadta.³

A nyár folyamán a velencei köztársaság a császárt nyíltan fölkérte az egyetemes zsinat összehívására, a mit azzal okolt meg, hogy a Rómában elhatalmasodott botrányok az egyház körében reformok foganatosítását sürgősen szükségessé teszik. Ez ügyben Beckensloer közreműködésére számított, a ki előtt «az ő fölmagasztaltatására irányuló hő óhajását» újból kifejezte és hangoztatta, hogy «az egyetemes zsinat összehívásának kieszközléseért nagy dicsőség és haszon fog rá hármolni».⁴

Azonban Beckensloer ez alatt irányt változtatott. A császári követnek Velenczében megindított actióját a császárhoz írt levélben rosallotta;⁵ kétségkívül azért, mert szerzett tapasztalatai alapján sikert nem várhatott.

Az 1484-ik év február közepén, mikor Innsbruckban

¹ Az 1483 márczius 14-ikén a doge által adott válasz szövege a velencei állami levéltárban. *Deliberazioni del Senato*. XXXI kötet.

² Ezt Beckensloernek 1483 június 15-ikén a császárhoz írt levélből tudjuk. A bécsi állami levéltár Fridericana osztályában.

³ Az 1483 május 24-ikén ez ügyben hozott végzés: *Diplomáciai Emlékek*. III. 23.

⁴ Az 1483 június 22-ikén a követ részére adott utasítás. *Deliberazioni del Senato*. XXXI.

⁵ 1483 június 15-iki levele és a császár július 22-iki válasza a bécsi állami levéltár Fridericana osztályában.

Zsigmond főhercegnek egy szász hercegnővel kötött házassági frigyét az egyház áldásában részesítette, az ott jelenlevő pápai követet meggyőzte arról, hogy a szent-szék az ő rendíthetetlen ragaszkodásáról biztos lehet.¹ Ily módon jogcímet vélt szerezhetni arra, hogy Rómában figyelemre méltassák igényeit. Ezekkel a helyzete által követelt szerénység határait messze túllépte.

Ugyanis most már nemcsak a salzburgi coadjutor állásában megerősítését sürgette; fölhatalmazást kért, hogy az esztergomi érsekséget is megtarthassa. Felvette a küzdelmet a magyar királyné testvére, a nápolyi király fia ellen.

Az 1483-ik év nyarán Rómába küldött ügynöke, Heszler frisachi főesperes nagy tevékenységet fejtett ki. A pápai udvar befolyásos egyéniségeit megnyervén, biztató ígéretek kapott, sőt pápai iratot eszközölt ki, melynek általánosságban tartott jóakarató kifejezéseiből azt olvasta ki, hogy küldője a két érseki széket együtt fogja bírhatni.²

Azonban egy nagytekintélyű bíbornok, Piccolomini Ferencz (II. Pius unokaöccse, ki III. Pius névvel később Szent Péter székét foglalta el) fölvilágosította Beckensloert afelől, hogy míg Mátyás él, az esztergomi érsekséget vissza nem nyerheti, minélfogva azt tanácsolta neki, hogy ezen javadalom terhére tisztességes évdíjat kötvén ki magának, Magyarországtól végképen búcsút vegyen és a salzburgi érsekséggel érje be. Ilyen magatartásával — úgymond — Mátyástól kieszközölheti a salzburgi várak visszaadását, sőt az a dicsőség is osztályrészul juthat neki, hogy a kereszténység javára a császár és király között békességet hoz létre.³

Ez a levél nem maradt hatás nélkül. Néhány hónappal utóbb a chiemseei püspök, ki mint császári követ Rómában

¹ A pápai követnek 1484 február 24-ikén Innsbruckból Rómába küldött jelentése a velencei Szent Márk-könyvtárban.

² Ezt a pápai iratot nem ismerjük. Tartalmáról Piccolomini bíbornoknak a chiemseei püspökhöz intézett egyik levele tájékoztat. Az admonti codexben.

³ Az imént idézett levélben.

megjelent, már csak azt kérte, hogy Beckensloer a salzburgi érsekség kormányát nyerje el és az esztergomi érsek címét Rohr érsek haláláig viselhesse.

A pápa ezen kérelem teljesítését megígérte, de Mátyás és a nápolyai király követleinek erőteljes ellenzése miatt folytonosan halogatta. Mikor pedig ezek Aragoniai Jánosnak az esztergomi érsekségben megerősítését sürgették, IV. Sixtus kijelentette, hogy kész őt az esztergomi érsekség administratorává kinevezni, oly módon, hogy az érsek címét csak Beckensloernek más egyházra áthelyeztetése után veheti föl. Reméllette, hogy Mátyás király beleegyezését Beckensloernek Salzburgba áthelyezéséhez elnyerheti. Ezenkívül Aragoniai János kinevezését még attól tette függővé, hogy Mátyás a salzburgi várakat bocsássa vissza; mivel pedig erre nézve a nápolyi király kezességet vállalt, Aragoniai Jánost kinevezte az esztergomi érsekség administratorává.¹

Beckensloer római ügynöke ekkor arra számított, hogy megbizójának salzburgi administratorrá kineveztetése nehézségekbe többé nem ütközik és a pápai kancelláriával megállapodott abban, hogy a kinevezési bullák kiszolgáltatása és a négyezer arany forintra rugó díjak kifizetése Velencében fogatosítottassék.

Ezen összeget Beckensloer 1484 január elsején egy velencei bankháznál utalványozta; de a bullák kiszolgáltatása elmaradt és harmadfél hónap eltelte után Beckensloer kénytelen volt ügynökét utasítani, hogy Rómában újabb lépéseket tegyen.² Ezek azonban még nem vezettek eredményre, mikor 1484 augusztus 14-ikén IV. Sixtust a halál elragadta.

¹ Ezen tárgyalásokról későbbi iratok, a chiemseei püspöknek 1484 október 20-ikán és a császárhoz 1484 november 12-ikén a pápához írt leveleik nyujtanak fölvilágosítást. Amaz az admonti codexben, ez a bécsi állami levéltár Fridericana osztályában.

² Beckensloernek ügynökéhez írt két levele dátum nélkül az admonti codexben.

X.

Alighogy néhány héttel utóbb az új pápa, VIII. Incze, Szent Péter székét elfoglalta, megjelent előtte a salzburgi ügynök azon kéréssel, hogy előde ígéretét váltsa be és Beckensloert a salzburgi érsekség administratorává nevezze ki, egyúttal az esztergomi érsekség megtartására, addig míg Mátyás a salzburgi várakat visszaszolgáltatja, hatalmazza föl, sőt merészen kinyilatkoztatni, hogy küldője a salzburgi administratorságot csakis ezen fölhatalmazás elnyerése esetén fogadja el. Ezen előterjesztést a császár követe hathatósan támogatta.¹

Ügynöke vakmerő föllépéseért Beckensloer érdemlett leczkében részesült. A pápa az esztergomi érsekségre vonatkozó kérelmet határozottan elutasította, arra utalván, hogy azt az aragoniai bibornok jogosan és tényleg már bírja. A salzburgi érsekségre vonatkozólag pedig Beckensloerhez írt levelében így nyilatkozott:

«Álmélkodva értesülünk afelől, hogy a salzburgi érsekség administratorának tisztét, melyért folyamodol, az apostoli szék engedélye nélkül már is átvetted. Okosságodnál fogva megítélheted, hogy eljárásod az egyház és a becsület törvényeivel ellenkezik. Ezért Téged mind az esztergomi érsek czimének, mind a salzburgi administrator tisztének viselésére méltatlannak kellene nyilvánítanunk. Mindazáltal, tekintettel lévén a császári felségre, enyhén fogunk Veled elbánni. Mindenek előtt intünk, hogy kánoni beiktatásodig, a mit öt hónap alatt kieszközölni tartozol, az administratori tiszt jogainak gyakorlásától tartózkodjál, a salzburgi egyház kormányzásába be ne avatkozzál; mert ellenkező esetben Téged a salzburgi érseki szék elfoglalására alkalmatlannak fogunk tekinteni.»²

¹ Ezt a császárnak 1484 november 12-ikén a pápához és ennek 1485 január 4-ikén a császárhoz írt leveléből tudjuk. Mindkettő a bécsi állami levéltár Fridericana osztályában.

² Theiner. i. m.

Ekkor azután ismét a császár lépett közbe. A pápához és a bibornoki testülethez intézett leveleiben nyíltan kijelentette, hogy a Beckensloer irányában követett eljárást rossz néven veszi. «Az apostoli szék magaslatához méltatlannak tekintjük, — úgymond — hogy a mit ma helyesnek tart, holnap helytelennek ítéli». Kijelenti, hogy csak Beckensloer «csodálatraméltó tehetségétől, tudományosságától és az ügyek intézésében való jártasságától» várhatja a salzburgi egyháznak az elpusztulástól megmentését. Ismételi azon kérését, hogy Beckensloer salzburgi administratorrá neveztesse ki, de az esztergomi érsekségre vonatkozólag megelégszik azzal, hogy címét viselhesse Beckensloer addig, míg a magyar király a salzburgi várakat visszaszolgáltatja. A levelet fenyegető nyilatkozattal fejezi be. «Ha Szentséged — úgymond — kérelmünket elutasítaná, ebből azt kellene következtetni, hogy a salzburgi egyház helyreállításától idegenkedik, az elfoglalt várakat a magyar királynak akarja birtokába juttatni, hogy azokból legnagyobb ellenségünk országunk szívében fészkelve folytonosan fenyegetsen. Ezen esetben mi viszont kénytelenek volnánk az apostoli szék iránt olyan eljárást követni, a melylyel bizonyítanók, hogy a császári tetségünkön ejtett sérelmet, az irántunk tanúsított megvetést és gúnyt nem türhetjük.»¹

Ugyanakkor a chiemseei püspök arra figyelmeztette a pápát, hogy Beckensloertől «a sokféle erényekkel, lelki és testi kiváló tulajdonságokkal ékeskedő nagyszabású embertől (homo magnificus)», jelentékeny szolgálatokat várhat.²

Ekkor végre VIII. Incze Beckensloer állását szabályozta. 1484-ben három bullát állított ki. Az egyikben kijelenti, hogy őt salzburgi administratorrá szándékozván kinevezni, az egyházi büntetésektől, melyeket netán magára vont, feloldja. A másodikban a salzburgi egyház administratorává kinevezi és megállapítja, hogy Rohr Bernát halála után az

¹ 1484 november 12-ikén. A bécsi állami levéltár Fridericiana osztályában.

² 1484 október 28-ikán. Az admonti codexben.

esztergomi érseki székről a salzburgira át fog helyeztetni, addig pedig az esztergomi érsek címét viseli. A harmadikban felhatalmazza, hogy Rohr Bernát életében a salzburgi érsekség területén az érseki palástot, mely mint esztergomi érseket illeti meg, használhassa.¹

Ugyanazon napon fölmentette őt a bécsi püspök coadjutorának tisztétől, melyet Rohr érsekre ruházott. Együttal IV. Sixtus intézkedését, melylyel Aragoniai Jánost az esztergomi érsekség administratorává rendelte volt, megerősítette.²

A mikor ezen rendelkezéseiről a császárt értesíti, mintegy mentegetőzve jegyzi meg, hogy védenccze érdekében többet nem tehetett. «Talán — úgymond — idővel a helyzet úgy alakul, hogy egyéb kívánságaidat is teljesíthetjük.» Végre ígéretet tett, hogy a salzburgi várak visszaadására Mátyást fel fogja szólítani és ellene szükség esetén «keményebb eszközöket» fog alkalmazni.³

Azonban ezen ígéret teljesítésétől tartózkodott. Egy évvel később — 1486 február 20-ikán — intézett ezen ügyben Mátyáshoz levelet, a mely erőteljes kifejezésekben szólította őt föl a salzburgi várak visszaadására, de «kemény eszközök» alkalmazásával nem fenyegetődött.⁴

Aragoniai János bibornoknak a megelőző év (1485) őszén bekövetkezett halála után, a pápai udvarnál időző császári követ azon véleményben volt, hogy az így megüresedett esztergomi érsekségre Beckensloer igényt támaszthat. Ezért azon kéréssel fordult VIII. Inczéhez, hogy betöltése iránt elhatározását halassza el, míg ő ezen ügyben a császártól

¹ Az eredeti bullák a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában.

² Eubel Hierarchia Catholica. II.

³ 1485 január 4-iki idézett levelében.

⁴ Eredetiye a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában. A chiemseei püspöknek 1486 ápril 12-ikén Beckensloerhez írt (az admonti codexben levő) leveléből tudjuk, hogy a pápai irat két példányban állíttatott ki és hogy az egyiket külön követ vitte meg Mátyásnak.

utasítást kap; egyúttal több befolyásos bibornoktól ígéretet eszközölt ki, hogy a salzburgi érsek igényét támogatni fogják.¹

Csakhogy mikor a milánói fejedelem saját testvére, Sforza Ascanio bibornok érdekében tett lépéseket, Mátyás pedig nejének unokaöccsét, Estei Hippolyt herceget nevezte ki esztergomi érsekké: ilyen hatalmas versenytársakkal szemközt Beckensloer nem biztathatta magát a siker kilátásaival, minélfogva a császári követ igyekezeteivel fölhagyott.

XI.

Beckensloer eközben lankadatlan buzgalommal folytatta tevékenységét, hogy Mátyás ellen a császár részére a német fejedelmeknél segítséget eszközöljön ki.

Az 1483-iki év tavaszán a császár megbízásából bejárta a németországi udvarokat. Mindenütt azt a választ kapta, hogy a fejedelmek csak a birodalmi gyűlés határozata alapján szállhatnak táborba. Ezért azt javasolta a császárnak, hogy mielőbb tartson birodalmi gyűlést, a mit azért is szükségesnek tartott, hogy az utóbbi években uralomra jutott fejedelmek hűségi esküjét átvegye.

A császár azt felelte neki, hogy a magyar király által fenyegetett örökös tartományaiából nem távozzhatik, különben is a segítség sürgőssége miatt a birodalmi gyűlés megtartását nem várhatná be, a fejedelmek hűségi esküjének átvételével pedig őt, az érseket bizta meg.²

A következő év február havában Beckensloer igyekezetei, hogy az innsbrucki menyegzőre egybegyűlt német fejedel-

¹ Erről a császári követ jelentései alapján a chiemseei püspök 1486 ápril 12-ikén értesíti Beckensloert. A levél az admonti codexben.

² Beckensloer 1483 január 15-ikén Nürnbergből a császárhoz küldött jelentése és a császár július 21-iki válasza a bécsi állami levéltár Fridericiana osztályában. Amaz ki van adva: Politische Correspondenz. III. 259.

meknél segítséget eszközöljön ki, szintén eredménytelenek maradtak.¹

Ekkor a császárnak azt javasolta, hogy fiát, Miksát, bizza meg a birodalmi gyűlés vezetésével. Ez ügyben, 1484 július folyamán Miksa főhercegnél és Albert brandenburgi választófejedelemnél járt.²

Az év végén a császár kihirdette a birodalmi gyűlést, a melyre helyettesül Miksát küldötte és oldala mellé három biztost rendelt, kiknek egyike Beckensloer volt. Az utóbbihoz intézett iratában iránta «legteljesebb bizalmát» fejezte ki és költségei fedezéséről bőkezűen gondoskodott.³

Azonban az ezen rendelkezéshez kapcsolt remények füstbe mentek. Miksa, kit érdekei Németalföldön lekötve tartottak, atyját cserben hagyta és nem ment el Frankfurtba. Beckensloer ennek következtében szintén elmaradt és a rendek, kik ott csekély számban jelentek meg, csakhamar szétoszlottak.

Mikor azután 1485 június elsején Bécs város megnyitotta kapuit Mátyás előtt, a császár elszánta magát arra, hogy segítség kieszközlése végett elindul a birodalomba, örökös tartományai kormányzását és megoltalmazását⁴ pedig Beckensloerre, mint helytartóra bizza. Ez hadak toborzásában buzgalmát és a zsold fizetésére szükséges összegek előlegezésében áldozatkészségét ez alkalommal is bebizonyította.⁵

Ezért Mátyás azon volt, hogy Beckensloert e tevé-

¹ A császárnak 1484 február 10-ikén Beckensloerhez írt levele a bécsi állami levéltár Fridericiana osztályában. Az augsburgi püspök augusztus 25-iki levele szól Beckensloer innsbrucki actiójáról, Politische Correspondenz. III. 319.

² Bachmann. II. 733. Politische Correspondenz. III. 316., 320., 326.

³ Politische Correspondenz. III. 332. A megbízó iratot (tévesen 1480-ra helyezve) közli Chmel. Monumenta. III. 280.

⁴ Beckensloer helytartói állására vonatkozó császári rendeletek. Chmel. Regesten. II. 726. Kurz. Kaiser Friedrich III. II. 282.

⁵ A császári kapitányok több nyugtája a bécsi állami levéltárban. (Reichsregistratur.)

kenységi térről elvonja és György bajor herceget rábirta, hogy ellenséges készüléteivel Salzburgot fenyegetse.¹

Fegyveres hatalmával Beckensloer nem tehetett jelentékeny szolgálatokat uralkodójának és nem tartóztathatta föl Mátyást diadalútjában. Ezért kétségkívül az ő tanácsa és befolyása vezérelte a császárt azon nagyjelentőségű elhatározásra, hogy a Frankfurtba 1486 elejére egybehívott birodalmi gyűlésen személyesen jelenjék meg és fiát Miksa főherceget római királyvá megválasztassa.

A választás foganatosítása után a birodalmi gyűlés nagy haderő kiállítását és birodalmi adó kivetését határozta el. Ezen adó behajtásával és a befolyó összeg kezelésével Beckensloer bízott meg, a ki azonban, erőfeszítései dacára, az előirányzott 153,400 forintból csak 36,091-et volt képes behajtani. Ezen összeget, mely a legsürgősebb kiadások fedezésére sem volt elégséges, sajátjából 64,537 forinttal egészítette ki. Legnagyobb részét zsold fizetésére fordította; hogy pedig Mátyástól az ő zsoldosait elvonja, a rendesnél magasabb zsold fizetésére szánta el magát.² Ily módon ébrentartotta, sőt fokozta azt a gyűlöletet, a mit iránta Mátyás táplált, a ki Miksának római királyvá megválasztatása által a császári koronára irányuló törekvéseit megghiúsítva látván, a Habsburg-ház ellen nagy európai coalitio létesítését tűzte ki föladataul. Míg a hatalmas ural-

¹ Politische Correspondenz. III. 415—445.

² Beckensloer számadásait tüzetesen ismerteti Wagner F. ily című közleményében: Das dritte kaiserliche Buch des Markgrafen von Brandenburg. (Forschungen zur deutschen Geschichte. XXIV. 485—491.) Egyebek között, az ismertetésben a következőket olvassuk: «Mit diesem Gelde wuchert der Erzbischof, insofern er sich durch den Nürnberger Grosz für 1700 Gulden Tuch ankaufen lässt, und dieses dann bei der Ausgabe mit 2550 Gulden berechnet.» — Beckensloer pénzkezelésével a német fejedelmek nem voltak megelégedve, és 1487 április 18-án a császárral közölték, hogy míg a salzburgi érsek a számadásokat be nem nyújtja, újabb segélypénzt nem szavaznak meg. A nürnbergi birodalmi gyűlés később szintén sürgette a számadások bemutatását, és az újabban megajánlott pénzsegély kezelését a brandenburgi választófejedelemre bízta.

kodók megnyerésén fáradozott, súlyt fektetett arra, hogy a császárt egyik legtevékenyebb hívének, a salzburgi főpapnak szolgálatától megfoszssa. Azon volt, hogy szövetségesei által németországi útjában letartóztatását eszközölje ki.¹

Mivel pedig ezen terve nem sikerült, kísérletei tett, hogy őt a salzburgi érseki székről eltávolítsa.

XII.

Az 1487-ik év márczius utolsó napján Rohr Bernát meghalt. Ekkor, a pápai bulla értelmében, az érseki jogok teljessége mellé, az érseki czím is Beckensloerre szállott.

Ennek daczára a salzburgi káptalan prépostja és a hozzá ragaszkodó kanonokok, kik Beckensloert törvényes főpapnak el nem ismerték, azon álláspontra helyezkedtek, hogy a törvényes érsek halála után az utód megválasztásának joga a káptalant illeti meg. Ezen felfogásban a bajor herczegek részéről megerősítettén, Ebran Kristóf prépostot választották meg salzburgi érseknek.

A megválasztott főpap, hogy az érseki székbe behelyezését és a szent-széknél elismerését lehetővé tegye, Mátyás

¹ Beckensloer 1486 aug. 11-ikén Ulmból Zsigmond főherczegnek írja: «Nachdem wir von... dem Röm. Kaiser und dem Röm. König abgefertigt sein ihrer Gnaden Sachen und Notdurft in dieser Kriegsleufen in ihrer Gnaden Abwesendem löblichen Haus zu Österreich zugut daniden zuland hindan zu richten, nun dem uns an unserem Gefert (?) von ihren Gnaden aus bisher mennig und treflich Manung im namhaften Personen kommen, das Anschlag und Besammung auf uns an mennigen Enden beschehen uns *niederzuwerfen* dadurch wir mit Hilf, Fürderung und Geleit unser . . . Freunde beder *Markgrafen zu Brandenburg* und Graf Eberhard von Würtemberg bisher sicher durchkommen sein, haben auch dazu aus solcher fürsorg und unseren Notdurft, nachdem wir sonst von der K. u. K. Mt Leut wider ihrer Gnaden Feind aufzunehmen Befehl haben; auf sechzig zu Roszen die Kundesein in ihrer Gnaden Sold und Dienst aufgenommen.» A főherczeget értesíti, hogy hozzá készül és kéri, hogy útja biztonságáról gondoskodják. Eredetije a bécsi állami levéltárban.

király támogatását biztosította magának. A király ez ügyben a következő levelet intézte Albert bajor herceghez:

«Mivel a választás teljes mértékben találkozik tetszésünkkel, közre akarunk működni abban, hogy az érvényre jusson; ezért a szent-atyát levélben föl fogjuk kérni, hogy azt megerősíteni méltóztassék. Testvériséged, mint a salzburgi egyház védnöke, segítségével és pártfogásával az ügy gyors és szerencsés elintézését, mind ő szentségénél, mind az érsekség alattvalóinál nagyban előmozdíthatja. Mivel pedig tudomásunk van afelől, hogy a megválasztott érsek iránt Testvériséged nem kisebb jóakaratot táplál, mint mi, fölkérjük, hogy a megerősítés kieszközlése végett a szent-atyát és a bibornoki testületet szintén keresse meg, és az érsekség rendeit szólítsa föl, hogy a megválasztott érsekkel szemközt az esztergomi érseket segítségben és támogatásban ne részesítsék... Ezzel Testvériséged minket is hálaóra kötelez. Mi pedig a megválasztott érseket, a végből, hogy egyházának birtokába léphessen, támogatni el nem mulasztjuk.»¹

Egyúttal, hogy a salzburgi rendeket meghódolásra készítesse, ígéretet tett, hogy a kezei között levő salzburgi várakat Ebrannak, mihelyt az érseki széket elfoglalja, átszolgáltatja.²

A császár ellenben Beckensloer érdekében írt a pápának; a káptalani választás megsemmisítését kérve, egyebek között felhozta azt, hogy Ebran volt az, a kinek tanácsára az elhunyt érsek várait Mátyásnak átadta.³

A pápa, még mielőtt akár Mátyás, akár a császár leveleit megkapta, mihelyt Rohr haláláról értesült, június 20-ikán kiállította a bullát, a melylyel Beckensloert salzburgi érseknek elismerte; később pedig a káptalani választást megsemmisítette.⁴

¹ Az 1487 július 4-ikén kelt levél a müncheni állami levéltárban.

² Ezt a Mátyástól visszaérkezett követek György bajor herceghez intézett előterjesztésükben említik.

³ 1487 július 2-iki levele a velencei állami levéltárban.

⁴ A bullák a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában.

Rendelkezésében a bajor hercegek megnyugodtak és Beckensloerrel egyességre léptek, mely nekik némi anyagi előnyöket biztosított.¹

Mátyás sem tett többé kísérletet, hogy Ebrant az érseki székre segítse.

XIII.

Ebben az időben, 1487 nyarán, Albert szász herceg, mint császári fővezér vette át Mátyás ellen a hadimunkálatok vezetését. Beckensloer azonban csak harminczöt fegyverest küldött táborába² és örömmel üdvözölte a császár azon elhatározását, hogy Mátyással békealkudozásokba bocsátkozik. Fölkérte őt, hogy az egyezés megkötésénél salzburgi érsekségről ne feledkezzék meg, és rendelkezésére bocsátotta egyik tisztviselőjét, ki a magyar nyelvben és a magyarországi ügyekben jártassággal bírt.³

A fegyverszünetbe, a mely az év végén létrejött, a salzburgi érsekség befoglaltatott.⁴

Kevéssel utóbb Beckensloer maga járhatott el a császár és Mátyás között a békeközvetítő feladatában.

A császár ugyanis, mikor 1488 február havában hírére vette, hogy fia Miksa a lázadó németalföldi rendek fogságába került, és kiszabadítására személyesen készült sereget vezetni; kénytelen volt gondoskodni arról, hogy távolléte alatt az osztrák tartományok Mátyás támadásainak ne legyenek kitéve. Ezért fegyverszünetet kellett tőle kieszközölnie.

Beckensloert bizta meg azzal, hogy ez irányban lépéseket tegyen. Mátyás nem idegenkedett attól, hogy vele tárgyalásba bocsátkozzék és márczius közepén Batthyány Boldizsárt küldötte hozzá. Politikai érdekek elnémitották lelké-

² A tárgyalásokra és az egyességre vonatkozó írások a müncheni állami levéltárban.

³ A salzburgi érsek radstadi tiszttartójának 1487 október 16-ikán a szász herceghez intézett levele a drezdai állami főlevéltárban.

⁴ 1487 november 16-iki levele ugyanott.

⁵ Langenau 549.

ben a gyűlölet sugalmazásait. Levelében «szeretett barátjának» czimezte azt, a kit imént «legnagyobb ellenségének» tekintett volt.¹

A császár ekkor fölhatalmazta Beckensloert, hogy hadikárpótlás ajánlásával állandó béke létesítése iránt tárgyalásokat indítson; de a döntést magának tartotta fenn.²

A salzburgi érsek steieri várában, május közepén, megjelentek Mátyás megbizottai, és egyelőre szeptember első napjáig fegyverszünetet kötöttek.³

Leteltének küszöbén, augusztus végén, újabb meghoszzabbítása érdekében, Beckensloer lépéseket tett Mátyásnál. Ez most követelte, hogy Sanct-Pöltenben Beckensloer, mint a császár megbizottja az osztrák örökös tartományok küldötteivel megjelenvén, vele az állandó béke megkötése iránt tárgyaljon.

A császár azonban ehhez nem járult hozzá. Örökös tartományainak rendeit a sanct-pölteni értekezleten való megjelenéstől eltiltotta, nehogy őket — mint Beckensloerhez intézett levelében írja — a magyar király «gonosz ármányaival elcsábítsa». Sokszoros csalódásai daczára bizott abban, hogy a német birodalom fejedelmeitől kieszközlendő segítséggel azt a mit elvesztett visszaszerezheti. Ezzel biztatta az érseket is, a kinek a hadivállalatban közreműködésére számított.⁴

Ezen levél elkésett; a mikor Beckensloer kezeihez jutott, a fegyverszünet szeptember 26-ig napjáig meg volt hosszabbítva. A békeértekezlet is a király bécsi udvaránál megtartott. Beckensloer nem jelent meg személyesen; maga helyett a chiemseei püspököt küldötte oda. Ausztria,

¹ 1488 márczius 14-iki levele. M. K. L. II. 339.

² Az ápril 5-ikén kelt császári levél a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában.

³ Mátyás május 12-iki megbízólevele. M. K. L. II. 343. A május 21-én Steierben kiállított okirat, Mátyás június 5. és 6-iki megerősítő okiratai ugyanott.

⁴ 1488 augusztus 29-iki levele a bécsi állami levéltár Hungarica osztályában.

Stiria és Karintia rendei nagy számban gyűltek ott össze. Az állandó béke megkötését a császár magatartása megakadályozta; de a fegyverszünet szokatlanul hosszú időre, kilencz hónap tartamára, hosszabbított meg.¹

A császár ebben megnyugodott. Mikor a következő (1489) év nyarán fia vállalkozott arra, hogy Mátyással állandó békét létesít, attól félt, hogy Miksa az engedékenységekben tovább megy, mint ő kívánta; ezért a tárgyalásokban szintén részt akart venni, és maga mellé rendelte Beckensloert, kinek tanácsát és közreműködését nem nélkülözhetette.²

Ezt már igénybe nem vehette, Beckensloer 1489 december 15-ikén Salzburgban elhunyt.

XIV.

Végrendeletében Beckensloer az ő egyik unokaöccsét tette általános örökösévé, és megemlékezett a császárról, a római királyról, szülővárosáról és számos magánosokról.³ Csak Magyarországról feledkezett meg. Hálátlanságának ezen megnyilatkozása azért is feltűnő, mert távozása után bizonyos lelki kapcsolatot tartott fenn a magyarországi egyházakkal, melyeket kormányozott volt. Imádságait, a pápától kieszközölt engedélyvel az esztergomi breviáriumból végezte.⁴ Az oltárnál állandón a Váradról magával vitt misekönyvet használt, melyet halálos ágyán kapott megbízás

¹ Mátyás szeptember 1., 11. és 22-ikén kelt okiratai a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában. Widmannak salzburgi krónikákból merített elbeszélését (II. 335.), a mely szerint Beckensloer Bécsben megjelenván a salzburgi érsekségre vonatkozó külön egyeséget kötött volna, megczáfolja a szeptember 22-iki okirat.

² Az 1489 augusztus 27-én Beckensloerhez intézett császári levél a bécsi levéltár Hungaricái között.

³ Egykorú másolata a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában.

⁴ Az 1487 június 16-án kelt pápai breve ugyanott.

értelmében végrendeletének végrehajtója a chiemseei püspök visszajuttatott Váradra.¹

Egyéb könyvei Salzburgban maradtak, a honnan a Vitéz János könyvtárából elvitt fényes kiállítású kéziratok (melyeknek egyikére a saját czimerét, a kétfarkú cseh oroszlánt helyeztette) Napoleon rendeletére Párisba, az ő bukása után pedig München és Bécs udvari könyvtáraiba jutottak.² Így elkerülték az enyészetet, mely a váradi misekönyvnek osztályrészül jutott.

Síremléke, melynek felállításáról végrendeletében intézkedett, a salzburgi székesegyház lerombolása alkalmával elpusztult. Emlékezetét Salzburgban csak czimere tartja fenn, mely a várban általa emelt épületrészeket ékesíti.³

A császár, be sem várván kimúltát, négy nappal előbb, gróf Schaumburg Frigyes salzburgi kanonokkal megegyezett a föltételek iránt, melyeket ez a salzburgi érsekségre jutásakor elvállal. A temetés után Schaumburg a káptalan által érsekké megválasztván, a császártól felhatalmazást kapott, hogy a salzburgi várak visszaszerzése érdekében a magyar királlyal tárgyalhasson.⁴

Ellenben Mátyás az érseki szék iránt most már nem érdeklődött. Beckensloer halálát és utódja megválasztását nem vette tudomásul. Csak negyedfél hónappal az érseki szék megüresedése után történt, hogy neje kérésére, ennek rokonát De Foix Péter francia bibornokot ajánlotta a salzburgi székre a pápának. Levelében arra hivatkozott, hogy «régóta szoros kapocs csatolja az érsekséghez, melynek számos birtoka jogosan kezei között van; a fönnálló szövetségből származó kötelességénél fogva, az érsekség javát előmozdítandó, olyan főpap kinevezését óhajtja, a ki nem az elhúnyt

¹ A püspöknek 1490 január 29-én a váradi püspökhöz írt levele az admonti codexben.

² Magyar Könyvszemlében (1878) ismertettem ezeket.

³ Tietz. Die Profanen Denkmäler der Stadt Salzburg. (Wien, 1914) 87, 114.

⁴ Schaumburg 1489 deczember 11-iki és a császár 1490 január 14-iki okirata a bécsi levéltár salzburgi osztályában.

példáját követné, a császárral fönnforgó viszályait nem éleszténé, hanem lecsillapítaná és végkép megszüntetni igyekeznék; ilyen főpap kedvéért ő maga a sokat szenvedett egyház javára szolgáló intézkedéseket tenne; míg ellenkező esetben a régtől fogva dúló tűz eloltása helyett új tűz gyújtására nyílnék alkalom.»¹

Mikor ezen levél megiratott, a pápa bullája, mely Schaumburg választását megerősítette, már ki volt állítva. Így tehát Mátyás elkésett; kevéssel utóbb bekövetkezett halála után Magyarország elvesztette a salzburgi várakat, szintűgy mint fegyverének és diplomatiájának többi vívmányai.

FRAKNÓI VILMOS.

¹ 1490 márczius 8-iki levele M. K. L. II. 364. A salzburgi érsekségért Beatrix egy másik rokona, Gonzaga Zsigmond pápai protonotárius is pályázott. Diplomáciai Emlékek. IV. 130.

JOHAN DE WITT.¹

I.

Az utrechti unióban egyesült hét tartomány köztársasága, melyet külföldön rendszeren a leghatalmasabb után Holland-köztársaságnak neveznek, körülbelül olyan szerepet játszott az újkorban, mint Hellas az ókori történelemben. Görögország leveri Perzsia túlon-túl hatalmas hajóraját. Hollandia megsemmisülni látja a nagy Spanyolország óriási hajóraját, melyet ez nagyon is korán «legyőzhetetlennek» nevezett. Szerencsés helyzetük a tenger mellett teszi mind a két országot a nemzetközi forgalom középpontjává, az oly bőséges mértékben ritkán található nagy száma a nagy embereknek teszi őket szellemi és állami tekintetben is középponttá. A szomszédos népek hosszú időn keresztül Hollandiába épügy, mint Hellasba, tanulni járnak. Hol is hallották volna másutt Görögország legszebb napjaiban a legigazibb költészet fenséges nyelvét? Csak a görögnek volt Aischylosa, Sophoklese, csak a napsugaras szigetországban lehetett az ifjúságnak tanítója egy Sokrates, egy Plato. Hol alkotott még remekműveket másutt egy Phidias? Hol szónokolt egy Demosthenes?

S a XVII. század Hollandiájának helyzete nem kevésbé kedvező, nem kevésbé páratlan. Bárhova tekintsünk is, másutt mindenütt vallásüldözést és a máskép gondolkodók ellen gyűlöletet látunk. Franciaországban a nantesi edictum visszavonása és a dragonádok, Angolországban a puritánok még

¹ Johan de Witt door Dr. N. Japikse. Amsterdam, 1915. Brieven van Johan de Witt, bewerkt door Robert Fruin, I d. uitgegeven door G. W. Kernkamp. II—IVd. door N. Japikse. Amsterdam, 1906—1913.

sokkal gonoszabb üldöztetései teketitik be a történet lapjait. A lutheránus államok üldözik a kalvinistákat és a római katolikusokat. Délen lobognak az autodafék. Csak a hét tartomány kised államában hihette mindenki azt, a mi neki tetszett, mellőzve a kis ideig tartó eltvelyedést Móricz herczeg alatt. Schiller fenkölt védőbeszédének a gondolat-szabadság mellett itt már jóval előbb nyert ügye volt. Az akkor még sehol biztosságban nem levő zsidónak, görögnek és mohamedánnak megvolt a helye a holland tűzhely mellett, ha a törvényeket tisztelte és dolgozni akart. Mert az egész, a tenger és a folyóvizek kiöntéseitől csak a legnagyobb szorgalom és soha nem nyugvó gondossággal megtartalmazható föld a szünetlen munka jegyében állott, annak a szónak a jegyében, mely itt mondatott ki először: «A tulajdon joga a munkán alapszik.» A töltéseket és gátakat, a melyekkel a hullámokat itt korlátok közé szorították, egész Európában emlegették. A külföldi kereskedés céljából rendelt kereskedőhajók száma, ide nem számítva a sok belföldi kereskedelmi hajót, körülbelül tizenhatezer volt, míg egész Németország a XIX. század második felében csak kevéssel számlált többet ötezernél. A Rendek lobogójának — így nevezték a németalföldi köztársaság zászlaját — piros, fehér és kék szinei ott pompáztak a leginkább rettegett hadihajók árboczain, minő volt az ellenség félelme: a joggal híres «Hét tartomány» és e szinek lobogtak a világ minden tája felé járó kereskedőhajók árboczain, a hollandok által felfedezett Ausztráliában, a Hudson-folyón, Nova-Zemlja ködös északi tájain s a forró égöv napja alatt.

Ha valaki az Unió határain átlépett, azokból a visszamaradt állapotokból, a melyek akkor Németországban és a Spanyol-Németalföldön, a jelenlegi Belgiumban uralkodtak, egy olyan országba került, a hol minden rendről és jólétről tanuskodott, olyan országba, a hol minden együtt látszott lenni, a mit másutt csak részekben lehetett föltalálni. «Mintha csak az egész világ Hollandia számára állana fenn», — így írt egy utazó azokban a napokban, a melyek már a hanyatlás napjai voltak. A legdrágább javak

özönlöttek az egész föld kerektségéről a kikötőkbe s a szellemi javak is megtalálták itt a maguk szabad kikötőjét. Minden új gondolat, mely meg nem nyilvánulhatott saját országában, itt megtalálta a sajtót, a mely bátran merte hirdetni; Európa minden országából jöttek tanulók az egyetemekre, a melyeken egy Scaliger, egy Boerhave tanítottak, a hol egy Comenius menedéket talált. Itt vetette meg az állam- és tengerjog alapjait Hugo de Groot. A ködös Amsterdamban Rembrandt ecsetje a fény diadalait ünnepelte. Egy Rembrandt, egy Hals tették halhatatlanokká azokat az embereket, kiknek arcképeit megfestették. Márványsiremlékek művész kezéből új életet adtak a holtaknak. Az iszapos talajon pillérekre épített amsterdami városháza az építőművészet csúcsának, legnagyobb diadalának tekintetett. Nem lehet-e mondani, hogy Hellas szelleme újra föléledt a XVI. században az Északi-tenger partjain? Még abban is közös a két nép, hogy a mint a művelt Görögország hódítói előtt is példánykép maradt, a melyhez szabták magukat, Hollandia is azokat, a kik túlszárnyalják, még hosszú ideig a saját nyomdokaiban látja haladni. Mi az oka annak, hogy Phidias és Rembrandt nemzete vegre megszűntek vezetőszerpepet játszani Európában?

Egyik nép sem volt képes államuk kis terjedelménél fogva huzamosan folytatni a maga nagy szerepét. A napsugaras Görögország a komor Róma tartománya lesz, Hollandia után csakhamar kinyul Angolország karja. Róma és Angolország — ezek is hasonlítanak egymásra a vaskövetkeztességben, a hideg, célját soha szem elől nem tévesztő, de soha el nem siető elhatározottságban. «Nincs hatalom az örök Róma felett», «Nagy-Britanniáé egyedül a tenger», ez a jelmondata a két hatalomnak. Félelmet gerjesztően, mint a római legiók dübörgő lépése, melyet semmi el nem térít és nem tartóztat, közelednek tervük megvalósításához; a Python-kigyó nem csavarodhatik szorosabban áldozata körül.

Hollandia azt a harczot, mely az erők különbözőségénél fogva tulajdonkép el volt döntve, mihelyt megkezdődött, bátran harczolta végig. A tengerészeti múzeum Rotterdam-

ban őrzi még annak a brit admirális-hajónak czimerét, a melyet Chattamnél ejtettek zsákmányul, mikor a holland hajóhad a Themsén fölvtorlázott és London, a mint Macaulay mondja: «Először és utóljára remegett», — most már ez a mondás nem állhat meg, mert London újra megremegett — az ellenséges ágyúzás dőrejétől. Még ma is hirdetik nagyszámú elvesztett zászlók, hogy azok a sorok, a melyeket Helmers a hős Jan Evertsennek szentel, nem mondanak nagyon sokat:

Itt közel Evertsen ; a gyűlésteremben,
Melyet britt lobogók ékesítnék rendben,
Így szól: adjátok meg azt a jogot nékem,
Hogy szabadságunkért áldozhassam életem.
Négy testvérem, atyám, fiam szálltak sírba,
Az ország jogáért véres harczot viva ;
Negyven év harczáért ez legyen a jutalmam.

Megy, hajóra száll a brit zsarnokság ellen
S fiut, apát, testvért követve esett el.

Sírat, mint az ismert:

Itt nyugszik, ki nem nyughaték,
Míg le nem győzte ellenét.

vagy mint a következő magvas Kortenaarra, a hajóhadparancsnokra:

A Maas hőse, jobb karán és szemén súlyos sebet kapva,
Azután is maradt, mi volt, kormány szeme, haza karja.
Nagy Kortenaar, ellenséges hajóhadak rémlátása,
Ki a Sundot megnyitotta, itt e sírba van bezárva, —

egy oly nemzedékről szólnak, melyet nem lehetett könnyen meghódítani.

Egyszer majdnem úgy látszott, mintha a mérleg örökre a kisebb állam részére akarna hajolni. II. Jakab, Angolország utolsó Stuart királya alatt, az alatt az uralkodó alatt, a ki a törvényeket megszegte s a lelkiismeretet elnyomta, bántalmazott alattvalói kebeléből hangos kiáltás hangzik segélyért s a saját királya által szabadságában és hitében fenyegetett Angolország tekintetét aggódva irányítja hitsorsosa felé a tenger tulsó partján, a ki ellen oly sokat

küzdött s a ki egyedül nyújthat segítséget. Hollandiába jön a hajóhad, mely az Orániai herceget, III. Vilmost, az Unió helytartóját Angolországba viszi és Jakab leányának, Stuart Máriának holland férje az angol trónra lép, nem mint hercegi férj, de mint önálló uralkodó, a kinek az angolok elismerik azt a jogát, hogy uralkodó maradjon az esetben is, ha neje előtte találna elhalni. Hogy Nagy-Britannia királyainak királyi pálczáját, saját uralkodóháza minden tagjának, a protestánsoknak is mellőzésével De Ruyter és Tromp honfitársának ajánlotta fel, kik azt annyiszor legyőzték, — ez a győzelem nagynak látszik. Pedig csak látszólagos, óh nagyon is látszólagos! Epen azért, mert Vilmos Angolország királya akar lenni, nem állíthatja a holland helytartó ezt a hivatást az előtérbe, kénytelen ezt háttérbe szorítani. A köztársaság könyvei most mintegy nyitva állanak Angolország előtt, az ellenséges czég kereskedőtárrá lett; átveszi berendezéseit s felülhaladja sokkal nagyobb segédeszközeivel azt, a mit átvett. Már II. Frigyes, Poroszország királya gúnyolódva beszél: «Hollandiáról, a kis csónakról, mely a nagy angol hadihajó uszályköteléhez van kötve», mert a spanyol örökösödési háború után, a melyben a holland seregek elvéreznek, nem lehet kétség a felől, hogy ki uralkodik a tengereken. Még egyszer sikerül az Uniónak 1781-ben, mikor Nagy-Britanniával újra háborúba keveredik, az ellenséges hajóhadat, nem ugyan döntőleg legyőzni, de legalább visszavonulásra kényszeríteni, azonban Doggersbank a dicsőség utolsó felcsillanása. Belföldi zavaroktól megszagatva, a Köztársaságot 1795-ben a szárazföldön a szabadítóként behívott Franciaország szállja meg, a tengeren pedig a pör, melynek kimenetelét a dolgok ismerője már régen tudta, külsőleg is eldőlt, az Unió meggyengült flottája kénytelen Kamperduinnál 1797-ben megadni magát a briteknek. A hosszú harcnak vége van, Angolország győzedelmeskedett egykor leghatalmasabb versenytársa fölött.

Ebben a majdnem 150 éves küzdelemben kitűnt egy férfi, a ki vállait nekifeszítette, hogy az angol lavinát feltartóztassa; ez de Witt János raadpensionarius (államügysz), kinek nem rég egy új életrajza jelent meg.¹

Új életrajzok olyan egyéniségekről, kiknek már jó és kimerítő életrajzuk közkezen forog, mint pl. Lefevre Pontalis «Jean de Witt, Grand Pensionaire de Hollande», mindig annak a jele, hogy az a személyiség, a kit rajzolnak, azok közé tartozik, kikről Gothein joggal mondja: «Jeder gestaltet sich im Grunde von solchen Naturen eine eigene Biographie», egy szóval, érdekességüket soha sem vesztik el. Dr. Japikse, a ki de Witt János leveleit is kiadta,² alaposan ismeri azt a korszakot, a melyet tárgyal. Feladatát nagy olvasottsággal és odaadással teljesítette. Az ő vezetésére bizván magunkat, egy rövid áttekintést próbálunk nyújtani, melynek hiányosságáért az olvasó elnézését kérjük s he akarjuk mutatni azt a nagy és tragikus végű államférfiút, a ki a virágzás napjaiban épűgy, mint az aggodalom óráiban az Unió élén állott s a tengerre való szabad jogáért küzdött Angolország ellen. Ezzel ő nemcsak kora érdekeinek harczosa volt, de napjaink jogának is hőse.

Johan de Witt 1625-ben Dordrechtben született, mint ama tekintélyes polgárcsaládok egyikének fia, a kiket a regens-családok nevével szoktak megjelölni. Ezek szülővárosaikban rendesen az első tanácshelyeket foglalták el s

¹ Johan de Witt door Dr. N. Japikse. Amsterdam, 1915.

² Az ismert leideni tanárnak, Fruin Róbertnek rég szándékában volt megírni de Witt életét. Ezt a tervét azonban, fájdalom, nem valósíthatta meg. Számos jegyzeteit de Witt leveleihez azonban halála után elsőben prof. Kernkamp, utóbb dr. Japikse átnézte és kiegészítette. Ez alatt a cím alatt: «Brieven van Johan de Witt, bewerkt door Robert Fruin», négy részben jelent meg ez a gyűjtemény, melynek maradandó történelmi értékéért elsősorban hálaival tartozunk Fruin Róbert emlékének, másodsorban pedig prof. Kernkampnak, ki az első kötetet és dr. Japiksének, ki a három következő kötetet bocsátotta közre. Japikse «Johan de Witt» cz. művének hű német fordítása W. Heggentől jelent meg ez alatt a cím alatt: «Johann de Witt, der Hüter des freien Meeress».

azi a hatalmas polgáraristokrátiát alkották, a mely a maga nemzetségfáját és hagyományait époly nagyra tartotta, mint a legbüszkébb nemes család; ezek a családok hozzá voltak szokva a felsőbbség érzetéhez, parancsot nem fogadtak el sem alulról, sem felülről, nem szívesen hajoltak meg fejedelmek előtt s nem ijedtek vissza a lármázó tömeg láttára. Tisztes jólét uralkodott, rendesen minden fényűzés nélkül, házaikban, asszonyaik erős, egyházas, a háztartást pompásan értő asszonyok voltak, a legjobb szövetből való ruházatban jártak, de a mi a ruha színét és szabását illeti, minden feltűnés nélkül.¹ Fiaik már a bölesöben bizonyosak lehettek a felől, hogy megtalálják útjukat, a mely vagy szülővárosuk tanácsháza, vagy a hágai rendi gyülesterem felé vezetett. De Witt Jakab, János atyja is benn volt a sorban, ügyésze volt Dordrechtnek, erős köztársasági, a ki mélyen fájlalta, hogy a Köztársaság tulajdonkép csak félig-meddig volt köztársaságnak nevezhető.

Mert az Unió állami szervezete körülményes és egyúttal amphibiumszerű volt. Az Unió szabad állam volt, de czímere fölött királyi koronát hordozott s egy pompázó udvar fényében sütkezett. Az Orániai hercegek, az Unió helytartói, a királyokkal egyenrangúaknak voltak elismerve, hiszen I. Károly Angolország királya, leányát Máriát II. Vilmos hercegnek, a nagy Hallgató, az Unió megalapítója unokájának adta nőül. Ez a polgár Köztársaság, a melynek kereskedelmi flottája nagyobb volt, mint a többi összes európai népeké együttvéve, Amsterdam kikötőjében

¹ Az angol követ, Temple, hozzászokva az angol ministerek palotáihoz, nem bír eléggé csodálkozni a felett, hogy de Witt és de Ruyter, az Unió első államférfia és első hajóhadparancsnoka, semmivel sem mutatkozik előkelőbbnek, mint a közönséges polgárok. De Ruyter admirális feleségéről — a tengeragyot Franciaország hercegi rangra emelte, de ezt a címet sohasem viselte, a matrózai által adott «jóságos apánk» czím sokkal szebben hangzott füleiben — olvassuk, hogy két kötényben maga aggatta fel a mosott fehérneműt a padláson. Ha azonban a Köztársaságnak idegen fejedelmi vendégei voltak, akkor még fejedelmeknél is szokatlan pompát fejtett ki.

a rakodópart köveit fényesre csiszolva látta a föld minden részéből összegyűlők lépéseitől, míg Hágában az összes idegen udvarok követeit, az előkelő gavallérokat látta sétálni nagyhírű erdejének árnyas útjain.

De ez az amphibiumszerűség, a mely egyrészt erő volt, a mennyiben előkelő összeköttetéseket szerzett az Unió számára s Móricz és Frigyes Henrik dicsősége nagyszámú idegeneket csalt zászlai alá, másrészt nehézségekkel volt egybekötve s veszélyes voltát máris megmutatta. A hercegek és a rendi hatalom, melyet főleg Holland tartomány, a főprovinczia képviselt, nem alkottak szorosan összekapcsolt egységet; ha akár a hercegek, akár a Rendek egy lépéssel messzebb mentek, óhajaik a helyett, hogy találkoztak volna, összeütköztek egymással. A helytartó herceg a sereg főparancsnoka volt ugyan, de a «nagy hatalmú Rendek» felügyelete alatt állott, a mint a Rendek magukat nevezték. A kölcsönös tapintatnak milyen mértéke volt szükséges, hogy ilyen viszonyt tűrhetővé tegyen? Lehet-e csodálkozni, hogy ez néha hiányzott? Míg az Orániai hercegek, a kik az Uniónak a szárazföldön való kiterjedése mellett törtek lándzsát, főleg egy erős sereg fentartását tüzték ki célul, a rendi párt a maga tengeri kereskedelmének kiterjesztését óhajtva, erre kívánta az összes pénzügyi erőt fordítani; míg az Orániaiak Antwerpen birtoka után kacsingattak, Amsterdam örült, hogy a Schelde-városban nincs veszélyes versenytársa. Ily ellentétes óhajok nem voltak mindig összhangban egyesíthetők s épily kevéssé lehetett a helytartó és a Rendek jogait mindig teljes világossággal meghatározni. A Köztársaság rendkívül bonyolult állami szervezete mellett a becsvágyó és tehetséges ember nagyon könnyen jutott abba a helyzetbe, hogy ha nem is de iure, hanem de facto több hatalomra tegyen szert, mint a mennyi tulajdonképen törvény szerint megillette.

Már Móricz alatt volt összeütközés, a melyben a vallási felfogások ellentéte elmérgesítette az állami intézmények ellentétét s az ősz államügyész Oldenbarnevelt, ki Móricznak sokkal bölcsebb atyjával a Köztársaságot meg-

alapítani segítette, mint Móricznak áldozata, vérpadon fejezte be életét. Frigyes Henrik alatt, Móricznak mérsékeltbb s szeretetreméltóbb testvére alatt, kinek napjait az Unió «arany időszakának» nevezték, szintén voltak mindig vitás pontok a helytartó és a Rendeik között. De Witt Jakab, a dordrechti ügyész, szívvel-lélekkel a rendi vagy regens párthoz tartozott, ahhoz a párthoz tehát, a mely a helytartói tekintélyt, a mennyire csak lehet, korlátozni kívánta, de Frigyes Henrik alatt ez a kívánság többé-kevésbbé plátói maradt. Actualissá ez csak az ifjú helytartó, II. Vilmos elleni küzdelemben lett, a kiről joggal mondták, hogy Móricznak nemcsak vérbeli, de szellemi rokona is. A lobbanékony Orániai herceg¹ elkeseredve az ellenálláson, a melyet intézkedéseivel szemben, azon hiszemben, hogy ezek csak kezdetei a helytartó háborús és hódító politikájának, Hollandia regensei tanusítottak, 1650-ben hatot közülük elfogatott s ezek között volt de Witt Jakab, János atya is.

A hagyomány megőrizte az erős agg arczképét a maga kemény vonásaival s szájába adja mindannyiszor, a mikor csak hirneves fia hajlandó lett volna enyhébb rendszabályokra az Orániai-ház s annak követői iránt, a komor szavakat: «Gondolj Loevesteinre», a várra, a melyben, mint fogoly ült. Hogy ez a hagyomány, melynek kissé theatrális színezete nem igen vág össze a holland jellemmel, valószínűságon nyugszik-e, — kétségesnek látszik. Bizonyos azonban az, hogy a visszaemlékezés Loevesteinre, a fiatal helytartó erőszakos cselekedetére, a ki minden becsvágyával és tehetségével, ragyogó tulajdonságaival és hibáival, minden megvalósíthatatlanul maradt nagy terveivel nemsokára a sír martaléka lesz, a mely mindent könyörtelenül eltemetett, úgy hogy ő is egyike volt azoknak

«Whose story is a fragment»,

¹ Van Dyck hirneves Stuart-arczképeinek egyikén, melyek több történetet mondanak el, mint akárhány hosszú történelmi könyv, a fiatal herceget menyasszonyával együtt festette le. A szép, csinosan öltözött fiú barna szemével várakozóan tekint az annyit ígérő életbe, a mely a két korán elhaló fejedelmi gyermek számára egy ígéretet sem teljesített.

bizonyos, hogy ez az emlékezés mindig megmaradt de Witt családjában minden tagjának lelkében. Csakhamar látni fogjuk, hogy mennyire belenyúlt a legfiatalabb fiú életébe.

János gyermek- és fiú-éveiből nagyon keveset tudunk. Japikse semmit sem közöl anyjához, van den Corput Annához való viszonyáról s ez különösnek látszik, mert János már húsz éves volt, mikor anyja meghalt. Csupán abból a tényből, hogy legöregebb leányát anyjáról nevezte el, állapíthatunk meg annyit, hogy anyja emlékezetét gyöngéd szeretettel őrizte. A kapocs közte, atyja, bátyja s két, csakhamar férjhez ment nénye között nagyon bensőséges volt. János Leidenben tanult, de tanuló éveiről is nagyon keveset tudunk. Fiatalságának nagy eseménye volt az, hogy majdnem két éven át, 1645-ön kezdve, rögtön anyja halála után, bátyjával, Cornelisszel legtöbbször lovon beutazta Franciaországot s ekkor Angersben, a protestáns egyetemen a «magister iuris» címet szerezte meg. Valószínű, hogy ennek az útjának emlékeképpen mindig megmaradt benne egy bizonyos rokonszenv Franciaország, a szép, szellemes, művelt ország iránt, melynek uralkodója akkor a napkirály volt, kinek napja a hollandi ködben kezdett először elhalványulni.

A napkirály akkor még csak kis gyermek volt anyjának gyámkodása alatt, kinek nevében Mazarin kormányzott. A két holland utazó meglátogatta a holland követet s ennek révén láthatták Mazarint, valamint a kis királyt s jelen lehettek ennek egy nyilvános lakomáján. Valószínű, hogy a gyermek Lajosnak nem volt egy pillantása sem a fiatal idegen számára, a ki lakomáját végig nézte s bizonyára akkor még senki sem sejtette, hogy milyen nagy hatással lesznek később egymás sorsára.

Franciaországból útja Angolországba vezetett, a hol azonban csak rövid ideig tartózkodott s visszatért hazájába, hogy 1647-ben mint ügyvéd települhessen meg Hágában. De Wittnek, úgy látszik, kezdettől fogva nagy tekintélye volt, mert a legelőkelőbb körökben forgolódott. Brederode és Nassau nevei, mint a legelső nemesi nevek hangzanak

fülünkbe. Nassauai Zsófia Margit grófnő, a híres «brazíliai» János Móricz nővére,¹ a kinek emlékét a pompás Maurits-huis (Móricz-ház) örzi Hágában, úgy emlékezik meg de Wittről, mint a ki «aussy parfait courtesan que poleticque»² s úgy látszik, hogy de Witt nem volt érzéketlen ez udvariasság iránt. A grófnő finomságáról tanuskodik, hogy de Wittet arra figyelmeztette, hogy háza Nassauinak, nem pedig Orániaiának nevezi magát, de még finomabbak a levelek, melyeket de Witt hozzá intézett s a melyek tényleg bizonyítják, hogy abban a körben, a melybe befogadták, nem volt hiány sem vidámságban, sem udvariaskodásban. Joggal figyelmeztet Japikse s figyelmeztettek mások is erre az időszakra de Witt életében, mely őt előttünk kevésbé komoly oldalról mutatja be, arra az időszakra, a mikor a férfi-korba lépő de Witt tagja volt a «de la Joye» lovagai és lovasnői társaságának, mert ezzel emberileg közelebb lép hozzánk. Látjuk, hogy korán érett volt ugyan, de nem koravén, hogy szeretett s jól is tudott táncolni, szerette a tréfát, habár ez sohasem fajult nála durvasággá. Szerette az ifjúkor szórakozásait, de tartózkodott annak kicsapongásaitól. Az első évek Hágában ha nem voltak is a legboldogabbak, — valószínűleg épúgy vágyódott a halmozódó munka után, mint a sas a szabad repülőtér után — de bizonyára a legkevésbé terhesek voltak egész életpályáján.³

Atyjának elfogatása folytán, a mely ellen a fiú szeretetével s a szabad polgár méltatlankodásával tiltakozott, — de Witt egyszerre a politikai élet hullámaiba merült. Ez a

¹ Így nevezve brazíliai helytartóságáról, a mely állam rövid ideig holland uralom alatt állott.

² Johann de Witt p. 27. p. 122. s köv., mint szintén Brieven I. p. 266. s köv.

³ De Witt erre az időszakra melegen emlékezett vissza. Mily figyelmesen és gyöngéden emlékezteti 1658-ban Slavata bárónőt, a «de la Joye» rend volt nagymesternőjét anyja, Brederode grófnő útján arra, hogy olyan címet vett fel, melyet Hollandia Rendjei megtiltottak. Pedig mit jelentett rá nézve az, hogy a Rendeknek a két magasállású hölgy bosszuságot okoz-e vagy sem? Itt az ember s. nem az államférfi jut szóhoz.

fogság rövid ideig tartott s mint állampolitikai okokból történő, nem volt megbecstelenítő, de hatása ugyancsak mély volt. Nem volt szükség arra, hogy a «gondolj Loevesteinre» hangozzék fülébe szüntelenül, mert e nélkül is eléggé emlékezett a fejedelmi önkénynek e tetteire.

A körülmények a «loevesteini factio» részére — így nevezték 1650-től fogva gyakran a Rendek pártját — kedvezők voltak. Ugyanezen évben, melyben ezt a bántó tettet elkövette, meghalt a herceg. Özvegye egy posthumus fiút hozott a világra. A helytartó nélküli kormányzás hívei gnyolódva kérdezték, hogy egy pólyában fekvő gyermeket lehet-e uralkodónak tekinteni? Így jött mintegy önmagától létre az első kormány, melynek élén nem állott Orániai s e kormánynak de Witt volt legtehetségesebb s tegyük hozzá tüstént, legkérlelhetlenebb tagja, olyan államférfiú, a kire nézve nem pártkérdés, hanem valóságos vallásos meggyőződés volt az, hogy a kereskedő állam fejéül nem szabad egy esetleg saját becsvágyát kielégíteni törekvő fejedelmet állítani. Nem atyja rövid fogsága megbosszulásának vágya, — sehol sem látszik, hogy ezt akarta volna kielégíteni, — hanem felfogása az Orániai-ház politikája felől, melyet ebben a tényben is megnyilvánulni látott, választotta őt el az Orániai-háztól.¹

Pártjában bizonyára nagy véleménynyel voltak felőle, mert tüstént a legnehezebb feladat teljesítésére hívták el, t. i. helyettesügyészül, egy oly hivatalra, melyet egykor a nagy Oldenbarnevelt töltött be s a melyet még most is beragyogott nevének ténye. Pauw Adriaen, a kire az ügyészséget 1651-ben ruházták, egy tehetséges, de most beteges ember, de Wittben először segítséget s helyettest, majd utódót kapott. Már 1653 júliusában, Pauw halála után, egyhangulag államügyészszé választották. E nagy megtiszteltetés ilyen

¹ A legkisebb keserűség, sőt még megindultság sem nyilvánul meg levelében, melyet 1650 nov. 7-én irt s melyben a hercegnek, ki előtte való este húnyt el, haláláról tudósít. Brieven I. p. 55. s köv.

fiatal korban kellően bizonyítja, hogy mily nagy tekintélye volt már ekkor de Wittnek.

Az államügyész vagy ország ügyvédje hivatala eredetileg jogászi állás volt; az államügyész peres ügyekben a Rendek jogait s így az ország privilégiumait védelmezte, — Oldenbarnevelt óta azonban ez állás jelentősége betöltője szerint változott; egy olyan férfi kezében, mint a milyen Oldenbarnevelt volt, majdnem minden, — egy Duyck Antonie, az ő első utódja alatt, majdnem semmi. Az államügyész elsőben is Hollandia tartományának minisztere volt, a kinek minden ügyről tájékozva kellett lennie s azokról jelentést kellett tennie a Rendek gyűlésén, de a ki a Staten Generaalban, a hol neki magának szavazata nem volt, «minden dolgot az Egyesült Tartományok javára» volt hivatva segíteni tanácsával. Teljhatalmat nyerhetett, hogy az idegen udvaroknál levő saját követeivel levelezzen és érintkezék azokkal a követekkel, a kiket onnan az Unióba küldötték s így mint állama kívánságainak és törekvéseinek organuma léphetett föl. Ha nagy ékesszólása s élénk előadási modora volt, akkor természetesen korlátlan befolyást gyakorolhatott a határozatokra, a melyeknek ő látszólag szerény kihirdetője és végrehajtója volt; sugalmazhatta s ha a dolog úgy hozta magával, hozzájárulást kaphatott oly rendszabályokhoz, a melyeket már foganatosított. A Rendek segélyével végrehajthatta saját terveit vagy megnyugodhatott az ő terveikben, egyes esetekben alig lévén egyéb, mint a «nagyhatalmú» Rendek szócsöve, más esetekben pedig alig lévén kevesebb, mint egy önálló uralkodó.

Hogy de Witt hivatalából nem csinál sinecurát, azt elejétől fogva mindenki tudta. Az idő sem arra való volt, hogy gyenge vagy félerővel dolgozzanak az államférfiak; az Uniónak sürgősen szüksége volt egy oly vezetőre, a ki egész ember tudott és akart lenni. 1648-ban jött létre közte és Spanyolország közt a béke s 1652-ben már az első angol háborúba látta bonyolítva magát.

Ethikai oka ennek a háborúnak nem volt. Angolországának egyetlen egy morális oka nem volt arra, hogy ellensé-

gesen lépjen fel az Egyesült Tartományok ellen. Ennek lakosai nyelv-, vér- és hitrokonok voltak. A Spanyolország elleni harc legkritikusabb pillanatában, nagy izgalmukban angol oltalom alá akarták magukat helyezni. De végre is saját erejükkel tudtak győzedelmeskedni s szabaddá küzdött államuk olyan hatalommá nőtt, mely megvalósította mindazt, a miről Angolország még csak álmódott, komolyan s ébren álmódott, hogy a világ kereskedelmi középpontja legyen. A modern Karthagó szerencséje szemet szúrt a modern Rómának, így állott elő a küzdelem.¹

A háború a Köztársaságot kevésbé felkészülve találta. A Spanyolországgal való háborúban az Unió fiatal flottája dicsőségesen küzdött, a minek tanui a gibraltári és duinsi nagy győzelmek, de utolsó időszakában, a «város hódító» helytartó alatt a háború mégis főleg szárazföldi háború volt s a münsteri békekötés után a hajók nagy részét eladták. A hajóhad, melynek most Angolország visszaverése lett volna a feladata, nagyon is kevésbé volt erre a célra alkalmas. Hajói elégtelenül voltak felszerelve, főleg a mi az ágyúkat illeti. Svédország, a honnan az ágyúknak jönni kellett volna, a háború miatt nem szállíthatott s azonkívül angolérmű volt. Csak egy de Ruyter, az idősebb Tromp és van Galen tengernagyok kiválósága tette lehetővé, hogy az aránytalanság ellenére is Plymouthnál de Ruyter alatt, Livornonál van Galen alatt győzelmeket tudott aratni az Unio és Tromp alatt legalább is úgy tudta megállni az ütközetet, hogy a győzelem eldöntetlen maradt. De Tromp és van Galen elestek. Kikötőinek blokádja folytán jólétének forrása, a kereskedelem el volt zárva az Unióra nézve. De Witt megtette, a mit tehetett. Nem kevesebb, mint 60 nagy hadihajó építésébe fogtak ezekben a nehéz napokban, bi-

¹ Angolország a «Navigation's act»-ban meghatározta, hogy árúk nem vihetők angol kikötőkbe, csak oly hajókon, a melyek ugyanazon országban épültek, a honnan az árúk származtak; oly tilalom, mely az Uniót, melyet akkor nem ok nélkül «egész Európa fuvarosának» neveztek, főleg gyarmati árúkkal folytatott kereskedésében érzékenyen sújtotta.

zonyságául annak, hogy mily nagy volt a munka- és töke- erő; egyelőre azonban nagyon keveset értek el vele, mert a szükséges ágyúk csak lassan voltak magában az országban önthetők. Az államügyész belátta, hogy békét kell kötnie, békét még nagy áron is s az Unió jó csillagzata hozta magával, hogy az a férfiú, a ki akkor Angolország élén állott, igazi nagy ember volt: Cromwell Oliver.

Egyedül az összehasonlítás nyújthat mértéket az emberek megítélésére. Összehasonlítva elődeivel, utódaival és környezetéhez mérve, mennyire kiemelkedik a Protector alakja! Benne semmit sem találunk nemzetének Hollandia iránt táplált oktalan gyűlöletéből, mely ellentétben Cromwell óhajával, felidézte a háborút. Kétségkívül Cromwell is angol volt és osztozott népének abban az óhajában, hogy versenytársát a tengeren lebirja és ő legyen az úr a tenger fölött, de egyúttal idealista és protestans volt. Nem annyira levern akarta az Uniót, hanem inkább szoros és maradandó kapcsolatban kívánta egyesíteni azt Angolországgal. Az összes protestans népek szövetségében, melynek fejűl kívánt föllépni, a gyakorlati érzéknek és vallásos fanatismusnak sajátságos és jellemző vegyülékével, a hét tartománynak helyét Angolország mellett óhajtotta látni. De Witt kétségkívül bölcsen cselekedett, midőn ilyen egyesülésbe, mely végül is valószínűleg összeolvadás lett volna, nem akart belemenni, de azért nincs ok annak feltevésére, hogy Cromwell ezt az egybeolvadást kezdettől fogva titkon szem előtt tartotta, hogy tervei tört rejtegettek. Fanatikuskok — és Cromwell fanatikus volt — gyakran követnek el azzal hibát, hogy hazugságokat igazságoknak tartanak, de ritka az, hogy tudatosan képmutatók. Nincs jogunk, hogy Cromwellt hamis játékkal vádoljuk az Unió ellen, melynek teljes megsemmisítését alattvalói közül sokan örömmel üdvözölték volna.

Már de Witt végleges megválasztása előtt folytak tárgyalások; ezeket a tárgyalásokat megválasztása után nyomtatékosan folytatták. De Witt nem csatlakozott Cromwell szövetségi terveihez, a mit helyesen tett és Cromwell meg-

nyugodott abban a gondolatban, hogy a két országból egy nagy Köztársaságot egyelőre nem csinálhat, bármennyire törekedett az eszmét megvalósítani. Volt ellenben egy más kívánsága, a melyhez annál nagyobb határozottsággal ragaszkodott. A mint már mondtuk, II. Vilmos helytartó a Stuart-ház egy tagját vette nőül. A Protector azt nem tiltotta meg, hogy egy Orániainak özvegye gyermekével ne tartózkodhassék Hollandiában, de magát a dolgot nem nézte jó szemmel. Hisz a kis herceg, a ki most még csak gyermek volt, ha egykor helytartóvá lesz, mily könnyen teheti országát a Stuartok menedékévé és támaszává, mily könnyen megtörténhetik, hogy nagyatyjáért véres bosszúra lesz hajlandó. Cromwell tehát azt az ünnepélyes, neki írásban adott kijelentést kívánta, hogy a kis herceget sohasem emelik atyái méltóságába, egy kizárási okiratot kívánt. Ezt Hollandia hosszabb habozás után, főként de Witt unszólására, végre is megadta s ezzel együtt létrejött a westminsteri béke is, egy béke, a mely kevésbbé volt kedvező az angolokra nézve, mint a hogyan ezek remélték és kevésbbé hátrányos a hollandokra nézve, mint a hogyan ezek tartottak tőle. A Hajózási Acta érvényben maradt ugyan, de Cromwell kielégítve a seclusio acta tekintetében elért sikerétől és sokkal jobb államférfi lévén, hogy sem egy részleges sikert új casus belli alapjává tegyen, ezentúl többnyire szemet hunyt, ha az Unióban nem igen törődtek a hajók forgalmát korlátozó rendelkezésekkel.

Nagy volt az öröm a béke beköszöntése, a kereskedelem felelevenedése miatt, de nem volt zavartalan. Hogy de Witt szükségesnek tartotta a seclusio acta érdekében egy védőiratot közrebocsátani, mutatja, hogy ez mily élénk ellenmondásra talált. Habár az özvegy hercegnő kijelentette is, hogy ő mint jó honleány a Rendek gyűlésében nem szólalt volna fel de Witt ellen, a nép hangosan tanúsította részvétét a kis gyermek iránt, a kit feláldoztak és pedig egy idegennek áldoztak fel, mert a néplélek mélyen érezte azt a megalázást, hogy egy idegen hatalom a saját belügyeibe beavatkozott. Hogyan volt az lehetséges, kérdezték sokan,

hogy az államügyész a *seclusio actát* nem utasította el, mint megalázót, sőt inkább annak elfogadása mellett kardoskodott s még most is védelmezte? Azért volt ez talán, mert tulajdonkép megfelelt saját kívánságának az Orániaiakra nézve? Cromwell köpenyege alatt tulajdonkép a maga boszúvágyát akarta kitölteni? Erősebb volt benne talán a loevesteini, mint a hazafi?

A kizárási *acta*, mint Japikse joggal jegyzi meg, volt az a tett, a melyet de Wittnek legsúlyosabban róttak fel.¹ Annál inkább tartozunk köszönettel Japiksének azért, mert egész világosan feltünteti, hogy mennyire tévesen itéltek az emberek ezekben a dolgokban. A kis herczeg kizárása kétségkívül egészen de Witt szellemében volt; de nem az Unió ellenségének parancsolatára, a ki még az Unióval háborúban állott, nem mint egy idegen kormány akaratát óhajtotta ő ezt a saját kívánságát teljesülve látni. A mint csak lehetséges volt, igyekezett Cromwellt kívánságától eltéríteni, így tehát országának becsületét nem rendelte pártjának érdeke alá s a saját maga előtt is kívánatos adományt nem tartotta kívánatosnak, ha az Cromwell kezéből jön. Csak midőn a Protector ezt, mint a béke okvetetlenül szükséges feltételét jelölte meg, csak ekkor engedett de Witt és ekkor pártolta a kizárási *actát*, mely az ő meggyőződése szerint a Köztársaság sorsa felett döntött, a minthogy valószínűleg ilyen lényeges volt ez *acta* elfogadásának jelentősége. Mily másképp látjuk de Wittnek annyira megrótt állásfoglalását ebben a világításban! Kár,

¹ Johan de Witt, p. 72—83. Japikse de Wittet három súlyos vád ellen veszi oltalmába. Az első a kizárási *acta*. A második a Buat-féle pör, egy a Rendek szolgálatában álló francia nemes pöre, a ki az Orániai herczeg érdekében igyekezett összeesküvést szőni s ezért halálra ítéltetett. Japikse kimutatja, hogy az államügyész ebben a perben sem szigorúság, sem gyűlölködés által nem engedte magát vezetetni, a mint ezt vele szemben felhozták, 240—244. lap. A harmadik vád, a melyet Japikse a 234. s köv. lapokon a maga teljes alaptalanságában mutat fel, az, hogy de Witt az oly érdemes hajóhadparancsnokot Tromp Cornelist, mint Orániai pártit, elbocsátotta volna a szolgálatból.

hogy a népszerűtlenséggel való mit sem törődése később az örök edictum elfogadása által, mely lényegében a kizárási actával megegyezett, látszólag azoknak adott igazat, a kik őt azzal vádolták, hogy ennek az actának létrejötte is az ő munkája.

Az elégtelenség azonban, a mely főleg a kis emberek között volt hallható, egyelőre nem volt olyan fenyegető természetű, hogy a béke felett az örömet, melyet megzavart, túlharsogta volna. A kis herczeg, a ki iránt részvétet éreztek, még annyira fiatal volt, hogy a kizárási acta révén csak sok-sok év mulva volt mit vesztenie. A kire még csak gyermekkalap illet, az iránt még sokkal korábbi lett volna a részvét a korona megtagadása miatt, semhogy elég mély nyomokat ásott volna.

A westminsteri békével a Köztársaság rövid pihenőhöz jutott, de Witt tulajdonképeni munkája ellenben csak most kezdődött. Jóllehet úgy nevét, mint saját felfogását tekintve nem volt más, mint a Rendek szolgája, egyre inkább magához ragadta az ügyek egész vezetését. 1672-ben egyik levelében megemlékezik «ezeknek az időknök nyomasztó és mindent lekötő elfoglaltatásáról».¹ Tulajdonkép ezt mindig joggal irhatta volna. De a mi 1672-ben mint panasz hangzik, az 1655-ben csak annak az örvendetes bizonyosságnak volt kifejezése, hogy a teendők nagy tömegével szemben állott mindent legyőző ereje.

Oriási de Witt munkássága hivatalának minden terén, melyet rokonainak egyike már 1653-ban «megaranyozott rabszolgáságnak» nevezett. Nemcsak a belügyeket kellett intéznie és a külügyeket vezetnie, de neki kellett gondoskodnia a tengerészetről és a pénzügyekről is. Az egyetlen egy tartománynak, Hollandiának adóssága, a melynek, mint leggazdagabb tartománynak, vállain nyugodtak főleg az Unió pénzügyi terhei. 140 millió forintra — azokban a napokban! — emelkedett. De Witt rendezett, convertált, törlesztett. A tartományok viszonya egymás közt sok nehézséggel

¹ Brieven IV. p. 341.

volt egybekötve, ám de Witt mesterileg értette, hogy mint hajtsa végre e tartományi féltékenykedések közt azt, a mit az egész állam érdekében lévőknek tartott s egyszer engedékenységgel, majd korholással, most balitéletek ellen harczolva, majd ha ez kár nélkül történhetett, balitéleteket kimélve, hogy keserű hangulatot ne keltsen, majd mint mestere, majd mint szolgálja a Rendeknek, ezt az államszervezetet, melyben oly kevés volt az összefüggés, együtt tudta tartani és a laza homokból, mely újra meg újra szétfolyni igyekezett, egy szilárd egészet tudott építeni. Belviszályokat kibékített Friesland- és Over-Ijselben. Úgy vezette a kormányt a maguk között egymásra és valamenynyien Amsterdamba féltékeny holland városok között, hogy valamennyit vagy kielégítette, vagy féken tartotta. Értette azt a művészetet, hogy mindenütt és sehol se legyen, mely az államférfinak biztosítja politikája minden eredményét a nélkül, hogy személyét másokra bántó módon szüntelenül feltolná. Ha meggondoljuk, hogy a többi tartomány mily hamar látta magát mellőzve Hollandia államügyésze által és hogy a leghatalmasabb tartomány — ennek quótája volt mindig először megfizetve, ennek hajói voltak legelőször tengeren, ennek contingense volt mindenben legelőször előállítva — mily könnyen gondolta, hogy nincsenek rá kellő tekintettel, csak akkor alkothatunk képet magunknak de Witt feladatának nehézségéről.

És mindezek felül még, az imént bevégződött háború által okulva, gondját a hajóhad megerősítésére fordította, mert ebben látta joggal az ország erejét. Hollandia, ha fel tudta hajtani a hajóépítésre szükséges pénzt, tekintélyes tengeri hatalmasság lehetett, ellenben tekintélyes szárazföldi hatalom nem válhatott belőle, mert minden oldalról nyitva levő határait sem nem terjeszthette ki, sem nem fedezhette kellőkép. Hollandia és ez a legjobb bizonyíték a mellett, a mit de Wittről a hajóhad elsőbbségben való részesítésére nézve mondtak, de Witt után sem lett szárazföldi hatalmassággá, mert ilyenné nem lehetett, minthogy korlátolt területe s ezzel együtt korlátolt számú lakossága volt.

Csak a nagy tengeren nem voltak Hollandiának szűk határai, csak a hajókon volt elég fegyvere.

Tekintélyes összegeket fordított tehát de Witt arra, hogy a hadihajórajt ismét több mint száz hajóra gyarapítsa, a mely számból a hajóhad a münsteri béke előtt állott. Hogy ez a szám igen nagy volt, az kitűnik abból, ha meggondoljuk, hogy Franciaországnak 1661-ben csak 18 hadihajója volt, 1666-ban, midőn erősen hozzálátott a hajóépítéshez, még mindig csak körülbelül 40 hajóval rendelkezett. Érezte talán de Witt, hogy csakhamar újra szűksége lesz egy erős hajóhadra?

Angolország iránt a békekötés után előzékenyen és engedékenyen viselkedett, bár tudatában volt annak, hogy Cromwell rég táplált óhajának, mely szerint a protestans államokat egy szövetséggé kellene egyesíteni s új háborút kellene a katolikus Spanyolország ellen kezdeni, Hollandia részéről nem tehetett eleget. Mi czélből való is lett volna harczot kezdeni az ellen, a ki már le volt győzve? De Wittnek nem lehetett ellenére az, hogy a megtört, bigott Spanyolország legyen szomszédja a déli Németalföldön, tudta, hogy ez a hatalmát vesztett szomszéd, a «megtört nád» nem dobja újra a háború fáklyáját Hollandia határaitra. Midőn az államügyész 1655 ben nőül vette Bieker Wendelát, egy amsterdami regens családnak nem szép, de kedves és házias leányát, Vondel úgy énekelte meg, mint a kit «senkinek kegye el nem szédít, senkinek gyűlölete meg nem rettent» s ezekben a szavakban de Witt képe valóban költői, látnoki tehetséggel van megrajzolva. Lelkének legmélyén a béke után sóvárogva, — az állam, a mely csak az imént harczolta végig a 80 éves háborút, nem küzdött-e eleget? — mindig mérsékelte Amsterdam kívánalmait, a mely, ha kereskedelmi érdekeiről volt szó, nem akart alkudozni, hanem bátran állott sorompóba jelszavának megvalósításáért: «a szabad kereskedelemért a szabad tengeren». Különbözők lehetnek a nézetek, hogy vajon belátásának mélységéből, vagy pedig egyedül hazájának érdekeiért való nagy szerezte-
tetéből merítette-e azt a jelmondatát, de az, hogy ezt vallotta

és minden erejével törekedett megvalósítani, hogy minden külföldi követeléssel szemben érvényesítette, örök érdeme marad.

A hét tartomány Uniója nagyon magára hagyatva állott a szabad hajózásért folytatott harczában. Az Északi-tengeren Angolország követelte az «imperiumot» és «dominiumot». Az Atlanti-Oczeánon Mazarin kalózhajózást rendszeresített, melylyel a Köztársaság kereskedelmének ugyancsak ártott.¹ A Keleti-tengeren Dánia és Svédország mind a ketten már rég óta azon voltak, hogy ezt a Sund-vám által «mare clausum»-má tegyék. Már 1645-ben kénytelenek voltak a Rendek egy hajóhadat küldeni Kopenhága ellen, hogy a dánokat, a kik nemcsak a Sundon, hanem Németországban is kezdtek vámot szedni, mérsékletre bírják s ez szinte várározáson felül sikerült. Minden vérontás nélkül béke jött létre, a melynek értelmében Dánia a Sund-vámot leszállította s az Elba-vámot eltörölte. Most azonban Svédország vette át a dánok szerepét s blokáta Danzigot, a hatalmas kereskedő várost. Az Unió és főkép Amsterdam siettek segítségére. Egy tekintélyes hajóhad Wassenaer Obdam alatt jelent meg 1656-ban Danzig kikötője előtt s az elbingi egyezségben keresztülvitte ennek a városnak semlegessé nyilvánítását. Ezzel azonban sem Svédország, sem Amsterdam nem voltak huzamosabban megelégedve. Svédország becsvágyó királya, Károly Gusztáv Dánia egy részét el akarta foglalni, Amsterdam a dánoknak sokkal nagyobb segítséget akart küldeni és Kopenhágában harczy riadót fuvatott. Svédország és Dánia között kitört a háború. Károly Gusztáv

¹ IV. Henrik óta Franciaország mindig barátságos viszonyban állott az Unióval, de a münsteri béke, melyet Mazarin nem helyeselt, ezt a viszonyt elhidegítette. Zuidpolsbroekhoz intézett levelében (II. p. 60.) de Witt bizalmatlanságról szól, a mely Franciaországgal szemben a Spanyolországgal kötött béke óta jelentkezett. 1661-ben de Ruyter megbízatást kapott, hogy a kalózhajókkal szemben szerezzen érvényt a szabad hajózásnak és a Rendek szilárd magatartása, midőn ez nyomatékosan megtörtént és a fiatal Lajos király megtorlással fenyegetődött, elejét vette a háborúnak.

diadalmaskodó serege 1658-ban Kopenhága előtt ütött tábort s a város, bár a kétségbeesés bátorságával védte magát, elesett volna, ha a hollandiai hajóhad nem jön segítségére, mely a Sundban nyert győzelem után 1658 nov. 8-án Kopenhágát felszabadította s a megzavart egyensúlyt északon helyreállította. Sem Svédország, sem Dánia nem zárhatták el most már a Keleti-tengert az Unió kereskedelme elől.

Ez ügyesen végrehajtott és jól sikerült, de mégis kockázatos vállalkozás volt és de Witt nem minden habozás nélkül s csak hosszú megfontolás után fogott hozzá. Vajon Cromwell, a ki Károly Gusziávval, habár csak mind a két országra nézve is meglehetősen platonikus szövetségben állott, hogyan fogja fel Hollandiának ezt a közbelépését?⁴

De Cromwell éber szemei épen ezekben a napokban hunyódtak le mindörökre. Cromwell meghalt; épen úgy, mint minden nagy ember, ő is csalódottan halt meg. Egyetemes protestáns szövetségéből semmi sem lett. A katolikus Spanyolországot, melyet oly szenvedélylyel utált, mint az inquisitio mátyrjai, meggyöngítette ugyan, de ezzel csak a katolikus Franciaországot tette erősebbé. A hatalmas Protector, a ki országát oly félelmetessé tette, valószínűleg a tehetetlenségnek azzal az érzésével vált meg a földtől, a melylyel az idealisták szokták elcsüggedten összemérni az akaratot az elért eredménnyel.

A nép Hollandiában ujjongott Cromwell halálán, mert a majdnem egyedüli angol férfúban, a ki, ha kevésbé kívánatos módon is, őszintén barátja akart lenni, nem látott mást, mint leggonoszabb ellenségét. Önkénytelenül arra gondol az ember nem egyszer, hogy mi lett volna, ha a

⁴ A szövetségek száma, melyeket ezekben a napokban kötöttek, oly nagy és oly változó, hogy alig lehet eligazodni bennük. Ellenségeskedés és szövetség váltják fel egymást folytonosan s a kötelék meglazul, mielőtt szorosra kapcsolódhatott volna. Hány szerződést köt pl. az Unió Dániával s ez mégis elég hálátlan, hogy a második angol háborúban Angolországgal lépjen az Unió ellen szövetségre, csak azért, hogy kevéssel utóbb ismét az Unióhoz térjen vissza.

két férfiú, kik akkor a két ország élén állottak, egymást szellemileg elérhették volna. De a nyugtalanul alvó, az álmában folyton látomásokkal s aggodalmas képekkel zaklatott rajongó Cromwell s a nyugodtan alvó államügyész, a kinek éji nyugalmit a legnagyobb elfoglaltatás sem tudta háborítani, nem illettek egymáshoz. Még egyező hitük is, melyhez mind a ketten egyenlő erővel ragaszkodtak,¹ sokkal különbözőbb természetűvé lett lelkükben, semhogy kölcsönös közeledést hozhatott volna létre. Époly kevéssé, a mint nem lehetett a hollandiai kereskedő-állam puritán conventiculum-állam, époly kevéssé érezhette át vagy érthette meg Cromwell vallásos visióit vagy aspirációit de Witt, a ki szerette a társas örömeket s a nevetésben, sőt a tánczban sem látott bűnt, Descartes őszinte követőivel barátságos viszonyban volt és Spinozát oltalmazta. Közte és Cromwell között nem fejlődhetett volna ki a vallásos

¹ De Wittnek a maga korában feltűnő nagy türelmessége alapján és annál fogva, hogy az egyházat és államot szigorúan különválasztotta — az Unió volt az első állam, a mely 1656-ban a polgári házasságot megengedte és az államügyész nagyon szigorúan ügyelt arra, hogy a szószék ne lehessen az a hely, a melyen politikai dolgokat tárgyalnak — nem egyszer kételkedtek komoly kálvinista érületében, de jögtalanul. De Witt egyaránt volt egyházas érzésű és mélyen vallásos ember. Forrón szeretett nevének halálakor 1668-ban azt írta (Brieven III. p. 454.), hogy «ha nem tanultam volna, hogy az Úrnak akarata olyan törvény ránk nézve, a melynek önként, zúgolódás nélkül kell magunkat alá vetnünk, el kellene ismernem, hogy ilyen érzékeny és helyrehozhatatlan veszteség alatt meg kellett volna törnöm». Sógóranak, Trip Jacobusnak halálakor vigasztalva sógorasszonyát (Brieven IV. p. 146. s köv.), mondja, hogy remélhetőleg az ezt gyakorolni is fogja, hogy «a miért naponkint könyörgünk, hogy t. i. az Úr akarata történjék», abban meg kell nyugodni, mert «a mint ez az akarat történt akkor, a midőn férjével egyesült, ez történik most is, mikor el kell tőle válnia. Habár úgy látszik is, hogy az egyik a szomorúság napja és a másik az öröm napja, tudnunk kell, hogy nem illenék hozzánk az Ő akaratát egyik esetben ujjongva elfogadni s a másikban ellene tusakodni, a mint azt gyermekkorunktól tanultuk és biztosak vagyunk a felől, hogy minden dolgok javukra vannak azoknak, kik az Urat félik és szeretik».

rokonszenvnek olyan melegsége, mely a nemzeti elidegenedésnek fulánkját elvette volna: a két nemzet szelleme vezetőiben sem tudott egymáshoz férni. Ha így de Witt valószínűleg nem sejtette, hogy tulajdonképen micsoda férfi távozott el Cromwellel, népének gondatlan örömét ennek halála felett nem osztotta. Mindazok előtt, a kiknek a dolgokba belátásuk volt, nem lehetett kétséges, hogy Cromwell fia nem tudja apja helyét betölteni. Cromwell Richard gyenge és jelentéktelen volt, a ki talán nyugodt napokban egy öröklött birodalmat elvezethetett volna, de nem volt képes viharos napokban egy új kormányzatot egy régi dynastiával szemben érvényre juttatni. Megtörtént, a mit a Protector maga valószínűleg titkon sejtett, vagy legalább is a mitől tartott, a Stuartok visszatértek.

De Wittre és az egész regens pártra nézve, ha Cromwellt nem szerették is, az eseményeknek ez a fordulata végzetesnek látszott. Tudták, hogy a nép Angolországban új háborút kíván s vajon egy új király nem igyekszik-e a nép óhajának teljesítésével szerezni meg magának a népszerűséget? Mióta de Witt államügyész volt, az Uniónak volt már egy háborúja Angolországgal északon és egy gyarmati háborúja 1657—61-ben Portugáliával.¹ Vajon a Janus-templom sohasem maradhat zárva?

S vajon a minden veszélyek leggonoszabbja, a belföldi zavarok nem jönnek-e a külellenségnek segítségére? A kis Orániai herceget most már nem nézi rossz szemmel a hatalmas angol kormány, mint egy detronisált dynastia vérokonát; ez most már az uralkodó király unokaöccse volt, a ki Angolországban mellőzés és gyanakvás helyett inkább támogatásra számíthatott. Vajon az Orániai-párt nem emeli-e fel fejét a helytartónélküli kormány ellen?

Valóban, ennek minden oka megvolt arra, hogy aggo-

¹ De Witt inkább óhajtotta a kereskedelem szabadságát, mint vitás gyarmatok túlságosan nagy birtokát, a melyeket alig lehetett kellő módon igazgatni. A Portugáliával kötött békében tehát a szép, de huzamosabb ideig úgy sem kormányozható Braziliát tizmillió forintért és a szabad kereskedelem jogáért eladta a portugáloknak.

dalmasan nézzen a jövőbe. Lényegileg államügyésze erejére támaszkodhatott csak s ez iránt nagy volt ugyan a tisztelet, nagyrabecsülés, de azok az örvendező ujjongások, a melyek a fiatal herceget üdvözölték, midőn a hágai erdön keresztül lovagolt, nem voltak-e a nép szívének megnyilatkozásai? Ezt megnyerni, ahhoz de Witt nem értett. Talán mert gögös lett volna a nagy intelligentiájú és magas állású férfi a nem intelligens tömeggel szemben a maga fensősége tudatában? Tényleg lenézte volna azt úgy, a mint állították? Ha népen azokat az elemeket értjük, a melyek ma még rekedtté kiabálják magukat hozsannákkal, jóllehet készen állanak arra, hogy holnap már «feszítsétek meg»-et, kiáltsanak s a melyek ma még gyakran megfizetett tapsoktól meleg kezekkel a sár és kövek után nyúlnak, akkor de Witt valóban nem volt a nép embere. Az utcza kegyét sohasem akarta hajszozni. De ha népen főkép a csendes munkásoknak azt a széles rétegét értjük, a mely a maga műhelyében vagy irodájában, csendes szobájában vagy zajos üzleti helyiségében kötelességét teljesíti minden dicsekvés nélkül, mint valami önként érthetőt, az esetben de Witt, a ki mit sem akart tudni leánya kezének gazdag kérőjéről, mert a nem dolgozó embereket egész «lelke mélyéig» gyűlölte, bizonyára olyan ember volt, a ki a nép jólétét szíven hordotta.¹ De, s ezt ő maga is tudta, a kis halovány fiút, a ki az Orániai nevet viselte, a népnek oly érzelmei támogatták, a minőket ő nem volt képes fölébreszteni. Vajon ezek az érzelmeik most Angolország hatalmától élesztve nem nyilatkoznak-e meg a regens-párt uralma elleni fölkelésben?

¹ Egy magában véve nagyon is jelentéktelen esemény (lásd Brieven I. p. 330.) bizonyos fontosságot nyer annak bizonyítékául, hogy de Wittet nem szabad dölyfösnek tartanunk. Unokaöccsének, Biekernek viszonya egy kevésbé előkelő családból származó leánnyal messzebb ment a társadalminál megengedhetőnél; de Witt nemcsak sürgette, hogy unokaöccse a leányt nőül vegye, de az ifjú párt a legudvariasabb módon meg is hívta, hogy őt látogassák meg. A ki ismeri, hogy minő volt a holland regensek büszkesége és meggondolja de Witt helyzetét, kénytelen elismerni, hogy abban az időben nagyon kevés ember viselkedett volna ily kevésbé büszkén.

Ezek egyelőre «jó arczot vágtek a gonosz játékhoz» és Angolország királyát, II. Károlyt, midőn számüzetéséből országa felé keresztülutazott, pompás ünnepélyekkel üdvözölték, a melyekre óriási összegeket fordítottak. «Bár csak inkább hadihajókra fordították volna», mondá joggal a párt egy tagja, a medembliki polgármester, de ennek az igazságnak épúgy, mint a legtöbb igazságnak csak egy hangja volt, — az ujjongó tömegnek, mely Károlyt fogadta, ezernyezer. A szitkozódások, a melyek Cromwellt sírjába kísérték s az ujjongó kiáltások, melyek egy Károlyt üdvözöltek, a vox populi értékének legékesebb bizonyítékai, melyekben különben a világtörténelem eléggé gazdag.

Károly, a ki az elfogadást nagy mértékben értette, a Rendek pompás fogadtatását is kegyesen fogadta a nélkül, hogy ezáltal magát valamire kötelezve érezte volna. Hosszasan tárgyalt de Witt-tel, a kinek gondjaira bizta unokaöccse érdekeit, de úgy látszik, hogy meghallgatta ennek előterjesztését is, mely szerint a herceg még gyermek és így még várhat. A Rendek előtt igen fontosnak látszott az, hogy az uralkodót ünnepélyekkel, tisztelgésekkel és bizonykodásokkal, hogy a herceget nem fogják elfelejteni, jó kedvre hangolják. Elkövettek minden megengedhetőt, fájdalom, nemsokára valamivel többet is. Károly azt a kívánságát fejezte ki, hogy atyja birái közül hármat, kik az Unió területére menekültek, szolgáltatassák ki neki és — ezt a kívánságát teljesítették; ezt a gyöngeségüket joggal támadták, noha bizonyos, hogy az Unió, mely II. Fülöptől elszakadt ugyan, de élete ellen merényletet sohasem követett el, azt a három férfiút közönséges gyilkosnak tekintette. Egyedül az Unió emelte fel akkor szavát I. Károly halálos ítélete ellen és most sem látta benne azt az uralkodót, a ki, a mint Scherr mondja «falsch war bis in's Mark», hanem a vértanút, a kinek gyáva birái nem érdemelték meg, hogy büntetésük kikerülése végett talán ezrek életét veszélyeztessék. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a midőn a vendégjogot megsértették, a birák kiszolgáltatásával szégyent hoztak arra az államra, a mely

büszkeségét látta abban, hogy mindig biztos menedékhelye volt az üldözöttnek. Ez a kiszolgáltatás gyöngeség volt és mint legtöbbször, ha egy nép a békét önmegalázással akarja megvásárolni, olyan gyöngeség, melyből csak a háború húzott hasznot.

Hogyha a büszkeség harcot idéz föl, egy népnek kezében nem az alázatosság az a fegyver, a melylyel a küzdelem elhárítható, — ezt a Köztársaság csakhamar önmagán fogja tapasztalni. A folytonos bosszantások néhány éve után, miközben az Unió hasztalan mutatkozott engedékenynek, 1665-ben kitört először a gyarmatokban, azután Európában is a második angol háború.

De ha az Unió talán a békét nagyon is drágán lett volna hajlandó megvásárolni, kitünt, hogy ezúttal sokkal jobban fel volt készülve a háborúra, mint előbb.

Igaz ugyan, hogy a két flotta első megütközése Lowesthoftnál a hollandiai hajóhad kárára dőlt el, de az államügyész energiája a kárt néhány hét alatt pótolni tudta. Most láthatjuk őt teljes erejében. Japikse élénken érezteti velünk a flotta körül szerzett érdemeit. Ez a rendkívüli ember, a ki a zsoldos csapatok rendszerét teljes virágzásában látta, már az általános védkötelezettség behozatalára gondolt a flotta számára. Ez a gondolat, mely sokkal mérészebb volt, sem hogy tetszett volna, nem aratott sikert, de igen is sikert arattak fáradozásai, hogy szakítson a régi szokással, mely az egyes parancsnoknak túlságosan sok kezdeményt engedett, mint szintén az a törekvése, hogy az egyesek vitézségét ne becsüljék löbbre a fegyelemnél. Rettenthetetlenül kockáztatta saját személyét; hajóra szállt s meggyőzte a kormányosokat, hogy az iránytű teljes ismeretével olyan szélirány mellett is ki lehet hajózni, mely szerintük a hajók tengerre menetelét lehetetlenné tette, mert habár laikus volt is, a hajóhadat valósággal kivezette a tengerre. Egy alkalommal, erős viharban, órák hosszat állott a kormány mellett s a mi talán a legcsodálatosabb, vezetésének, a mely mindenben rendelkezett és mindenbe belenyúlt, úgy a legénység, mint a parancsnokok min-

den zúgolódás nélkül engedelmeskedtek, holott ő a hajón csak ellenőrzésükre s tanácsot adni volt jelen. A holland Bayard sans peur et sans reproche, a nemes tengernagy de Ruyter őszinte barátjává lett, barátta, a ki ebbeli tulajdonságát akkor is megőrizte, a mikor a szerencsétlenség és félreismertetés napjai, melyek, bár látatlanul, a távolban már fenyegettek, bekövetkeztek. «Mennyire sajnálni fogja ezt de Ruyter», mondá az államügyész, midőn a Rendek visszahívták a hajóhadtól azért, mert otthon sokkal szükségesebb volt s e szavak bizonynyal egyaránt becületére válnak az ellenőrnek és az ellenőrzöttnek. Hozzá voltak szokva ahhoz, hogy mindent reá bizzanak, a mire elég érdekes példa az, hogy ez időtájt szükséges lévén a világitótoronyőrök részére, a kik a parton olyan fontos feladatot teljesítettek, egy új szabályzatra, de Wittet bízták meg ennek elkészítésével és — de Witt pompásan megoldotta feladatát. Sikerült neki egy olyan téren, a hol a hozzá nem értésnek legkisebb jele gúny tárgyává tette volna, fensőbbséget minden dolyfősség nélkül oly teljesen érvényesíteni, hogy seholy sem gyűlöltek meg.

Angolország úgy látta, hogy a nagy várakozások, a melyekkel a háborút megkezdette, nem teljesültek. A lowsthofti vereséget nemcsak kiegyenlítette, de bőven fölözte a fényes győzelem, melyet de Ruyter a Foreland melletti négynapos tengeri csatában kivívott. Két esztendeig tartó sikernélküli küzdelem után az emberek el kezdték kérdezni Angolországban, hogy alapján okosan jártak-e el, mikor ehhez a háborúhoz oly sok reményt fűztek. Az európai arénán egy új harczos jelent meg: XIV. Lajos és Nagy-Britanniának épúgy, mint a Hét tartománynak megvolt minden oka arra, hogy ezt az új harczost ne nézze minden nyugtalanság nélkül. Az ideiglenes elhidegülés után, mely Mazarin alatt a két ország között előállott s de Ruyternek a franczia kalózhajók ellen intézett bátor támadása után a franczia királyság és a Köztársaság között helyreállott a régi, IV. Henrik-korabeli jó barátság s e pillanatban XIV. Lajos maga szövetségese volt a Köztársaságnak, mert

1666-ban azután, hogy közvetítőül lépett fel, Angolország-nak megizente a háborút. Ez nem annyira a Franciaország nyújtotta valóságos segítségért, mert ez nagyon csekély volt, mint inkább a prestige gyarapodásáért Angolországgal szemben de Wittre nézve diadal volt, azonban oly diadal, melynek nem örülhetett zavartalanul. De Witt már rég óta ismerte Lajos terveit Dél- vagy Spanyol-Németalföldre nézve. Franciaország királya, mint az infansnő Mária Terézia férje, követelte ezt a területet azon ürügy alatt, hogy néniének renuntiatiója érvényét veszítette, mert Spanyolország elmulasztotta teljesíteni kötelezettségét a menyasszonyi hozomány iránt. Az uralkodó, a ki a maga ígérését a házassági hűség tekintetében ugyancsak rosszul tartotta meg, a menyasszonyi hozományra vonatkozó ígéretre nézve szigorúan hangoztatta az adott szó szentségét. Szerette volna tehát a Köztársaságot bevonni egy Spanyolország ellen irányuló actióba s követte. d'Estrades erre nézve ismételten tárgyalt de Witt-tel; ezek a tárgyalások azonban mindez ideig nem vezettek eredményre.

Már az Orániaiak alatt merültek fel tervek, melyek a déli Németalföld megosztását akarták az Unió és Franciaország között, hiszen ha Franciaország az összes délnémetalföldi erődítéseket kézbe kapja, ez az Unióra nézve annyit jelentett volna, hogy olyan hadsereg és erődítések volnának határain, a melyekkel szemben nem tudott volna megállni. De Witt is belátta, hogy a déli Németalföld esetleges elfoglalása alkalmával a Köztársaságnak meg kell kapnia a maga részét, de ismerte mindazokat a nehézségeket, a melyek ezzel jártak; tudta, hogy az Unióban nem kívánják a terület növelését, nagyobb ország csak több teherrel járt volna és hogy főleg Amsterdam, ez a tekintélyes tényező, a melylyel leginkább kellett számolnia, minden erejével azon lenne, hogy Antwerpen az Unión kívül maradjon. Tudta ezenfelül, hogy Dél-Németalföld lakói sem gondoltak szeretettel az északiakra, a kiket «lelkükben lázadóknak és eretnekeknek tartottak» — vajon az 1815—30. közötti évek, midőn Észak és Dél egyesítve voltak, nem iga-

zolták-e ezt a felfogást? — s így nézetem szerint, mert e tekintetben a történetírók nem értenek egyet, ezt az esetleges osztozkodást de Witt legfeljebb talán szükséges rossznak, de nem kívánatos czélnak tekintette. Egyelőre tehát teljes erejével azon volt, hogy d'Estradesnek szüntelenül új és új javaslatokat téve — kijelentette, hogy a déli Németalföldet önálló, szabad állammá szeretné alakítani — az ügyet húzza-halaszszza, Spanyolországot fizetésre, Franciaországot türelemre és követeléseinek mérséklésére intette.

Lajos nagyra becsülte az Unió közremunkálását, de ez szerinte nagyon is soká késett. 1667 májusában tehát felhagyott a várakozással s betört a déli Németalföldre, a hol valóságos diadalmenetben vonult fel. Angolországra épen úgy, mint Hollandiára nézve, hirtelenül új tények állottak elő. Franciaországnak gyorsan terjeszkedő hatalma mind a kettejüket egymás iránt engedékenységre intette. Így kezdtek végre Brédában nyomatékosan tárgyalni a békekötésről, mely az «uti possidetis» alapján állana, de a tárgyalások közben is, mivel ezek nem folytak elég simán, a háborút tovább folytatták. Az angolok meglepték a kis halászszigetet, Terschellinget s a védetlen lakoságnak nagy kárt okoztak. De ezt a kevéssé tisztos támadást de Ruyter dicső módon torolta meg. Egy de Witt által készített terv szerint a holland hajóhad, a melyen de Witt testvére, mint a Rendek meghatalmazottja is ott volt, a Themse torkolatába nyomult, a hol az angol flotta a Medway-folyóban jól fedett állásban horgonyzott. A folyót hajókkal, melyeket elsülyesztettek és nehéz vaslánczczal zárták el s a Sheerness-erőd a parton uralkodott a folyón. De a holland-matróz még sem riadt vissza. Az erődöt elfoglalták és lerombolták, a lánczot széttördelték és az angolok szeme előtt mindent, a mi az angol hajókon volt, felgyújtottak és zsákmányul ejtettek. A nagy tengernagy-hajót, «Royal Charles»-t, mint diadaljelet vitték magukkal hazájukba s ennek egy darabja még ma is hirdeti a «hires vállalkozás» fényét, a mint a Chattam elleni felvonulást ekkortájt nevezték.

Az angolokra nézve most megszűnt minden ok, hogy a

béketárgyalásokat tovább húzzák. Valóban bele voltak kényserítve a békébe. Deák mérsékletével, a ki Königsgrätz után sem követelt többet, mint előtte, de, fájdalom, a nélkül, hogy, mint Deák, hűséget kapott volna hűségért, de Witt is az «uti possidetis» elv alapján maradt, jóllehet ez Angolországnak Észak-Amerika keleti részeit, a Köztársaságnak pedig csak Surinam birtokát juttatta. Ellenben az Uniót Angolország kedvező kereskedelmi szerződéssel kecsegtette; megígérte, hogy a hajózási actát az Unió részére kedvező értelemben módosítja s a herczeg érdekeiről — még csak említés sem történt. 1667 július 31-én kötötték meg a brédai békét. Az angol «dominium maris» egyelőre érintve sem volt.

II.

A brédai béke nevezhető de Witt pályafutása csúcspontjának. Nagyobb tekintélyvel, mint bármikor azelőtt, tért vissza az Unió hajóhada a hazai kikötőkbe. Hiszen a béke mintegy magában foglalta Angolország hallgatolagos elismerését, hogy a háromszinű lobogónak nem tudott ura lenni, hogy a három britanniai ország együttesen sem volt képes arra, hogy szövetségesek nélkül lebirja a «vaj- és sajtárúsoknak» kis országát, melyet a Whitehall finom udvari emberei gyakran oly lekicsinylően gúnyoltak. S erős szövetségeseket honnan szerezhetett volna Angolország a béke után is? Spanyolország alig számított többé, a német birodalom fel volt darabolva s meg volt gyöngítve, Franciaország pedig az Unió barátja volt. De Witt örült, hogy keze felszabadulván, osztatlan figyelmet fordíthatott a déli Németalföld kérdésére és Lajos hódító hadjáratának komoly tiltakozással való megállítására, de az a föltevés, hogy épen Franciaország lehetne a jövőben az erős angol szövetséges, egy perczig sem aggasztotta. Ekként a külviszonyokban épen úgy, mint a belföldön, minden úgy látszott, hogy a legjobb rendben van. De Witt feje volt egy diadalm helytartónélküli Köztársaságnak s ennek állandósítását,

a mi eszményképe volt, biztosítottnak láthatta. Cromwell halála után visszavonták a seclusióra vonatkozó megállapodást, de Johan de Witt közvetlenül a brédai békekötés után, elég sajnálatraméltó bátorsággal «örök edictum» név alatt olyan határozatot hozott, melynek erejénél fogva a helytartóság Hollandia provinciában — s mit jelentettek e mellett a többi provinciák? — örökre eltöröltetett. Úgy látszott, hogy nem kell már tartani azoktól a napoktól, melyek az ősz Oldenbarneveltet, kinek képét az amerikai Motley oly nagy lelkesültséggel örökítette meg, a vérpadra vitték, úgy látszott, hogy nem kell már tartani oly korszak felujlásától, mely II. Vilmos tervei miatt aggasztónak tűnt fel. Az agg Orániai hercegnő, Solms Amália, a ki mint a kiskorú hercegnek nagyanyja — az anya 1661-ben meghalt — mint gyám, legalább látszatra, az Orániai-párt feje volt, egészen meghódolt a Rendek határozata előtt, a kik unokáját «az állam gyermekének» jelentették ki s a kinek egyébként nagyon gondos nevelését nem ő, hanem de Witt vezette. Az egyes provinciák viszonya, mely gyakran oly feszült volt, most jobbra fordult. Úgy látszott, hogy a kis, dicsőséggel koszoruzott Köztársaság végre a sok harcz után egy értelemben és hatalmasan minden aggodalom nélkül békés jövőt várhat.

Fájdalom, mi marad meg mindebből rövid öt évnyi idő múlva?

Egyelőre még semmi sem mutatott azokra a komor napokra, melyeket a sors tartogatott, sőt inkább úgy látszott, mintha az Unió kedvező körülményei nemcsak marandóknak ígérkeznek, de még gyarapodnak is. Alig kötötték meg a brédai békét s már úgy látszott, hogy Angolországban, a mely Franciaország hatalmának gyors emelkedését aggodalommal kezdte szemlélni, vissza akarnak térni Cromwell gondolatára és keresik az Unióhoz való közeledést vagy ha lehetséges, a vele való szövetséget. Angolországban legjobban, mert akkori ministerei és udvaroncjai corumpált világában is becsületesnek megmaradt államférfia, William Temple, 1668 végén Hágába jött, hogy de Wittnél pubatolódzzék.

De Witt s ezt Japikse nagyon jól világította meg, mindig habozva fogadta a szövetségre vonatkozó javaslatot. Azt ugyan csak hízeltőnek találhatta, hogy Angolország szükségében ezzel megkínálta az Uniót, de nem igen bizott Angolország szövetségi szándékának őszinteségében. Kissé «meg volt lepve» (surprised), mondja Temple, de sikerült neki mégis, midőn a becsületes őszinteség erejével támogatta a szövetség gondolatát, melytől, meggyőződése szerint, mindkét állam jóléte függött, de Witt habozását megszüntetnie. Kétségtelen, hogy az idő erre jól volt megválasztva. Lajos hódításai déli Németalföldön az Unióban is nagy riadalmat okoztak. Vajon — így tünődtek az emberek — az új területre sóvárgó s már egyébként is oly hatalmas katolikus király becsvágya nem fenyegeti-e az egész protestantismust? nem helyesebb-e minden korábbi viszály ellenére együttműködni a protestáns Angolországgal, a melylyel most úgy is békét kötöttek? De Witt nem zárkozhatott el a saját országában feltámadt hangulat elől, annyival kevésbbé, mert nem látott abban semmi veszélyt, hogy e hangulatnak engedjen. Helytelen a triple-alliance-ról — mert Svédországot is felhívták csatlakozásra — úgy beszélnünk, mint de Witt «schwächerer Gegenstand»-járól Lajos hódító tervei ellen, mert először is ez sokkal inkább Temple műve volt, mint de Witté, másodsor, mert semmi sem állott távolabb de Witt lelkétől, mint Lajosra csapást mérni, a kinek jóindulatát oly nagyra becsülte. Helytelen tehát a szövetséget ellenséges cselekedetnek tekinteni, de bizonyos, hogy célja volt Franciaországra nyomást gyakorolni a Spanyolországgal kötendő béke érdekében s ilyen nyomás nem volt-e teljesen megengedett, sőt kívánatos? A raadpensionarius nem érzett semmi sympathiát Angolország vagy Spanyolország iránt, ellenben teljes sympathiával volt Franciaország iránt, a melyet beutazott, a melynek irodalmát ismerte és a mely Oldenbarnevelt iránt való részvétének tanusításáért és Hugo de Groot oltalmazásáért a loevesteini factiónál a rokonszenv hurjait rezegtette meg; de most mégis Franciaország volt az, melynek de Witt

saját országa érdekében egy «eddig és ne tovább!»-ot volt kénytelen odakiáltani. Az Angolországgal és Svédországgal való szövetség, a triple-alliance így létre jött, a három protestans hatalmasságnak ez a szerződése, a mely oly természetesnek, oly erősnek látszott, pedig halva született. A két szerződést becsületes meggyőződéssel megkötő férfiú, mert Svédország csak követte őket, kevésbé gyanította, hogy eszközei egy királynak, ki őket nemsokára félre fogja tolni.

II. Károly, Nagy-Britannia akkori királyának jelleme felől sokáig kétségben voltak kortársai épen úgy, mint az utókor. Sokáig a külső formákban, de csakis a formákban rendkívül szeretetreméltó, máskülönben gyönyörökre vádászó embernek tartották, hidegszívűnek, az érzékek rabjának, a ki ha pénze volt s élvezeteinek élhetett, semmivel sem törődött. Valósággal azonban a gondatlan «bonviveur» álarcza alatt egy igen ügyes diplomata rejtőzött, a ki ministerei és követei hire nélkül intézte a maga külön politikáját. Így tett Temple háta mögött is. Érezte, hogy a brédai béke egy oly háború befejezése, mely országának prestigeét csökkentette. Talán fülébe jutott, hogy a chattami hires vállalkozás után a holland hajóhadon a matrózdal «Janka széttépett ruhájáról» szólt és talán úgy találta, hogy Madame Britannia ruhája is megtépődött ezen a napon, úgy hogy igazításra szorul. Szeretetet országa iránt nem érzett; királyok fiai, kiknek apjuk vérpadon halt meg, a kik maguk száműzetésben voltak kénytelenek bolyongani, nem igen érezhetnek szeretetet hűtelen alattvalóik iránt s Károly meg épen azok közé tartozott, a kik a leghűbb népet sem bírnák szeretni. De nagyon jól tudta, hogy egy hatalmas és így a kormánynyal megelégedett Angolország többet tehet érte, mint egy tehetetlen és elégtelen s ezért lüstént a békekötés után azon mesterkedett, hogy az elvesztett prestigeet újra visszahódítsa s ebből a czélból tárgyalásokba bocsátkozott XIV. Lajossal, melyek éle főleg az Unió ellen irányult. Csakhamar észrevéve azonban, hogy Franciaországban még nem voltak hajlandók javaslatait elfogadni,

Templehez fordult, a ki semmit sem tudott a Lajossal folytatott tárgyalásokról s őt megbizta azzal, hogy próbálkozzék meg a Köztársaságnál. Ezzel talán folyton zavaros pénzügyein is akart segíteni, mert alattvalóinak az Unióval való szövetség most kívánatos volt s így ezek egy ilyen szövetség megkötése esetén hajlandóbbak lennének áldozatokra. Ezért fordult most Templehez és ezen a második sakktablán a húzás jobban sikerült. Macaulay a maga essay-jében Mirabeauról találó párhuzamot vont II. Károly és Orleansi Fülöp herceg, Franciaország regensének jelleme között, melyben a romlottság pálmáját II. Károlynak ítéli oda. S valóban alig gondolható nagyobb meggyaláztatás, mintha azt mondják valakiről, hogy rosszabb Orleansi Fülöpnél.

Egyelőre úgy látszott, hogy az a cél, melyet Károly épen úgy, mint de Witt a triple-alliance megkötésénél szem előtt tartott, el van érve. A szövetség visszaadta Angolországának az elvesztett befolyás egy részét és feltartóztatta a francia uralkodó diadalútját. Lajos engedett s még ugyanabban az évben, 1668-ban létrejött Aachenben a béke Franciaország és Spanyolország között, a melynél de Witt, mint Franciaország iránt nagyon is jóindulatú közvetítő működött a két fél között. Lajos megtartotta hódításainak egy részét; megnyugodott abban, hogy csak egy részét érte el hódító céljának.

Az öröm Hollandiában nagy volt. Nemcsak a kereskedő országra nézve kétszeresen kívánatos «béke mindenütt» lón megszerezve, de arra is hivatkozhattak, hogy az Unió Európa harcaiban szóval és karddal valóban a döntő birói szerepet játszotta. A raadpensionarius bölcs eljárását lelkesülten magasztalták; midőn 1668 karácsonyának második napján Amsterdamban a polgármesterek bankettjén megjelent, a büszke főváros büszke polgármesterei az asztalnál a díszhelyet engedték át neki, a mi akkori időben hallatlan kitüntetés volt!

De jogosan mondja Japikse, hogy «ha a megtiszteltetés kora felvirrad, legtöbbször az ünnepelt elérte életé-

nek csúcsát», a mint a napot is leginkább esti hanyatlásában csodáljuk. De Witt azt gondolta, hogy a baráti viszonyt Franciaország és a Köztársaság között a triple-alliancenak sem kell megzavarnia; azt gondolta, hogy barátok között is lehet mondani vannak cselekedetek, melyek a barátságot megzavarják: Ilyen cselekedet volt a déli Németalföld önhatalmú birtokbavétele. Most hogy Lajos ezzel felhagyott, de Witt úgy gondolta, hogy a kölcsönös jóindulaton alapuló viszony teljesen helyreállott. Csakhamar tapasztalnia kellett, hogy mennyire csalódott Lajosban, a ki a Köztársaság «megállj» kiáltását nem bocsátotta meg s mennyire Károlyban, a kiről azt gondolta, hogy nem ugyan hűsége által, mert e tekintetben az angol királyban nem bízott annyira, mint Lajosban, de önértékétől ösztönözve, az Unióval jó barátságban marad.

Károly ismerte a versaillesi hangulatot, hiszen testvére, «Madame Henriette» iránt királyi sógora igen kegyes volt. Károly elkezdte felújítani korábbi ajánlatait s ezúttal jobban meghallgatták. Nem Lajos fogta meg, a mint a legtöbben sokáig hitték, a könnyelmű Stuartot a szép Louise de Kerouailles, Károly francia kedvese, francia aranyból font hálóiban, sőt inkább Károly fogta meg a francia királyt oly hatalom csillogtatásával, a melynek megszerzésében a ravasz Stuart nem birt s azután hogy Lajos pénzét sikerült bezsebelnie, valószínűleg nem is akart segíteni. Madame Henriette meglátogatta testvérét s e látogatás ártatlan látszata alatt keverték a kártyákat a legravaszabb játékok egyikéhez, melyeket valaha a világtörténelemben játszottak; oly játékhoz, melynek tétjeként Hollandiának kellett szerepelnie, annak a Hollandiának, a mely egy német író szerint «csak egymaga nem volt akkor érzéketlen a tisztesség követelményei iránt».

Csakhamar fenyegető jelek mutatkoztak. Angolország újra dőlyfősebben beszélt, Franciaország egyre hűvösebb lett az Unió iránt, egyre nyomatékosabban hangzott fel «a Rendek hálátlansága», a kik Franciaország jóindulatát és védelmét oly rosszul viszonzták. Hogyan merészkedtek

ezek a polgárkereskedők egy király útjába állani és hozzá olyan király útjába állani, a ki irántuk mindig jóindulatúnak mutatkozott, miért nem maradtak üzleti könyveik és szállítóleveleik mellett, miért nem hallgattak a fejedelmek tanácsában ők, a kik a «mocsár békái» közé tartoztak?

Van-e valami igaz ebben a szemrehányásban? Vajon de Witt félreismerte-e országának helyzetét és erejét s nagyon sokat merészelt? Nekem úgy tetszik, hogy erre a kérdésre tagadólag kell válaszolnunk. Vannak időszakok, a mikor a legbékéesebb uralkodónak sem szabad zöldségültető Diocletianusnak lennie, de kezével a kormányrúdon a támadásra kell készülnie. De Witt békeszerető volt, békeszeretében néha messzebb is ment, mint a hogyan szigorúan véve országa becsülete védelmezésében mehetett volna, de ennek az államnak helyzete hozta magával, hogy harczolnia *kellott*. Az akkori szabad, gazdag, magas culturájú Hollandia nem állhatott észrevétlenül egy kis sötét sarokban s nem maradhatott más népek harczán vagy békekötésén kívül. De Witt nem becsülte többre magát vagy államát a kellenél. A virágzás irigységet támaszt; az a pusztá tény, hogy az Unió virágzott, elég kihívás volt a féltékenykedő szomszédokra nézve s ebből a tényből de Witt nem vehetett el s nem is volt szabad elvennie semmit. Nem vakmerő gőg, hanem az önfentartás kényszerítette arra, hogy XIV. Lajos hódító céljai ellen harczba szálljon, mert föl lehet-e tenni azt, hogy Lajos egy gyöngéd kéressel szemben, melybe az ellenállás lehetetlenségének megvallása volt foglalva, önként lemondott volna hódító terveiről? Báránysíránkozás sohasem térített még el éhes farkast a maga zsákmányától, hanem igen is az erősen suhogtatott bot. «On s'enchaîne souvent par ses propres services», írta III. Gusztáv svéd király egy szolgájáról, a kit nem akart elbocsátani. A szerencsés körülmények, a melyek egykor Hollandiát Spanyolország világhatalma felett diadalra vitték, most lánczok lettek, melyek hozzá kötötték a népek versenyéhez; nem nézhette a dolgokat tétlenül, nem is maradhatott bántatlanul, bele kellett vetnie magát a küzdelem árájába.

Nem azt, hogy miért vegyült bele a küzdelembe, hanem azt kell kérdenünk, hogy miért nem látta előre s miért nem vette észre idején de Witt Lajos sértődését? Úgy látszik, nem tudott magának eléggé képet alkotni annak a fejedelemnek a hiúságáról, a kit napról-napra körül-tömjénezték udvaroncjai, a kik azon tanácskoztak, hogy Lajost «nagynak», vagy pedig a «legnagyobb» kell-e nevezniök s a kinek istenítése végül abban a hizelgésben jutott kifejezésre, hogy dicsősége fenmarad «après la ruine de l'univers». A francia Henri Martin, de Witt hő tisztelője abban a véleményben van, hogy de Witt mindig az emberek okosságára számított s nem volt képes kellően mérlegelni a kiszámíthatatlant népekben és fejedelmekben, a szenvedélyt, mely minden okossággal szembe száll, a hirtelen, értelmileg megmagyarázhatatlan vágyakat — s e mellett a felfogás mellett tényleg sokat lehetne mondani. Hogy Lajos önistenítése oly nagy és oly logikátlan lehessen, hogy mint Ézsau javait és birtokait egy tál lencséért, ő is feláldozza az Unió fontos barátságát egy teljesen esztelen megbántott hiúság kielégítéséért, ezt valóban olyan logikus természet, mint de Witt, nem tehette fel; mikor már a tény szeme előtt állott, még akkor is habozott elismerni azt, hogy ez valóban tény volt.

Mi tudjuk már, a mit akkor a két király titokban tartott, hogy a csalétek, a melyet Károly Lajos elé tartott, ebbe a formulába volt foglalva: «Neked a szárazföld, nekem a tenger». De Witt ilyen formulát tüstént mint üres, lényegtelen hangot, vállvonogatással intézett volna el, hiszen hogy a szárazföldből valami haszna legyen Franciaországnak, szüksége volt a tengerre is. Hiszen Angolország, a mint azt Károly elgondolta, mint ura a két legjobb holland kikötőnek s többé nem fenyegetve a holland hajóhad által, elég erős lett volna arra, hogy Franciaországot is térdre kényszerítse. Ép úgy, mint az Unió fenmaradását a maga akkori tekintélyes állapotában Franciaország érdeke parancsolta Angolországgal szemben, ép úgy másrészt Franciaország nagy hatalmának mérséklését Nagy-Britannia ér-

deke követelte s a raadpensionarius joggal tehette fel, hogy érdekeiket mind a ketten ép oly eszes, szenvedélytelen megfontolással fogják szem előtt tartani, mint a milyennel ő a dolgokat tekintette. Hogy Lajos az Uniót most már gyűlölte, azt de Witt nem gyanította, mert ez esztelenség volt. Vajon rövidlátó-e az, a ki nem teszi fel, hogy mások vakok?

Van valami, a mi szívünket elszorítja de Witt utolsó éveinek szemléletében. Látjuk minden oldalról elsötétedni a szemhatárt, halljuk a levelek véstjzsló zizegését, a melyek érzik, hogy a fölkelő szél vihar lesz, míg az, a kit ez a vihar fenyeget és majdan lesújt, még mindig azt hiszi, hogy a mennybolt derüs, vagy csak könnyen muló a borulata.

Ifjabb éveiben de Witt egy mennyiségteni művet bocsátott közzé. Nem kisebb ember, mint a nagy Huygens tanuskodott róla, hogy ha nem választja az államférfiúi pályát, de Witt korának első matematikusa lett volna. Most visszatért régi szerelméhez, a számokhoz, hogy egy új államkölsön mellett törjön lándzsát életjáradék formájában. A kölsönnek nem volt sikere, mind a mellett is de Wittnek érdeme marad, hogy ő volt az első, a ki az életjáradék fontosságát az államra belátta s a különböző esélyeket oly tudományosan számította ki, hogy «kristálytisza gondolatmenetével, egyszerű és világos logikájával» megérdemli, hogy szerzője e téren is úttörőnek neveztessek.

De Japiksenek igaza van, hogy az a léleknyugalom, mely bonyolult kiszámítások elkészítéséhez szükséges, nem illik oly körülményekhez, a melyek sokkal izgalmasabb kérdéseket vetnek fel; Archimedesre kell gondolnunk. Nem mondhatjuk, hogy de Witt azokat az intéseket, melyeket Beuningen Angolországból és Pieter de Groot Franciaországból ismételtlen hozzájuttattak, egészen figyelmen kívül hagyta volna, mindent megtett úgy a hadsereg, mint a hajóhad érdekében, de bensőleg, úgy látszik, nem sokat adott sem a holland követek, sem mások megfigyeléseire.¹ A hol buz-

¹ Még 1670 augusztusában, Brieven IV. 59. l. ezt írja de Witt

dításait, hogy nagyobb számú katonaságot fogadjanak s hogy javítsák az elhanyagolt erődítéseket — s ezeket a buzdításokat ismételen hangoztatta — nem hallgatták meg, ott nem sürgette a teendőket azon buzgalommal, a mely csak oly belső meggyőződésből keletkezhetik, hogy a lét és nem lét forog a koczán; a resteket és hitetleneket nem birta magával ragadni annak a veszélynek teljes erőből való elhárítására, melynek közeledtéről alapjában ő maga sem volt meggyőződve. Leveleinek olvasása közben olyan érzés fog el bennünket, hogy szinte szeretnők neki is oda kiáltani Marnix van St. Aldegonde híres szavait: «Tua, tua res agitur», a melyekkel ez 1578-ban a német fejedelmeket álmukból igyekezett felrázni — sikertelenül, mert ezek továbbra is álomba merültek. Hogy a belátás hiányát megmagyarázzuk, csak annyit mondhatunk: «A becsületesség nem bírja gyanítani az idegen álnokságot». Úgy látszik, hogy a legbölcsebb államférfi is kénytelen néha hibázni, nem ellenfelének előre nem látott bölcs sakkhuzása, hanem olyan ostobasága miatt, a mely sokkal nagyobb, hogy sem ellenfelében föltehetette volna. Csak midőn a hadüzenet valószínűséggel megtörtént, birta de Witt elhinni, hogy Lajost valóban nem vezette más gondolat, mint az, hogy azokat a szatócsokat, a kik oly vakmerőek voltak, hogy királyok közé merészkedtek ülni, végre a rég óta kívánt büntetésben részesítse a vakmerőségért, melylyel őt mindenhatósága mámorából föl merték ébreszteni.

Franciaország hadizenete 1672 áprilisában érkezett meg

sógorának, Deutznak: «Az értesülések Franciaországból egy offensiv és defensiv ligáról, a mely állítólag Franciaország és Angolország között kötöttet, véleményem szerint annyira távol állanak az igazságtól, mint kelet nyugattól». (Lásd 176. l. is.)

Egy levelében a szavazattal bíró városok polgármestereihez és kormányzóihoz, a mely ugyanezen napon kelt, azt ajánlja, hogy legyenek óvatosak s az ujonnan toborzott katonákat tartsák meg, de hozzá teszi: előtte hihetetlennek látszik, hogy Franciaország és Angolország minden ok vagy ürügy nélkül megszegnék ünnepélyesen adott szavukat.

s ugyanakkor megjött Angolországé is,¹ mint szintén a münsteri s kölni püspököké, mindketten régi ellenségei a Köztársaságnak.

Az Unióra nézve drága idő veszett el a háborús veszély felől való haszontalan kétségeskedésben s az ép oly haszontalan czivódásban a miatt, hogy most, mikor ez a veszély valóban elkövetkezett, kit állítsanak a sereg élére. «Az állam gyermeke», az Orániai herceg, most már nem volt gyermek többé, hanem ifjú, a kit életkora miatt nem lehetett többé ettől a tisztségtől távol tartani. Az Orániai-párton kívül maguknak a regenseknek egy része is ismerős lévén a nép hangulatával s belátva, hogy a veszély esetén milyen szükséges az összes polgárok egyértelmősége, kívánta a hercegnek főparancsnokul való alkalmazását. Csak de Witt és legbuzgóbb követői foglaltak ez ellen állást s itt a raadpensionariust nem lehet mentegezni. Ő nagyon is messze ment a herceg angol vérrokonainak befolyásától való félelmében s ez a félelem annál kevésbé volt védelmezhető, mert a Rendek nem haboztak csapataikat egy francziára bízni, a magát csakhamar gyalázzal tetéző de Montbasra. Itt félreismerte de Witt a herceget is, a népet is, a mely kívánta az Orániaiak főparancsnokságát; ez a félreismerés, a mi a herceget illeti, érthetőbb, mint a népnek félreismerése. Senki sem gyaníthatta még e pillanatban a későbbi III. Vilmosnak jelentőségét, mert senki sem tudta még, hogy tulajdonkép mit ér a komor, hallgatag ifjú, a ki atyáinak szép székházában magános ifjúságot élt át. A testileg gyöngye s tartózkodó lényű ifjú herceg még nem adott okot arra, hogy nagy várakozást keltsen fel; tervekkel fejében, melyekről senkinek sejtelme sem volt, úgy állott a raadpensionarius mellett, mint az elfátyolozott jövő a nyílt jelen mellett.

¹ Hogy de Witt II. Károly felől sokkal kevésbé tévedett, mint Lajost illetőleg, kitetszik a hadizenet után mondott szavaiból, hogy «az Úr Isten az angol udvar perfidiáját, melyet ezzel az állammal, mint saját nemzetével szemben elkövetett, előbb vagy utóbb érdeme szerint fogja megbüntetni»; belátta tehát, hogy ezúttal Károly s nem az angol nép indította meg a háborút.

Annál a ténynél, hogy de Witt a fátyolon, a mely még nagyon sűrű volt, nem birt áthatolni, rosszabb volt az a másik tény, hogy de Witt érzéketlen maradt nemzetének óhajtsái, az e tekintetben nagyon is jogos óhajtsók iránt. Japikse nagyon helyesen jegyzi meg, hogy de Witt «nem értette meg a népnek lelkét». Nem értette meg, hogy tulajdonkép mi köti ezt az Oraniai-házhoz. Ő maga a fiatal hercegben egyedül annak a Móricznak az utódját látta, a ki Oldenbarneveltet vérpadra hurczolta, egyedül a becsvágyó II. Vilmos fiát látta, a ki az ő atyját fogságba vetette s nem érezte, hogy a nép ebben a halovány, nyúlánk ifjában, ellenkezőleg csak annak a nagy Hallgató «Vilmos apó»-nak utódját tekintette, a ki a végső veszély óráiban a tömeggel együtt küzdött és szenvedett, a kinek három testvére esett el a Spanyolország elleni küzdelemben. De Witt félreismerte a népet a maga háládatosságában, tehát abban, a mi egy nép szívében a legszebb érzéseket váltja ki, igyekezett szétrombolni valamit, a minek örökké valónak kellene lennie. Ha a raadpensionarius a herceg-főparancsnokká emelése ellen kifejtett tiltakozásában kevésbbé jóhiszemű, nem követett volna el egyúttal mindent, hogy ugyanazt a herceget saját kiváló oktatása, mint mások tanítása révén képessé tegye arra a tisztségre, melyet ő oly kárhözatosnak tartott. Egy kicsinyes, haszonleső ember azzal mentegette volna a választás ellen való ellenszegülését, hogy rámutat az ő akarata ellenére megválasztottnak jelentéktelenségére vagy nem méltó voltára s ily módon igyekezett volna igazolni magát. De az a tény, hogy ellenkezően cselekedett, továbbá de Witt származása, neveltetése és környezete fölmentik őt a tudatos, tehát szándékosan elkövetett tévedés vádjá alól, de nem mentik magát a tévedést, nem azt a tragikus hibát, mely épen azért tragikus, mert a szív teljes nemessége mellett is elkövethető — és mert többnyire ily hibáért kell a legsúlyosabban lakolni.

A rémület Hollandiában a négyszeres hadüzenet vétele után nagy volt. Kivéve de Wittet, ki most is megőrizte nyugodtságát s fáradhatatlan buzgalommal igyekezett meg-

tenni mindent, a mi még megtehető volt, — «ezek a szomorú és nehéz napok annyira elhalmoznak itt minket munkával»¹ írta magáról és munkatársairól — kivéve a raad-pensionariust és még néhány embert, a nép között csak rémület és levertség szállott meg mindenkit. Igaz ugyan, hogy a hajóhad most is megőrizte dicsőségét s az angolokat de Ruyter Solebaynél leverte, de a szárazföldön úgy látszott, hogy a hét tartomány ügye csakhamar reménytelenre fordul. Az erődök egész sora hódolt meg majdnem harcz nélkül az erős ellenséges csapatok előtt, a melyek egy hegyi folyó rohamával nyomultak be a Köztársaságba.² Egy római katolikus paraszt árulása átvezette a francziákat a Rajnán az eretnek országba. Utrecht megnyitotta kapuit. A maga spanyol, skandináv és angol győzelmeinek borostyánjával diszitett Hollandia, a mely büszkén ült a népek tanácsában, melyet oly gyakran az ő 's Gravenhagejában tartottak, hirtelen szerencséjének egész épületét, mely oly szilárdnak látszott, alapjaiban megrendülve látta. Oly rémület lepte meg, mint azt, a kit örömmünepe közben lep meg a gyász hire s megborzadva vette észre, hogy nagy kereskedelmének és szellemi hatalmának ellenére csak kicsiny, nagyon is kicsiny állam volt. Spanyolország a maga csapatait csak lassan, csak úgyszólván csipetenként bírta küldeni az akkor még oly távoli északi tartományokba, Francziaország a maga püspöki szövetségeseivel egyszerre az ország szívében állott. Gyenge népek, a melyek ismerik a maguk gyengeségét, jobban eltűrik a szerencsétlenséget, mert elő voltak rá készülve, de oly gyöngeség, mely magát erősnek vélte, majdnem mindig kétségbeesésbe csap át. A szerencsétlenség meglepte Hollandiát, a kétségbeesés

¹ Brieven IV. p. 388. 1.

² Hogy a magát megadó erősségek nagy számát megérthessük, meg kell gondolnunk, hogy sok helyen, a melyek nem tartoztak az Unió területéhez, rendi katonaságok állomásoztak. Rijnberk, Wesel, Rees, Emmerik és még több más hely holland csapatok által volt megszállva, Brabant és Limburg nem tartoztak ugyan az Unióhoz, de ennek birtokához tartoztak mint meghódított országok.

tehát egész természetes következmény volt s a kétségbeeséssel együtt járt a düh, a mely azt, a mi szerencsétlenség volt, hibának bélyegezte. Bűnbakot kerestek s ezt de Wittben találták úgy, a hogy mindig kereshetnek hibát s találhatnak is — hiszen hol nincs Achilles-sarok? — egy oly kormányban, a melyet a szerencse elhagyott.

Nagy ügyességgel vette fel II. Károly azok közé a bántalmak közé, melyek őt az Unió ellen hangolták — öccsének háttérbe szorítását is. Hogy Károly unokaöccsét valóságban «szívből szerette», szerintem nagyon is optimistikus ítélet; Károly, a hol érzékei nem jutottak szóhoz, nem volt a szeretet tehetségével megáldva s nem kellett volna-e a szeretetnek igenis nagynak lennie, hogy érte egy háború megindítását kockáztassa meg. Hozzá még az Orániai herceg a Károlyhoz hasonló emberekre nézve egyáltalán nem volt vonzalmat keltő vérrokon. Mindenesetre nagyon is különös fajtája volt a családi szeretetnek, a mely a szeretett unokaöccs örökségének jelentékeny részét a saját zsebébe kívánta juttatni, de mint politikai fogás a herceg érdekeinek hangoztatása nagyon ügyesnek bizonyult. Tehát egy Orániai hercegnek, mint helytartónak könnyű volna békét kötnie Angolországgal, így ítélte a tudatlan tömeg. Miért szegült de Witt mindig ennek helytartóvá emelése ellen? Talán Franciaországnak akarta kezére játszani az országot? Ezért esett el erősség erősség után? Ezért volt elhanyagolva a sereg? El volt feledve, hogy de Witt hány-szor sürgette az erősségek kijavítását és a csapatok megerősítését a nélkül, hogy támogatták volna s a nélkül, hogy előterjesztéseit megvalósíthatta volna. Egyedül neki rótták fel bűnül azt, a mi rossz volt s a mit neki senki sem segített megjavítani. El volt feledve az a tény is, hogy a mit a szárazföldön elmulasztottak, — az emberek legnagyobb gyöngesége gyakran közvetlenül legnagyobb ereje mellett rejlik — javára vált a hajóhadnak, a mely nélkül az Unió már régen ellenségeinek zsákmánya lett volna. De Witt mellett nem szólt egy emlék se többé, csak a csalódásnak, csak az elkeseredésnek volt szava. A raadpensionarius ellen

gyilkos merényletet kíséreltek meg, mely alkalommal súlyos sebeket kapott s ezek őt egy ideig az ügyek vitelétől távol tartották.

És most, míg tehetetlenül megsebesülten feküdt, egyszerre kitűnt, hogy a helytartónélküli kormányzás 22 esztendeje minden szerencséjével és dicsőségével mit sem változtatott azon a népóhajon, a mely egy Orániait kívánt a kormány fejének, hogy a helytartónélküli kormányzat ez alatt a 22 év alatt a néplélekben nem birt meggyökerezni. A nép oly hevesen óhajtotta a herczeg vezérségét, hogy szava mindent túlharsogott. Orániai Vilmos helytartó lett és a seregnek állandó főparancsnoka. A népdal, mely a nép óhaját röviden foglalta össze azokban a szavakban, hogy «bármily kicsiny is a herczeg, neki kell helytartónak lennie», diadalmaskodott.

De Witt belátta, midőn egészsége helyreállott, hogy az Orániai herczeg mellett nem maradhat raadpensionarius. Julius havában letette hivatalát. Az események csakhamar szerencsésen alakultak. A herczeg csapataiba új bátorságot s energiát lehelt. Mint sziget a vizen, mely az áttört gátakon előzönlötte az országot, Amsterdam rendületlenül megállott, igazolván de Witt hitét, hogy az Unió csak akkor bukhatik el, ha Hollandia nem birja magát többé tartani. A betóduló hullámok elűzték a franczia sereget. A megerősített Groningen megállította a püspöki seregeket s véres veszteséggel kényszerítette visszavonulásra. Kijkduinnál de Ruyter megverte az egyesült angol-francia hajóhadat. A Köztársaság néhány év múlva békét köthetett a nélkül, hogy valamit elvesztett volna, de — ezt a békét de Witt nem érte meg többé.

A juniusi merénylet véres figyelmeztetés volt, hogy mily nagy elkeseredés töltötte el a sziveket s a dolog nem maradt a harag ezen egy kitörésénél. A raadpensionarius nagy méltósággal viselte bukását. Most, hogy a herczeg az állam feje volt, az a férfiú, a ki fölemeltetését annyi időn át tartóztatta, maga hívta fel az embereket iránta teljes hűségre és engedelmességre. Neheztelésnek, csendes összeesküvésnek semmi

nyoma. Csak egyszer egy rövid, félig elfojtott panasz — s vajon nem mindig a félig elfojtott panaszok, a melyekről érezzük, hogy öntudatlanul törnek ki a lelkekből, a legmegkapóbbak-e? — egyébként néma hallgatás. Lehetetlen mély fájdalom nélkül olvasnunk de Witt utolsó előttünk ismert levelét,¹ a melyben azt kéri, hogy a Rendek számára szánt iratokat ne küldjék többé címére, mert ő kénytelen volt hivatalát letenni, — «a mennyiben tapasztaltam és láttam, hogy a bataviai nép nemcsak minden fönt említett csapást és szerencsétlenséget az én vállamra akart tolni s nem elégedett meg azzal, hogy engem, fegyvertelent, négy fegyveres személy által megtámadtatni lásson, a kik, a mennyire hatalmukban volt, engem orozva kaszaboltak, de midőn Isten csodálatos rendelkezéséből kezűkből élve kimenekültem s a kapott sérülésekből újra felgyógyultam s egészségem helyreállott, mindazok a hivatalok és felsőbb-ségek ellen, a melyekről úgy vélekedtek, hogy az államban némi tekintélyük vagy irányításuk volt, főképen pedig én ellenem, jóllehet én csak egy szolga voltam, általános gyűlölettel és idegenkedéssel teltek el és így is maradtak. A mi engem azután arra indított és kötelezett, hogy kérjem elbocsátatásomat és fölmentésemet a raadpensionariusi állástól» . . .

Talán azt gondolta de Witt ez irás közben, hogy a szenvedés pohara már ki van űrítve és őt forrón szeretett gyermekével² — csak az imént lett 47 éves — még nyu-

¹ Brieven IV. 421. l. s köv.

² De Witt zárkózottsága személyi ügyekben majdnem hidegnek tünteti őt fel felesége halála alkalmából. Azonban nem nősült meg újra, jóllehet «King John», a hogyan egy angol őt nevezte, bizonyára jól nősülhetett volna s az őt kis gyermek gondozása neki, a kinek annyi dolga volt, bizonyára nem volt könnyű feladat. Ő azonban mindenre tudott magának időt szakítani. Levelezett leánykái egyikének korzettjéről — a leányka majdnem ferde növésnek indult s ruháskáinak megcsinálásáról és átalakításáról. Maga irta azoknak a kis levélkének eredetijét, a melyeket leányai nagynénéiknek küldöttek s gondoskodott kirándulásaikról és szórakozásaikról. Jóllehet az akkori idők szokása szerint hangja kissé

godtan élhet, mint hivatal nélküli polgár. Fájdalom, más képen történt. Egy gazember, kinek már ismételt volt dolga a bírósággal, Tichelaar borbély, de Witt bátyja, Cornelis ellen vádat emelt, azt mondva, hogy ez rá akarta őt venni arra, hogy az Orániai herceget gyilkolja meg. Még csak látszólagos bizonyíték sem volt felhozható a nem mindig sympathikus, de becsületes ember ellen, ki csak az imént Solebaynél életét kockáztatta a hazáért, mégis fogóságba vetették és kinozták a nélkül, hogy a fájdalmi valami valótlan önvádat tudott volna belőle kicsalni. A per, jól lehet a legbántóbb módon folytatva, — óh mily kevesen voltak olyanok, mint a nemes de Ruyter, a ki sietett de Witt Cornelis mellett egy levelet írni, mily kevesen voltak oly mocsoktalanok, a kiknek semmitől sem kellett tartaniok! — kiderítette a vádlottnak ártatlanságát. A bírák azonban, a kik nem ítélték halálra s nem merték — a tömeg a vádló mellett volt — vagy nem akarták felmenteni, az ítélet minden indokolása nélkül — mert nem is lehetett volna indokolást adni — kijelentették, hogy a vádlottnak az országot örökre el kell hagynia. A bűnösségnek ez a félig való elismerése a bosszú és düh valamennyi gonosz szellemét, melyet talán elhallgattatni remélt, életre keltette. Hollandia történetének legsötétebb lapja, egy lap, mely nem egy kebelből csalta ki a sóhajt: «Óh bárcsak ezt, legalább ezt ki lehetne belőle tépni», beszéli el 1672 augusztus 20-ának rettenetes történetét.

Egy izenet, melyről ma sem tudni, hogyan keletkezett igazában, a raadpensionariust e nap reggelén a börtönbe hívta, a hol bátyja fogva volt. Abban a hiszemben, hogy bátyja magát vele kívánja kikísértetni börtönéből, gyorsan távozott hazulról, — hogy soha ne térjen többé vissza. Miért időznénk hosszabban a rettenetes eseménynél, midőn a dühöngő tömeg feltörte a fogház kapuját, a két testvért kihurcolta, a nyílt téren bántalmazta és megölte, midőn a feszes volt — akkor azt így kívánta az általános szokás — családi érintkezése a valódi szeretet és háziasság benyomását teszi az emberre.

két áldozat hulláját megcsonkította s szertetépte. Minden népnek történetében vannak pillanatok, melyek fájdalmasan mutatják, hogy mikép lehet az ember gonoszabb az állatnál. Szívünk összeszorul, gondolván a nagy embernek erkölcsileg is rettenetes szenvedésére, a ki nemcsak ily iszonyú módon mult ki, hanem egyúttal ebben a halálban, a melyet saját népe kezéből vett, annak a népnek kezéből, melyért annyit dolgozott és küzdött, úgy hogy a mint a költő Vondel oly szépen mondja, «azt egész életén át szive alatt hordozta», ebben a halálban élete művét hiábavalónak volt kénytelen gondolni. Reméljük, talán vannak belső hangok, a melyek ilyen pillanatokban a nagy embereket vigasztalóan intik, hogy munkájuk él és élni fog!

Nagyon kinosan érint, hogy az Orániai herczeg «veszélyesnek» ítélte a gyilkosok megbüntetését. A főczinkosok egyébként mind szégyenben és nyomorban végezték életüket, mint az átkozott Tichelaar, vagy kinos lelkiismereti furdalások közt haltak meg, mint bizonyos van Valen, a ki pisztolyával eltalálta a raadpensionariust és azóta mindig szeme előtt állott, a mint akkor véresen összerogyott. Kinosan érint, hogy Johan de Witt iratait lefoglalták, mintha méltán gyanúsított személy lett volna s mintha azok a mesék, melyek szerint Franciaországgal tartott s attól fizetést fogadott el, mást érdemeltek volna, mint szánakozó megvetést. De épen ez a megaláztatása lett felmagasztaltatásává. Meggyőzően kiderítették, hogy a raadpensionarius mily joggal irhatta egyszer büszke megvetéssel, mikor ezeket a híreszteléseket hallotta, hogy őt «ilyen piszok sohasem mocskolta be». Midőn a vizsgálattal megbizott személyek egyikét kérdezték, hogy vajon mit találtak, ez azt felelte: «Mit találtunk volna mást, mint becsületességet». Ebben «a mit mást, mint becsületességet» hangoztató nyilatkozatban találta meg de Witt a maga legmegtisztelőbb sírfeliratát s csodálatos, hogy midőn annak a férfinak tetemét, a kit gyakran neveztek rideg polgárrarisztokratának, a bitófáról, a melyre a csöcselék felakasztotta, le kellett venni s a koporsóba kellett tenni, egy egyszerű foltozó

varga ajánkozott arra, hogy «szeretetből a raadpensionarius iránt», a kinek családja számára dolgozni szokott segítsen de Witt szolgálainak, a kik a halálosan veszedelmes feladat teljesítésétől nem riadtak vissza. Japikse ezt az embert «fehér hollónak» nevezi, — és bizonyára fehér hollók azok mindig, a kik körülúgva egy dühöngő tömegtől s annak üvöltésétől: «Éljen Orániai, le deWitt-iel», mely az akasztófa alatt is felhangzott, tiszteletükről tanuskodni mernek — de egy ilyen fehér holló ragaszkodása nem ér-e többet az olcsó, de egyúttal változékony népszerűségénél.

Johan de Witt halála után sem volt soha népszerű. A «hosszú Jan», így nevezték erős, karcsú alakjáért, úgy él a nép emlékében tovább, mint egy hideg, ügyes, dölyfös ember, a ki ellenfele volt a szeretett Orániai-háznak. De ha a fiatal gyermeket buzdítani akarják, hogy valami különös legyen, nem azt mondják: «Légy olyan, mint egy Orániai, mint egy Tromp», vagy bárki más, hanem azt mondják: «légy olyan mint Jan de Witt». Nem mondja-e ki ezzel a nép, ha mindjárt ösztönszerűleg is, hogy de Wittben érzi nemzeti jellemének megtestesülését, érzi a hazafit, a kiról az angol követ, Temple, tanuskodott, hogy «a perfect Hollander» volt, valaki, a ki nem is tudott «anything else» lenni. Valóban, de Witt hollandi minden tulajdonságában és sajátosságában, a nagy óvatosság és szilárd kitartás vegyülékében, a külső nyugodtságban, még ott is, a hol szive, mint az általa ajánlott, sőt azt mondhatni, hogy a maga kockázatlásával megindított «chattami vállalatban» türelmetlenségtől és feszültségtől dobog, közömbösségében a fény és címek iránt, ép úgy mint abban a fontoskodásban, a melylyel nagy világtörténelmi események mellett kicsinyiségeket, mint pl. molytól kirágott kocsiváncosok bevonatát, tárgyalni szokott. Ugyanazt az ünnepélyes hangot használja egy szolgáljához intézett levelében, mint egy követéhez küldött iratában. Meleg kifejezések, mint a milyenek abban a levélben fordulnak elő, melyben egy ismerősének fejezi ki részvétét atyja halálának alkalmából, azt irván, hogy «ismerőse egy természetszerű atyát», ő maga pedig «egy érzelemszerű atyát»

vesztett el, ritkák az ő leveleiben. A melegség legtöbbszörre elzárva marad bensejében s a szívből nem száll az ajkakra. De meg van, él és egy mindent túlszárnyaló érzelemben összpontosul: szeretetében a tengermelléki kis Köztársaság iránt, melynek a maga jogát ehhez a tengerhez oly nagy munkával és oly sok vérrel kellett megvásárolnia. Hogy ezt a jogot fentartsa, háromszor szállt harczba Angolországgal és le nem győzve hagyta el a csatateret.

Ha a XX. században újra megérvénk azt az időt, a midőn a szabad Oczeánon semmiféle alakban nem lehet többé szó dominiumról vagy imperiumról, akkor valósul meg azoknak a holland hősöknek vágya, a kik a XVII. században az Északi-tenger hullámaint vérükkel festették s azoké az államférfiaké, a kik megszűnés nélkül gondolkoztak és dolgoztak a szabad hajózás jogáért, azért a czélért, mely legfőbb ideálja volt Johan de Wittnek.

Pápa.

WALLIS A. S. C.¹

¹ Ez essay szerzőjének a neve ismertebb a külföldön, mint nálunk. Wallis hollandi író, a németalföldi szabadságharc korából oly történeti regényt írt, melyet angol és német kritikusok a legnagyobb történeti regényekkel együtt emlegetnek. A regény nemsokára magyar fordításban is meg fog jelenni. Wallis azonkívül, mint kiváló történeti essayk írója is ismeretes Hollandiában: irodalmunk iránt is érdeklődést keltett azzal, hogy Madách drámai költeményét holland nyelve fordította. Ezt a történeti essayt folyóiratunk számára írta, mert Wallis Magyarországon él, Pápán s a polgári életben Antal Gézának hívják. Essayjét férje, Antal Géza, az ismeretes író és képviselő, volt szives számunkra lefordítani. E helyen is köszönjük fáradságát és reméljük, hogy szives közvetítésével olvasóink máskor is olvashatják majd Wallis essayit. Szerk.

ID. SZŐGYÉNY MARICH LÁSZLÓ EMLÉKIRATAI.¹

Annak a királyához törhetetlenül hű, conservativ, de törülmetszett jó magyar, tiszta lelkű és egyenes jellemű államférfiúnak rokonszenves alakja, a kinek életét ez Emlékiratok első kötete fonalán 1848 nyaráig kísérhettük érdeklődő figyelemmel, most, a második kötetben, 1849 elején újra bemutatkozik előttünk. Ugyanazzal a szabatos rövidséggel, minden szószaporítás kerülésével mondja el, a mit nemzeti létünk legsötétebb évtizedében hazájáért tön vagy megtenni becsületesen törekedett s ezen a kereten belül ismert és kevésbé ismert eseményekre és tényezőkre részben új világot, részben nagyobb világosságot áraszt.

A keret főtartalmát Szőgyény kétféle hivatalos tevékenységének vázolása képezi. Az első, rövid tartamú és kevésbé jelentős: a «Magyar királyi ideiglenes központi polgári igazgatás» szervezése 1849 elején, a második a «birodalmi tanács»-ban való részvétel 1851 és 1859 közt.

Mikor Windischgrätz 1849 januárjában Pestre bevonult, tüstént fölszólítja a csoóri birtokán időző emlékirót, hogy a mondott központi igazgatás elnökségét vállalja el. A királyhű Szőgyény azon föltételek alatt fogadta el a megbízást, ha az ország területi integritása épen marad, törvényes alkotmányos intézményei föl nem forgattatnak s a magyarság törvényes hegemoniája fönntartatik. A herczeg ezekbe beleegyezett s így Szőgyény megszervezé a hivatalt az általa

¹ *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai.* Második kötet 1849—1859. Kiadja fia. . . . Budapest, Hornyánszky 1917. (Nagy 8°.) Ára 30 K.

kiválasztott osztályfőnökökkel (köztük Korizmics püspökkel s az ifjú báró Sennyey Pállal), mind megannyi jó magyarral, a kikről Windischgrätz ellenpártja tüstént be is sugta Bécsben, hogy őket akár Kossuth is bátran bevehetné a maga forradalmi kormányába.

Szógyény tekintélyének sikerült Windischgrätznel megakadályozni a «szerb vajdaság» fölállítását, a mint igazat adott neki a herceg abban is, hogy a Muraköznek Horvátországba való bekebelezése ellen tiltakozott. Windischgrätz aránylag méltányos fölfogása és kérései bírták Szógyényt arra, hogy mikor a márczius 4-diki birodalmi alkotmány kibocsátásakor beadta lemondását, még várt egy darabig. Remélte, hogy hazája ügyének még mindig használhatni fog. Ez a reménye azonban Haynau kineveztetésével megszűnt s így lemondását megismételvén, visszavonult falusi birtokára — azzal a tiszta öntudattal, hogy a mit rövid elnöksége alatt a magyarság érdekében tőn, azért sem neki, sem gyermekeinek «nincs okuk pirulni».

Jelentősebb működési kört remélt találni az emlékiró 1851 elején, mikor őt az uralkodó az újonnan fölállított «birodalmi tanács»-ba hívta meg. Soká habozott Szógyénynek, hogy elvállalja-e azt a tisztelet. De nagytekintélyű honfitársai és barátai erősen ösztönözték, mert az volt általános véleményük, hogy a jellemes és igaz magyar Szógyény, a ki birt a becsületes szókimondás bátorságával, csak hasznára válhat e működési körben is hazájának. Nagy lelkitusa után, főképp Deák Ferencz helyeslő levelére támaszkodva (melyet a Függetlenség XVII. sz. a. hoz), kezdte meg új tevékenységét.

Rendkívül érdekesekek azok a rövid, mondhatnók tacitusi jellemzések, melyekkel e testületbeli kartársait bemutatja. Előttünk áll az elnök: az öreg báró Kübeck, ez a művelt, eszes fő, de megcsontosodott bürokrata, kit egykoron liberális eszmék platonikus szerelmével vádoltak; fanatikus hive a «birodalmi egységnek» és hideg ellensége a magyar önállóságnak. Vele ez érzelmekben erősen versenyzett báró Lichtenfels, a jeles törvénytudós — melleleg mondva az

osztrák szabadelvű politikusoknak mai napság is bálványa — a kit Szógyény «Magyarország esküdt ellenségé»-nek nevez. «Veszélyes ellenünk» volt a régen és méltán elfelejtett pénzügyi szakférfit Wildschgo s nem szerette a magyarságot az öreg báró Krieg, az Ausztriában ma is jóhírű báró Baumgartner András, meg több más, a megérdemelt feledség örvényében régen elmerült kicsiny nagyság sem. Találkoztak azonban jóakaróink is, persze a maguk módja szerint. Köztük elsősorban a magyar származású Purkhart, a ki gyakran küzdött Szógyény mellett érdekeinkért, de sajnos, mindig hamarosan beadta a derekát. Azután a déltiroli Salvotti, a karbonárik üldözője, a kit e miatt Olaszországban «fekete bestiá»-nak neveztek, de a ki a magyarság iránt többször jóindulatot mutatott, ép így egy Salm herczeg és az idősebb Plener, a későbbi pénzügyminiszter s Eötvösünk násza. Kellemesen lepte meg Szógyényt, hogy báró Geringer, a magyarországi híres «organizátor» a birodalmi tanácsban «a magyar érdekek jobb barátjának bizonyult mint sok más».

E rövid jellemzések azt is mutatják, hogy szerzőjük a tárgyilagosság tiszteletreméltó fokára emelkedett. Más irányban szerzett érdemeit, eszét, tudományát a magyar-ellenes politikusoknak is habozás nélkül elismeri. Annál nagyobb súlyt kell hát fektetnünk arra a Szógyélynél sehol máshol nem található szigorú ítéletre, a melylyel — a birodalmi tanács azon ülése alkalmából (1851 augusztus), a hol az 1849 márczius 4-iki birodalmi alkotmány megszüntetése és ezzel a rideg, meztelen absolutismus kihirdettetett — a legmodernebb és legtehetségesebb osztrák történetírók (szabadelvűek!!) által újra divatba hozott és magasztalt Bach felől nyilatkozik: «Az egész világ, ellenei szüntűgy, mint eddigi elvtársai, pálczát tört e férfitű jelleme felett s el lehet mondani, hogy a jelenkor, Európa összes államférfitai közt, alig fog nálánál megvetésre méltóbb politikai jellemet felmutatni.»

A birodalmi tanácsban Szógyénynek s két magyar kollégájának (gróf Zichy Ferencz és gróf Almássy Móríc) ne-

héz szerep jutott osztályrészül. De ő bátran fölvetta a küzdelmet kisebb és nagyobb fontosságú ügyekben egyforma szívóssággal.¹ Ez utóbbiak közül a legelső kemény dió a birodalmi közigazgatási javaslat, Bach hirhedt készítménye, volt. Tárgyalásakor, 1851 végén, Szögyény nyílt őszinteséggel és hévvel fejtegette, hogy Magyarország alkotmányát ünnepélyes szerződések és királyaink esküje biztosítják, hogy Magyarország nem hódított tartomány, hanem az uralkodóházzal kötött szerződés mellett szabad akarata és válaszlása útján helyezte magát az uralkodóház jogara alá s azért a mint a rend helyreállott, az ország alkotmányát vissza kell helyezni s a közigazgatás reformja az ország dolga lesz. Persze hiába volt mindez: a birodalmi tanács nem magyar tagjai a lelkes védő ellen szavaztak. Ez azonban nem akadályozta meg Szögyényt abban, hogy az év utolsó napján a fiatal uralkodó elnöklete alatti ülésben a szerb vajdaság fölállítása ellen tiltakozzék. Csak annyit tudott elérni, hogy belőle nem külön koronartartomány, csak külön közigazgatási terület lőn «stratégiai» okokból!... Ugyanezen ülésben emelt szót Szögyény az osztrák polgári törvénykönyv behozatala ellen Magyarországba; sikerült is meggyőznie birodalmi tanácsbeli kollégáit, sőt még Thun minisztert is; de erejük megtört a többi miniszter ellenállásán.

Kétséget nem szenved, hogy Szögyényt e hátor föllépése miatt zárták ki a birodalmi kormányzást előkészítő «Organisations-Comité»-ből. De mikor helyette Apponyi Györgyöt vették be ide: a cserével ugyan semmit nem nyertek. Apponyi a törvényes állapotok helyreállítását két idevágó emlékiratában is ép oly határozottan kívánta, a miniszterekkel, Albrecht főherczeggel, sőt magával az uralkodóval is nyíltan beszélt, a csökönyös báró Kübeckkel még szakított is e miatt. Sed frustra. Bach szemtől-szembe a «Verwirkungstheoriával» felelt neki s az idétt ez volt a legfőbb argumentum minden magyar fölszólalásra.

¹ A birod. tanács a volt magyar kir. kancellária, jelenleg az ő Felsőge személye körüli minisztérium épületében székelt.

Már az «ősiségi pátens» életbeléptetésénél sikerült Szőgyénynek — erős küzdelmek után — a magyar jognak és fölfogásnak megfelelő több eszmét keresztülvinni. Jogosult büszkeséggel állíthatja, hogy a mi a pátensben magyar szempontból jó és igazságos, az az ő érdeme.

A gyűlölt közigazgatási szervezet életbeléptetése azonban végkép elkeseríté az emlékirót s e miatt, bár 1854 folyamán többször volt alkalma hazája javára szolgáló apróbb intézkedéseket elfogadtatni, beadta lemondását. De a fölség azt semmikép nem fogadta el s így Szőgyény maradni volt nolle-velle kénytelen, csak abban találván némi vigasztalást, hogy Deák Ferencz maga is helyeslé bennmaradását,¹ meg hogy nemsokára rá 1855-ben a M. Tud. Akadémia, mintegy approbálván Szőgyény magatartását, igazgatósági taggá választotta.

Fölötte érdekes Szőgyény kihallgatása a császárnál 1856 szeptemberében. Szóba került rajta a magyar protestánsok ügye s a fölség panaszkodott, hogy a magyar protestáns egyházi gyülekezetek tanácskozásaiban túlsok politikai demonstráció rejlik. Az emlékiró megragadván a jó alkalmat, bőséges megokolással vette védelmébe a magyar protestáns autonómiát s kifejté, hogy ez a korona jogaira semmikép nem veszélyes, mert e jogokat jó magyar törvény, az 1790 : XXVI. t.-cz. teljesen biztosítja. A meglepett uralkodó a legjobb indulattal hallgatta végig a rögtönzött előadást s Szőgyény fölemelt fővel távozott. Az előadásnak valamicske haszna később annyiban mutatkozott, hogy a protestáns pátens tárgyalásakor (1859) megismételvén a kihallgatáson elmondottakat, némi módosításokat volt képes kieszközölni Szőgyény, sőt reményt táplált, hogy visszavetett javaslatairól készült különvéleménye nem fog hatás nélkül maradni. De ekkor közbelépett — Albrecht főherceg s az ő kívánságára a következő tárgyalásokból a birodalmi tanács magyar tagjai ki lönek rekesztve!

¹ Deák F. ezen levelét Szőgyényhez 1854 decz. 14-ről a Függelék XXII. sz. a. hozza.

Csak félsikert tudott Szőgyény azon erős harczok alatt is elérni, a melyeket a debreczeni főiskola magyar tannyelve és a balassagyarmati ügyvédek azon kérelme érdekében folytatott 1858-ban, hogy beadványaiknál a magyar nyelvet használhassák. Keserű panaszokra fakadt Szőgyény az ülésben, hogy magyar embernek a saját hazájában könyörögni kell az engedélyért, hogy anyanyelvén szólhasson és írhasson. Magát az elvet nem volt képes ugyan diadalra juttatni, de mégis kivívott annyit, hogy az ügyvédek kérelme dolgában egy közvetítő szabály adatott ki, a melynek kívánatos jó oldala is volt; a debreczeni iskola ügyében pedig a rossz szándékot a határozat ideiglenes fölfüggesztése által hiúsíthatá meg.

Még csak az «országos képviselet» nevezetes kérdésénél (1859) megharczott küzdelmére akarok emlékiróinknak utalni. Hatalmas beszédben foglalt állást e javaslat ellen, mely Magyarországot illetőleg abban kulminált, hogy a bánság, a szerb vajdaság a birodalmi tanácsban külön képviseletet nyerjen. Szőgyény azt az eszmét veté föl, hogy a magyar alkotmány helyreállítása magyar államférfiak meghallgatása mellett hozassék összhangba a monarchia egységével s az örökös tartományok számára alkotandó analóg intézményekkel. Bach finom bókók kíséretében azzal üté el az eszmét, hogy erre a térre nem követhetné az indítványozót.

Helyszúke miatt csak nagyjából körvonalozhattam Szőgyény birodalmi tanácsbeli hazafias — és az időket tekintve — nagy bátorságú működését. E működés keretein belől azonban egész csoportjai vannak a fontos politikai kérdéseknek és eseményeknek, a melyekre nézve az Emlékiratokból kisebb-nagyobb tanulságot meríthetünk. Látjuk pl., hogy a Magyarország kormányzására küldött Albrecht főherczeg eleintén jóindulattal viseltetik országunk iránt, de apródonként elszigetelődik a budai kir. palotában; estélyeit, báljait vendégek hiányában kénytelen beszűntetni s ellenségünké lesz. Megismerjük a Bach-regimemmel elégedetlen, velünk rokonszenvező atyját a fiatal uralkodónak s

a jóindulatú Rainer főherczeget. Élénk érdeklődést támaszt bennünk Szógyény megemlékezése Széchenyinél Döblingben tett látogatásairól, a honnét mindannyiszor azt a — Széchenyi neje által is osztott — erős meggyőződést hozta magával, hogy «Széchenyi soha megtévelyodott nem volt» s hogy «egyedül valódi vagy képzelt hibáiért és botlásaiért róttá önmagára a döblingi exiliumot». Ismereteinket bővítő több részletet tudunk meg a conservativok, különösen Apponyi György és Desewffy Emilnek az alkotmány érdekében sokszor ismételt lépéseiről s főként érdekesek azok a részletek, a melyek a királyi pár 1857-diki körutazása alkalmával 131 magyar politikus által aláírt ismeretes memorandum történetéről szólnak. Valóságos kálvária-járás volt a memorandum elfogadtatása végetti küzdelem: a primás kétszer kérte erre az uralkodót, Apponyi György harmadszor ismételte meg a kérést; ő és Szógyény Bach és Bruck minisztereknél is közbejártak: mindhiába. Kérdőre vonatta ellenben Szógyényt az uralkodó, hogy birodalmi tanácsos létére hogyan merte a memorandumot aláírni. Szógyény természetesen igazolta lépését, de egyszersmind beadta lemondását feszélyező tisztjéről. A főség azonban ezt a második lemondást sem fogadta el, Szógyényt maradásra kényszeríté s a kihallgatáson azzal kísérté meg kiengesztelni, hogy nem a memorandum tartalma, hanem a benyújtás módja, a *collectiv demonstratio* nem tetszett nekie...

A memorandum sorsa s a királyi körutazás lesújtó eredménye (az uralkodó meglegedettsége a Bach-rendszerrel!) mélyen elkéséríté Szógyényt is. Lelkében egy terv fogamzott meg: Magyarország 1848 előtti törvényhozási, közigazgatási és igazságszolgáltatási közdolgoiról egy művet készíteni, kettős célból. Először, hogy a jövő generáció számára veszendőbe ne menjen, a mi intézményeinkben szokáson és gyakorlaton alapult s a mit azok, a kik alattuk éltek, sőt lényeges tényezőik voltak, legjobban ismerhetnek. Másodsor, hogy a munkából igazán megismerhessék Magyarország alkotmányát és a magyar közviszonyokat a külföld és az osztrák államférfiak, a kik előtt csak a kinő-

vések voltak ismeretesek és a kik nem átalálták az országot e kinövések után ítélni meg és ítélni el. Megható hévvel fejtegeti e mű tervezésénél Szögyény, hogy Magyarországon minden, a mi egy szabad, alkotmányos nemzet kormányzására lényegében megkívántatott, részint tényleg megvolt, részint a meglevő életképes csirából kifejlődhetett volna, hogy Magyarországon — az osztrákok Félázsziát emlegető csufondároskodásaival szemben — a legfontosabb és legcsekélyebb kormányzati érdekről gondoskodás történt, minden, a mit a civilizáció előhaladása lényegileg megkövetelt, már létezett, vagy készülöben volt. Hadd lássa a világ, hogy a magyar önkormányzat, a magyar alkotmány «oly bámulatos politikai remekmű, mely ha megismertetik, az elfogulatlan külföld méltánylását és csodálatát is kivívna magának!» . . .

Tervét azonban — örökre kár — nem oly alakban hajtotta végre, mint a hogy eleintén elgondolá. A gyakorlati államférfiú pragmatikus, alapvető könyve helyett egy ugyan hatalmas, nagyszerű és gyönyörű, de inkább alkalmi mű: emlékirat lön belőle, a melyet 1859 őszén, mikor a nemzet reményei újra éledőben voltak, gróf Rechberg miniszterelnöknek nyujtott be. A kimerítő memorandum¹ a magyar jogok védelmére készült munkálatok egyik legszebbike. Megkapó vonásokkal ecseteli a nemzet küzdelmeit a multban veszélyeztetett vagy épen elvesztett alkotmányáért. Lelkesen, egy conservativ és aulikus államférfiú tollából kettős súlyú érvekkel igazolja Bocskay, Bethlen, a Rákóczyak és Thököly támadásait, a II. József intézkedései elleni ellenállást — s a jelenre térve, szemben a Verwirkungstheoriával a Rákóczy fölkelését követő szatmári békére mutat. Ilyet kellett volna kötni Világos után is; ez lesz vala az egyedül jogos, helyes és czélszerű! . . .

A tanulmány további folyamán a magyar alkotmány lelkes védelme mellett különösen leköti a figyelmet az a fejtegetés: mennyire nem és mért nem ismerik és mért

¹ A Függelékben XXVI. szám alatt százöt lapot foglal el.

ismerik félre Magyarországot azok az osztrák államférfiak, a kik hivatva volnának sorsáról dönten. Visszautasítja aztán a «maradiság» Bécsben kedvelt vádját, büszkén számlálván elő, mint vette kezébe a szabad nemzet az 1790 és 1848 közötti országgyűléseken a haladás fonalát.

A gyönyörű emlékiratnak, melynek második, gyakorlati része hat lejezetben állítja egybe a nemzet kívánalmait, közvetlen hatása, sajnos, nem lehetett. Az idők még nem értek meg. De semmi kétség benne, hogy mérvadó körökben ez is egyengette a jövődő kiegyezés hosszú, göröngyös utait.

A kötethez függelékül 26 darab irat van csatolva; mind, kivétel nélkül, érdekes, történeti becsesel bír s nem csupán az Emlékiratok adatainak támogatására szolgál. A már említettekben kívül kiemelem Szögyény fölterjesztéseit az 1849-diki magyar polgári ideiglenes központi igazgatás szervezése és a magyar nyelv hivatalos használata érdekében (IV. és V. sz.), Apponyi levelét Szögyény birodalmi tanácsossága ügyében (XVIII. sz.) s Desewffy Emil képletekben gazdag pompás levelét 1859 szept. 14. (XXV. sz.) a nagy beteg emberről — t. i. Magyarországról — a kit charlatán orvosok azzal vélnek kigyógyíthatni, ha eltávolítják legkisebb baját: a tyúkszemét!

Szögyény-Marich Géza, az emlékiró fia, ebben a kötetben is szép és maradandó emléket emelt nagynevű édesatyjának. Fáradozásában munkatársai voltak boldogult Thallóczy Lajos és Jungert Mihály. Lelkiismeretes gondosságukat dicsérik a jó magyarázó bio- és bibliographai jegyzetek s a név- és tárgymutató. Disziti még az igazán elegánsan kiállított kötetet nyolcz válogatott arczkép, a melyek közül különösen rokonszenves a férfikora delén álló emlékiróé (a czimkép). Szép és igazán nemes, komoly, de megnyerő magyar férfiarcz.

Érthető érdeklődéssel várjuk az Emlékiratok nemsokára — tán már csak hetek múlva — megjelenő harmadik kötetét.

Bécs.

KÁROLYI ÁRPÁD.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Altai-Irán és a népvándorlás.¹

Annak a változásnak lényegéről és értékéről, melyen a történettudomány a múlt század vége óta átmenti nem akarunk itt elhamarkodott ítéletet mondani. Csak arra mutatunk, hogy a műtörténet is hasonló válság állapotában van s hogy az előttünk fekvő munka e válság jelének tekinthető.

A történeti gondolkodás új irányítása, mely közvetlenül a múlt század vége előtt kezdődik, a történet anyagának térbeli és időbeli kitágulása mellett abban is nyilatkozik, hogy új szakokat (ethnologia, folklore, őstörténet) vonnak be a történet körébe és főleg abban, hogy összehasonlító megfigyelés alá vetik a collectiv cselekvéseket és a tipikus jelenségek törvényes egymásutánját.

Párhuzamos ezzel az a törekvés, mely a gazdaságban és jogban, a tudományban és művészetben, az erkölcsben és vallásban koronként érvényesülő culturértékek megértésére irányul, a mi által a politikai történetkutatás nagy, de éppen nagyságában egyoldalú eredményeivel szemben jobban megismerjük az egyes korszakok alakító tényezőit. Noha éppen a műtörténet, mint szerves kapcsolata a tudományos gondolkodásnak és a művészi szemléletnek volna hivatva arra, hogy közremunkáljon a történetileg fejlődött culturára való reflexión felépült világfelfogás mélyítésén, eddig az mégis e feladat megoldására nem igen hatott.

Ennek okát abban találjuk, hogy e tudomány szinte szégyenletes sülyedésben volt néhány évtizeddel ezelőtt s részben még ma is sinylődik. Innen magyarázható, hogy azok a valóban termékeny ösztönzések, melyeket a történetíróknak adhatott volna, a rendszeralkotás iránt érdeklődő történettudomány részé-

¹ Joseph Strzygowski, Altai Iran und Völkerwanderung. Ziergeschichtliche Untersuchungen über den Eintritt der Wander und Nordvölker in die Treibhäuser geistigen Lebens. Leipzig, 1917. XII. 319 l. 10 tábla.

ról kevés figyelemben részesültek.¹ Riegl Alajosnak maradandó érdeme az, hogy a fejlődéstörténeti elvet a művészi problémákra is ráterelte és csak ezáltal tette lehetővé a műtörténetben a világtörténeti vizsgálódást. De Riegl is, a mit hivei és tanítványai gyakran elfelednek, korának gyermeke volt s ezért nem tehetünk neki szemrehányást. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a műtörténetben az æsthetikai és történeti dogmatismus helyett saját fejlődéstörténeti constructióit állította fel. Ezek pedig nagyjában a XIX. század idealis philosophiájával szorosan kapcsolatos individualis történeti felfogásban gyökereznek és azokban a képzetekben, melyeket e felfogás az egyetemes történetről alkotott, mikor az ókori történetet a Közép-tenger vidékére és annak aránylag csekély mögöttes területére szorította. Innen magyarázható az, hogy Riegl a középkornak egész keleti és európai művészetét a classikus ókor folytatásának és továbbképzésének tekintette és ornamentikájának egy különösen fontos motívumát, a pálmatta indáját, a fejlődés egy szakadatlan sorából származtatta, mely állítólag az óegyiptomi művészetre vezethető vissza. Főmunkájában a «Spätromische Kunstindustrie»-ban, a műtörténet főproblemáját, az ókor végén való átalakulás mozgató okainak keresését törekedett megoldani, áthatva attól az eszmétől, hogy az ókor végének művészete (és culturája általában) döntően hatott minden haladásra az ókort követő fejlődésben.

Nincs ehhez fogható történeti munka, melyben annak a kornak történeti átalakulása a gondolatnak ily mélységével s egyszersmind ily egyoldalúsággal volna feltüntetve. Csak össze kell vetnünk Riegl eredményeit² az előttünk fekvő munka eredményeivel, hogy megmérhessük a kettőnek absolut ellentétét s egyszersmind a műtörténeti felfogásnak rendkívüli mélyítését századunk kezdete óta. Riegl szerint a népvándorlás korának művészete majdnem kizáróan az antik formakinesen alapszik és a középtengeri culturával érintkezésbe lépő új népek csak be-

¹ Ezt leginkább az a tény mutatja, hogy Bernheim kézikönyve a történeti módszerről még utolsó kiadásában sem említi Riegl vagy Strzygowski nevét.

² Riegl individualistikus történeti felfogására jellemző, hogy a népvándorlás kora műipari, tehát *tömegalkotásainak* történeti értékelésére nézve az elhatározó irányelveket nem ezekből, hanem kerülő úton, egyes kiváló művészek a plasztika és építőművészet körébe tartozó *egyéni alkotásaiból* vonja le.

fogadták a hatásokat, Stryzowski szerint ellenben a népvándorlás stylusának keletkezésére döntően Közép-Azsia hatott, a hol végbement a görög, nyugat- és középpázsiai, hindu és kínai elemeknek az az összevegyülése, mely a germánok révén észak felé terjedt, a nyugatázsiai tartományokon át különösen az islam művészet közvetítésével a Közép-tengerhez jutott és az új stylusnak alapja lett.

Az ilyen összevetés más okból is tanulságos. Az előttünk fekvő munkában az ismeretes jénissei bronzleleteket a stylus és kor tekintetében hozzátartozó kelermesi leletekkel együtt Stryzowski tárgyalása középpontjává teszi, a mennyiben úgy látja, hogy azokon két technikai sajátosság, az ékmetszet (Schrägschnitt) és a sejtzománcz (Zellenverglasung) ép oly művészi czéllal érvényesült, mint a népvándorlás korának számos leletein, a melyeket Riegl formájuk szerint is késői antiknak akart megmagyarázni. Nem, mintha Riegl figyelmét azok a szibériai bronztárgyak kikerülték volna. De nem érdeklődött irántuk és tudományos vizsgálatukat, noha egy fél évezreddel későre keltezte azokat, az ethnographiához utalta át. A mondottak után talán érthető lesz, ha Riegl életének munkája, mely az egész művészeti fejlődés egységét hellén alapon törekedett kimutatni, inkább oly speculativ gondolkodás eredményének látszik, a melyben egy kezdettől fogva a classikai művészet felé irányított aesthetikának és történetnek vezelő eszméi még egyszer mint egy gyűjtőpontban vannak összefoglalva és részben véglegesen formulázva. Lángeszű constructioi, a mennyiben ma azt megítélhetjük, nem a művészettörténet új korszakának kezdetét, hanem inkább befejezését jelentik annak a korszaknak, mely Winckelmannnal kezdődik és Burckhart Jakab el nem évülő remekeivel éri el csúcsát. Ez már külsőleg is kitetszik abból, hogy Riegl útján azóta lényeges haladás nem történt, mivel — mint Stryzowski egyszer alkalmilag megjegyzi — a világot s nem Rómát és a nyugatot kell átkutatnunk, hogy Riegl módjára tovább dolgozhassunk.

Stryzowski azt a végtelenül fáradságos és hálátlan munkát vállalta magára, hogy a műtörténetet abból a zsákutczából, a melybe a késői antik problémájának látszólagos megoldásával jutott, ismét kivezesse és ma már elégtétellel állapíthatja meg, hogy ő előtte a hatóerőknek azt a nagy terjedelmét és tömegét, melyet a középkori művészet keletkezésénél tekintetbe kell vennünk,

senki még távolról sem sejtette. Szinte lehetetlennek látszott e munka, a mennyiben egy egészen parlagon heverő, óriási terület átkutatásáról volt szó, úgy hogy ő maga is e terület jelentőségét csak lassanként foghatta fel, a midőn tudományos munkája közben az anyag mind gazdagabban áramlott feléje és azt ennek következtében mind helyesebben csoportosíthatta.

Ehhez járult még egy másik nehézség, a melylyel minden új iránynak a tudományban meg kell küzdenie, a mikor régi, a hagyománytól szentesített halvélemények ellen kell érvényesülnie. Hogy ily sokszoros és széjjelhúzó erőktől elfoglalt területen mindenkor kifogástalan eredményekhez jusson a kutatás, az egyes ember képességét felülmúló philologiai és történeti szakkészültségen kívül, szükség volt kellően felszerelt intézetekre is és számos munkatársra. A hol a segédeszközök hiányoznak, ott a tanítványok körének zárt szervezete és ez által a módszeres munkának folytatása nehezen valósítható meg. Mivel Strzygowskinak gyakran másod kézből kellett merítenie és forrásait nem mindig ellenőrizhette,¹ a különböző «specialisták», a kik az öröklött igazságok birtokában mit sem kockáztattak, munkái képzelt vagy valódi tévedéseinek neki estek és kutatói irányának hitelét le akarták rontani. E közben elfelejtették, hogy bizonyos körülmények közt érdemesebb munka lehet, az új problémákat megoldani és jelentőségüket felfogni, mint a régieket véglegesen megoldani.

A mióta Strzygowski *Orient oder Rom* című munkájában a műtörténetet e döntő kérdés elé állította és felidézte azt a válságot, melyről föntebb szóltunk, fáradhatatlan kutatói munkában, meg nem ingatva ellenfeleinek szenvedélyes ellenzékétől, nem csupán Kis-Ázsiát nyitotta meg a műtörténetnek új területül, hanem a középkor egyiptomi, mesopotamiai és perzsa művészetéről szóló publicatioival, továbbá a kis értekezések és kritikai taglalások alig áttekinthető tömegével, mind világosabban földerítette a középkori és újkori művészetnek sokféle alapjait, úgy hogy

¹ Strzygowski módszerére nézve különben jellemző az az óvatosság, melylyel a nagyszentmiklósi kincs feliratának olvasására vonatkozó újabb kísérletek eredményeit fogadja, a nélkül, hogy Németh Gyulának megsemmisítő kritikáját ismerné, pedig e felirat ótörök nyelvének kimutatása az ő megállapításaira vonatkozólag igen nagyjelentőségű volna.

ma már az előttünk fekvő könyvet az örmény építészet készülő történetével együtt, eddigi ez irányú tudományos munkássága befejezésének tekinthetjük. Mivel ebben végső célul az ázsiai és európai művészet egyetemes fejlődésének kérdése van kitűzve és mivel itt a középkori művészet csiráinak felfedezéséről van szó, tehát központi jelentőségű egyetemes problémák vannak felvetve,² igazoltnak találjuk azt a kísérletet, hogy a munka tartalmával megismertessük e folyóirat olvasóit annál is inkább, mert jórészt magyar tudósoknak, mint Hampelnek, Póstának, Cholnokynak és Stein Aurélnak kutatásait vette alapul és folytatta szerzőnk. Strygowski gyakran hangoztatja, hogy gondolatainak tisztázását a jövőben várható vitától reményli; ismertetésünk, mely szűk térre szorítva csak halvány mása a munka tartalmának, esetleg fogalmat nyújthat a munkában tárgyalt problémák gazdagságáról.

E munka keletkezésének közvetlen alkalmául annak a korai középkorból való kincsnek a felfedezése szolgált, mely 1902-ben Közép-Albániában, Elbassan szomszédságában került napfényre.²

² Ugyanez az egyetemes történelmi irányzat nyilvánul Strygowski legszemélyesebb alkotásában, a bécsi egyetemnek általa alapított műtörténelmi intézetében, mely Európából pillantását a művészi jelenségek összességére akarja vetni és a képzőművészeti kutatást a kulturtörténet egy részének fogja fel. Hogy itt a tudományos szervezésnek újszerű és jelentékeny típusával van dolgunk, azt fölösleges volna külön is kiemelnünk. (V. ö. Die Geisteswissenschaften I. 12 l. és kk.)

¹ A kincs arany-, ezüstedényekből és ékszerekből áll. Az utóbbiak csatok és szíjvégek; a fibula hiányzik. A könyvnek művészettörténelmi tanulságait nem érinti az, hogy a leletet Strygowskival együtt műhelymunkának nézzük e vagy nem. Gazdaságtörténelmi szempontból azonban némi jelentősége van e kérdésnek, mert megoldása világot vet a korai középkori kincsek keletkezésére. Az ékszerek közt — stylistikailag egységet alkotnak — vannak olyanok, melyek rögtön a műhelyből a föld alá kerültek, mások kopottak, nyilván nemzedékeken át használatban voltak. Jogosan tekinthetjük tehát ezeket az ékszereket a fel nem dolgozott aranyrudakkal együtt, a stylistikailag is különböző arany- és ezüstedényekkel szemben, melyek rablás vagy vétel által, tehát véletlen szerzeményekként kerültek tulajdonosaikhoz, a tulajdonképeni családi kincsnek. Már Hampel is föltette, hogy az avarok Magyarországon ötvösöket fogadtak szolgálatukba, a kik kénytelenek voltak uruk izlését kielégíteni. «Ez

A kincsek beható leírása után megállapítja a szerző az eddigi irodalom megvitatásával annak viszonyát a nagyobb kelet európai népvándorlásbeli kincseletekhez és pedig egyrészt a hellenistikus syriai (Cyprus), másrészt a magyarországi (Szilágysomló), romániai (Petroasa) és oroszországi (Poltawa) leletekhez. A nagyszentmiklósi aranykincset, mely e két csoporttal szemben külön helyet foglal el, külön fejezetben méltatja a szerző. Az albán kincsek fő részét az ékszerek alkotják, ezek rendeltetésük és a decoratív elemek alkalmazása tekintetében a magyarországi leleteknek azzal a csoportjával, melyet Hampel sarmát csoportnak nevezett, lényegben egyeznek. A díszítés szabály szerint egy indából áll, mely vagy kapcsolatban van egy körídomú levéllel,¹ vagy oly motívumokkal, melyek a pálmattára vezethetők vissza. A díszítés vagy ékmetszetű, vagy áttört s így szemben az egyes motívumok plasztikus elszigetelésével az antik művészetben, színes kölcsönhatást akar elérni a mustra és az alap közt a motívumok feloldásával. Riegl ez «illusioszerű» művészetben az antiknak utolsó és legkövetkezetesebb vívmányát látta, mely a subjectivismusnak útját egyengette. Strzygowski ellenben rámutat e művészet tartalmi és formai ellentétére az indiai, mesopotamiai és egyiptomi kifejlett cultur népek művészetével szemben (valamint a római és görög művészettel szemben is). A fő probléma, mely e szembeállításból keletkezik, az, hogy mi a jelleme a népvándorláskori leletekben kivétel nélkül a felület kitöltésére használt pálmattaindának. Ha a kutatásnak sikerül megállapítani azt, hogy a pálmattainda, mint természeti motívum, azaz mint igazi növényinda csak az eurázsiai redővtől délre «a cultura üvegházaiban», fordul elő és hogy e mellett más, oly természetű indák is különböztethetők meg, melyek a csavarvonalra és a hullámvonalra, tehát tisztán mértani motívumokra vezethetők vissza, akkor az indáról általában és az arabeskről különösen egészen más felfogást nyerünk. E bizonyítással foglalkozik a könyv harmadik szakasza, mely a

ízlés csak annyiban mutat sajátosságokat, a mennyiben a lószerszám ornamentikája jó tekintetbe.» Hasonló viszonyokat találunk a népvándorláskorabeli germánoknál is. V. ö. még Schuchhardt, *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- u. Altertumsvereine* 1911, 113 és k.

¹ Ezt a pálmatta legelső begöngyölt levelének tartjuk. Hampel körídomú levelnek nevezi. Strzygowski e helyett a határozatlanabb értelmű «Kreislappent» használja.

korai középkor ázsiai és európai művészetéből az albán kincs ornamentikájához párhuzamokat mutat be. A bizonyítás részleteivel nem foglalkozhatunk; elég arra rámutatnunk, hogy Görögországban, Egyiptomban, Mesopotamiában, Iránban, Közép-Ázsiában, Khinában és Japánban ugyanaz a motívum (a pálmetaila a «Kreislappen»-nel) hasonló technikai sajátossággal, ékmetszetben és áttörve és hasonló művészi mineműségben fordul elő és pedig ércz, kő, fa és selyemszöveteken. Különös jelentősége van itt annak a ténynek, hogy a már említett jenísei bronzleletek a legrégebb példáját mutatják e formáknak s hogy ezek keleti Ázsiába vezetnek, a hol a khinai művészet régi hieratikus bronzaiiban figyelemmel kísérhető a pálmetaila kifejtődése a csavarvonalból és átmenete az arabeskbe. Strzygowski szerint valószínű, hogy a geometriai csavarvonalú inda az Indiából átvett szőlőlevélindával és — a saki hellenismus közvetítésével — a pálmetailával Chorassanban kapcsolódott egybe a földrajzi és történeti tekintetben nevezetes határterületen, a parthusok ősi hazájában.

Miután a szerző munkájának első részében Riegl elméletében részt nyitott, a második inkább synthetikus részben (A turk népek és az altaji kör 154—187 l., a sakok és az arja-kör 187—223 l.) az ethnikai és culturalis viszonyokat vizsgálja, melyek az ókor és középkor fordulóján, északi Ázsia és Európa népeinek művészi alkotásaira hatottak. A munkának ezt a részét az összehasonlító indogermán műtörténeti kutatás úttörő próbálkozásának nevezhetjük. E törekvésben érintkezik a szerző a nem régen philologiai részről ép Iránra való tekintettel felhangzott kívánsággal oly műtörténet iránt, mely a faj és a képzőművészet kapcsolatát kutatná, hogy a fajok felosztását, elhatárolását és vegyületét azokon a tájakon megvilágítsa. Módszerének elvi ujsága abban található, hogy gazdaságtörténeti és műveltségföldrajzi tényeket használ fel bizonyos műtörténeti jelenségek magyarázatára. Ez által a faj és milieu, mint tényezők, egészen más tapasztalati és kritikai alapot kapnak, sem mint azoknak Taine adott bölcsészetiileg konstruált elmélgésével. Mar Humboldt «a mongol és tatár steppéket a teremtő művészi érzék határainak» nevezte és azóta már régen azokat a vidékeket «az előázsiai cultura megértésének egyik földrajzi kulcsául» ismerik el. E felfogáshoz kapcsolja Strzygowski az eurázsiai szárazföld hármias felosztását egy déli és egy északi népvögre, melyeket elválaszt a steppeknek és pusztaságoknak az Atlanti

Oczeántól a Csendes-Oczeánig húzódó öve. A szerepre már rámutattunk, melyet itt a képzőművészet terén a déli oasis kulturáknak korán lezárt állomalakulataikkal és az emberi alaknak valószínűleg ezzel kapcsolatos reprezentatív ábrázolásával tulajdonít.

A steppe-övön túl lakó északi népek sokáig a faépítésnél és az ornamentikánál maradtak; csak később, a déllel való érintkezés felületén, a Közép tenger vidékén, jutottak el a kő- és téglalapításához és az emberi alak realistikus ábrázolásához. A steppe- és pusztalakók érdeklődése a sátorra, ruházatra és fegyverre összpontosul. A teret, mint az æsthetikai hatás eszközt, nem értékesítik. Művészi alkotásuk ereje a természeti motívumok utánzásától elfordulva vonalak, felületek és színek combinációival csupán a phantasia játékában nyilvánul. A nomád pásztorélet, melynek elsőrangú kulturfejlesztő jelentősége Hahn Eduard és Cholnoky Jenő kutatásai révén került kellő világításba, ez alkalommal részesül először a műtörténelemben érdemleges és igazságos méltatásban.

Ez az ótörök művészet, melynek ornamentikája a geometriai indán épül fel és formái az ércztechnikától függenek nem egyedül az ókhnai művészetre hatott döntően, mert míg ugyanis egyrészt a húnok, avarok, magyarok és a velők rokon népek déli Oroszországon át és az alsó Duna mentén elterjesztették egész Közép-Európában, addig másrészt díszítő motívumai Transoxanián és keleti Perzsián át elterjedtek Arábiában és Egyiptomban, a hol azokat az iszlamkezdetén, a török Tulum-dynastia alatt tovább fejlesztették.

Az antik és az ázsiai művészet közt, melynek hatása a közép-tengeri kulturára, a késői hellenistikus korban kezdődik, olyanforma az ellentét, mint a minó a mykenæi kulturát választja el a dipylonstylustól: «a primitív kezdet ellentéte a túlfinomult véggel szemben, a mi mellett úgy látszik, döntő szerep jut még a faji ellentétnek is».

Ezzel azonban a közép-tengeri művészetnek csak egyik gyökere van fölfedezve. Az Altaitól, a mongol-féle vándornépek középpontjából kiindulva áramlattal egy másik keresztelkedik, mely «történelmi időben Iránból és a Kaukázusból kiindulva a Fekete-tenger és északi Európa felé húzódik». Ennek a mozgalomnak vezetői Strzygowski szerint a sakok voltak, az a zárt árja néptömeg, mely mint ethikai, kulturtörténelmi és nyelvi egység, időszámításunk kezdetén a Fekete-tenger északi partjától kezdve a

Kaukázuson át Turkestantól Afghanistánig terjeszkedett és a melynek hozzátartozói, mint nyugati házlakó nomádok szemben állanak keleti (altaji) sátorlakó nomádokkal. Kiinduló pontja pedig valószínűleg Choraszanban volt, a hol a középtengeri, továbbá az indiai és khinai kereskedelmi utak találkozáván, az ázsiai formák közvetítésének különösen kedveztek a viszonyok.

A sak árjaság műtörténeti jelentősége Strzygowski szerint abban rejlik, hogy «a görög és perzsa kőbe átvitt faépítéssel és a homlokzat mesopotamiai módjával szembe helyezte a kupolát», a mi által a tulajdonképeni térművészet megteremtője lett. Mint eredeti sak műtermék jelentkezik a díszítés terén a sokszínű szalagfonat és a nagyszentmiklósi aranykincsről ismeretes must-
rája az egymásba fonódó köröknek; ez a kettő az örmények közvetítésével a gótokhoz, általuk s a longobardokkal Olaszországba került, a hol a szalagdísz először Theodorich sírján Ravennában jelentkezik. Ehhez járul e motívumok művészi feldolgozása, több felületben egymás fölött és az áttörés által. A szempontok tömegéből, melyet e megállapítások feltárnak, csak a nagyszentmiklósi kincsnek új műtörténeti mérlegelését emeljük ki.¹ Ez a kincs egyesítvén a perzsa-hindu és török-khinai vonásokat, «a cultura üvegházaiba nyomuló nomád művészetnek legfőbb bizonyosságai közé számítható». Hasonló eredményekre vezet az albán kincslelet keletkezésének kérdése, továbbá a Kocskar-kincse, mely Szemirjecsenskből, a régi altajiarja határterületről származik és melynek egyes darabjai a mértani indát a mértani szalagfonadékkal kapcsolatban mutatják és így visszatükröztetik a török-sak hatásokat, melyeknek keletkezésüket köszönhetik.

Ha most már a hatásokat vizsgáljuk, melyek az Altai és Iran körül csoportosuló népek művészeti alkotása által a népvándorláskorabeli északi germánoknál és délen az iszlam művészetben nyilvánulnak, azt látjuk, hogy ez utóbbi művészet az arabesk és a sokszögű ornamentika érvényesítésében egyedül álló, tisztán díszítő irányzatával, csupán a vázolt előzményekből érthető meg teljesen és tökéletesen. Az iszlam művészetnek az antikhoz nincsen köze. Az iszlam képtilalmat sem hozhatjuk fel magyará-

¹ A Theodorich síremlékén és a nagyszentmiklósi korszak egyiken található lambrequinmotívumok levezetését a nomádsátorból itt csak röviden említhetjük meg.

zatul; «az ilyen tilalom megakadályozza az ábrázolást, de nem teremt új műformákat». Élesebb világításba helyezzük azonban az iszlam művészetet, ha a régi oázis-culturák művészetével szemben a népvándorlaskorabeli művészet legjelentékenyebb maradványának tekintjük, a mely fontos, sajátos török jellemvonása mellett egyszersmind becses indogermán alkatrészeket mutat, melyeknek segítségével a késői hellén és a korai középkori művészet is könnyebben érthető meg. (256. l.) Az arabokhoz hasonlóan az északi germanokat sem tekinthetjük egy új művészet alkotóinak, hanem csupán az érintett török-sak művészi áramlat folytatóinak, mely már Krisztus születése előtt benyomul a középtengeri cultura területére és diadalmenetét európai területen a népvándorlással kezdi meg.

A középkor művészete az előttünk fekvő munka eredményei szerint nem az antik művészetben rejlő erőknek következménye, nem is vezethető vissza a germanok és arabok különvált előnyomulására. Ellenben döntő hatással voltak reá általában az euráziai nomádok tisztán felületet kitöltő művészetükkel. «Az új érzés utat tör belső ázsiai, először a parthusok által közvetített, a Középtengeren már a késő hellenistikus korban jelentkező befolyások által és teljes virágzásra jut a népvándorlások korában.» Róma, Byzancz és a római birodalom más nagy városai nem voltak alkotói egy egyöntetű és szabályalkotó késő római birodalmi művészetnek, mely azután a provinciákban a különböző helyi izlésekhez alkalmazkodott. Ezeknek a centrumoknak jelentőségét abban kell keresnünk, hogy pompát keresve és fényűzést hajszolva átvették a khinai selyem és az indiai drágakőkereskedelem útján a Közép-Ázsiából származó forma-kincseket és ez által közvetítették azokat a nyugat számára. «Róma nem csekély részben azért ment tönkre művészetileg, mert a IV. század óta kivált a világforgalomból.» Így aztán megérthetjük a szerzőnek állásfoglalását a különböző «renaissanceokkal» szemben, melyek által a nomádok és az északi népek állítólag a nagy déli culturák hatása alá jutottak és elvesztették művészetük sajátosságát.

Strzygowski könyvének értéke abban rejlik, hogy a collectív művészeti jelenségeket a vizsgálódás középpontjába vonja s azoknak jelentőségét a képzőművészet fejlődésére nem abstract fogalmak és be nem bizonyítható dogmák segítségével fejtegeti, hanem oly anyag alapján, a minőhöz hasonló gazdag-

ságút más kutató aligha dolgozott még fel. Ehhez járul még egy oly rendszernek felállítása, mely egyenlően veszi figyelembe a műalkotás keletkezésének belső motivumát és külső feltételeit és a képzőművészet lényegét meghatározó értékek synthesisében a művészeti alkotást, a subjectiv szabadság és az objectiv megkötöttség kapcsolatából keletkező magasabb egységnek tekinti. E két módszertani haladáshoz viszonyítva jelentéktelen az, hogy igazat fog-e adni a kutatás mindenben Strzygowskinak. Néhány kérdést véglegesen eldönteni egyáltalában lehetetlen és talán Strzygowskiról is elmondhatjuk, hogy sokkal inkább művész, semhogy minden esetben megelégednék a tudós resignatiójával. A mellett még fennmarad az a döntő tény, hogy Strzygowski a műtörténeti kutatás alapjainak kiszélesítésével útját egyengette annak, hogy mélyebben fogjuk fel általában a középkori és újabb művészet lényegét és különösen a két művészet stylusának egyes irányait.

Mödling.

AUNER MIHÁLY.

IRODALOM.

Durkheim: A sociologia módszere. Fordította dr. Balla Antal. Budapest, 1917, Franklin-Társulat. 188 l.

Szerencsés gondolat volt Émile Durkheim «Les règles de la méthode sociologique» cz. munkáját magyar nyelven is kiadni. Durkheim a francia sociologiai iskolának ma elismert vezető egyénisége, gondolkodása egyszersmind tükre a mai francia tudományos szellem törekvéseinek és már ezért is joggal tarthat számot érdeklődésünkre. Durkheim módszerének legfontosabb pontja a lélektan és a sociologia szigorú elkülönítése. A társadalmi tény az egyén lelki életén kívül áll. Második fontos tulajdonsága, hogy *kényszer* hatása alatt jön létre. «Társadalmi tény minden olyan megszilárdult vagy meg nem szilárdult cselekvési mód, mely az egyénre külső kényszert tud gyakorolni . . .» (22. lap.) A társadalmi tények megfigyelésére vonatkozó szabályok gyűjteménye, mely D. munkájának második fejezetét alkotja, igen egyenlőtlen értékű elveket foglal magában. «El kell távolítani minden hagyományos előítéletet.» (44. l.) Kell-e az ilyen tanácsot, mint a társadalomtudományok külön módszertani szabályát hangoztatni? Durkheim módszerének igazi lényege Comte és Spencer tanainak kritikájából derül ki: óvatos és kritikus positivizmus akar lenni, a mely azonban nem számol azzal, hogy a társadalmi tények végső természetükben mégis pszichologiai jellegűek s a tisztára objectiv kutatás, mely a társadalmi tényekkel úgy foglalkozik, mint a természettudomány a maga tényeivel, a legjobb esetben is egyoldalú marad. A «normális» és a «patologikus» fogalmának hosszúra nyúlt fejtegetése után következik könyvünk legérdekesebb része: «a társadalmi típusok megalkotására vonatkozó szabályok» ismertetése. D. szerint a társadalmi fajok kérdésében a sociologus a középúton áll «a történészek nominalismusa» és «a philosophusok szélsőséges realismusa» között. Ez alatt azt érti, hogy a «történészek» szerint az egyes társadalmak egymással össze nem hasonlítható heterogén egységek, a philosophusok szerint ellenben minden külön csoportosulás, a mit tribusnak, községnek, nemzetnek neveznek, csak alkalmi és átmeneti alakulat valóság nélkül. Csak az emberiség

a valóság és minden társadalmi fejlődés az emberi természet általános tulajdonságaiból ered. (100. l.) Ezzel szemben D. sociológiája szerint «a történelmi tények zavaros sokasága és az egyetlen, de eszményi emberiség közt összekötő kapcsok vannak, ezek pedig a társadalmi fajok». (U. o.)

A társadalmi tények megfigyelését követi azok magyarázata (V. fejezet). Durkheim tagadja a theologikus módszerek értékét. Csak akkor magyaráztuk meg a tényeket, ha megállapítjuk, hogy milyen tényezők hozták létre azokat. S itt viszont Spencerral szemben az a fontos, hogy az okokat nem az egyéni lelki életben kell keresnünk. «Valamely társadalmi tényt meghatározó okot a megelőző társadalmi tények között kell keresnünk és nem az egyéni öntudat állapotaiban.» (139.) Az okság megállapításának módszerei annyiban különböznek a természettudomány módszereitől, hogy a kísérlet helyett az összehasonlítás a legfőbb fegyverünk. (II. fejezet) Kár, hogy az okság problémájának megvitatásában kizárólag Mill Stuart elavult logikájára támaszkodik s a modern történetlogika és culturtudományi logika döntő fontosságú szempontjait, a melyeken egy igazán kritikai alapon álló sociologiai módszertan egyáltalán felépülhetne, sehol sem veszi tekintetbe. De könyve gyakorlati értékét ez nem csökkenti s örülnünk kell, hogy a sok tartalmatlan és felületes sociologiai munka után, a melyekhez olvasóközönségünk eddig hozzájuthatott, ez az okos, világos kis munka is megjelent. A fordítást, sajnos, nem dicsérhetjük. Nehézkes és sok helyütt magyartalan. Miért lett «Les règles de la méthode sociologique» magyarul egyszerűen «a sociologia módszere?» S mit szóljunk az ilyen kifejezésekhez: «a sociologia nagy *tanfeltételei*?» «A lélektani jelenségek *anyagiatlansága*» stb. Reméljük, hogy a második kiadás eltünteti ezeket a kisebb-nagyobb hibákat.

FOGARASI BÉLA.

Bonaparte Napoleon Emlékirata. A magyar Napoleon irodalom legrégebb egykorú kéziratosa lelete. 1815—1915. Előtanulmányokkal, szövegjegyzetekkel, valamint I. Napoleon életrajzával ellátta és sajtó alá bocsátja dr. Huttkey Lipót. — Budapest, 1915.

Huttkey Lipót szerint (29. o.): «A komoly érdemleges kritika az irodalom lelkiismerete. A szellemek köztársaságának esküdtseke. A hasznos magyar kritikát az Athenæum fényes triász

teremtette meg: Toldy, Bajza, Vörösmarty. Ezek szellemében az egészséges kritika: ismertet; megerősít; adatokkal megczáfol, helyreigazít; kiegészít.»

A ki így elmélkedik az igazságos kritikáról, mindenesetre jól tudhatná, hogy forrástanulmányoknak első legfontosabb kérdése a forrás hitelessége és ennek mindenoldalú meggyőző bizonyítása. Ezt tudva, nem indult volna minden történeti érzék nélkül olyan dolgozat után, a melynek hitelességét s eredetiségét pragmatikus adatokkal igazolni nem tudja.

Különben Huttkaynak nem első ügye ez felfedező útjában.

Ma, midőn Napoleon párisi eltemetése óta III. Napoleon s utána maga a köztársasági kormány is, minden reávonatkozó actát kiadott és még mindig kiad, H. érdemesebb fáradsággal az ú. n. Emlékiratnak, — ha ugyan van — francia eredetijét is megtalálhatta volna. Erre nézve azonban mitsem tett, de nem is próbált meg. Vagy ezt a kritikusra szokás bízni? Az amúgy is nem nagyon fontos Emlékirat, szerinte annak «magyar kézirati példánya egyik tősgyökeres pozsonyi patriczius család ereklyéiből került hozzám». Ez pedig német fordításból készült, vagy a hogy ő megjegyzi: «A német fordítás francziából, a még kiadatlan s tulajdonomat képező magyar fordítás pedig németből készült». (28. o.) Úgy vélem, hogy első kötelessége lett volna az eredeti és a német fordítást is fölkeresni, egyrészt, hogy megállapítsa az irat valóságát, másrészt, hogy a pontos fordítást is megállapítsa, de a valóság érv csak annyi: hogy «a nyilvános hírlapok közölték ezen Emlékiratnak töredékeit». Hol? mikor? mely *«nyilvános hírlapok»*?; a fordítás pedig véleménye szerint «megbecsülhetetlen», nyelvért az átültetőnek nevét érdemes volna megörökíteni «gyönyörű, színes arkaistikus» magyarságáért.

Véleménye szerint: «Tanulmányom (!) egyetlen mondatából számtani pontossággal állapítható meg, hogy a császár azt Elba szigetén rötta egybe». Ez az egy mondat pedig: «Tsak *egy évvel* előbb is még örömet megtagadták volna tulajdon véröket, hogy rokonokkint az enyémbe (t. i. Napoleonéba) hazudhasák magukat». (29. és 71. o.) Ezt az ingatag megjelölést azzal is támogatná, hogy a császár Elba szigetére távozásakor katonáinak megígérte, hogy íráshoz lát és megírja emlékiratait s ime az «Elba szigetén eredt, lélektani fejezetet» megírta. (29. o.) A császár ugyanis 1814 ápr. 20-án azt mondta: «Meg fogom írni ama nagy tetteket, melyeket együtt vittünk véghez». No de az Emlékiratban vannak aforizmák, reflexiók, személyes érdekű

axiomák, de «együtt véghez vitt» tettekről, azok emlékiratszerű leírásáról, mint azt szt. Ilona szigetén dictálja, szó sincsen.

Érezni látszik ezt H. is, de kijelentésének nagyságától elkábítva elfeledi s utóbb, mintegy kibuvóként azt is mondja, hogy az Emlékirat reflexiói a császár híveihez Elba szigetéről menesztett töredékek, följegyzések!

Ilyen ellenmondásokból összerótt az egész tanulmány. Az elbai jelleget bizonyító érvei sem győznek meg fölfogásáról. Szerinte: 1. A német fordító (?) szavai bizonyítják, hogy az Eml. Napoleon életében íródott: «Jóllehet (14. o.) erejéről való fogalma nem tsekély volt és talán, *még most is*», a miből voltaképpen csak azt lehetne következtetni, hogy Napoleon még nem halt meg, de nem azt, hogy az Emlékiratot hol írta. 2. Ebből a phrasishól: «Megjelent rossz szellemem és megjövendölte Philip-pimet, melyet Liptsénél találtam fel», következteti, hogy a szöveg még Waterloo előtt, kelt, noha Napoleon Philippi-vereségének sorozata Lipcsénél kezdődött és Waterloonál végződött. 3. Az Eml. zárómondata Elbát említi: «én ugyanazon nyugodt (1) lélekkel *mentem* Elba szigetére . . .», mivel ellentétben a fordító bizonyára azt írta volna: «*jöttem* Elba szigetére», hogyha Elba szigetén írja sorait. Ez maga bizonyítja, hogy sem az apokrif irat szerzője, sem annak német és magyar fordítója annak eredetét nem helyezi Elbára. 4. H. szerint Napoleon szt. Ilona szigetén nem szólhatott itt «földrészünkről» (Európa). Nézetem szerint ezt nyugodtan a manillai szigeteken is írhatta volna, mert senki sem akadt volna fönn azon s mindenki tudja, hol pergett le munkássága. Végül 5. ép ily ingoványos az az érve, hogy «mivel az Emlékirat szelleme még az angoloknak kedvez, föltétlenül a szentilonai méltatlan sorsfordulat előtt való időből kell származnia». Közismert tény Napoleon angol-gyűlölete. Ez már Toulonnál kezdődik s minden tettében és írásában megnyilvánul, csúcspontja Anglia indiai főnhatóságának megsemmisítésére irányuló terve. (Fournier: Napoleon I–II. 187., 216., 235., 247., III. 15., 43., 69.)

Kormeghatározás szempontjából H. szerint: «Az ezennel először napvilágot látó magyar lelet éppen százesztendő». Tehát 1815-ből való, abból az évből, melynek két hónapját Napoleon még Elbán töltötte, ámde az Eml. több oly magyar szót használ, mely jóval 1815 után került a magyar írásnyelv piaczára. Csak néhányat sorolok föl: bírálat (1832.), önző (1834.), túlnyomó (1836.), sajtáságos (1838.), nemsikerülés (1836.), nyereségvágy

(1832.), hangulat (1840.), szabadalom (1833.), nélkülöz (1835.) stb., mely körülmény inkább azt bizonyítja, hogy az irat, hacsak — ki tudja, mely úton-módon — nem ma keletkezett, a XIX. sz. harminczas éveinél régibb alig lehet.

Továbbá H. még arra is támaszkodik, hogy az iratban «a magyar stilus sajátos, XIX. század eleji zamata; a betűvetés jellegzetes módja és az orthographia (pl. a cs-t ts-vel, a cz-t tz-vel jegyzi, a mely-t így melly) százados régiségről tanuskodnak». Ezzel szemben írja (57. l.) császár, a mit jegyzetben Caesaral indokol. holott azt akkor ts-vel írták. Irja továbbá az eredeti kéziratban: oly és olly, egy és eggy, pénz és pénz, igazság és igazság, megosszák, elveszszén, téveszszén, tudgyuk, tudhatjuk, tarthattják, mutattya stb. Ám ez még hagyján, de az eredeti kézirat szövegének idézésénél a legtarkabarkább változatokat találjuk, úgy hogy kétség ébred az iránt, hogy a közlő melyik írása az eredeti és a helyes. Így az eredeti kézirat (39—74. l.) ír 43. l. mellytől s idéz 143. l. «melytől»; 46. l. tziel: 216. l. «czél»; 54. megesmérni: 173. «megismerni»; 54. igyekezendek: 209. «igyekszendek»; 58. megkésértem: 145. «megkisérttem»; 58. mélyebben: 145. «mélyebben»; 59. gátot: 145. «gátat»; 61. szerentsimnek: 182. «szerencsémnek»; 61. Philippimet: 182. «Filippimet»; 61. haggya: 182. «hagyja» stb. Így megy ez derűre-borura, hol meghagyja a kézirat helyesírását, hol nem. Vajon mi itt az eredeti? mi a hamis?

H. az Emlékiratot tartja a legrégebb egykorú magyar irodalmi emlékezésnek Napoleonra vonatkozólag, holott valószínű, hogy «Napoleon Császár Élete» Illés és Szekrényesitől (1834.) régibb, ennél régibb a heti, havi és tudományos folyóiratok egyes, még pedig nagyszámú cikkei, hol Napoleon szavai, beszédei is közölvék a régi Magyar Kurirtól kezdve és régibb a császár magyar kiáltványa!

Nem célom bizonyítgatni, hogy ez Emlékirat H. ismeretes tüzes képzeletének szüleménye, de állítom, hogy módszere hiszékenységről és tudománytalanságról tesz tanuságot. A Napoleon-irodalom ilyen Emlékiratról nem tud és Fournier szerint valószínűleg egyike azon apokrif írásoknak, melyek időről-időre keletkeznek. Hozzám intézett levele szerint: «Das angeblich auf Elba niedergeschriebene Memoirenfragment Napoleons I. ist sicher apokryph. Der Kaiser hätte es sicher auf St. Helena, wo er seine ersten Memoiren diktirte nicht unterlassen, dieser Aufzeichnung zu erwähnen. Derartige anonyme und dem Imperator zuge-

schriebene Schriften gibt es nicht wenige. Sie tauchen von Zeit zu Zeit immer wieder auf, ohne dass Sie welche Beachtung finden».

MORVAY Győző.

Stanisław Smolka : Dziennik Franciszka Smolki 1848—1849 w listach do żony. (Smolka Ferencz naplója 1848—1849-ből nejéhez írt levelekben.) Gebethneri Wolff, Warszawa, Kraków, 1913.

Smolka Ferencz nevét ma alig ismeri valaki hazánkban, pedig volt idő, mikor alig volt népszerűbb ember hazánkban, mint Smolka. 1861-ben volt ez, mikor a lengyel képviselő a bécsi birodalmi tanácsban oly megragadó beszédet mondott a magyar alkotmány érdekében, hogy a magyar törvényhatóságok lelkes levelekben, siettek őt üdvözölni bátor és igaz beszédeért.

Smolka nagy szerepet játszott Galícia politikai életében s egyike volt a legnemesebben s legideálisabban gondolkozó lengyel politikusoknak.

1810-ben született Kaluszban s magyarbarát érzelmét valószínűleg anyjától Némethy Annától örökölte. Már fiatalon résztvett egy titkos lengyel hazafias szövetségben, melyért halálra ítélték, de megkegyelmeztek neki.

A negyvennyolczas mozgalmak őt is a küzdőtéren találták, de ő mindig a törvényes formák megtartása mellett volt. 1848 június havában lubaczowi követté választották meg s ez időtől fogva vezető szerepet játszott a birodalmi tanácsban, mely méltányolva az ő kiváló jellemét és nagy tekintélyét négyszer választotta meg elnökévé. Miniszterjelölt is volt, de nem fogadta el a tárczát, mert nem helyezte az osztrák kormány politikáját Lombardiával és Magyarországgal szemben.

Az események központjában lévén, sok mindentről értesült és sokat látott. A történekről és tapasztalatairól pontosan értesítette feleségét, ki igen művelt nő volt s ki roppant ragaszkodással és érdeklődéssel kísérte férje politikai pályafutását és a birodalmi tanácsban történeteket.

E leveleket adta ki fia Szaniszló, a híres lengyel történetíró hő bevezetés és magyarázatok kíséretében. 168 levelet közöl, melyek az 1848 június 11-ikéről 1849 márczius 29-ikéig terjedő eseményeket ölelik fel magukban.

E levelek igen becsesek a birodalmi tanácsra, továbbá a

bécsi és kremsieri eseményekre vonatkozólag, valamint a lengyeleknek a birodalmi tanácsban játszott szerepére nézve, de találunk bennök minket magyarokat érdeklő részleteket is.

Igy találunk benne részleteket a magyar országgyűlés küldöttségéről, mely szeptember 18-án a birodalmi tanács előtt akar megjelenni. Bach nem akarta őket a birodalmi tanács elé bocsátani, végre hosszú és elkeseredett vita után 186 szavazattal 108 ellenében úgy határoztak, hogy nem bocsátják be a küldöttséget. Az egész ministerium a magyarok ellen volt. Smolka a bebocsátás mellett szavazott, hasonlókép a lengyelek nagyobb része is, bár ezek a vitában nem igen vettek részt.

Egyes leveleiben felemlíti ama híreket, melyek Magyarországból jönnek, Jellacsics betöréséről, Lamberg megöletéséről, Récsey szerepéről, a szerbek lázadásáról, stb., de ezek csak annyiban érdekesek, hogy látjuk, mily ellentétes és téves hírek keringtek Bécsben a magyar eseményekről. Érdekesek ama részletek, melyek bizonyítják, hogy a bécsiek mily sóváran várták a magyar segítséget s mennyire bíztak benne.

Jellemző 1849. január 13-iki Kremsierből keltezett levele, melyben azt írja, hogy Galicziából nyugtalanító hírek érkeznek arról, hogy a magyarok oda bevonultak, a mi sok bajnak lehet forrása, mert az oroszok beavatkozását vonhatja maga után s a mi még valószínűbb, a kormány népfölkelést fog szervezni s oly mérszárlás és rablás következhetik ismét, mint 1846-ban volt. Már oly hírek is terjedtek el, hogy Bem Lwów (Lemberg) közelében van. Kéri feleségét, írja meg rögtön, mi igaz e hírekből.

Bemről nem valami jó véleménynyel volt Smolka; merész, vitéz katonának tartotta, de nem alkalmasnak egész hadsereg vezetésére. Politikai tekintetben meg egyenesen beszámíthatatlannak tartotta.

Tudjuk, hogy e hírek alaptalanok voltak, de érdekes, hogy a Galicziába való betörés tervéről, — mely sokkal későbbben merül fel Dembinski és némikép Bem részéről — már januárban beszéltek Ausztriában.

Néhány említést találunk Dembinski katonai műveleteiről s Windischgrätz csatáiról.

1849 márczius 13-iki levelében aggodalommal ír arról a hírről, hogy az oroszok megszállják Galicziát, továbbá, hogy oly híreket terjesztenek, mintha nem is a magyarok, hanem a lengyelek lennének a rebellisek. Attól tart, hogy ily hírek az oro-

szok beavatkozását fogják maguk után vonni s akkor európai háború lehet belőle.

Utolsóelőtti levelében azt írja, hogy hallomás szerint Dembinski valami megegyezést hozott létre a magyarok és a szlávok közt.

Utolsó levelében (márczius 29) említi, hogy beszélt a miniszterekkel Galiczia orosz megszállásáról, de ők azt mondták, hogy nem tudnak róla semmit, ellenben valószínű hogy az oroszok Erdélyben nagyobb számmal törnek be.

Kár, hogy a levelek itt megszakadnak, mert valószínűleg sok érdekes adatot találhattunk volna bennök a függetlenségi nyilatkozat és az orosz beavatkozás alkalmából.

Délnyugati harctér, 2700 méter magasan.

DIVÉKY ADORJÁN.

The man who saved Austria. The life and times of baron Jellačić. By *M. Hartley*. Mills et Boon, London, év n. 8°, XII. 372 l.

Még a háború kitörése előtt jelent meg Jellacsics bán nagy életrajza, angol nyelven. mint egyik terméke annak az angol és francia irodalomnak, melynek célja az volt, hogy növelje az egyenetlenséget a monarchia nemzetei és nemzetiségei között és hogy bizonyos rokonszenvet ébreszsen az angol és francia közönségben a Habsburgok «elnyomott» szláv alattvalói iránt. Ennek az irodalmi hadjáratnak nálunk legismertebb alakja Mr. Seton Watson, a ki előbb hiába írta obskurus úti tárczáit Európa egyéb országaiból, még Angliában se volt senki se kíváncsi rá, hogy ki ír a másodrendű hetilapokba Scotus Viator álnév alatt, de egyszeriben ismert emberré vált, a mikor felfedezte a tótokat, horvátokat és szerbeket és pártfogásába vette őket a magyar elnyomók ellen. A teljesen ismeretlen M. Hartley is csodálattal és hódolattal ír Mr. Seton Watsonról, kinek iskolájában ő még csak kezdő tanuló. De könnyű megállapítanunk, hogy a tanítvány ezúttal többet ér a mesterénél. Jellacsics angol életrajza politikai irat, de nem rosszhiszemű munka. Hartley a XIX. század egyik nagy herosának akarja feltüntetni Jellacsicsot, a mi éppen olyan kevésbé sikerül neki, mint könyve címének igazolása: végigolvasva a nagy kötetet, egyáltalán nem vagyunk meggyőzve arról, hogy csakugyan Jellacsics mentette meg Ausztriát; ebben az

oroszoknak nyilván több része volt. A magyar-horvát ellentétek eléggé ki vannak domborítva, sőt (nyilván a «gyöngébbek kedvéért») az utolsó XXXVI. fejezetben «Conclusion» címmel, miután az előbbi fejezetben már elparentálta hőseit, külön is előadja Hartley Jellacsics életének actualis tanulságait: hogy a monarchiát a szlávok tartják fenn és hogy az angoloknak a jövőben jobban kell érdeklődniök a monarchia szláv népei és főként a délszlávok iránt. Maga az életrajz nem történeti munka a szó komolyabb értelmében, mert igen hézagos, sőt egyoldalú forrástanulmány alapján készült; a magyar irodalmi adatok ismerete nélkül lehetetlen megírni Jellacsicsnak történeti életrajzát. M. Hartleynek nincs tudomása arról, hogy Magyarországnak minő volt ebben a korban az államjogi viszonya társországaihoz, sőt nem ismeri Magyarországnak Ausztriához való viszonyát sem a szabadságharcot megelőző időkben; nem tudja, mi fán terem a magyar alkotmány és így Jellacsics báni működését meg sem értheti. Az ő szemében Jellacsics nagyszerű katonai talentum, a kiért rajongtak a grancsárok, a ki iránt bizalmat tanusítottak a horvátok és a ki a legkritikusabb pillanatokban készséggel ajánlotta fel kardját és népének véré a Habsburgok trónjának védelmére. Ha Jellacsics vereséget szenvedett, M. Hartley ezt mindig elismeri és a dolgot nem szépítgeti se katonai, se politikai tekintetben és elismeri azt is, hogy az absolutismus jutalom helyett Horvátországot is kegyetlenül elnyomta. Nem sok hálában volt része Jellacsicsnak sem: még utolsó óráit is megkeserítették nyugdíjazás iránti kérvényének «legfelsőbb parancsra» való sürgetésével... Ha az angol életrajz nem nyújt is hű képet az 1848/49-iki események egyik főszereplőjéről, mégis nagy érdeklődéssel olvashatják azok, a kik a történetekkel és Jellacsics történelmi egyéniségével már tisztában vannak; mert a horvát irodalom adatait bőséggel használta fel a szerző és magától a Jellacsics családtól is sok érdekes, eddig még nem közölt adatot kapott. Mindezt azonban nem történelmi feldolgozásban, hanem egyszerű elbeszélő modorban teszi közzé. A mikor ezt az új anyagot elismeréssel nyugtatjuk, magának az egész könyvnek, mint történelmi műnek értékére nézve csak annyit mondhatunk, hogy hozzájárulunk M. Hartley azon nézetéhez, hogy «az érdeklődés és a lelkesedés nem pótolhatja az ismeretet» és hogy «a buzgóság és a képesség két különböző dolog».

SZABÓ LÁSZLÓ.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

Elmélet.

Vida Sándor: Leibniz politikai és culturalis tevékenysége és hatása. (A Magyar Philosophiai Társaság Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából kiadott Leibniz-kötetnek egyik fejezete. 287 l. skk.)

Leibniz szellemének universalis érdeklődése a történetíráásra is kiterjedt. Nem abban az értelemben, a melyben ezt a nagy philosophustól leginkább várnók, hogy t. i. a történetphilosophia vagy a történeti módszertan problémáit oldotta volna meg, hanem igazi történetírói tevékenységgel vette ki részét tudományunk fejlesztésében. A történetíráshoz Leibnizt az a megbízás vezette, a melyet 1685-ben a Welf-ház történetének felkutatására kapott. A folytonosság elve vezette; philosophiájának egyik alapgondolata, mely szerint a jelen a mult súlyát hordozza és a jövőtől van tele. Leibniz kutatásaiban a végső forrásokig, a kezdetig szeret visszamenni s ez az alapelv ösztönözte a kútfők gyűjtésére, a minek fontosságát a történetírás számára Leibniz látta a legvilágosabban. Forrásgyűjteményei, a jogi forrásokon kívül: *Accensiones historicae, Scriptores rerum Brunsvicensium illustrationi inservientes* 1707—1711. segédeszközök voltak nagy történeti művéhez (*Leibnizii Annales imperii occidentis Brunsvicenses*), melynek azonban csak első szakasza készült el. A céltudatos irány, a források kritikai felhasználása Leibniznek a modern tudományos történetírás kialakulásában is előkelő helyet biztosítanak.

Georg von Below: Die deutsche wirtschaftsgeschichtliche Literatur und der Ursprung des Marxismus. (Jahrbücher für Nationalökonomie Bd. 98. és Deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen, Anhang.)

Below gazdag tartalmú tanulmányának centruma G. W. Raumer történetírásának beállítása a gazdaságtörténet fejlődésébe. Raumer 1851-ben teszi közzé munkáját, mely kevésbé egy-

oldalú és formalista, mint Marx és Engels rendszere, de lényegében szintén ökonomiai alapon fogja föl a történeti jelenségeket. A communista manifestum 1848-ban jelent meg s így megelőzte Raumert, de egészen bizonyos, nem befolyásolta. Ennek kapcsán Below megvizsgálja a communista manifestum viszonyát az azt közvetlenül megelőző és az egyidejű német gazdaságtörténeti irodalomhoz s arra a nevezetes eredményre jut, hogy a C. M. egy elfeledett nagy tudományos mozgalomnak csak egyik, híressé vált eredménye. Rokon szempontokat és nézeteket találhatunk már a római történet terén kiváló H. Leo, sőt Adam Müller műveiben is, de leginkább a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának megalapítója, Roscher az, a ki az ökonomiai szempontokat következetesen keresztülviszi. Arra a kérdésre, hogy Marx és Engels ismerték-e ezt az egész mozgalmat és hatása alatt állottak-e, Below azt a feleletet adja, hogy egyes monographiák tanulmányozását nem igen tehetjük fel, de bizonyos, hogy M. és E. egyaránt ismerték a romantikus államelméleteket, elsősorban Adam Müllerét, a melylyel fejtegetéseik számos érintkező pontot mutathatnak fel.

FOGARASI BÉLA.

Könyvek. J. v. *Gierke*, Die Geschichte des deutschen Reichrechts. II. rész. (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte. 128. köt.) Breslau, 1917. 8-r. XLIV, 727 l. — Chr. S. *Hurgronje*, Mohammedanism; lectures on its origin, its religious and political growth, and its present state. New-York. 1916. 8-r. II. 184 l.

G. P.

Ókor.

Kahrstedt Ulrik (Staatsrechtliches zum Putsch von 411. Hermes 1914. évf. 47—69. l.) régebbi nézetével szemben a Kolonoson tartott gyűlésre vonatkozólag arra a meggyőződésre jut, hogy az törvényesen összehívott népgyűlés volt, minthogy a nem szabályszerűen összehívott gyűléseket, összejöveleteket a szabályszerű népgyűlésektől mindig pontosan megkülönböztető Thukydides a gyűlést népgyűlésnek, *ἐκκλησία*-nak mondja. Mind a mellett ezt a népgyűlést nem hívhatták össze, mint Athénben rendszeren szokásban volt. a *πρωτανεῖς*, mert ők a demokratikus érzelmű *βουλῆ*-nek egy alosztályát alkotván a népgyűlés helyül bizo-

nyára nem a Kolonost jelölték volna meg. Az összehívás csak a *ξυγγραφεῖς* testülete által történhetett, a melyet az előző népgyűlés az állam javát czélzó törvényjavaslatok kidolgozásával és előterjesztésével bizott meg és a melyben elsősorban Peisandros és oligarchikus érzelmű társai foglaltak helyet. Thukydides a *ξυγγραφεῖς*-t *αὐτοκράτορες*-nek mondja és Kahrstedt véleménye szerint nekik, mint ilyeneknek, volt törvényszerű joguk az említett népgyűlésnek összehívására. Ezzel kapcsolatban aztán Kahrstedt a *ξυγγραφεῖς* jogkörét pontosan meghatározni törekszik. Már a Thukydidesnél elmondottakból megállapítja, hogy a *ξυγγραφεῖς* bizonyos tekintetben a *βουλή* helyébe léptek, a mennyiben egy részről javaslataik minden előzetes *προβούλευμα* nélkül, tehát magukban véve mint *προβούλευμα*-k voltak megvitatás és határozathozatal végett a népgyűlés elé terjesztendők, másrésztől a mennyiben a népgyűlés összehívásánál a *βουλή*, vagy helyesebben a *πρυτανεῖς* functióját végezték. Azonban egyrésztől Thukydidesnek a *βουλή* felosztására és a *βουλευταί* zsoldjának kifizetésére vonatkozó előadásából, másrésztől Aristotelesnek határozott kijelentéséből azt következteti, hogy a *ξυγγραφεῖς*-nek ez az utóbb említett functiójuk javaslataik előterjesztése után megszűnt és így az ő javaslataik tekintetében a megvitatás és határozathozatal, valamint a bármely állampolgár által beterjeszthető javaslatok tekintetében az előterjesztés, megvitatás és határozathozatal a *πρυτανεῖς* elnöklete alatt történt. Ezeknek azonban kötelességük volt minden javaslat felett a szavazást elrendelni, azzal a különbséggel, hogy míg az, a mit a népgyűlés e *ξυγγραφεῖς* által beterjesztett *ξυγγεγραμμένα* felől határozott, végleges határozatnak volt tekintendő, addig az, a mit a népgyűlés egyes állampolgárok által előterjesztett javaslatok felől határozott, tulajdonképen *προβούλευμα* végett a *βουλή* elé és ilyen alakban végleges határozat végett egy a *πρυτανεῖς* által szabályszerűen összehívott újabb népgyűlés elé volt utalandó. Ámbár a *ξυγγραφεῖς*-nek adott megbízásnak, a mely egyszersmind az összes állampolgárokhoz javaslattétel végett intézett felhívást tartalmazott, az volt az intenciója, hogy a fennálló alkotmány módosíttassék, a javaslattételtől esetleg kifolyó *γραφὴ παρανόμων*-t nem szüntette meg, úgy, hogy formailag tulajdonképen csak e fennálló törvényekkel ellentétben nem lévő javaslatokat várt. Ezért volt szükséges, hogy a *ξυγγραφεῖς* az általuk összehívott népgyűlés által elsősorban minden javaslattevőnek *ἄδεια*-t biztosíttassanak. A mi a négyszázak

választását illeti, Kahrstedt kimutatja, hogy ebben a tekintetben áthidalhatatlan ellentét van Thukydides és Aristoteles előadása között és nem állhat meg az a feltevés, hogy Aristoteles csak az eredeti javaslatot közli, az eredeti javaslatnak a négyszázak választására vonatkozó pontját módosító függeléket sem, mert az összes fenmaradt psephismákból a függelékek által módosított eredeti pontok kihagyttak. Kahrstedt ezért valószínűbbnek tartja, hogy Thukydides közli az eredeti javaslatot. Aristoteles pedig a végleges határozatot.

Swohoda Henrik (*Die ätolische Komenverfassung*. Wiener Studien 1912. évf. 37—42 l.) arról a változásról szól, a mely az aitolok életében K. e. 322 és 314 között az aitol sympolitia megalkakulása következtében beállt. Annak elötte az aitolok egyesülése törzsi alapon történt és ezen egyesülésnél különösen az aitolok három főtörzsének jutott jelentékeny szerep. A törzsi kötelekekben egyesültek pedig nyílt falvakban. *χωμαι*-ban, laktak. Az aitol sympolitianak e törzsek, mint ilyenek, tagjai nem lehetek, a mi a törzsi kötelekek felbomlásához vezetett. Ezzel párhuzamosan e *χωμαι* helyébe, többnyire több falú népségének összeköltözése által, mind gyakrabban *πόλις*-ok lépnek, a melyek, mint ilyenek, az államszövetség tagjai lévén, a *χωμη*-kat lassanként háttérbe szorítják.

Soltau Vilmos (*Der Ursprung der Diktatur*. Hermes. 1914. évf. 352—368 l.). F. Bandel: «Die Römischen Diktaturen» és A. Rosenberg: «Der Staat der alten Italiker» cz. művének alapján a római dictaturának eredetét és jelentőségét igyekszik megállapítani. A régi dictatorokra vonatkozó, bár nagyobbára meseszerű adatokból azt a következtetést vonja le, hogy a köztársaság első másfél évszázadában a dictator, vagy helyesebben magister populi, teljes királyi hatalommal állt a hadsereg élén, ha Róma mint a latin szövetség feje, viselt háborút, ámde sem Rómának, sem az egyes latin városoknak belső ügyeibe nem avatkozhatott. Így a római magister populi lényegesen különbözött az egyes latin városok élén állt dictatoroktól és aedilisektől és megfelelt a latin szövetség élén időnként állt olyanféle dictatoroknak, mint a minő Egerius Lævius Tusculanus lehetett, a kiról Cato (Priscian. I. 129.) emlékezett meg. Úgy látszik, hogy a latinoknál is ez a közös dictatura nem volt rendesen, hanem csak rendkívüli esetben, t. i. együttesen viselt háború alkalmával betöltött méltóság. Hasonlóképen mondja Strabo VI. 254. a

lucani civitasairól «τὸν μὲν οὖν ἄλλον χρόνον ἐδημοκρατοῦντο, ἐν δὲ τοῖς πολέμοις ἤρειτο βασιλεὺς ὑπὸ τῶν νεμομένων ἀρχῆς». Valószínűleg az etruszk szövetség élén álló «zilath . . . rasnal»-t is csak háború esetében választották, bár alighanem egy egész év tartamára. A K. e. IV. század közepe óta aztán esetleg kapcsolatban a latin szövetség átalakulásával, majd felbomlásával a dictaturában is változás állt be. A dictatores rei gerundæ helyett mind gyakrabban találkozunk specialis teendőik elvégzésével megbízott és ebből a szempontból kivételes hatalommal felruházott dictatorokat és 287 óta többnyire ilyeneket, meghatározott competentia nélküli dictatorokat pedig csak rendkívüli esetekben neveztek ki. A III. század végén aztán a dictatura általában megszűnt és csak Sulla idejében lépett ismét életbe.

Ludo M. Hartmann (Das Latinerbündnis des Sp. Cassius. Wiener Studien. 1912. évf. 265—269 l.) arról a foedusról szól, a melyet Spurius Cassius a Cicero-korabeli írók szerint mint consul 493-ban, mialatt consultársa, Postumus Cominius, a volscusok ellen harczolt, a latinokkal kötött és a melynek szövegét Dionys. Hal. VI. 95 közli. Liviusnak egyik megjegyzéséből (II. 33.) azt következteti, hogy a Fasti-ban sem Cominius hadjáratáról, sem a foedusról nem volt szó, hanem hogy minden, a mit a római írók erre vonatkozólag állítottak, csupán a Sulla korában még eredetiben olvasható foedus szövegében bizonyára előfordult Sp. Cassius nevének megemlítéséből levont következtetés. Erről a Sp. Cassiusról ugyanis ezek a későbbi írók azt hitték, hogy azonos volt a Fasti-ban megemlített Sp. Cassiussal, a ki háromszor viselte a consuli méltóságot és ennek alapján aztán második consulságára, 493-ra tették a foedus megkötését, minthogy pedig akkori consultársa, Cominius, a foedusban nem volt megemlítve, őt a volscusok ellen küldték. Ezzel szemben Hartmann Livius IX. 5. 4. alapján kimutatja, hogy a foedusban megemlített Sp. Cassius nem lehet azonos Sp. Cassius consullal, mert a foedusok szövegében a consulok neve nem fordult elő, minthogy azokat legalább formailag a fetiales kötötték. Ebből aztán azt következteti, hogy a latinokkal kötött foedusban megemlített Sp. Cassius is egy ilyen különben nem ismert fetialis. vagyis pater patrus volt, kit a későbbiek tévesen azonosítottak a hasonló nevű consullal, miért is a foedus megkötését hibásan tették 493-ra. A Dionys. Hal.-nál közölt szöveg nyelvezete is mutatja, hogy a foedust később kötötték, bizonyára 358-ban, a

mely évre Polybios II. 18. 5. a latinokkal 338 előtt kötött egyetlen foedust teszi és a mely évben Livius VIII. 12. 7. szerint a régi szerződést megújították.

Soltau Vilmos (Das sogenannte Latinerbündnis des Spurius Cassius. Wiener Studien. 1913. évf. 258—266. l.) e foedus tartalmából is kimutatja, hogy Hartmann-nak igaza van. Ámde a szerződésben megemlített Sp. Cassiusnak neve azt mutatja, hogy a plebejusi származású Cassii mellett volt egy régi patriciusi gens Cassia is, a melyhez a Fasti-ban megnevezett Sp. Cassius is tartozhatott, a kinek plebejus-barát patriciusi mivoltáról szóló mende-monda azonban csak a tévesen neki tulajdonított foedus alapján keletkezett.

Kolbe Walter (Der zweite Triumphvirat. Hermes. 1914. évf. 273—295. l.) szerint Octavianus, Antonius és Lepidus 43 őszén Bononiában kötötték meg a triumviratust, a törvényes felhatalmazást pedig a triumvirek a P. Titius néptribun által indítványozott törvényben 43 nov. 27-én nyerték öt évi időtartamra, de úgy, hogy felhatalmazásuk csak 38 decz. 31-én ért véget. 37 szeptemberében vagy októberében újból kötöttek triumviratust Tarentumban és még ugyanazon év folyamán ismét öt évi időtartamra törvényes felhatalmazást is nyertek, úgy, hogy felhatalmazásuk 32 decz. 31-én járt le. Ennek megfelelően eddig az időpontig Octavianus jogosan nevezte magát triumvir rei publicæ constituendæ-nek, azontúl pedig hivatalosan tényleg sohasem nevezte magát annak. Ámde Octavianusnak az volt a felfogása, hogy hatalma, bár a czímet nem viselte, csak lemondással érhet véget. Már pedig még mielőtt törvényes felhatalmazása lejárt, 32-ben, a coniuratio in verba Octaviani folytán magát feljogosítva érezte arra, hogy a hatalmat továbbra is megtartsa addig, míg 27 jan. 13-án arról önként lemondott.

Blumenthal Frigyes (Die Autobiographie des Augustus. Wiener Studien. 1913. évf. 113—130. és 267—288. l., 1914. évf. 84—103. l.) az Octavianus autobiographiájára visszavezethető és különböző íróknál fenmaradt összes adatokat vizsgálja vonatkozásban a más forrásokra visszavezethető adatokkal és arra az eredményre jut, hogy az autobiographia előadása tendentiosusabb, mint a Monumentum Ancyranumé, de a különösen Appianusnál található és Antoniusbarát forrásból származó adatok sem érdemelnek hitelt, sőt hitelesség dolgában gyakran az autobiographia adatai mögött maradnak.

Sternberg Hermann (*Zur Neposfrage*. Wiener Studien. 1913. évf. 199—205. l.) Probusnak ismeretes hat distichonjából kiindulva szellemesen igyekszik a Nepos-kérdést megoldani. Az első distichon elején a Vade-t Pandi-ra változtatja; a harmadik distichon elején pedig, miként már előtte Traube communis helyett eminet is-t ír. Aztán meg a distichonok sorrendjét úgy változtatja meg, hogy az utolsót az elsőnek helyébe, az első pedig a többi négy distichonnak épen közepére teszi. Így a distichonok kezdőbetűi C. Nepos nevet adnak. Ezzel az Akrostichonnal jelölte meg Sternberg véleménye szerint Probus a Liber de excellentibus ducibus szerzőjét.

Silomon János (*Untersuchungen zur Quellengeschichte des Kaiser Aurelian bis Constantius*. Hermes. 1914. évf. 538—580. l.) két, illetőleg három elveszett történeti munkát különböztet meg, a melyet az említett császárok történetének megírásánál a fenmaradt íróknak forrásul szolgáltak. Az első történeti munka Aurelianustól Constantius egyeduralmáig terjedt; a második a császároknak története Constantiusnak és Liciniusnak együttes uralmáig; a harmadik az utóbbinak folytatása Constantius egyeduralmáig. Kizárólag az első Eutropius, kizárólag a másodikat és harmadikat Petrus Patricius használta, míg Zosimus és Dio folytatója a második forrás végével a harmadik helyett az elsőre térnek át. A többi író hol az egyik, hol a másik forrást használja.

Könyvek. L. *Littmann*, Lydian inscriptions. I. rész. (Publication of the American Society for the excavation of Sardis. VI. köt.) Leiden, 1916. 2-r. IX, 83 l., ill. — G. *Hirschfeld* és F. H. *Marshall*, The collection of ancient Greek inscriptions. (British Museum.) IV. rész. Knidos, Halikarnassos and Branchidae. London, 1893—1916. 4-r. 40 tábla. — C. E. *Boyd*, Public libraries and literary culture in ancient Rome. Chicago, 1916. 8-r. XVII, 76 l. — Fr. *Preisigke*, Antikes Leben nach den ägyptischen Papyri. Leipzig, 1916. 8-r. 127 l. — Rudolf *Uehling*, Untersuchungen zur Geschichte der orientalischen Politik Roms in den Jahren 146—88. v. Chr. Jena, 1916. 8-r. 73 l.

G. P.

Középkor.

A Neues Archiv der Ges. f. ält. d. Geschichtskunde XL. köt. 3. füzete (639—790. l.) *M. Tangl* terjedelmes tanulmányának

első részét közli «*Studien zur Neuausgabe der Bonifatius-Briefe*» czímen. A szt. Bonifatius-leveleket Dümmler E. adta ki 1892-ben a *Monumenta Germ. Historica Epistolæ*-sorozatában (tom. III.) (S. Bonifatii et Lulli epistolæ) s a gyűjtemény azt a nevezetes levélsoportot tartalmazza, a mely szt. Bonifaciusnak és barátjának Lul mainzi püspöknek levelein kívül angol hozzátartozóiknak s a pápáknak hozzájuk intézett vagy rájuk vonatkozó leveleiből áll. Ennek a gyűjteménynek Tangl új kiadását rendezte a *Mon. Germaniæ* iskolai sorozatában s a tanulmány ehhez az 1916-ban megjelent kiadványhoz fűződik. A tanulmány I. fejezetében behatóan vizsgálja Tangl a Bonifatius-féle levélgyűjteményt fentartó codexek megbízhatóságát, provenientiáját s az ezzel összefüggő kérdéseket. Három főcodexről van szó, a müncheni, a karlsruhei és a bécsi kéziratról, a melyeknek egymáshoz való viszonyát a tanulmány pontosan megállapítja; a többi kéziratok ezeknek derivatumai. Angliában szt. Bonifaciusnak és Lullusnak odaintézett számos levelét nem gyűjtötték össze. Csupán Bonifaciusnak Aethelbald királyhoz és Cudberht érsekhez intézett levele vált ott általánosabban ismertté s ezek Angliában a német gyűjteményekétől eltérő formában maradtak fenn, melyeknek értékével s jelentőségével Tangl behatóan foglalkozik. Megoldja a szt. Bonifatius és Lul leveleiben titkos írással jegyzett részeket is, melyeket a bécsi codex tartott fenn s melyek Tangl szerint Eanwulf apáttól származnak, de magára szt. Bonifaciusra vezethetők vissza. A II. fejezet, mely tárgyi, kritikai és a keltezésre vonatkozó kérdésekkel foglalkozik (a Bonifatius-levelek nagyrésze keltezetlen!), a Dümmler kiadásában megállapított sorrendben tárgyalja a gyűjtemény egyes darabjait. Figyelemre méltó megállapításaiból főleg azokat kell kiemelnünk, a melyek a gyűjteményben levő pápai oklevelek (II. Gergely, III. Gergely, Zakariás pápa) dictatumának beható vizsgálatán nyugszanak s ezek alapján nemcsak az egyes levelek dictatorait állapítják meg, hanem egyes levelek kibocsátójának (nr. 21. és 28.) az eddigi fel fogástól eltérő módon való, helyesebb megállapítását teszik lehetővé. A tanulmány első része a szt. Bonifatius halálozási évét illetőleg a 754. év melletti állásfoglalással végződik, meggyőző adatokra támaszkodva.

A Mitteilungen des Instituts f. österr. Geschichtsforschung XXXVII. köt. 1. füzetében (27 sk. ll.) Hans Hirsch *Konrad tusciai érgróf okleveleit* tárgyalja. Mindössze 16 oklevélről van szó

az 1117—1129. évekből s ezeknek is csak a fele maradt meg eredetiben, monographikus tárgyalásuk mégis elég tanulságos az itáliai fejedelemségek diplomatikai viszonyainak ismerete szempontjából. Írás- és szövegösszehasonlítás alapján tárgyalja Konrád kancelláriájának működését s az ekként a hamisítványokra vonatkozó következtetéseket. A cancellaria gyakorlatában a német hatás és az itáliai szokások átvétele egyaránt megállapítható. Igen jellemző, hogy olyankor, ha valamely ügyről nem a Konrád örgróf kancelláriája állítja ki az oklevelet, annak kiállítását nem az adományosra bizzák (mint a hogy pl. nálunk is szokásos volt), hanem az Italiában széleskörű működést kifejtő közjegyzők által állíttatják ki az oklevelet.

SZENTPÉTERY IMRE.

A canossai vezeklésről a történetírásnak ma meglehetősen egyöntetű képe van, a mely azon az előadáson alapszik, a melyet Giesebrecht adott «Geschichte der deutschen Kaiserzeit» című munkájában. Most *Heinrich Ottó* a *Historisches Jahrbuch* 1916. (37. Bd.) 2—3. füzet 267—284. ll. «*Heinrich IV. in Canossa*» című cikkében e vezeklésnek külső körülményeit veszi ismét kutatás alá, különösen a két legfontosabb forrás, Hersfeldi Lampert és Gergely pápának a német fejedelmekhez intézett levelek alapján. Az előbbinek jelentőségét nagyjából úgy ítéli meg, mint Holder—Egger a *Neues Archiv* XIX. évfolyamában megjelent «Lampert-Studien» cz. cikkében.

A VII. Gergely-féle levél előadását azonban, úgy véljük, igaztalanul tartja túlságosan subjectivnek néhány helyen. Ezekon kívül a többi irott forrást is alaposan megvizsgálja s nagy tért szentel részben Campanini kalauz-szerű munkája alapján Canossa topographiájának. A kérdések, a melyekre felelni törekszik, főként a következők: A vezeklés tényleg a hagyományosan igaznak elfogadott formában folyt-e le, azaz IV. Henrik tényleg ott állott-e a vár előtt vagy csak ott, hol s milyen körülmények között, a várövezeten belül, a vár alatt fekvő házakban, vagy Matild grófnő egy más kastélyában-e? Hogyan és hol folytak le a Matilddal folytatott tárgyalások s vajon a vezeklés előtt vagy utána? Ki került ki a tárgyalásokból győztesen, VII. Gergely vagy IV. Henrik-e? Ez utóbbi kérdésnél főként a IV. Henrik-től követelt eskü megtagadását emeli ki.

Igen érdekes, végeredményeiben valószínű, bár egyik-másik

részletében merész cikket hoz a *Historische Zeitschrift* 3. F. 19. Bd. 2. H. (1915.) a 311—323. lapokon. *W. Biereye: Die Wendeneinfälle der Jahre 1178, 1179, 1180 und die Herausforderung Heinrichs des Löwen zum Zweikampf durch Markgraf Dietrich von Landsberg* czímmel Oroszlán Henrik nevezetes pörének egy részletét tárgyalja főként Lübecki Arnold, a pegauai évkönyvek, a lauterburgi krónika adatai s a reicherspergi évkönyvek mellett a többi források egybevetésével. Eredményei abban foglalhatók össze, hogy az 1179 augusztus közepén tartott birodalmi gyűlésen Oroszlán Henrik sorsa lényegileg eldőlvén, ez arra bírta rá a vele barátságos viszonyban levő pommeran fejedelmeket, hogy törjenek rá ellenségeire, nevezetesen Lausitzra. A betörés ugyanez év szeptember közepén történt. Eközben összetalálkoztak Dietrich meissenai örgróf ministerialsainak csapatával, a melyet megverték s nemcsak Lausitzot, hanem a magdeburgi környéket is elpusztították. A tél beálltával a pommeránok visszatértek hazájukba. Az elsősorban érintett Landsbergi Dietrich örgróf ezért halálos ellensége lett s istenítéletként Oroszlán Henriket párviadalra hívta. A kihívás valószínűleg a würzburgi birodalmi gyűlésen történt. A herceg a kihívásra nem felelt. Ez egyik oka annak, hogy, mint pervesztesre is, az 1180 juniusi regensburgi birodalmi gyűlés kimondta reá az átkot.

Manfred Stimming: Ein ungedrucktes Zollprivileg Kaiser Karls IV. czímmel a *Mitteilung d. Instituts f. ö. Geschichtsforschung* XXXVII. Bd. (1916.) 1. H. 67—69. ll. közli IV. Károlynak egy Oppenheimban 1374 november 19-én Sayn Salentin, Wittgenstein grófja javára kibocsátott privilegiumát, a mely felhatalmazza, hogy a területileg érdekelt fejedelmekkel meg egyezve a Rajnán alkalmas helyen vámot állítson fel s annak bevételeivel fedezze azt az 5500 forintot, a melylyel a császár a grófnak adósa. Az eset érdekes példája annak, hogyan tudta IV. Károly a vámregaléból kielégíteni hitelezőit. A német nyelvű oklevél a berleburgi Sayn-Wittgenstein levéltárból való.

PATEK FERENCZ.

Könyvek. H. *Finke*, Weltimperialismus und nationale Reibungen im späteren Mittelalter. Freiburg i. B. 1916. 8-r. 64 l. — R. T. *Taylor*, The Celtic Christianity of Cornwall. New-York, 1917. 8-r. 16, 184 l., 12 térképpel. — Wilhelm *Fischer*, Personal-

und Amtsdaten der Erzbischöfe von Salzburg (798—1519.) Greifswald. 1916. 8-r. 103 l. — Paul *Molkentaller*, Die Datierung in der Geschichtsschreibung der Karolingerzeit. Greifswald, 1916. 8-r. 195 l. — J. B. *Kiszing*. Kardinal Francisco Ximenez de Cimeros (1436—1517.), Erzbischof von Toledo, Spaniens katholischer Reformator. Münster i. W. 1917. 8-r. 83 l., ill.

G. P.

Újkor.

Zoványi Jenő a reformationnak a mohácsi vész után a protestáns irányú rendezkedések megindulásáig (1526—1542) terjedő korszakát veszi vizsgálat alá. (*Protestáns Szemle*, 1916. évf.) Kútforrásául a Karácsonyi és társai által folytatott Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából czímű gyűjtemény szolgál elsősorban. Zoványi szemlét tart az egész ország fölött a Dunántúltól Erdélyig, alaposan tárgyalva a felsőmagyarországi és alsómagyarországi bányavárosokat. Arra a megállapodásra jut, hogy az általa tárgyalt kor a határozatlanság kora a hazai reformatio történetében, midőn még nincsenek kialakult és formailag megkülönböztetett egyházközségek, hanem a reform szüksége csak a lelkekben él. Így protestáns elvű papok még 1540 körül is miséztek, a keresztség még később is előfordul protestáns közösségekben. Zoványi cikke folytatása egy huszonöt év előtti tanulmányának, mely a mohácsi vészig tárgyalta a reformatio történetét és szintén a Protestáns Szemlében jelent meg (1891.).

A *hesseni protestantismus történetéről és annak* Fülöp tartománygrófhhoz való viszonyáról *Bernhard Bess* ad részletes rajzot a *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1912. évi folyamában. Fülöp előtt is megvolt már a reformatio alapozva, de annak nagy arányait méltóképen a gróf fejtette ki. Fülöp a szentírással is huzamosabb ideig foglalkozván, lelkiismereti szükségéből állt a reformatio ügye mellé. A Hombergben (1526 okt. 20—22.) tartott összejövetel adta meg a hesseni megújított egyház szervezetét olyannak, a minőnek azt Luther legjobb pillanataiban elképzelte. Ezen elveket a *Reformatio ecclesiarum Hassiæ* cz. könyv őrzi; eszméi azonosak a későbbi amerikai, skót és francia reformált egyházak alap gondolataival. A munka, melynek szerzője a legnagyobb valószínűséggel Avignoni Ferencz Lambert, volt ferenczrendű szerzetes, az úrvacsora kérdésében közvetítő felfogást hir-

det a Luther és Zwingli nézete között. Fülöpnek nagyon a lelkén feküdt, hogy a reformatio két árnyalatát egyesítse, ez azonban sok próbálkozása ellenére sem sikerült. Zwingli halála után (1531.) a schmalkaldeni szövetség súlypontja északra jutott. Fülöp nem sokat habozott; sereget szervezve 1534-ben Württembergben megsemmisítette a habsburg-spanyol sereget; ezzel a reformatio ügye Württembergben is újraéledt. A dogmatikai kérdések azonban sok nehézséget okoztak; ezeket volt hivatva elsimítani a württembergi egyezés; jelentős mozgatója volt az egyezésnek Fülöp káplánja, Butzer Márton strassburgi predicator, a ki korának kiemelkedő alakjai közül való. Az egyházberendezés felé az első lépést 1531-ben tette meg Fülöp gróf, midőn az eddigi visitorok helyébe hat superintendenst állított; ezek közös megbeszélések alapján gondoskodtak kerületeik lelki ügyeiről. Így állott elő a következő évben, mint teljesebb munkálat a hesseni Agenda. Az 1537-iki rendelet ismét visitorok választásáról szól és a zsinati tagok megválasztásáról is ad szabályokat. A világiaknak az egyházhoz való viszonyában a többi közt az 1539. évi ziegenhaini egyházi rendtartás ad útmutatást, melyet ugyanezen évben a kasseli egérszt ki. Mindez nem fejezi ki azt a mozgalmas munkát, a mely majd minden évben új egyházszerkezeti szabályt adott, kisebb vagy nagyobb szervezetek működését tartván szem előtt. A hesseni reformatio ügye sok nehézségen ment át, különösen Fülöp uralmának vége felé, a ki változó politikájával nemcsak országát tette ki veszedelemnek, hanem a saját sorsát is megpecsételte, midőn Károly császár foglyává lett, a ki sohasem engedte szabadon. Az egyház azonban kiállotta a csapásokat. Szervezete még ezután is átment némi változáson, ezt az 1566. évi hesseni Agenda foglalja egybe rendszeres előadásban.

Sylvanus János kivégzése címmel a *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1913. évf. II. füzetében *Dürrwaechter Antal* szól hozzá a heidelbergi híres antitrinitarius pörének kérdéséhez. Sylvanust 1572 decz. 23-án szentháromságtagadó felfogása miatt kivégezték. Pörében a historikus helyzete nehéz, mert épen a legfontosabb iratok veszttek el, melyek ellene szólottak: nincs meg sem az ítélet alapjául szolgáló bizonyíték, az a levél, mit Blandratához Erdélybe írt, sem a halálos ítélet eredetije. *Dürrwaechter* egy levelet mutat be, mely a kivégzésről tudósít és ellenkezésben van az eddig ismert tudósításokkal. E levelet, melyről megállapítja, hogy másolat s hogy egykorúsága iránt kétség

nem lehet, rendszeres összehasonlítás alá veszi a pörről szóló tudósításokkal és e vizsgálat alapján tesz néhány megjegyzést a pörhöz és kivégzéshez. A levél tartalma elmondja, hogy Sylvanust az isten és fiának káromlása, továbbá az isteni felség megsértése (*crimen læsæ maiestatis divinæ*) miatt lefejezték, felnégyelték és elégették. Bűnéül van írva Blandratához írt levele, melyben biztosítja őt felfogásuk azonosságáról. Eddig szól a tudósítás latin része, melyet egy pár sor német fejez be; ebből megtudjuk, hogy félelem nélkül várta halálát és midőn kivégzése előtt körülállották és a predicatorok kérték, hogy kerülje el a halált, így szólt: «Nézzétek emberek, én most meghalok, de az ítélet napján Mahomet és én a ti Jézustok, a keresztre feszített Isten ellen harczolni fogunk és őt halálra vetjük.»

ZSINKA FERENCZ.

Ismeretes, hogy Nagy Frigyes már trónörökös korában élénk figyelemmel kísérte az európai politika hullámzását s atyja halálakor már teljesen kialakult, szinte aprólékos gonddal kidolgozott uralkodói programmot vitt magával a trónra. *Meinecke Fr.* egy újabb tanulmányában igen becses adalékot szolgáltat a nagy király ifjúkori politikai fejlődésének megvilágításához. (*Des Kronprinzen Friedrich Considérations sur l'état présent du corps politique de l'Europe.* Hist. Zeitschrift. 117. Bd. (1917.) 42—73. ll.) Egy politikai emlékiratát ismerteti, mely az 1737. és 1738. évek fordulópontján keletkezett. Az emlékirat eddig sem volt ugyan ismeretlen a kutatók előtt, de érdeme szerinti méltatásban mindezeideig nem részesült. Meinecke mindenekelőtt megfesti a *Considérations* keletkezésének háttérét, az osztrák örökösödési háború előre vetett árnyékát, mely már évek óta általános feszültségben tartotta az európai diplomácia légkörét s a lengyel örökösödési háború és a jülich-bergi kérdés révén actualissá vált francia-osztrák közeledés pillanatnyi veszedelmét, mely a *tengeri hatalmak* nem valószínűtlen csatlakozása esetén könnyen Poroszország teljes elszigetelését eredményezhette. Azután belső bizonyítékok alapján kimutatja, hogy Frigyes műve megírásával és szándékolt kiadásával eredetileg és elsősorban nem az angol közvéleményt akarta bizalmatlanná tenni Franciaország szándékai iránt, hanem a Habsburg-ellenes német fejedelmeket, főleg a bajor választót a francia kezdeményezésre megindult kiegyezési tárgyalásoktól visszatartani. Csak később, az első fogalmazás

átdolgozása alkalmával bővült eredeti szándéka a spanyol-francia és angol continentalis érdeksurlódások kiegyezésével s műve angol és holland nyelvű kiadásának tervével, hogy az ellentétek szításával megakadályozza a tengeri hatalmak és Franciaország esetleges közeledését. Mivel azonban már évek óta foglalkoztatta a francia szövetség lehetőségének és benső valószínűségének gondolata, folyton halogatta emlékirata közzétételét; sőt, mihelyt ígéretet kapott Fleurytól a bergi kérdés kedvező elintézésére nézve, véglegesen elejtette tervét. Megelégedett azzal, hogy a *Considérations* kéziratát elküldötte Voltairenek, a ki Frigyes tilalma daczára, de, úgy látszik, nem titkos szándékai ellenére másoknak, vezető államférfiaknak is megmutatta. Ezzel az ügyes fogással Frigyes élet vette a támadásnak és mégis tudomására hozta Fleurynek Franciaországot illető felfogását és reményeit. A jövő fejleményei igazolták a *Considérations* íróját: Fleury 1741 jan. 4. szövetséget kötött Frigyessel.

Übersberger ismert munkájának: «*Russlands Orientspolitik in den letzten zwei Jahrhunderten*» hézagait és egyoldalú megállapításait igyekszik kicorrigálni *Volz G. B. (Friedrich der Grosse und die orientalische Frage. Hist. Vierteljahrschrift, XVIII. Jahrg. 1916. 78—101. ll.)*. Az 1768—1774. évi diplomáciai tárgyalások beható ismertetésének keretében kimutatja, hogy Übersberger felfogása Nagy Frigyes keleti politikájáról alapjában elhibázott; egyfelől túlozza a porosz király szerepét, másfelől téves megvilágításba helyezi cselekvéseinek rugóit s összeküszálja az események logikai egymásutánját. A hibák főforrását a legfontosabb kütfőnek, a «*Politische Correspondenz Friedrichs des Grossen*» című monumentális kiadványnak teljes mellőzésében látja. Übersberger túlzó és kellőképen meg nem okolt tételeivel szemben megállapítja, hogy Frigyes politikájának vezető gondolata az orosz-török háború egész tartama alatt az európai háború kiújulásának megakadályozása volt. Ezért igyekezett a szeptérvári udvart és a portát minél előbbi kibékülésre bírni, ezért vállalkozott Ausztriával közösen a közvetítésre s ezért terelte a figyelmet Lengyelországra, mint kölcsönös kártalanítási objectumra, a mikor az oroszok olyan békefeltételeket szabtak a porta elé, a melyek Ausztriát fegyveres beavatkozásra indíthatták volna. Übersberger hiányos forrásismerete miatt nem látja ezt az egyszerű és következetesen keresztülvitt célkitűzést s azért az események összefüggésének felismerésében és indító okaik megítélésében sokszor hamis nyomokon jár.

Palmarocchi R. tanulmánya: *Le riforme di Gioacchino Murat nel primo anno di regno* (Archivio storico italiano LXXII. vol. I. 1914. 18—60. ll.) egészen új oldaláról mutatja be a vendéglősfüzből lett nápolyi király működését. Az adatok egész tömegével bizonyítja, hogy Napoleon legvitézebb és legvakmerőbb lovastábornoka, mint király is megállotta helyét. Rövid uralkodása az utolsó Bourbonok rablógarázdálkodása és a kétszeres francia invasio után valósággal felüdülésszámba ment a rosszul kormányzott és kiszípolyozott országra nézve. Aránylag rövid idő alatt beleélte magát új hivatásába; hamar felismerte a bajok forrásait s hozzáfogott orvoslásukhoz. A szükségesnek mutatkozó reformok keresztülvitelében Napoleon féltékenysége és sokféleképen megnyilvánuló gáncsoskodása sem tudta feltartóztatni. Figyelmét kiterjesztette az államélet minden ágára s ha kellett, gyökeres rendszabályok alkalmazásától sem riadt vissza. Általában legtöbbször megtalálta a helyes utat és mértéket. A nápolyi trónon sokkal körültekintőbb és szerencsésebb kezű uralkodónak mutatta magát, mint a bergi nagyhercegségben. Uralkodásának első évében legtöbb gondot okozott neki az ország pénzügyeinek rendezése, a melyeket a Madridba távozó József király utolsó rendszabályaival teljesen összeküszált. Az új királynak első gondja volt a nyomasztó államadósságok rendezése, a mi jórészen sikerült is neki. Az egyenes adózás terén az első évben nem eszközölt lényegesebb változtatást, annál mélyrehatóbb következményekkel járt a közvetett adók reformja, az egységes vámrendszer behozatala, a benső vámok eltörlése, az emigránsok javainak lefoglalása, a hitbizományok megszüntetése és a *Banco delle due Sicilie* felállítása (1808 decz. 6.). A pénzügyek megjavítása mellett nagy gondot fordított Murat a közigazgatás megjavítására. Ebbeli érdemét legjobban dicséri az a körülmény, hogy még a teljesen elhanyagolt és elvadult Calabriában is rendet tudott teremteni. Részben a közigazgatás érdekében, részben gazdasági szempontból nagy gondot fordított a közlekedési viszonyok megjavítására is. A közutak építésére és jókarban tartására évenként 240 ezer dukátot irányzott elő. Ilyen irányú tevékenységének emlékei egyebek között az Avellino—Melfi—Venosa, a Bari—Lecce és a Potenza—Vietri s a Potenza—Atella utak, míg gazdasági érzékének az ipar és kereskedelem nemzeti irányú fejlesztése mellett a kiviteli vámok csökkentése, a francia kereskedelmi törvénykönyv bevezetése, kereskedelmi kamarák szervezése és a Nápolyban júl. 25. és aug. 10. között évenként megismételt ipari

kiállítások állandósítása a legbeszédesebb tanui. Végül mélyreható katonai és igazságügyi reformjai mellett külön említést érdemelnek tanügyi ujtításai, főleg 1810. és 1811-iki törvényei, melyek minden községnek kötelességévé teszik az elemi iskolák felállítását. Murat törvényhozása nagyrészen túlélte a restauratiót s a benne lüktető autonom és modern szellem termékenyítően és ösztönzőleg hatott az olasz nemzeti lélekre.

Raulich S. a Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele néhány kiadatlan levele és Cavour levelezése alapján rövid áttekintését nyújtja azoknak a diplomai tárgyalásoknak, a melyek a piemont-szardiniai királyságnak a párisi congressuson való képviseltetése körül folytak. (*Come d'Azeglio rifiutò la missione al congresso di Parigi.* Nuova Antologia. 51. (1916.) évf. 1058. sz. 562—569. ll.) Ausztria mindenáron meg akarta akadályozni vetélytársa meghívását a béke-congressusra. Annyit el is ért, hogy az 1855 márcziusában tartott bécsi conferentia tényleg a királyság képviselőjének kizárásával folyt le. De a conferentia eredménytelen szétoszlása után Cavournak sikerült meggyőznie a nyugati hatalmakat eljárásuk méltánytalanságáról. A párisi és londoni kabinetek hajlandóknak is nyilatkoztak a szardiniai képviselő megjelenéséhez hozzájárulni, de azzal a kikötéssel, hogy csak a Szardiniát közvetlenül érintő ügyek tárgyalásába és a békeokmány aláírásában szabad résztvennie. Victor Emanuel kormánya nem szívesen ugyan, de belenyugodott ebbe a kikötésbe és a mikor elközelgett a congressus megnyitásának ideje, Massimo d'Azegliot bízta meg a képvisellel. D'Azeglio szívesen vállalta a megbízást, de mikor az előzetes tárgyalások actáiból értesült a lealázó korlátozásról, egy meglehetősen erős hangú levélben visszaadta Cibrario külügyministernek, mert — saját szavai szerint — nem akart a congressus előszobájában várakozni. Mivel az idő rövidege nem engedte a tárgyalások újakezdését, a kormány különben is megtett mindent a királyság méltóságának megóvására, Cibrario tudomásul vette d'Azeglio visszalépését. Így történt, hogy a párisi congressuson nem d'Azeglio, hanem Cavour képviselte Szardiniát.

BALANYI GYÖRGY.

P. Kalkoff, Luther und die Entscheidungsjahre der Reformation. Von den Ablassthesen bis zum Wormser Edikt. München, 1917. 8-r. 293 l. — R. Japikse, Johann de Wilt der Hüter des

freien Meeres. Leipzig, 1917. 8-r. XV, 328 l. — A. *Rufer*, Der Freistaat der III. Bünde und die Frage des Veltins. I. köt. (Quellen zur Schweizer Geschichte. Uj foly. III. oszt. III. köt. 1. r.) Basel, 1916. 8-r. CCCXXVIII, 339 l. — R. H. *Fife jr.*, The German Empire between two wars. New-York, 1916. 8-r. XIII, 400 l. — E. A. *Pratt*, The raise of rail-power in war and conquest, 1833—1914. Philadelphia, 1916. 8-r. 12, 405 l. — C. E. *Chapman*, The founding of Spanish California 1637—1783. New-York, 1917. 8-r. 32, 486 l. — R. *Bagwell*, Irland under the Stuarts and during the Interregnum. 3. köt. New-York, 1916. 8-r. 11, 351 l. — C. J. H., A political and social history of modern Europe. 1—2. köt. New-York, 1917. 8-r. 16, 582; 16, 726 l., térképekkel.

Az 1914-ben kitört világhábrü.

J. F. *Boyle*, The Irish rebellion of 1916. a brief history of the revolt and its suppression. London, 1917. 8-r. 248 l. — K. *Scheffler*, Was will das werden? Ein Tagebuch im Kriege. Leipzig, 1917. 8-r. 237 l. — O. *Umfried*, Weltverbesserer und Weltverderber. Eine Sammlung von Kriegsaufsätzen. Zürich, 1915. 8-r. 104 l. — Michael *Mayr*, Der italienische Irredentismus, sein Entstehen und seine Entstehung vornehmlich in Tyrol. 2. jav. és bőv. kiad. Innsbruck, 1917. 8-r. XVI, 392 l. — E. *Krec*, Die Behandlung der Kriegsgefangenen in Deutschland. Freiburg i. B., 1917. 8-r. XV, 327 l. — E. *Buchner*, Kriegsdokumente. Der Weltkrieg 1914—15 in der Darstellung der zeitgenössischen Presse. VII. köt. Vom 15. Februar 1915 bis zur Befreiung Memels. Leipzig, 1917. 8-r. III, 341 l.

G. P.

KÜLÖNFÉLÉK.

Turanismus és a Történelem.

Népek karakterén azt a különbséget értjük, a melyet az egyes embercsoportokon a *történelmi események* hoztak létre. Ezek a történelmi események lehetnek földrajziak és emberiek. Földrajziak, ha, akár a föld geologiai, hydrographiai stb. átalakulása folytán változik az a környezet, a melyben az ember él, akár a történelmi jelenségek kényszerítik az embert (túlszaporodás, hadjárat, szellemi mozgalmak) lakóhelyének megváltoztatására. Idegen népekkel való vérkeveredés, anyagi érintkezés, culturalis hatás oly történelmi jelenség, a mely befolyásolja az emberek characterét és mélyreható változásokat hoz létre szellemi képességeikben és ennek folytán más emberi erőket tudnak a természettel szemben alkalmazni. Megváltozik az erkölcsi felfogás és a vallás, a mely oly akadályok legyőzésére bírja rá az embert, a melyekkel azelőtt e szellemi erő nélkül képtelen volt szembeszállni. E történelemírás előtti história egyetlen nyoma a nyelv. Az emberek összes tapasztalataikat az értelem útján szerzik be és ennek kifejezője a nyelv. Ez évezredek után, a midőn már sem szokásban, sem hagyományban, sem anyagi emlékekben hamva sincs e történelemnek, azt felfedi és elárulja. Az emberek csoportosítása nyelvcsaládok szerint oly alap, a mely az állatra nem alkalmazható, mert a szellemi életet élő ember egyedüli birtoka. De e nyelvi csoportosítás nemcsak azért helyes és észszerű, mert a történelmi módszerrel kimutatható rokonnyelvek egy közös nyelvből származtak, tehát valószínű, hogy az azt beszélő népek jórészt vérbelileg, származásra nézve egységesek, a mennyiben az idegenek beleolvadtak, bennük elvesztek, de feltárja a történelmi kapcsolatot a hosszú időn át közös nyelvfejlődésen átment, közös történelmi hatások alatt élő népek között. Bevilágít e kapcsolat minémiségébe, idejére, földrajzi viszonyaira stb.

Az emberek anthropologiai osztályozása, a mely az embert

egy sorba helyezi az állattal és nem tekinti szellemi életét, holott testi különbségek e szellemi életre hatástalanok — nem nyugszik ily exact alapon. Koponyaméreteket nem lehetett szellemi sajátságok alapokának minősíteni, e mellett nem világosítanak fel a felől, hogy az illető nép mily culturfokon állt, mi volt történelme, jogi, gazdasági, szellemi élete. Olyan osztályozás, a mely csupán a testi sajátságokat, a legjelentéktelenebbet és az életre hatástalanokat veszi alapul és az ember szellemi egyéniségét mellőzi, a történész előtt értéktelen.

Nem állítottam, hogy valamely nyelven beszélő nép anthropologiailag vagy characterbelileg (fajbelileg) azonos egy, azzal rokon nyelven beszélő másik néppel. Rokon nyelven beszélő nép történelme, vándorlása, harczai, culturalis környezete más lehet és ennek megfelelően faji character is változott, de eme változásokat nem koponyacsontjain, hanem nyelvén fogjuk észlelni, a mely minden történelmi változást registrál. A nyelv megszűnésével, a kutató előtt megszűnik az a nép is, mert elveszett az az eszköz, a mely népi voltának osztályozó alapja. A nyelv relativ változatlansága mellett a faj a történelem folyamán változik s így csakis nyelvi alapon osztályozhatók az emberek, mert e szempont állandóan keresztülvihető, a character nem mérhető, ingadozó.

Max Müller, a ki kezdetben az *árja* fajelmélet egyik leg-harczasabb képviselője volt, véleményét nemsokára jellemző módon megváltoztatta: «Für mich ist ein Ethnologe, der von *arischer Rasse, arischem Blut, arischen Augen und Haaren* spricht, ein so grosser Sünder, wie ein Sprachforscher, der von einem *dolichocephalen* Wörterbuch oder einer *brachycephalen* Grammatik redet. Es ist ärger als die *babylonische* Verwirrung — ja geradezu ein Betrug. Wenn ich von *Ariern* spreche, so meine ich weder Blut, noch Knochen, weder Haare, noch Schädel. Ich meine damit einfach diejenigen, die eine *arische* Sprache sprechen.»

A nyelvi osztályozást vettem alapul ama dolgozatomban,¹ a melyben kimutattam, hogy azok a népek, a melyeket újabban ephemer politikai álmódosásból *turán*nak, rokonnyelvűnek, közös eredetűnek tartanak, nyelvileg nem rokonok, sőt jórésze nem is érintkezett egymással és csak mythologiai képzetek félreértésén

¹ Magyar Figyelő 1916. «Turán» és különnyomat.

alapulva soroztattak egy osztályba. Allításaimat senki sem czáfolta, e helyett azokat elfogadva, a turanisták a nyelvtudomány exact teréről ingoványosabb terepekre vonultak vissza. A turanizmus újabb álláspontját gróf Teleki Pál a «Turán» folyóirat első számában «Táj és Faj» című dolgozatában határozza meg. Biológiai fejtegetésekből indul ki, bőven szól a csigákról, remete-rákról és zsigotákról és ha nem jártuk volna meg a biológiai sociologia kálváriáját, cikke első részét jobban értékelhetnők. Így azonban azt az elvi ellenvetést kell tennünk, a melyre eddig az élettani sociologusok nem tudtak megfelelni, hogy az ember szellemi lény. életét szellemi erők is befolyásolják, ezért történelmére a biológia évezredek során nyilvánuló eredményei belső hatással nincsenek. Biológiai bevezetése után (adatait jórészt másodkézből idézi, a sajtóhibáig menő hűséggel) rátért ama factorokra, a melyek valamely nép *fajiságának* döntő tényezői: a földrajzi tájra, annak geologiai, zoologiai stb. alakulatára. A táj, minden mellékkörülményével együtt alkotja, formálja a fajt és ezért a *táj* szerint osztályozza a fajokat, jelesül a turáni fajt, a melyet Takács után így határoz meg: «E jelző megilleti mindazt, a minek kialakulására Ázsia belsejének összefüggő síkságai elhatározó befolyást gyakoroltak és a mely név egykor csak nyugat és dél felől határolt földrajzi ismeretet jelentett, egybefogva az egész Keletet, mert mindennek, a mi onnan jött, egy caractere volt.» (Takács: Hung. Review, 1916.) Azt hiszem, e *turáni* definitiót még oly ember sem fogadhatja el, a ki Kelet földrajzát és történelmét nem ismeri, és csupán a formális logika szerint gondolkodik. Teleki saját szakszerűbb definitiója logikus, de ez viszont megsemmisül a földrajzi és történelmi tények által: «Turán előttem földrajzi fogalom. Typusfogalom. A középázsiai, a sivataggal a clima hullámzásainak befolyása alatt küzködő steppe fogalma. A rónáé, a melyen belül nincs néphatár és a mely a benne hullámzó, időnként birodalmakká összeverődő törzsekre rásüti az egyformaság bélyegét.»¹

Minden nép fejlődésére döntő befolyást gyakorol az a táj, a melybe a történelem folyamán került, de maga a táj az emberrel szemben csak a többi történelmi factor — átöröklött vagy átvett képesség, vallás, tudás stb. — szerint többé vagy kevésbé érvényesül és az a táj, a melynek közvetlen hatása e coefficientensektől függ, maga is alá van vetve a történelemnek: változik.

¹ E véleménynyel azonosítja magát Takács is.

Az ember is változtatja lakóhelyét és összes felgyülemlett anyagi és culturalis javaival más tájra költözik, a hol életmódja, viszonyai és ezért charactere is elváltozik. Az itálok, görögök, a germánok, kelták és szlávok, az ázsiai árják mind megannyi más és más tájak alatt éltek, más történelmen estek át, ezért más characterű népek. E karakterbeli különbség azonban nem eredendő, e különbség, e *faji* sajátság történeti productum, ama történelem eredménye, a melyben nemcsak a *táj*, de sok más fontos tényező is döntő hatással bírt.¹ Hogy e népek valamikor egy tájon laktak, azt mai lakóhelyük, mai characterük nem árulja el, azt csupán a közös nyelv bizonyítja. A nyelvrokonság az egyetlen felfogható kapcsolat, a melyen át beláthatunk a nép származásába. A nyelvi osztályozás realis alap, a melynek érvei megdönthetetlenek, a *tájbeli* osztályozás merő képzelet.

A tájbeli osztályozás figyelmen kívül hagyja az ember szellemét, a mely átalakíthatja a tájat és a mely útját állhatja a tájfactor által irányított idegenek vérkeveredésének, e mellett *időbelileg* folyton változó értékű osztályozást ad. Így a Kr. e. századokban a magyarnak *szláv* népnek kellett lennie, mert ott tanyázhattak, a hol a táj symbiosisa később szlávokat hozott létre, *tátoknak* és *hegyi zsidóknak*, mert a Kr. u. századokban a Kaukázusban tanyáztak, a hol a táj symbiosisának megfelelően (?) akkor és ma is ilyen népek laktak. A germánok *turáni* nép, mert a Kr. e. évezredekben Közép-Ázsia steppéjén vándoroltak, az angolok egyrésze *maorivá* válik, a mióta Ausztráliában és New-Zeelandban letelepedtek és így tovább.

Ha már *in abstracto* ilyen következtetést enged meg a tájbeli osztályozás, annál lehetetlenebb az állása a tényekkel szemben. A *turáni* népek Teleki szerint «Közép-Ázsia» steppebeli népei. A steppe rájuk sütötte az egyformaság bélyegét. Ama sajátságokat azonban, a melyeket ez «egyformaságban» találunk, nem határozza meg!

Tegyük fel, hogy a steppe alkot valamelyes egyformaságot, a melynek bélyegét a *steppén lakó* turániak magukon hordják. De akkor mi köze van a turániakhoz a bolgárok őseinek, a csuvasok elődjének, ama törököknek, a kik már a legrégebbl

¹ Már Herder figyelmeztetett arra, hogy az ókori görögöktől az ugyanazon táj alatt élő újjörögökre mennyire különbözik. De hiszen azóta *minden* megváltozott.

idők óta a Kaukázusban, a Himalaja szikláiban, kies völgyeiben, lankás hegyoldalain, a Kamcsatka-félsziget és Észak-Szibéria tundráin, a Volga mentén, Tibetben, Északnyugat-Oroszországban és a Fekete-tenger mellékén sporádkusan, tehát mintegy *huszon-négy* millió négyzetkilométernyi területen, a legkülönbözőbb földrajzi tájak, a legkülönbözőbb culturalis hatások alatt éltek — de mind közös nyelven beszéltek? A törökök nemcsak steppelakók és nomádok. Sőt! A történelem mást mond. Mi köze van akkor a turániakhoz a magyaroknak, a kik a nyelvtudomány tanúsága szerint sohasem voltak Közép-Ázsiában?

Ilyen zsákutczába kerül minden theoria, a mely adott elvekből kiindulva határozza meg a történelmet és az abban szereplő népeket. A turanismus sokak előtt úgy tűnt fel, mintha a valóságban gyökereznék alapja. A turanisták nyelvészeti kudarcát követi újabb tájbeli theoriájuk kudarcza, a mely elől hiába igyekeznek újabb területekre menekülni. A turanismusnak hiányos a *tudományos* alapja.

GERMANUS GYULA.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben.....	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.....	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban.....	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.....	—40
— Baronyai Deesi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.....	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat.....	—60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	—80
— Szörend és accentus.....	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről.....	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet.....	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére.....	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából.....	1.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János.....	10.—
Coellus (Bánffy) Gergely. Szent Agoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos.....	2.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvmélek a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szömutatókat — készítettt hozzá.....	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly.....	6.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében.....	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára kelettről hozott könyvekről.....	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.....	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta.....	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szö-jegyzékkel.....	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján.....	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve.....	1.20
Joannovics György. Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében).....	—60
— Szörendi tanulmányok I. rész — 60, II. rész.....	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donatae. Krakó 1533.....	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kuun Géza: Ismereteink Tibetről.....	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra.....	—80
3. szám. Thúry József. A középázsiai török nyelv ismertetése.....	—80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék.....	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól.....	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet.....	10.—
— És Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—
Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről.....	—80
— A sémi magánhangzókról.....	—75
— Adatok Krim történetéhez.....	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instructit.....	10.—
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás.....	—90
3. Gréb Gyula: A székesi felföld német nyelvjárása.....	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana.....	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz	
A nieczyfalvai német nyelvjárás hangtana	1.—
6. Schäfer Illés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignácz másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I.	t.
Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Fegék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéli és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medvénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medvénnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Pestetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaborator grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigmundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők mondatana.	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap.	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap.	20.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.